

Шарқ юлдузи

Ойлик,
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

1
1985

54-йил чиқиши

Бош редактор
Пирмат ШЕРМУҲАМЕДОВ
Редколлегия:

Сарвар АЗИМОВ
Ҳафиз АБДУСАМАТОВ
Нинель ВЛАДИМИРОВА
Жуманиёз ЖАББОРОВ
ЗУЛФИЯ
Абдусайд НҶЧИМОВ
/масъул секретарь/
Тоҳир МАЛИК
МИРМУҲСИН
Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ
Умарали НОРМАТОВ
Абдулла ОРИПОВ
Иброҳим РАХИМ
Туроб ТҶЛА
Худойберди ТҶХТАБОЕВ
/бош редактор ўринбосари/
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Ўктам УСМОНОВ
Раҳмат ФАЙЗИЙ
Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА
Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ
Иброҳим ЮСУПОВ
Нурали ҚОБУЛ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

Мундарижа

ШЕЪРИЯТ

Асқад Мухтор. Олтин нурларингда тебрат дунёни	3
Тоҳир Қаҳқор. Қўшиқларнинг қуёши бордир	66
Абдулхай Носиров. Тупроқ бўйи, ер бўйи	72
Ихтиёр Ризо. Ошиқона	73

ЖАҲОН КЛАССИК АДАБИЕТИДАН

Абдурахмон Жомий. Саломон ва Абсол. <i>Достон</i>	94
--	----

НАСР

Мақсуд Қориев. Спитамен. <i>Роман</i>	10
Фазлиддин Муҳаммадиев. Мунавварнинг сози. <i>Ҳикоя</i>	183

ДРАМАТУРГИЯ

Улмас Умарбеков. Аризасига кўра	75
---	----

ОЧЕРК

Анатолий Ершов. Асрий жумбоқ	126
Вағиз Сагадиев. Янги ҳаёт йўлида	132

САНЪАТ

О. Аҳмедов. Кулги хосияти	140
-------------------------------------	-----

ВИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Ойбек таваллудининг 80 йиллигига	
Борис Пармузин. Бу умрнинг адоғи бўлмас... Абдулла Орипов. Анингдек инсон бўл... Шамил Алядин. Ойбек билан мулоқот. Наим Қаримов. Тугалланмаган қўшиқ. Святослав Панченко. Унутилмас учрашувлар	145—160

Воҳид Абдуллаев. Ҳақиқатга боқинг, жаноблар!	163
---	-----

ХАЛҚЛАР ДУСТЛИГИ — АДАБИЕТЛАР ДУСТЛИГИ

Сергей Каташ. Олтой бахшиси	167
---------------------------------------	-----

БАДИИЙ ТИЛ МУАММОЛАРИ

Заргарликми ёки косиблик? Ҳамид Фулом, Мирмуҳсин, Саид Аҳмад, Озод Шарафиддинов, Умарали Норматов, Тоҳир Малик. <i>Давра гурунги</i>	170
--	-----

МУЛОҲАЗА, МУҲОКАМА, МУНОЗАРА

Уктам Нурматов. Мўъжиза калити қаерда?	194
---	-----

БОЛАЛАР ДУНЕСИ

Толиб Йўлдош, Абдурахим Тўймуродов. <i>Шеърлар</i>	198
---	-----

ТАҚРИЗЛАР

Мақсуда Абдуваҳобова. Эзгуликка интилган юраклар	201
Камилла Шукурова. «Товушлар, ранглар бирлашиб...»	202

ГУЛҚАЙЧИ

Михаил Димов. Ҳамкорлик	204
Мукофотлар муборак	207

Асқад Мухтор

ОЛТИН НУРЛАРИНГДА ТЕБРАТ ДУНЁНИ!

Шунда туғилиб ўсдим...

Помир чўққисидан менинг ҳар куним
 Орол кўзгусига боқади,
 Яйловларда яшил ўт тўлқини
 Уфқдан уфққа оқади.
 Август яна ўтди излаб соялар,
 Мева юклар аравасига.
 Ҳасратин шивирлар жуварипоялар
 Салқин сунбуланинг шабадасига.
 Тиккада машқ қилар тўрғай боласи,
 Илк фаслига ясаб хулоса.
 Шу ерлик, шу ерда очган онаси,
 Гўё истар: кичик матеор каби
 Шу қирларда ёниб,
 қуласа!

Мен ҳам шу ерларда униб-ўсганман,
 Мен ҳам шу жозиба шайдоси.
 Кун кетмайди қуёш ўчган билан,
 Қалбда узоқ янграр акс садоси.
 Олисдан сезаман саратонининг
 Ғўзаларга сачраб ёнганин;
 Нафас олганини сарин тонгининг,
 Анжир киндигидан шира томганин.
 Найкамалак ҳиди уйим тўрида,
 Йўллари қалбимга улангани чин.
 Узоқда ҳам ўйим шу тўғрида,
 Саҳролари — менинг соғинчим.
 Мен ҳам шу ерларда униб-ўсганман,
 Совимайди она оғуши.
 Йил кетмайди йиллар ўтган билан,
 Балқиб турар дилда ёғдуси.
 Кўнгил садоларим оқар сойда,
 Бунда аждодларнинг ўлмас жонлари,
 Руҳим осойиши — боғлар чиройида,
 Қалбимни софлайди ҳилий шомлари.
 Кечалари оқ ёстиғимга
 Зангори юлдузлар ёғилар, сокин.
 Гўё олам соқчи менинг уйқумга,
 Гўё бу дунёда фароғат ҳоким.
 Тун қўйнидан қалқар мисли ёқут —
 Мангуликнинг пок товушлари:
 Кимларнингдир бахтдан йиғлаб ёхуд
 Қувониб қовушгани...

Бу менинг ўйларим.

Менинг дил парчам.

Ўйлар туғилади аввало дилда.

Биз турли тилларда гаплашамиз гарчанд,

Ўйлаймиз бир тилда.

Азалдан орзу ва ўйларимиз тегсиз;

Жавобсиз қолса-да саволларимиз,

Алпомишдай жасур, Манасдай чексиз,

Воседай мард бўлган хаёлларимиз.

Орзулар туфайли енгилган ғам-сигам,

Қуримаган кўнғил боғимиз.

Аммо сиғмагандир орзуларга ҳам

Ўз Гербимиз, ўз Байроғимиз.

Бизнинг тақдир аввал ёзди барг

Фақат Ленин хаёлларида.

Биз илк сафда эдик

юз тутганда Шарқ

Россиянинг қайноқ шамолларида.

Бу қадим тупроққа босди бахт муҳрин

Фрунзе тулпорининг тақаси.

Шунда ўтган бобом, шунда безар умрин

Невараларимнинг бола-чақаси.

Аср дарди билан толиқади юрак,

Юз йил яшаш эмас ниятим.

Менга яна миллиард йиллар керак,

Шунда менинг абадиятим.

Балқисин инсоннинг идрок айёми,

Ҳаёт деб афалган мўъжиза — ноёб.

Олтин нурларингда тебрат дунёни,

Олтмиш йил тепамада кезган офтоб!

Ўнлаб, юзлаб тилда, майли, сўйлайлик,

Ўйимиз — бир тилда.

Бу тил ягона.

Шу тилда ҳамиша якдил бўлайлик,

Журъатли орзулар қилсин тантана!

Излар

У баҳорда қайтди. Самбит толларнинг

Жўжа попук бўлиб гуллаган фасли.

Ранги заҳил эди. Госпиталларнинг

Деворлари сарғиш эмасми...

Унга қийин, бунга билар эдик,

Ҳалок бўлган тенгдош дўстлари.

Қалбида ҳеч нарса йўқ деб ўйлар эдик,

Сўниб қолган эди гўё ҳислари.

Сирли кўринарди бизларга у чоқ:

Нуқул шу атрофда кўчани бўйлар;

Ўзи камгап, хомуш, бадқовоқ,

Дили ҳувиллаган... нимани ўйлар?

...Бир куни йўлкада бир пас айланди.

У танимас эди бизларни.

Борсак — қўшни боққа кириб кетганди

Еғоч оёғининг излари...

Хиёбон

Бунда сарғаймаган ҳали ўт-ўланлар,
Бунда сўлим оқшом манзаралари.
Савлат тўкиб ўтирар ветеранлар,
Атрофда ўйнайди неваралари.

Малол келмас кексаларга қий-чув,
Улар кузатади ҳар бир болани.
Қандай янгроқ, катта ва сулув,
Қандай ёрқин болалик олами!

На хоин бор унда, на малъун,
Унда кўнгишлар соф, ҳамма меҳрибон.
Ким Навоий, ким Пушкин — ҳали номаълум,
Ҳар қадам — кашфиёт, умр бепоён.

Кимдир ёш олади кўзига бирдан:
Қандай ширин болалик олами!
Ҳаёт — чашмасини қайтариб берган
Мўъжизадек кўрар ҳар бир болани.

Болалар ҳам, қорачиғи чақнаб,
Медалларга тикилар: гўё хазина!
Нафас югиб, эзгу ҳурмат сақлаб,
Қўл текизиб кўрар журъатсизгина.

Олислар кумушдай сирли янграйди
Энтиктириб ҳар бир болани.
Буни бола қалби фақат англайди,
О, қўл етмас катталар олами!

Ақл қуйиларкан, қалбдан чўғ олар,
Қалб эса оқилроқ бўламан дейди:
Тезроқ катта бўлсам дейди болалар,
Кексалар ёшармоқ ғамини ейди.

Нокомилмиз ё чалароқ:
Ўзгарамиз, товланамиз.
Етукдаймиз бугун, бироқ
Эрта кимга айланамиз?

Бағишлаймиз еру кўкни
Гоҳ бир куннинг тангрисига.
Вақт ўтади озми-кўпми —
Сигинамиз янгисига.

Модами ё қонуният —
Янги куйлар ўрганамиз.
Балки шудир ўзи ният:
Ўзгарамиз, ўзгарамиз.

Уста кўрмаган шогирддай
Ҳар мақомга... Иўқ, эҳтимол
Шу тарзда қитдай-қитдай
Қуйилдик биз, топдик камол.

Ўсмир

Қадим дашт.

Из солган оглар нағали.

Ўсмир эса умр остонасида.

Ҳаёт синовлари из солмаган ҳали,

Фақат гулхан тафти пешонасида.

Шамол айланади гулхан атрофида,

Тортқилайди гулхан ёлқинин.

Ҳайдаб узоқларга кетар гоҳида

Пастқам қамишзорнинг сариғ тўлқинин.

Яна қайтиб келиб чарх урар даштда,

Гулханни чирмайди гирдибодига.

Шивирлар беқарор бу жаҳонгашта,

Юр, кетайлик, дейди, водийга.

Гулхан эса ёнар, чарсиллаб кулиб,

Жон бериб, жон олади.

Тортқилама, дейди, бари бир менинг қўлим

Шу тупроқда мангу қолади.

...Шамол тинди. Чўғ йилтиради

Уфқдан балқиб чиққан дашт қуёшида.

Ҳаёл суриб

Ўсмир ўлтиради.

Йўл бошида.

Гулхан қошида.

Даҳрийлар

Жиндак андишам бор даҳрийлигимдан:

Мен учун у — тугма, осон ва текин...

Гоҳо қийналганда шубҳаларингдан

Шунинг панасига ўтасан секин.

Унда сенга дуч келади кўплаб

Имон тазқибидан қочганлар,

Дунё ишларига масъулликдан четлаб,

Орқа эшиклардан сўқмоқ очганлар...

Бир замонлар эса...

Инсон даҳоси

Меҳробларда ўкириб йиғлаган.

Чунки бу дунёнинг асил баҳоси

Қалбига, ақлига унинг сиғмаган.

Чунки англаган у: ўзга дунё йўқ,

Илоҳий қудрат йўқ ўзидан бўлак.

Бўлиш керак шу дунёга лойиқ,

Замонлар юкни елкалаш керак.

У масъул дунёнинг азобларига,

Ҳар томчи кўз ёшга, ҳар донга масъул.

Соф эзгулик, чиркин қаллобларга,

Ҳар гулу капалак, ҳар жонга масъул.

Шунинг учун қаддин ростлади-да,

Мана мен, деб боқди мағрур чор тараф;

Дарвишлик ҳассасин отиб ташлади-да,

Дор ё гулхан сари юрди тик қараб.

Мўъжиза бор

Аҳмад кетаяпти, йўл беринглар, пўшт!
Аҳмад кетаяпти мактабга.
Мактабгамас, тикка — мақсадга!
Кўйлаги топ-тоза, қалб эса бўм-бўш.

Унга уқтиришган: «жилмайма бекор,
Бошқалар югурсин, сен югурма.
Ит билан ўйнама, итнинг бургаси бор.
Эртакка ишонма — бари уйдирма.

Эзгу қаҳрамонлар китобларда холос,
Мўъжиза йўқ; ҳайкаллар ҳам — тош.
Қорбобо дегани бир масхарабоз,
Клуб кассасидан олади маош».

Бу совуқ гапларга ишонмагил, бас.
Беминнат жилмаяр офтоб ҳам.
Биз билан юр, эртаклар — ўлмас.
Ялмоғиз ҳам тирик, ибн Ҳаттоб ҳам.

Юр, юр, яшнаб ётар бизнинг Сусамбил,
Аловиддиннинг чироғи ёниқ.
Атлантида деса, жиндак ишонгил,
Шунда бир нимага етишинг аниқ.

Мўъжиза бор, топасан, чида,
Яхши ният, дерлар, ёрғи мол.
Поёнсиз самовий зулмат ичида
Ўзга дунёлар ҳам бўлса, эҳтимол.

Сўз очсанг у «дунёлар» ҳақида
— Бўлмаган гап! — дейди аҳмоқлар.
Гўё бари равшан.
«Ер ҳўкиз шохида...» —
Бу ҳам равшан эди ахир бир вақтлар.

Ердан унди, ердан кўтарилди,
Шундан олди жозиба кучин.
Эзгу саховатин юксак тута билди.
У яшади бировлар учун.

Марҳумларнинг ерда йўли калта,
Елкаларда элтиб қўйишди.
Одамларга оғирлиги тушди
Биринчи, ва охирги марта.

Тоғ дарёси оқар сурон билан,
Бир лаҳза жимликка етмас тўзим.
Кўпик сочиб келар иланг-биланг,
Тошлардан-тошларга отиб ўзини.

Умр ҳам бошида шундай сарсари,
Эшитмас ўзининг бебош шовқинин.
Сой тошлари — ёшлик хатолари,
Уларсиз бўлмайди, уларсиз қийин.

Фақат кейингина, водийларга тушгач,
Тармоқланиб оқар бемалол, ёйиқ.
Салобатли, боғлар унга пешкаш,
Салмоқли ишлари ёшига лойиқ.

Қўрқиб кузатаман масофаларни,
Бу олислар сокин мунчалик!
Шеър билан мураса қила оларми
Хатосиз, гуноҳсиз кексалик?

Дарём мангуликка қуйилган ерда
Оппоқ тўлқинлардай оқарганда бош,
Мен ўкинмас эдим, шеърим билан бирга
Ўтириб, ўй сурғали тополсам бир тош.

У на ихтирочи,
на фантаст эди.
Балки Уэллсни ўқимаган ҳам.
Вақт машинасин ясаи мумкин, деди.
Қарасам, ишончи мустаҳкам.

Емғирдан сўнг, момақалди роқ
Узоқ-узоқларга кетди юмалаб.
Майсазор нам эди, уфқлар йироқ,
Кўзларда акс этди камалак.

У сочларин елга таратди.
Шу ернинг ўзида,
темирдан эмас,
Сеҳрданми, меҳрданми, хуллас,
Айтган мўъжизасин яратди.

Мен лол бўлдим бундай афсунга,
Мен, бу мўъжизанинг ёлғиз гувоҳи,
Ихтиёрим кетди, ишондим унга —
Балки кексаликнинг сўнги гувоҳи.

Ҳа, у майсазорнинг бир четида
Вақт машинасин ихтиро этди.
Вақт машинасин ихтиро этди-да,
Ёшлик йилларимга етаклаб кетди.

Келажак нажот сўрайди

Эҳтиёт қилмадик Ерда тирикликни.
Қўриқлар, тўсиқлар қўймадик.
Сўнгсиз деб билгандай йигит йигитликни,
Битмас-туганмас деб уни ўйладик.

Ишондик: ҳаёт бор дея Ойда ҳам.
Яна оламлар бор чексиз аршда.
Марс эса обод, кўкалам,
Каналлар бор ахир Марсда.

Африка, Ҳиндистон наздимизда худди
Панжарасиз ажойибхона!
Хурмо шоҳларида маймуну тўти,
Пастда — фил, каркидон — ғуж-ғуж... Афсона!

Кўн ўтмай ҳафсала пир бўлди. Ойда,
Кўрдик ўз кўзимиз билан, ҳеч гап йўқ.
Марсда ҳам шу аҳвол. Каналлар қайда,
На суюқ, дегандай, на қуюқ.

Ернинг қўшилари совуқ бўшлиқда
Улик, ўлик, ўлик!
Поёнсиз зулматда илиқ бир нуқта,
Балки ёлғиз, шўрлик...

Бу мудҳиш ёлғизлик! Улик оламлар...
Сўзларнинг ўзидан музлайди ақл.
Тасаввур этсангиз буни, одамлар,
Чумчуқ ўлди ми ҳам фожиа, ахир!

Миссурида қирқта
қолмиш леопарддан,
Африкада уч юз горилла.
Орангутанглари энди зоопаркдан
Жунглига юборилар...

Аҳволимиз шундай. Устига устак —
Барпо эгилмоқда янги дўзахлар.
Қўл чўзиб илтижо қилар келажак,
Бизлар сақламасак уни, ким сақлар?

Ерни ўн беш қайта кул қилоладиган
(Уша дўзахларда) портлатғич тайёр.
Бир бори ақлингга сиғмайди-ку, Рейган,
Нега ўн бор ахир?
Нега ўн беш бор?!

Балки ёлғиздирмиз...
Улик оламлар,
Қутсиз бўшлиқларда йўқлик тумани...
Ҳаёт — танҳо бир нур унда,
одамлар,
Еритиб турибди қизил тугмани...

Мақсуд Қориев

СПИТАМЕН

ТАРИХИЙ РОМАН¹

1 Қисм. Суғд қоялари Дариёд

Суғдиёна пойтахти Мароқанд²... Ҳамиша келди-кетдилар билан гавжум, ажойиботу ғаройиботларга тўла шаҳар. Унинг чегараси етмиш чақиримча бўлиб, тевараги баланд ва мустаҳкам деворлар билан ўралган, душман ўтолмаслиги учун хандақлар қазилган. Мароқанднинг тўрт бурчагида осмонўпар баланд миноралар савлат тўкиб туради. Яна шу улкан миноралар қаторида саккизта чоғроқ минора қад кўтарган. Шаҳар ўртасида, энг гавжум жойда «Олов қасри» аталмиш қадимий ибодатхона бўлиб, бўсағасида сочлари елкаларига тушган вагин³лар кўзлари юмуқ, эртаю кеч дуо ўқиб ўтирадилар. Ибодатхона атрофига турли ҳунармандчилик буюмлари, безаклар билан савдо қилувчи дўконлар, расталар жойлашган. Яна унга туташ қатор қасрлар ҳам борки, шаҳар ҳуснига ҳусн қўшиб туради. Шимоли-шарқ тарафида эса Мароқанд ҳокимининг ҳашаматли саройи.

Шаҳарнинг энг гавжум, серқатнов жойи — бутун Шарққа машҳур бўлган Мароқанд бозори. Бу ерда эрта тонгдан бошлаб турли-туман юк ортилган аравалар, туя карвонлари, бировларнинг молини кўтариб олган ҳаммоллар, зодагон суворийлар, туякашлар, узоқ-яқин қишлоқлардан келган деҳқонлар,

¹Журнал варианты.

²Эрамиздан аввал ҳозирги Самарқанд Мароқанд деб аталарди.

³Вагин — Зардушт ибодатхонасининг мулозимлари.

*Хаёл кўзгусида тафаккурим ет-
гунга қадар она диёрим тарихининг
узоқ ўтмишига нигоҳ ташладим;
халқимиз ҳаёти, турмуш-турмуши, ку-
раши саҳифаларини варақлаб, ундан
олган таассуротларимга бадиий ифо-
да беришга уриниб кўрдим...*

Муаллиф

дайди оёқяланглар уймалашади. Кўча чеккасига ёйма дўконлар, ҳунармандчилик, заргарлик устахоналари жойлашган. Оламга маш-ҳур ва маълум бўлган Мароқанд бозорида йўқ ердаги нарсалар бор! Бу ерга Бақтрия, Ҳиндистон, Мидия, Чинмочин, Кашмир, Месопотамия, Миср ва Туроннинг ҳамма жойларидан келган савдо аҳллари теридан қилинган буюмлар, ҳунармандчилик ашёлари, ипакли моллар, фил суягидан ишланган тароқлар, тилла тақинчоқлар, упа-сурмалар билан савдо қиладилар. Мароқандлик савдогарлар — бозорнинг хўжайинла-ри, улар ўзлари учун энг қулай ва серқатнов жойларни эгаллаб олишган. Турли хил ширинликлар: ҳолвалар, асаларининг инлари, мева-чевалар савдоси учун ҳам алоҳида раста мавжуд.

Баҳор қуёшида шаҳар жилоланади, хилма-хил либосдаги қизлар, аёллар, йигитлар, қари-қартанглар, болалар кўчаларни тўлдириб юришади. Дўмбира, узоқ-узоқлардан сурнай навоси эшитилади. Бозорнинг бир четида одамлар давра қуриб олишган. Қандайдир бир чол қамишдан ясалган сеҳрли найини чалиб, илон ўйнатади, хўроз уриштираётганларнинг бақирӣқ-чақирӣқлари эшитилади.

Усти қамиш билан ёпилган салқин жойда қушлар бозори. Қанчалар ажойиб... Сайроқи қушлар минг оҳангда сайрашади, тўтилар бўлса одамларга қараб, «маҳмаданалик» қилади. Оппоқ соқол-ли, бақувватдан келган чол йиртқич қушлар савдоси билан банд. Уни ҳамма «Қушчи бобо», деб атайти. Унда овга ўргатилган бургутларнинг ҳамма хилларидан топилади. Бир чеккада ёшгина йигит ўз каптарла-рини кўз-кўз қилади. Панжикентлик қушчининг эса саватларида зотли, ранг-баранг тўтиқушлар, майналар, саъвалар. Сайратма беданалару какликларни айтмайсизми?! Қуш бозоридан орқа май-донга ўтсангиз ёввойи ҳайвонлар сотиладиган жой. Қуёнлар, тулкилар, бўрилар, турли хилдаги маймунлар... Ҳайвонларнинг териларини, ҳар хил мўйналарни шу ердан сотиб олиш мумкин.

Бозор чеккасидаги серҳашам жой — қуллар бозори. Бунда инсон ашё ўрнида, мол тариқасида сотилади. Турли халқларга, элатларга мансуб бўлган гўзал қизлар, аёллар, билаклари кучга тўлган йигитлар, ҳунарманд, қўли гул усталар мана шу ерда бозорга солинади. Қуллар бозорига форслар, турли қабилаларнинг эътиборли кишилари, Суғдиё-нанинг бадавлат зодагонлари кўпроқ ташриф буюришади.

— Келинг, мана бу сарвинозга бир қаранг-а, нозик бадан, худди сутга чайқаб олгандай; мўрча миён, писта даҳан, сув ичса томоғидан, сабзи еса биқинидан кўринади, асли мидиялик. Мана буниси бўлса, Кашмир гўзали: жоду кўз, қошлари қундуз, хипчабел, қора сочлари белига уради, боз устига хушовоз — қўшиқ айтади, уд чалади, рақсга

тушади, — дейди бошига қизил кулоҳ кийиб олган экбатан¹ лик қул сотувчи.

Қул бозорининг ёнидаги серқатнов жойда кўпинча оппоқ соқолли, сочлари бўйнига тушган басавлат мўйсафид айланиб юради. Уни Мароқандда билмаган одам йўқ. Ўз ҳикоятлари, қизик ривоятлари билан ҳаммага машҳур бўлган «Дариёд авлиё» шу киши бўлади.

У одагдагидек давра олган одамлар ўртасида ўз ҳикоятларидан сўзламоқда:

— Биз ҳаммамиз ёруғликнинг — Ахурамазданинг фарзандларимиз. Дунёдаги ҳамма яхши нарсалар: емак, ичмак, гўзаллик, роҳат-фароғат улуг Ахурамаздадандир. Биз Ахурамаздан узилиб тушган нурмиз. Юрагимизни — ақл-идрокимиз пешасини ҳаммаша мунаввар этгусидир. Ахурамазда, бу — ёруғлик, қоронғилик; ёмғиру қор, яшин, момақалди роқ... Ҳа, у ёзнинг тўкин-сочинлиги, ширин-шарбат мевалари...ри... Осмондаги гўзал ой ҳам, сон-саноксиз юлдузлар Ахурамазда бўлмаса кўринмасди, зулмат қаърида қолиб кетган бўларди, азизларим!..

Мўйсафид осмонга қараганча жим қолди. Атрофига йиғилган ёшланглар унинг оташин сўзларини эътибор билан тинглашарди.

— Нега жим бўлиб қолдинг, ҳай Дариёд? — кимдир мурожаат қилди.

Осмонга тикилиб қолган Дариёд ўзига келиб, энди яширин бир сирни айтмоқчи бўлгандек овозини пастроқ қилиб сўзлай бошлади:

— Ернинг қаърида абадий қоронғилик жойлашган. Бу қора кучлар ёруғликни бўғиб ташлаш учун ер қаърини ўзларига макон қилиб олганлар. Мақсадлари одамлар ўртасида адоват уруғини сочш.

Дариёд яна жимиб қолди.

— Дариёд, энди марварид терувчи ҳақидаги ҳикоятни айтиб бер! — деди шўх йигитлардан бири.

— Йўқ, йўқ, яхшиси Сиёвуш ҳақида сўзлаб берсин, — деди яна кимдир.

Шу вақт бозорда тўс-тўполон кўтарилди. Мидиялик форс панжикентлик қуш сотувчини оғзига келган сўзлар билан ҳақоратлаб, ҳассаси билан еаваламоқда эди. Йигит баланд бўйли, бақувватдан келган бўлса ҳам, қаршилиқ кўрсатмай, қўллари билан юзини яширганча, жимгина турарди. Йиғилганлар тўполонга аралашолмас, фақат ачиниш билан кузатафди, холос.

— Улуг зот, қанча қуш керак бўлса ол, мен бераман, — деди Қушчи бобо форсга мурожаат этиб.

— Нари тур, қари ит, — форс бобони итариб юборди.

— Оқ соқолимни ҳурмат қил, — деди бобо ранжиб.

Форс Қушчи бобонинг сўзларига эътибор бермай, яна йигитга ёпиша кетди.

— Таги паст махлук, сен ҳали менга ҳурматсизлик қиласанми?! Билиб қўй, биз олий ирққа мансубмиз, сен ёввойисан. Ҳозир битта-битталаб қушларингни бўйнини узиб ташлайман!

Мидиялик зодагон қафасда одамларни майна қилгандек чулдираб турган тўтиларга ёпишди. У ушлаб олмоқчи бўлар, тўтилар бўлса чўқир, ўткир тирноқлари билан қўлларини қонга беларди. Ниҳоят, бирини қанотидан ушлаб, қафасдан суғуриб олди. Қуш жанжалкаш аёллардек айюҳаннос солиб қийқирарди. Бу аянчли манзарани кузатиб турган жуссадор саҳройи йигит мидиялик томон юрди.

— Ҳой, шўрлик қуш сенга нима гуноҳ қилди, бундан кўра Айшманинг қаҳрига йўлиқсанг бўлмайдимми! Қани қўйиб юбор!..

Умрида бунақа муомалани эшитмаган мидияликнинг ранги қув ўчиб, гўлдиради:

— О, Зевс, бу дунёда нималар бўлаёпти ўзи?!

— Сенларнинг кунларинг энди битди, ҳа, суғдлар бошига шунча

¹Экбатан — қадимги Мидиянинг пойтахти.

кулфат солганларинг етар! Энди қуш қолдими озор бермаганинг, — саҳройи йигит важоҳат билан унга тикилиб турарди.

— Ия, ҳой, одамлар, мана буни томоша қилинг...

Зодагон тўтини икки қўли билан тепага кўтариб, бўйнини узиб ташламоқчи бўлди. Шу вақт саҳройи йигит бир мушт билан мидияликни ағдарди. Тўти унинг қўлидан чиқиб, қаергадир ғойиб бўлди. Қаердандир уч нафар форс сипоҳийлари пайдо бўлди. Улар саҳройига ёпишмоқчи бўлишганди, йигитнинг кучли зарбидан бирин-кетин ағдарилишди. Йигит ғойиб бўлди.

— Қуш сотувчи аблаҳ қани? — бақирарди зодагон. Қуш сотувчи бўлса қафасларини кўтариб, аллақачон бозордан чиқиб кетганди.

Наридан тор билан қўшиқ айтаётган Дариёднинг овози эшитилди:

*Саркардалар, алломалар,
шоҳлар, гадолар,
Эзилганлар, хўрланганлар,
қалби адолар...
Бу оламда бири азиз, бошқаси хор-зор,
Кунни тугаб, вақти етса ҳаммаси
бир гўр.*

*Бу дунёга кимлар келиб, кимлар кетмади,
Қанча ишлар ўлда-жўлда, умр етмади...*

Шу вақт бир тўда суворийлар пайдо бўлди-ю, одамларни ур-сур қилиб йўл бўшата бошлади.

— Не гап ўзи, бобо? — сўради қушчини ҳимоя қилган саҳройи йигит бир чеккада турган Дариёддан.

— Ия, сен ҳалиги тўполончи йигитмисан, оббо, хумпар-ей!

Дариёд йигитнинг этагидан тортиб, чеккага бошлади. Улар дўкон қанорасига яширинишди.

— Ким келяпти ўзи, отахон? — сўради йигит.

— Мароқанд ҳукмдорининг қизи маликаи Турона келяпти. Ҳафтанинг ҳар шу кунда канизаклари билан ҳаммомга боради.

— Шундай денг...

Жарчилар шовқин-сурон билан ўтиб кетишди. Бир неча дақиқалардан сўнг устига зарбон ёпинчиқ ёпилган фил кўринди. Тўрт томони оппоқ шоҳи пардалар билан ўралган тахтиравонда малика ўтирибди. У пардани қия тортиб, атрофни томоша қилар, фил бўлса, замонасининг энг гўзал маликасини олиб кетаётганидан мағрурланаётгандек виқор билан қадам ташларди.

Малика Туронани оқ отларга минган гўзал канизаклар кузатиб келишмоқда. Улар қизил шоҳидан бир хилда либос кийиб олишган, елкаларида оч кулранг рўмол. Оёқларидаги бежирим этикчалар, бўйинларидаги, қўлларидаги қимматбаҳо тақинчоқлари кўзни қамаштиради. Улар ортидан икки нор туяда сарой ходимлари келишмоқда. Кузатувчиларнинг бири қирғий бурун, оқ юзли, ингичка мўйловли; иккинчиси эса қизғиш ранг, қорачадан келган, соқоли оқ, кексароқ одам. Ҳар иккаласи ҳам сербезак кийимда, белларига кичик ханжар ва қилич осилган. Қўлларида чиройли ҳасса. Бу уларнинг саройда эътиборли кишилардан эканликларини билдиради.

Йигитнинг қизиқиши ортиб, бошини кўтарди. Малика атрофни томоша қилиб кетаётган эди, иттифоқо саҳройининг кўзи унга тушиб қолди. Кўзлар беихтиёр тўқнашди. Йигит қизнинг ҳусни-жамолига маҳлиё бўлганича анқайиб қолди. Шу вақт тўсатдан бошига келиб тушган қамчининг зарбидан эс-ҳушини йўқотди. Ўзига келиб кўзини очганида, тепасида Дариёд турарди.

— Эй, бўтам, — деди у ачиниб. — Айтмадимми сенга, бошингни ҳам қил деб...

Саҳройи йигит Дариёднинг сўзига қулоқ солмаганлиги учун ўзини айбдор санаб, мўлтиллаганча жим тураверди. Бу учрашув уни чиндан ҳам беҳуш қилган эди.

— Бу нима? — Йигит талмовсираб Дариёднинг бўйнидаги қумуш

такинчоққа қаради. Унда аллақандай қушнинг сурати нақш этилган-ди.

— Мароқандда Кас деган заргар дўстим бор,— деди Дариёд.— Қўли гул уста. Ўшанинг иши. Унинг отаси асли Юнондан бўлиб, суғдиёналик бир аёлга уйланган, дейишади. Ажойиб инсон, эл-улус орасида обрўси катта. Хўш, нега сўрадинг буни?

— Мен ҳам сураткашман, унинг маҳоратига қойил қолдим.

— Каснинг суҳбатида бўлиб қолсанг борми, шунақа қизиқ хангомалар айтиб берадики, асти қўябер. Сураткашликни ўшандан ўрган. Қалқонга ҳам, қиличга ҳам нақш ўяди.

— Қанақа қилиб? — ҳайратомуз сўради йигит.

— Билмадим... Аммо қалқонга от, шер, қоплон суратларини ўхшатиб туширади. Панжикентлик Спитамен деган паҳлавонни эшитганинг бордир. Қалқонига «Қорасоч» деган отининг суратини тушириб берган ҳам шу Кас эмиш.

— Спитамен ким ўзи?

— Мен уни кўрган эмасман, таърифини одамлардан эшитганман. Айтишларича, ўқ-ёй билан осмонда учиб кетаётган қузғунни ҳам уриб тушираркан. Унинг учқур тулпорига ҳали Суғдиёнада ҳам, Бақтрияда ҳам етиб оладиган от туғилмаган эмиш. Ҳали сен муштлашган форсларнинг ўнтаси ҳам унга бас келолмас экан.

— Спитаменни қандай қилиб кўрсам экан-а?

— Билмадим, бўтам, истасанг кўришасан, одам одам билан албатта учрашади.

Дариёд бир нарса ёдига тушгандек йигитга қаради:

— Айтгандай, Кас Спитаменни яхши билади, улар қалин дўст.

— Шунақа дегин, — йигит ўйланиб қолди.

— Агар ўша Кас Арасту ҳақида, Афлотун ҳақида сўзлаб берса борми, э-ҳе, қотиб қоласан, Авестони ёддан билади. Сен Искандар Зулқарнайн ҳақида эшитганмисан? Унинг олмаган мамлакати, пойи етмаган шаҳари йўқ. Эшитишимча, Дориёвуш¹дан ҳам зўр эмиш. Искандар Зулқарнайннинг ҳар бири тоғни урса толқон қиладиган паҳлавонлари, лашкарбошилари бор экан. Лашкарларининг найзалари ғоятда узун бўлиб, қалқонларидан ўқ ҳам, қилич ҳам ўтмас эмиш. Палахмон отадиган манжанақлари мустаҳкам дарвозалару қалин деворларни бир пасда ер билан яксон қилар экан... Қайдам, унга Сиёвушдек, Афросиёбдек паҳлавонлар бас келмаса, бошқа ҳеч ким бас келолмас-ов!..

— Спитамен-чи? — сўради саҳройи йигит қизиқиб.

— Билмадим... Ҳарҳолда уларнинг кучлари тенг келиб қолса ажабмас.

— Қизиқ...

— Ҳа, Кас ҳаммасини яхши билади... Ўзи зўр уста. Бу ўшанинг иши. — Дариёд бўйнидаги сувратни яна йигитга кўрсатди.

— Мен ҳам чиза оламан, — деди саҳройи йигит.

— О, ажойиб ҳунар... Хўш, исминг нима, ўзинг қаерлик бўласан? — сўради Дариёд.

— Исмин Шердор, Бихра²данман. Отамни форслар ўлдиришган, қари онам билан қолганман.

— Сенга ҳам оғир экан, бўтам...

— Овчиман. Ҳамқишлоқларим, камонни яхши отасан, дейишади.

— Овчилигинг яхши. Ўзинг ҳам анча паҳлавон кўринасан, анави форснинг бошлаб адабини бердинг. Сураткашман деяпсан, кўрсак бўладими?

— Мен суратни тоғларга, қояларга чизаман.

— Қизиқ, нега ундай қиласан? Бу бефойда иш-ку! Чизганингга ким тилло беради?

¹Дориёвуш — бу ерда гап Эрон шоҳи Доро III ҳақида бормоқда.

²Қадим Бухоро шаҳри шундай деб аталган.

— Мен суратни тилло учун эмас, ҳавасга ишлайман.

— Эй, девона йигит, ажиб ҳунаринг бор экан-ку, уни қайга ишлатишни билмас экансан, — деди Дариёд. — Молинг бўлмаса дунёда яшай олмайсан, сени ҳеч ким бир пулга олмас. Бу кўхна дунёда ҳамма нарса пулга сотилади, ҳатто виждонни ҳам сотиб олишмоқда.

— Ундай дема, отахон, мен виждонимни ҳеч кимга сотмайман. Ҳа, шундай...

Шердор Дариёдга тикилганча жим қолди. У ҳозир қамчининг зарбини унутган, юраги безовта эди. «Нега қалбим нотинч, менга нима бўлди?» Фил устида кетаётган паривашнинг қарашлари кўз олдидан ҳамон кетмасди.

— Менга қара, — деди тўсатдан Дариёд. — Иккимиз ҳам ғарибмиз, девонамиз. Одатда гадо гадони чиқиштирамайди, бўтам... Аммо, мен сенга айтсам, муҳаббат дардига мубтало бўлибсан.

— Маликани яхши кўриб қолдим.

— Эсинг жойидами ўзи! — деди Дариёд. — Тентаклик қилиб, ҳаётингни хавф остига қўйма. Бу сўзларинг учун бошингни танингдан жудо қилурлар. Мароқанд ҳукмдори Намич билан ўйнашиб бўладими?

Дариёд қанчалик панд-насиҳат қилмасин, йигитнинг қулоғига кирмасди.

— Қўлимда гулдек ҳунарим бўлса, умр бўйи хизмат қиламан десам, ҳоким кўнмасмикин?..

— Тентак экансан...

— Бари бир виждоним амри билан иш тутаман, ҳокимга кираман, ялиниб-ёлвораман.

— Нима ҳам дердим, ихтиёр ўзингда. Фақат, билиб қўй, ҳокимларнинг қаҳри қаттиқ бўлади. Маликага етаман деб каллангдан ажралиб қолма яна.

Дариёд ўз йўлига кетди. Шердор қаерга бош уришини билмай Мароқанд кўчаларида узоқ дайдиб юрди. «Олов қасри» ёнига борди. Қўлларини кўксига қўйиб, кўзларини юмганча ёлворди:

— О, Ноҳид,¹ ўзинг шафқат қил! Мен бир нотавон, бечораман, сендан бошқа кимдан ҳам нажот сўрайман. Оламни яратган улуғ Ахурамазда, ўзинг шафқат қил!

Йигит боши оғиб Мароқанднинг Шарқий дарвозаси томон кетди. Панжикентга шу дарвоза орқали борилади. Кейин Бихра йўли — Илон дарвоза томон ўтди. Дарвоза ёнидаги баланд минорага қараганди, бошидан қулоҳи тушиб кетай деди. «Кишининг ақли бовар қилмайди...» — кўнглидан ўтказди Шердор. Наридидаги «Олов қасри»нинг савлат тўкиби туриши-чи!.. Ривоятларга қараганда, Мароқанд барпо этилмасдан илгари ҳам бу ерда «Олов қасри» бўлган, Ахурамазданинг ўзи қуёшдан ўт олиб тушган, одамлар ана шу ўт устига қаср қурганлар...

Мароқанд ҳокимининг учта минорали саройи. Шердор сарой дарвозасига разм солди. Тепада соқчилар, дарвоза эса тақа-тақ ёпиқ. Йигит дарвоза устунларининг нақшларига эътибор билан қаради. «Қўли гул усталар экан... — кўнглидан ўтказди Шердор. — Мен ҳам ўзимни сураткаш деб юрганаканман-да! Дариёд айтгандай, менинг тошларга чизган суратимни ким кўради? Нақш чизишга имкон беришса, бир ўзимни кўрсатардим. Малика Туронанинг расмини қояга ўйиб чизгин десалар-чи?! Қойил қилардим-а!»

Чўл қоплони

Осмонўпар тоғ тизмалари... Суғдиёна аталмиш юртнинг кўрки, гўзаллиги шу ердан бошланадигандек. Туя ўркачига ўхшаш чўққила-

¹ Ноҳид — севги маъбудаси.

рига назар ташласангиз, кўзларингиз қамашади. Тизмаларнинг бир кунда минг жилвага кириши-чи!.. У ердаги оппоқ қорлар ёзнинг иссиқ кунларида кумушдек товланади, шабада майин эсиб, кишига ором бахш этади. Тоғдан чулдирашиб оқиб тушаётган ирмоқлару шалола-лар поёнсиз пасттекисликларга ёйилиб кетадилар, ҳаёт қўшиғини куйлайдилар... Тоғ чўққиларидаги оппоқ қорлар пастдаги кўм-кўк адирлар билан қўшилиб, бир ажиб кўркамлик кашф этади. Қўшлар қўшиғида бу жаннатмакон ўлканинг баҳори, гўзаллиги куйлана-ётгандай. Ҳайкалдай қотиб қолган қоялар ўтмиш замонлардан ҳикоя қилаётгандек салобат тўкиб турибди. Нималарни кўрмади бу улкан қоялар... Сув тошқинлари, даҳшатли вулқонлар, ер қимирлашлар, қўйинг-чи, табиатнинг ҳамма даҳшатларига бардош бериб, мағрур қад кўтариб турибди.

Тизма тоғнинг ғарби-жанубий этакларида, шўхоқар дарё чеккаси-да бир улкан қоя бор. Уни «Сугд қоялари» деб аташади. Қандайдир бир чавандоз шу томонга қараб ниманидир қувиб келмоқда. Зулукдек қора, учқур тулпорининг оёғидан ўт чақнайди, агар жilовини қўйиб юборса борми, қоя устидан учиб ўтгудей. Ана, қоплон териси ёпинган овчи йигит қўлидаги арқонни усталик билан ташлаб, кийикнинг бўйнига илинтирди ва отидан тушиб, чилвирни торта-торта ўлжасига яқинлаш-ди. У ханжарини қинидан суғуриши билан кутилмаган овоз янгради:

— Тўхта, сайёд! Нима қилмоқчисан?

Овчи ҳайратга тушиб овоз келган томонга қаради. Нариди жулдур-жулдур кийимли, сочлари тўзғиб кетган бир мўйсафид турарди. Йигит чолга таажжуб билан қаради-да, яна ҳеч нарса бўлмагандек кийикнинг оёқларини боғлади. Ўлжасини саранжомлаб бўлгач, жаҳли чиққан киёфада чолга юзланди:

— Оппоқ соқолинг ҳурмати, ўлдирмайман. Хўш, ўзинг кимсан? Бу кимсасиз ерларда кимни истаб юрибсан?

— Аввало, ханжарингни ғилофига қол, кейин гапимни эшит. Мен сенга айтсам, бу шўрлик жонивор сенинг ғазабингга арзимайди? Билсанг, Ахурамазда бутун мавжудотни харобага айлантириш учун эмас, яшнатиш, бойликларини кўпайтириш учун яратган.

— Қўй, йўлимга тўғаноқ бўлма, — аччиқланиб деди овчи йигит.

— Қизишма, соқолим оқини ҳурмат қилсанг, гапимга қулоқ бер. Агар сен сайёд бўлсанг, билгинки, мен бир жаҳонгашта сайёҳман. Дунёни кездим, туроннинг ҳамма жойида бўлдим. Насихатимни инобатга ол... Хўш, жониворнинг нима гуноҳи бор? Сенга бирор зиён-заҳмат етказдими? Мен биламан, нафсинг йўлида уни қурбон қилмоқчисан. Воз кеч бу ниятингдан. Бечорага озор берма, қўйиб юбор! Унга бир қара-я, сендан нажот истаяпти...

Йигит қўлидаги шикор анжомларини бир чеккага қўйди-да, ҳаловатини бузган чолга ҳайрат билан тикилди. «Қаердан пайдо бўлиб қолди шу топда бу девона? Бу тоғу тошларда нима иши бор экан?» Мўйсафид яна сўзида давом этди:

— Кўзларингдан билиб турибман, яхши одам кўринасан.

— Ажаб, сен қизиқ одам экансан, мабодо Арасту эмасмисан? Мен сени бир девонадир деб ўйлагандим, гапингга қараганда ақли-ҳушинг жойидага ўхшайди. Қанча йиллардан бери ов қиламан, шу вақтга қадар ҳеч ким менга халақит бермаган. Шикордан воз кечишим... Йўқ, бунга йўл қўймайман. Соқолингни оқи ҳурмати, энди йўлингга кетавер...

— Йўқ, бўтам, овора бўласан. Аввало кўз олдимда мана бу тоғ гўзалини қўйиб юбор. Кейин, қиличингни пеш қилаверма. Агар у қонсираб қолган бўлса, ҳув анави балад тоғ чўққиларига қара, Сугдиёна устига қандайдир офат яқинлашмаяпти, ўша офатни даф қил!..

— Нималар деяпсан? Нафасинг намунча совуқ?!.

— Эй, жувонмард, ҳозир шикор мавриди эмас, маишатни йиғиштирмақ керак, мана бу жониворга жабр қилгандан кўра, эл

бошига келаётган офат ҳақида ўйла. Қандай оғир кунлар бошланиши-ни билсанг эди!..

— Биламан, ҳаммасидан воқифман. Айшманинг авзойи бузилган. Қаттиқ жанг бўлади...

— Эй, бўтам, айт-чи, ўзинг ким бўлурсан, исминг нима?

— Мени Спитамен деб атайдилар, танимасанг таниб қўй. Маконим икки буюк дарё қокил. Ёзган Суғдиёнанинг бепоён водийлари, кўз илғамас тоғлари...

— Ҳа, эшитганман сенинг ҳақингда, эй, чўл ўғлони! Отангни ҳам яхши танирдим, аслида панжикентликсан. Шундаймасми?

— Ҳа...

Спитаменларнинг авлоди Суғдиёнанинг нуфузли кишиларидан. Яйловда чорва моллари кўп бўлмаса ҳам, йилқичиликда донг таратганлар. Отларини сотиб олиш ёки бирор нарсага айрибошлаш учун узоқ яқин ўлкалардан одамлар келиб турар, спитаменлар хонадонининг асосий даромади ана шу зотдор отлардан эди. Отаси яккаю ягона ўғлини ўзига тўқ бўлишига қарамай, қаттиққўллик билан тарбиялади, меҳнатда пишитди. Ешлик чоғиданоқ от чопишни ўрганди, турли қабила болалари ўртасида бўлиб турадиган мусобақаларда қатнашди. Камон отиш, найза санчиш, қиличбозлик ва бошқа машқлар Спитаменнинг кундалик турмуш тарзига айланиб қолганди.

Овчига от йўлдош дейдилар. Қорасоч. — Спитаменнинг доимий йўлдоши. У ҳақда ҳар хил гаплар юради. Айтишларича, Спитаменнинг ўзи рози бўлмаса, Қорасоч бегона одамни миндирмас экан. Бир кун Спитамен даҳ қабилалари уюштирган отчопарга таклиф қилинади. Спитамен от чопиш, камон отишда ғолиб чиққан даҳлар сардорининг гўзал қизи Одатидани кўриб, унга ишқи тушиб қолади. Шундан кейин ўртага оқсоқоллар тушади ва икки томоннинг розилиги билан барча расм-русумлар ўтказилиб, Спитамен Одатидага уйланади. Улар бир йил ўтар-ўтмас, икки ўғил кўрадилар. Ҳозир эса учта... Ўғиллари оталари каби моҳир чавандоз, жасур бўлишлари керак.

Қариядан эшитган душман ҳақидаги хабарлар Спитаменни ўйга толдирган эди. Ниҳоят, у тилга кирди:

— Эй отахон, ҳайратомуз гаплар билан юрагимни безовта қилиб қўйдинг. Кўпни кўрган доно одам кўринасан, менга айт-чи, ўша македониялик Искандарнинг Суғдиёнага лашкар тортиб келиши мумкинми?

Мўйсафид узоқ-узоқларга хомуш назар ташлаб, деди:

— Ҳа... Энди очиқ гапни айтиб қўя қолай: сени шу водийда деб эшитиб, шошилишч йўл олдим. Бесс ўз лашкарлари билан Мидияга жўнамоқчи. Оксарт, Катан, Хориенга ҳам чопар кетган. Улуғ Дориёвуш ҳам Искандарга қарши урушга тайёрланапти. Катта жанг бўладиганга ўхшайди... Гап ана шу, бўтам. Суғд қояларига чизилган суратларни кўриб келаман, деган баҳона билан бу ёққа йўл олгандим.

— Қанақа суратлар? — сўради Спитамен қизиқиб.

— Мароқандда Шердор деган сураткаш йигитни учратгандим. Тасодифан Мароқанд ҳокимининг қизини кўриб, унга ошиқи-беқарор бўлиб қолибди. Билмадим, ҳозир шўрликнинг ҳоли не кечди экан. Суратларни ўша йигит ишлабди.

— Қояларга ўйиб туширилган суратлар Шердорники экан-да?

— Ҳа, ўшаники. Лекин гап суратда эмас. Энди бу ёғини эшит: дарёнинг нариги томонида, скифлар ўртасида ҳам шов-шув гаплар. Чамаси, Искандар яқин ўртада Бақтрияга қўшин тортади... Бақтрияга келса, буёғи Суғдиёна... Ҳа, ҳали қаттиқ жанглар бўлади...

Спитамен ўрнидан туриб кетди. Оёқлари боғланган кийик унинг қатъий ҳаракатидан қўрқиб, типирчилаб бошлади. Спитамен беихтиёр ёнидан ханжарини олиб, кийикнинг оёғидаги чилвирни кесиб юборди. Озодликка чиққан жонивор ўрнидан турди-ю, бир пасда тоғу тошлар орасида ғойиб бўлди.

— Искандарнинг одамлари айғоқчилик қилиб юрганмиш.

— Айт-чи, мени истаб келишинга сени нима мажбур этди? — сўради Спитамен.

— Ахир сен Суғдиёнанинг жонкуяр ўғлонисан.

— Шундай дегин...

Спитамен ўйга толганча осмон билан ўпишган тоғ чўққиларига тикилиб қолди. Энди Спитаменнинг хаёли бутунлай бошқа ёқда, овни бутунлай унутганди. Мўйсафид чолнинг ғоятда ҳорғин, сарғайиб кетган юзларига, жулдур кийимларига қарар экан, кўз ўнгига ўз халқининг аянчли ҳаёти келди. Гўё у ана шу халқ номидан унинг олдига вакил бўлиб келгандек. «Ахир сен бизнинг гадолардек аҳволимизни кўр, раҳм-шафқат қил, шўрликларни ҳимоя қил», дегандек туюлди унга.

— Кўринишдан кўп азоб чекибсан, бу кеча менинг азиз меҳмоним бўл, — деди Спитамен унга раҳмдиллик билан.

— Йўқ, бир дақиқа ҳам бу ерда қололмайман.

— Жуда бўлмаса бир оз тамадди қилиб ол.

— Балли, омон бўл.

— Ўзингни таништир бўлмаса. Ким бўласан?

— Мени Дариёд дейишади.

Чолнинг овози тоғ чўққиларига урилиб, акс-садо бергандек бўлди. «Мени Дариёд дейишади одамлар»... Спитамен ялт этиб унга қаради. Дариёд ёлғизоёқ йўлдан илдам қадам ташлаб борарди. Спитамен Дариёд кўздан ғойиб бўлгунча орқасидан қараб турди. «Балки, Дариёдни менинг ёнимга Ахурамазданинг ўзи юборгандир... Кўриндию ғойиб бўлди-я! Гўё қуёш олдига йўл олгандек... Нега индамай уни қўлдан чиқариб юбордим?»

— Ҳой, Дариёд, тўхта!

Спитаменнинг овози тоғу тошларга урилиб, бир неча бор акс-садо берди:

— «Ҳой, Дариёд, тўхта!..»

Мароқанд кечаси

Мароқанд ҳукмдори Намичнинг ҳашаматли саройи. Бугун бу ерда арши-аёнлар учун қабул маросими ўтказилмоқда. Элчилар, саркардалар, меҳмонлар ҳам ташриф буюришган. Қабулхона тўрига қўйилган тахтада Мароқанд ҳокими ўтирибди. Енида Дариёвушнинг элчиси Набарзон. Ундан нарида ўнг қўл, чап қўл вазирлар, атрофида эса саркардалар, амалдорлар. Дастурхонда турли-туман таомлар, мевачевалар; тилла, кумуш идишларда шарбат ва мусалласлар қўйилган. Хонанинг тўрт бурчагида машъалалар ёниб турибди. Уч-тўрт жойга гулхан учун ўтин қаланган... Қабулхонанинг атрофида кичик-кичик айвончалар бор. Улар яхшилаб жиҳозланган. Афтидан, бу айвончаларда тантанали маросимга таклиф этилган мусиқачилар, қўшиқчилар, раққосалар, масхарабозлар, полвонлар ва бошқа хизмат кишилари турадилар. Қафасларда сайроқи қушлар, тўтилар. Айиқ, йўлбарс терилари айвон, супачаларга ёзиб қўйилибди. Кийик шохлари, ёввойи чўчқаларнинг тишлари ҳам бисёр. Чамаси Мароқанд ҳокими ўзининг овга ишқибоз эканлигини кўз-кўз қилган.

Бу ерга ташриф буюрган меҳмонларнинг қимматбаҳо матолардан тикилган ранг-баранг кийимлари, тақинчоқ ва безаклари сарой ҳашаматлари билан қўшилиб, кечага яна ҳам тантанавор тус беради. Ҳаммадан ҳам сарой деворларига чизилган расмлар киши диққатини жалб этади. Бир ён деворга мовий денгиз тасвири туширилган. Денгизда оққушлар, балиқлар... Сураткаш бу тасвирларни ўзига хос ажойиб услуб билан яратганки, томоша қилувчи анча вақтгача унинг ёнидан кетолмай қолади. Унга қарама-қарши деворда эса икки хил тасвирни кўрасиз. Биринчи тасвирда баҳор... Чаманзор водий. Қадибаста келишган йигит, қўлида ёй, у қандайдир қушни мўлжалга олиб

турибди. Йигитнинг шикор учун кийган кийимлари, ов қуроллари шай. Унинг мағрурлиги, ўзига ишончи юзларидан сезилади. Енидаги иккинчи йигит булоқ бўйида турган кийикка арқон ташламоқчи. Хавфни сезган кийикнинг ҳолати аянчли. Тоғ яқинида турган суворий ўқини мўлжалга теккизолмаганидан бўшашиб турибди...

Иккинчи тасвирда бошқача воқеа. Қайиқ тўла сипоҳилар. Уларнинг ҳар бири ўзига хос ҳолатда акс эттирилган. Бошларида совут, қўлларида қалқон. Қайиқнинг олди томонида қилич яланғочлаган киши ўтирибди. Дубулғасига жиға тақиб олган. Уларнинг саркардаси бўлса керак. Эҳтимол подшоҳнинг ўзидир...

Яна бир сурат: элчиларни қабул қилиш маросими. Улар подшоҳга ўзларининг қимматбаҳо совға-саломларини топширмақдалар. Белбоғларига қилич, ханжар, заррин ҳамёнлар осиб олганлар, кўкракларидан маржонлару қулоқларида сирғалар. Юзларидаги жиддийлик, кийимларидаги ранго-ранглик уларнинг бошқа элга, бошқа подшоҳликка мансуб эканликларидан далолат бериб турибди.

Мароқанд ҳоқими саройининг безаклари, айниқса, мусаввир чизган суратлар бу ерга тўпланган барча меҳмонларни ҳайратга соларди. Меҳмонлар ва элчилар қабул маросими тасвирланган сурат олдида узоқ туриб қолишди. Гўё улар бу суратларда ўз аксларини кўраётгандек эдилар. Элчилар бир-бирларига, эгниларидаги кийимларига кўз ташлар эканлар, зўр ифтихор билан ўтирган ҳукмдорга миннатдорчилик билан таъзим бажо қилдилар.

Чоғониён¹ давлатининг элчиси устидаги кийим бошига, девордаги суратга қараб оларкан, ўзини ғоят мамнун сезарди. Унинг устида ҳаворанг зарбоп тўн. Оқ жужун кўйлаги шундайгина кўриниб туради. Заррин камарига ханжари осиглиқ. Шошдан келган элчи Абу Беҳзоднинг эса эғнида сарғиш ранг тўн. Бошини қизил чилвир билан боғлаб олган. У ҳам девордаги суратдан ўз аксини кўраётгандек. Хориён билан турган бақтриялик зодагон Оксиарт Шош элчиси билан суҳбатга киришган. Спитаменга қараб-қараб қўяди. Массagetлар сардори Хамук, афтидан, Чоғониён элчиси билан савдо-сотик ишлари бўйича баҳсга киришган.

Спитамен баланд бўйли, кенг яғринли, ўттиз ёшлар чамасидаги йигит эди. У бошқаларга ўхшаб зебу зийнатга берилмас, кўпинча устига қоплон терисини ташлаб юрарди. Кун иссиқ бўлганлиги учунми, бугун ҳоқимнинг қабулига енгил кийиниб келган эди. Кумуш камарига осилган ханжаридан бошқа қуроли йўқ. Унинг саҳро қуёшида пишган юзларида ўзига хос улуғворлик сезилиб турибди: патила сочлари, қопқора соқол ва мўйлаби ўзига ярашиб тушган. Бургутникидек чағир кўзлари зийрак. Оксиартнинг ўз суҳбатдошига у ҳақда сўзлаётганини билиб тургандек. Буни пайқаган Оксиарт шеригидан ажралиб, сурат томоша қилаётган элчилар ёнига борди.

— Чўлдан келган қандайдир қабилалар минг-минглаб чорва-мизни ҳайдаб кетишди. Биз жуда кўп қидирдик, уларнинг излари тоғ томонга кетган, — деди Шош элчиси Спитаменга шикоят қилиб.

— Утган йили менинг ҳам бир уюр отларимни ҳайдаб кетишди. Лекин биз уларни тутиб олиб роса адабини бердик. Аммо отларимизни қайтиб топа олмадик, — деди Спитамен.

— Улар бировнинг ҳақидан қўрқишмайди.

— Нима қилсин, йўқчилик... — деди Спитамен суҳбатга яқун ясаб.

Гулхан ёқилди. Ҳамма олов атрофига йиғила бошлади. Сочлари елкасига тушиб кетган, қип-қизил шоҳидан узун кўйлак кийиб олган Вағинпат қуритилган барасман² ўтини ёнаётган оловга ташлаб, пичирлаб нималарнидир ўқиди.

¹ Чоғониён — ҳозирги Сурхондарё водийсидаги давлатлардан бири.

² Барасман — тутатқи ўт.

Шундай расм-русмлардан кейин қабул маросими бошланди. Мароқанд ҳокими Намич элчилар, меҳмонлар олиб келган совғаларни қабул қилиб олгач, ҳаммани дастурхонга таклиф этди. Таомлар тортилди. Мулозимлар шароб келтиришди. Чолғувчилар нағма-наволарини бошлаб юбордилар. Ярим яланғоч сарвқомат қизлар гулхан атрофида рақсга тушиб кетдилар. Базм авжига минди.

Навбат Чинмочиндан келган сеҳргарга тегди. У чўп учига ўралган пахтани ёндириб ҳаммага кўз-кўз қилди-да, бирданига оғзига тикди. Бир оз ўтиб, ҳалиги чўпни ташлаб юбордию олов уфура бошлади. Ҳамма меҳмонлар унинг атрофига йиғилишиб, ёқаларини ушлаб, бу ажиб ҳангомани ҳайратланиб томоша қилардилар.

Ҳоким ёнида виқор билан ўтирган Дориёвушнинг элчиси Набарзан оҳиста ўрнидан турди-да, Спитаменнинг ёнига келди.

— Бу жувонмарг бало экан, — деди уни суҳбатга тортмоқчи бўлиб.

— Ҳа, у ҳали кўп ҳунар кўрсатади.

— Сени Бесс йўқлаётган эди, тезда Бақтрияга бориб келишинг керак.

— Нима гап экан? — сўради Спитамен ўзини билмасликка олиб.

— Бошқалар ҳам чақирилган, нималигини борганда биласан, — деди элчи гапни қисқа қилиб. Шундай дедию гўё ҳеч нарса бўлмагандек олдинга ўтиб, сеҳргарнинг навбатдаги ўйинларини кўра бошлади. Спитамен вақтдан фойдаланиб, одамлар орасидан Намичга яқинлашди-да, унга қуллуқ қилиб, ёнига ўтирди.

— Мени кечиргайсиз, бу хушнаво кечада бир нохушроқ ҳабарни сизга етказиб қўйишим зарур, — деди вазминлик билан.

— Не хабар экан, айтабер, — ҳоким Спитаменга синовчан назар ташлади.

— Бесс мени Бақтрияга чақиртирибди. Катта жангга ҳозирлик кўрмоқ даркор экан. Македониялик Искандар ўз қўшинлари билан Бақтрияга бостириб киришга тайёрланаётган эмиш. Унинг айғоқчилари ҳаммаёқда изғиб юрибди деган гаплар бор. Ҳатто Мароқандда ҳам кўришибди. Буни бир мўйсафид ҳам айтди. Аммо Сугдиёнага юриш қиладими, йўқми, бу ҳозирча номаълум. Ҳар қалай, Искандар албатта Бақтрияга юриш қилади. Бесснинг ҳам юрагига ғафво тушиб қолганга ўхшайди.

Ҳоким бир оз ўйланиб турди-да, кейин Спитаменга юзланиб деди:

— Бу ҳақда мен ҳеч нарса билмайман, Набарзан ҳали бир нарсалар деётган эди. Ҳаммаси мавҳум гаплар. Кечамизда қанча-қанча элчилар қатнашмоқда. Уларнинг бу гаплардан мутлақо хабарлари йўқ. Куни кеча ҳузуримга Хвайриземдан Фарасман¹нинг одамлари келган эди. Агар бирор хавф-хатар бўлса, улар мени хабардор қиларди.

— Сиз айтгандек бўлсин. Аммо бўлаётган воқеалар, миш-мишлардан сизни хабардор қилиб қўймоқни ўз бурчим деб билдим. Гапларим жиддий!

— Маълумотларинг учун раҳмат, аммо мен ишонмайман, — деди Намич.

— Мароқанд — Сугдиёнанинг пойтахти. Сиз ҳаммамизнинг бошимизни қовуштиришингиз керак. Барча қабила бошлиқлари шу ерга тўпланишган. Сисимифр, Хориен, Катан, Хамук, Оксиарт, бошқа элчилар, меҳмонлар... Фарасман билан ҳам алоқа боғлаб, маслаҳатлашайлик.

— Ҳозирча ваҳима қилмай тур. Искандар билан олишиб бўладими?! Сичқоннинг ўлгиси келса мушук билан ўйнашаркан...

— Ўзим ҳам шундай деб ўйлагандим, — деди Спитамен Намичнинг ярим юмуқ кўзларига қараб.

¹ Фарасман — Хоразм шоҳи. Уша вақтда Хоразм алоҳида давлат ҳисобланиб, Фарасман унга подшоҳлик қиларди.

— Нима деб ўйласанг, ўйлайбер, — деди Намич бепарволик билан.

— Бесс бизни Бақтрияга чақирмоқда. Ахир Искандарнинг бу ёқларга келиши аниқ бўлиб қолди... — деди бир оз туюқиб Спитамен.

— Майли, ҳозир бу гапларнинг мавриди эмас, — деди Намич мунозарага яқун ясаб.

Чинмочиң сеҳргари томошаларини тугатди. Ҳоким ёнидаги мулозимларига қараб деди:

— Ўйин-кулги бошлансин!

Спитамен ҳукмдорнинг эътиборсизлигидан ранжиб, гулхан ёнига келганида, у ерда Оксиарт, Хориен, Хамук элчи Набарзан билан мусаллас ичишиб, дунё ишларидан сўзлашиб ўтиришарди. Спитамен қул узатган косадаги лиммо-лим қилиб тўлдирилган мусалласни бир шимиришда ичди. Мулозимлар товоқларда қўрда пиширилган гўшт келтиришди. Спитамен ёнидан пичоғини чиқариб, қовурғадан кесиб олди-да, иштаҳа билан емакка киришди. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Косагул мусаллас тўла косани айлантиришдан тўхтамасди...

Мароқанд ҳукмдорининг қизи Турона кўринди. Унинг ойдек юзи саройни ёритиб юборгандек бўлди. Малика ўз канизаклари қуршовида меҳмонхона тўридаги тахтиравондан жой олди. Спитамен маликани кўриб Дариёднинг сўзларини эслади. «Ҳа, ўша сураткаш севиб қолган малика шу бўлса керак, унинг куйиб-ёнганича ҳам бор экан...»

— Ҳа, сардор, — деди кулимсираб Оксиарт. — Жудаям маҳлиё бўлиб қолдингми?

— Ҳукмдорнинг қизи ҳақиқатан ҳам гўзал экан, умри зиёда бўлсин!

— Маликани бир саҳройи йигит севиб қолган дейишади. Ҳозир кўк сарой деворларига сурат чизаётганмиш. Подшоҳ анойи эмас, — деди ҳамиша ҳамма нарсадан хабардор бўлиб юрадиган Катан.

— Қанақа сураткаш? — сўради кимдир.

— Билмайман, аммо саҳройининг соддалигини қарангки, ҳокимнинг ўзига дангал айтибди, маликани менга бер деб... Товба!

— Ишқда айб йўқ. Юракдан уриб тургандан кейин шундай қилади, — деди Спитамен Катаннинг сўзини бўлиб.

— Кўрпангга қараб оёқ узат деганлар... — деди Оксиарт ижирғаниб.

— Шуни билгинки, азизим, муҳаббат одам танлаб ўтирмайди... Сен билан биз ундан узоқмиз, ҳа, жуда узоқмиз!

— Спитамен, сураткаш сенга ким бўлади? Арзимаган нарсага жаҳлинг чиқиб кетди-я!

— Йўқ, Оксиарт, бу арзимаган нарса эмас. Фақат ёмон одамларгина уни ғазабга айлантирадилар. Чунки, Айшма ғаламислари инсон фикрини заҳарлайди...

— Спитамен тўғри айтаяпти, — гапга аралашди Катан. — Одам боласи туғилаётганда бу дунёдан кўрқиб, ўлаётганда у дунёдан кўрқиб йиғларкан. Айтишларича, у дунёда одамларни лаззатли ҳаёт кутади.

Катаннинг сўзлари ҳаммани ўйлатиб қўйди.

— Майли, юрагим негадир ғаш бўляпти, мен борай, — Спитамен қўлидаги коса тўла мусалласни шимириб ичди-да чиқиб кетди.

Наврўз

Эрта баҳор. Ҳамма ёқда кўклам нафаси кезади, ҳамма ёқда уйғониш. Наврўз.¹ Бугун Қуёшнинг ҳамал буржига кириши. Қуёш йили ҳисобида фарвордин ойининг аввали, яъни кеча билан кундуз-

¹ Наврўзнинг кириши ҳозирги календарь бўйича март ойининг 22-кунига тўғри келади. Сугдиёнада Зардушт календарияда «Новсарж» деб аталган. Ал-Бируний ўзининг «Осор ул боқия» асарига Сугд календарининг биринчи ойини, йил бошини «Наврўз-Новсарж» деб кўрсатади.

нинг тенглашган вақти. Бугундан бошлаб садди пок; қишнинг ҳамма инжиқликлари орқада қолиб, табиатда жонланиш бошланди. Бундан бир неча кун илгари қаттиқ ёмғир ёғиб, охири қорга айланди. Қариялар уни терак кучаласи учун партўшак дейишди. Ривоятларга қараганда, терак кучаласи тўкилиши олдидан озор чекмайин деб табиатдан қор сўраркан. Мана, у муродига етди, «бели синмай» ерга тушиб олди.

Ҳамма ёқда байрам руҳи, ясанган-тусанган одамлар билан кўча-қўйлар, майдонлар тўла. Гулханлар атрофида қўшиқлар янграйди, қиз-йигитлар рақсга тушишади. Айтишларига кўра, наврўзни очиқ юз билан қарши олган киши йил бўйи ташвиш чекмайди, омади келиб, хурсанд бўлиб юради. Бундай пайтда қарздор бўлган қарзидан узилиши, бировнинг кўнглини ранжитган одам ундан узр сўраши лозим. «Ман-манлик, киборлик қилма, ўзингни камтар ва самимий тут; гина ва адоватларни унут. Қарияларнинг дуосини ол, катта-кичикни хурмат қил...»

Хориен қоясида тонг отгунга қадар ҳеч ким ухламади. Қалъа устида ноғора, сурнайларнинг садоси янграб турди. Бир ёқда аёллар сумалак пиширишмоқда. Уларга Оксиартнинг хотини Сарвинозим бош-қош.

— Ҳой, Равшанак, қаердасан? Кел, сумалак ковла, савобдан четда қолма, қизим, — деди Сарвиноз қизига мурожаат қилиб.

Равшанак онасининг сўзи билан ичида нималарнидир пичирлаб ўқиркан, берилиб сумалак ковлай бошлади.

— Ахурамаздадан бахт-иқбол тила, ҳа, кам бўлмайсан, қизим, — деди аёллардан бири Равшанакнинг келишган қадди-қоматига ҳавас билан тикилиб. — Сумалак ҳақидаги ривоятни биласанми?

— Йўқ, — деди Равшанак.

— Ривоятларга қараганда, — гап бошлади аёл. — Чоғониёнда камбағал бир оила бўлиб, унинг етти ўғли, бир қизи бор экан. Наврўз кириши олдидан ота эшакка миниб, ўтинга жўнабди-ю, дом-дараксиз кетибди. Она бечора қийин аҳволда қолибди. Уйда тишга босгудек нарса йўқ. Нима қиларини билмай, болаларини бир оз бўлса ҳам тинчитиш мақсадида қозонга сув, эндигина ниш олаётган буғдой ниҳолларидан солибди-да, тагига ўтин қалаб ёқаверибди. Қовлаганда овози чиқсин, деб бир ҳовуч сой тошларидан ҳам ташлабди. Кейин ковлай-ковлай кўзи илинганини билмай қолибди. Сахарга яқин аёл уйғоғиб қараса, болалари ўчоқ бошида қандайдир овқатни тановвул қилишаётган эмиш. «Жуда ширин бўлибди, онажон», дермиш улар. Шундай қилиб, она қалби, она орзуси сумалакни кашф этган экан.

— Ҳа... — деди ривоятдан таъсирланган Равшанак чуқур хўрсиниб. Аёл хаёлга толиб яна гул-гул очилиб кетган Равшанакка суқ билан қаради.

Суғдлар одати бўйича янги йил дастурхонига «Ш» — «Хафтшин»¹ баъзи қабилаларда эса «М» «Хафтмим»² ҳарфлари билан бошланадиган нарсалар қўйилган. Бугун ҳам дастурхонлар шу тартибда ясалган. Сумалак тарихини сўзлаган аёл энди чўпчак, ривоятлар айтиб, ҳаммани кулдириб ўтирибди. Ешлар қўшиқ айтмоқда, қариялар ҳузур қилиб чилим тортмоқда...

Бирдан қий-чув бўлиб қолди, овқат тайёрлаётган қиз-жувонлар бир-бирларининг юзларига ун суртишмоқда эди. Ҳамманинг диққати энди ўшаларга қаратилди.

— Равшанакнинг юзига сур! — деди ҳалиги чўпчакчи аёл.

— Кимдир ўчоқ тепасида турган эски кўза, товоқларни синдиришга тушди. Бошқалар ҳам унга қўшилишди. Наврўз куни эски-туски нарсалар қолмаслиги керак. Уйлардаги йиртиқ-ямоқлар ҳам гулхан-

¹ Хафтшин — шам, ширинлик, шароб, шир (сут), шарбат, шакар, шона (тарок).

² Хафтмим — мева, мурғ (товуқ), маст (қатиқ), май (шароб), мавиз (магиз), мигу (кўкатнинг номи).

ларга ташланди. Синдир-синдирдан кейин Ахурамаздага илтижо қилиш бошланди. Сочлари тўзиб кетган, семиз бир аёл ўртага тушиб, жазаваси тутганча ҳар хил ҳаракатлар қилабошлади. Бошқа аёллар ҳам унга қўшилишди. Улар терлаб-пишиб, оғизларидан кўпик сачратиб илтижо қилардилар. Бирдан шу ғаройиб ҳаракатга мос мунгли қўшиқ янгради. Қўшиқни олчаранг узун кўйлак кийган хушрўйгина аёл айтарди:

*Тоғларда туман ўйнаса-ё, ҳў,
Остида арслон инграса-ё, ҳў,
Аждаҳо-илон сачраса-ё, ҳў,
Қўрқмаган одамни кўрсам-о, ҳў!..*

Бошқалар қўшиқнинг сўнгги бандини бор овозда такрорладилар. Аёл давом этди:

*Илиқ сув билан ювсалар-е, ҳў,
Ёқасиз тўн кийдирсалар-е, ҳў,
Эгарсиз отга миндирсалар-е, ҳў,
Минмаган одамни кўрсам-о, ҳў!..*

Улар фарёд чекишар, гўё юракларидаги ғам-андухларини қўшиқ билан, талвасали ҳаракатлар билан тўкиб-солмоқда эдилар. Ким ҳолдан тойиб йиқилиб қолган, ким кулар, ким йиғларди...

Сопол идишларда ивитилган туршак, олма қоқи, шафтоли қоқи суви келтиришди. Улар бундан ютоқиб ичиб, ўзларига кела бошладилар.

Хориен билан Оксиарт не бир кўйга тушган аёлларга эътибор ҳам қилмай, шоҳсупада ёнбошлаб, суҳбатлашишарди. Мулозимлар улар атрофида гирди-капалак.

— Мен Спитаменни ҳам таклиф этдим, — деди Оксиарт ундан норози қиёфада. — Эрталаб шу ерда бўлади. Ун-ўн бешта зотли отларидан сўрагандим, негадир сотгиси йўқ.

— Мингга яқин йилқиси бор. Қўйга алмашайлик десам ҳам, йўқ, кўнадиган эмас.

— Унинг шоҳлиги ҳам, беглиги ҳам бор, кўнглини топсанг, йўқ демайди, — деди Хориен.

— Шундайку-я... Аммо биз ундан каммизми?! Е қурумсоқ қайнатасига ишонадимми?! Ун бешта от нима бўпти, яна биз қадрдонлармиз... — бир оз куйиниб сўзлади Оксиарт.

— Лекин, ҳоким қабулида хафа кўринди, мусалласни роса тортди.

— Ҳа, Дариёвушнинг нойиби чеккага олиб, қулоғига нимадир айтди, шундан кейин кайфияти бузилди.

— Ҳукмдорнинг ёнига бориб сўзлашгач, яна ўзини мусалласга урди.

Қўлида мусаллас, Бабах келди. Еши элликлардаги, новчадан келган бу абжир одам Хориеннинг яқин кишиси. Унинг тайинли бир вазифаси йўқ, лекин хўжайини нима иш буюрса, бажонидил ўринлатиб келади; одамлардан гап олади... Ўлгидек айёр одам.

— Мана бу мусалласдан бир ичиб кўринглар-а, ўз қўлим билан тайёрлаганман, — деди Бабах хўжайинига ялтоқланиб.

— Оббё муғомбир-ей, мендан яширадиган гапинг ҳам борми? Мусаллас солганман деб айтмаган эдинг-ку?! — деди Хориен.

— Кечиринг мени, бу унчалик сирли эмас-ку...

— Жуда сирли нарса-да, — деди Оксиарт. — Ичсанг борми, дилингдаги ҳамма сир-асрорингни ташқарига олиб чиқади!

Бабах сопол товоқларга қирмизи шаробдан қуйди-да, олдин Оксиартга, кейин хўжайинига узатди. У гапни чалғитиш мақсадида сўз қотди:

— Спитамен тонгда келар эмиш. Аввалига қўйлар қўзилайдиган, йилқилар қулунлайдиган вақт, бормай қўя қолай, деган экан, кейин рози бўлибди, — чўпон шундай деди.

- Мунча таранг қилмаса, — деди Хориен бурнини жийириб.
- Қайнатасининг мазаси йўқ. Ҳоким билан жуда апоқ-чапоқ.
- Спитаменни йўлга солмайди дейсизми, — деди Бабах.
- Оксиарт Хориенга маъноли қаради: «Бу одаминг дунё воқеаларидан бохабар экан-ку!..» Бабах кетгач, Оксиарт дўстидан сўради:
- Уни қаердан топгансан?
- Бу одам асли Усрушондан бўлади. Дунё кезиб, савдо ишлари билан кўп шуғулланган. Ҳар ҳолда зарур одам...
- Шунақага ўхшаб турибди...
- Нима, гапир дилингдагини?
- Бир нарса кўнглимга келди-ю...
- Уни хизматкорликка Бессинг дўсти Кобар тавсия этган.
- Кобар анча олим одам эди-ку!.. — деди Оксиарт қандайдир мулоҳазага бориб.

— Бесс у билан маслаҳатлашиб туради, — деди Хориен.

Улар мусалласхўрлик қилиб узоқ ўтиришди. Вақт ярим кечадан оғган ҳам эдики, ноғоралар овози яна баралла янграй бошлади. Наврўз... Янги йил кирди. 329 йил Сугдиёнага қувончлар олиб келадими, ташвишларми? Буни ҳали ҳеч ким билмасди...

Муҳаббат маъбудаси

Равшанак эрта тонгда тулпорини эгарлади-ю, чўмилиш учун қалъадан пастга тушиб кетди. Ота-онаси ҳам, дугоналари ҳам унинг бу одатига ҳавас билан қарашарди. Тўрт тараф тоғ, савлат тўкиб турувчи Хориен қояси, шалола... Равшанак ҳар тонг ёлғиз шу ерда чўмилар, совуқ кунлар ҳам бунинг тарк қилмасди. У шалолага яқинлашиб отдан тушди. Ечинди. Отнинг ҳам эгар-жабдуғини устидан олиб қўйди. Жонивор тоғу тошни маҳлиё қилган қизнинг яланғоч қолатига эътибор ҳам қилмай ўт чимдий бошлади.

Қиз елкаси билан битта қоп-қора сочларини қизил чилвир билан боғлаб тулпориға минди-да, сувга тушди. Шалола жуда тез оқарди. У шалоланинг ўртасида отдан тушиб, ўзини муздек сув қучоғига отди. Чапани тўлқинлар сулув қизни бир бор қучоқларига олиш учун ошиқишар, у бўлса оқимга қарши сузар, атрофга сув сачратарди. Ниҳоят у, отига миниб, сувдан чиқди ва кийимларини ечиб қўйган дарахтзор ичига кирди. Тулпорини ўтга қўйиб артинди. Кейин ўзи билан олиб келган наматчани ўт устига ёзди-да, эчки терисидан тикилган ёпқичига ўраниб, ажиб бир ҳиссиёт оғушида чўзилди. Қиз табиат шайдоси, хушманзара кўкаламзорларни севади. Йилнинг ҳамма фаслларида ҳам ўлканинг тоғларида, боғ-роғларида, тез оқар дарёлари бўйида бўлиб, табиат гўзалликларидан баҳра олади. Ана, қушлар сайрамоқда. Балки улар ўз тилларида навбаҳорни олқаётгандирлар. Тоғу тошлар-чи? Балки, осмон билан ўпишган чинорлар, сарвқомат қайинлар, арчалар қизнинг ҳусни-жамолига маҳлиё бўлганча тек қолгандирлар... Қиз бола — учирма қуш. Балоғат ёшига етдими, ўз уясида чиқиб, парвоз қилиши, куёвга тегиши шарт. Шу бугун — наврўз кунда Равшанакларникига совчи келади. Ҳамма нарса ҳал бўлган, келишилган.

Равшанак хаёл оғушида экан, узоқда суворий кўринди. У зулукдай қоп-қора отини ўйнатиб, қалъа томонга қараб келарди. Қиз шошиб кийинди-да, отини эгарлади. Ахир, хавф-хатарларга тўла бу дунёда ҳамма нарсага тайёр бўлиб турмоқ даркор. Бирорта айғоқчи ёки қиз ўғриси бўлмасин... Равшанак дарахтлар орасидан суворий келаётган йўлни кузатиб турди. У тобора яқинлашиб келарди. «Ия, бу — анави, Спитамен-ку!..» Қизнинг чехраси ёниб, юраги гуп-гуп урабошлади. Спитаменни яқиндан танимайди, илгари бирор марта ҳам гаплашган

эмас. Аммо унинг эд-юртда эътиборли, ботир, бадавлат одамлигини эшитган. Ҳисор тоғларида ёлғиз ўзи йўлбарс билан олишган йигитни, унинг Қорасочи ҳақидаги гапларни ким билмайди дейсиз!..

Қиз уни то кўздан ғойиб бўлгунга қадар кузатиб турди. «Отда кетишини қара-я, худди эгарга қуйиб қўйгандек... Қани, шундай йигитнинг қули бўлсанг!..»

Қуёш кўтарила бошлади. Дўмбираларнинг «така-туми» янада зўрайди, сурнай овози келди. Қизнинг назарида қуёшнинг чиқишидан тортиб, бўлаётган ҳамма тантаналар Спитамен учундек эди. У ҳам қуёшга юз тутиб, тиз чўқди-да, тоат-ибодат қила бошлади. «Шундай йигитнинг қули бўлсанг эди...» Кўзларига ёш қуюлиб келди... Кейин хўрсиниб-хўрсиниб ўрнидан турди-да, Хориен қояси томон йўлга тушди. Унинг қизалоқлик йиллари мана шу гўзал водийда ўтди. Қалъанинг ҳар бир тоши, яккапой йўллари, шаршаралари, тиниқ булоқлари — ҳамма-ҳаммаси унга қадрдон. Шу боғ-роғларда капа-лаклар тутиб, қушлар билан тиллашиб, олмахонлар билан ўйнашиб юрмасмиди... Энди балоғатга етди, наврўз тонгида ўз ёшлиги билан хайрлашмоқда. Уни нималар кутаяпти? Бахтли бўлиб кетадими, йўқми? Ким билсин... Бўлажак куёвининг ерлари дарёга туташиб кетган. Хориен қоясидек муқаддас жойни бошқа бирон жойга алмаштириш мумкинми?! Қуюқ дарахтлар орасидан қояга кўтариладиган ёлғизоёқ йўл бор. Шу йўл орқали қоянинг энг тепасига қадар чиқса бўлади. Йўлнинг битталиги, атрофининг ўр-қирлиги бу жойни мустаҳкам мудофаа истеҳкомига айлантирган. Яна бунинг устига қоядан туриб, бир неча фарсах ерда келаётган одамни бемалол кўриш мумкин. Хориеннинг, Оксиартнинг оиласи беҳисоб мулозимлари билан ана шу қояга жойлашиб олганликларининг боиси шунда.

Тепада кичик бир майдон қилинган. Атрофига катта-катта рангли мармар тошлардан курсилар қўйилган. Четда кузатиш учун махсус жой бор. Улкан харсанг ёнидаги кичик эшикдан бир неча хонадан иборат ер ости уйига тушилади. Қишнинг совуқ кунларида қоядагилар ўз оилалари билан шу ер ости уйида истиқомат қиладилар. Имтиёзли кишилар, паҳлавонлар, лашкарбошилар учун алоҳида хоналар ажратилган. Озиқ-овқатлар, қуритилган мевалар учун ҳам хоналар бор. Қоянинг эгаси — Хориен. Шу боисдан ҳам қояни унинг номи билан аташади.

Бугун наврўз кирди. Суғдиёна бўйлаб янги йил кезмоқда. Ҳамма жойда наврўз байрами тантаналари ўтаётир. Қояликлар тонг билан янги йил қуёшини кутиб олишди. Тантаналар бөшида Хориеннинг ўзи турибди. У байрамлардагидек кийиниб олган. Эгнида ёқасиз кўйлак, бошида саморанг кулоҳ, оёғида учи қайрилган қизил этик. Қулоғидаги ярим ой шаклидаги кумуш сирғаси ўзига ярашиб туради. Белбоғига кумуш қинли, дандон сопли ханжар осиб олган. Шалварини этиги устидан тушириб қўйибди. Ҳали гулхан ёқилмаган бўлса ҳам атрофида ёш-яланглар, айниқса, болалар ўймалашиб юрибди. Қаердандир пайдо бўлиб қолган Дариёд ҳаммани оғзига қаратиб қизиқ-қизиқ ривоятлар сўзлаб бермоқда.

Нариги томондаги яйдоқ жойда бир қанча йигитлар бир-бирлари билан кураш тушишмоқда. Бир пайт қорачадан келган, абжир бир йигит давра ўртасига чиқди-да, томошабинларга кенг кўкрагини, мушақлари чиққан қўлларини кўз-кўз қила бошлади. Сўнг:

— Қани, талабгор борми, зўринг бўлса, ўртага чиқ, — деди атрофини давра қилиб ўраб олганларга мурожаат қилиб.

— Мендан йиқилсанг нима бўлади? — сўради даврадагилардан бири олдинга чиқиб.

— Ун динор оласан, — деди ўртада турган йигит. — Йиқилсанг, аксинча, ўн динор берасан.

— Майли, розиман. Фақат пулни нақд берасан.

— Бўпти. Хоҳласанг, пулни бир чеккага ажратиб қўямиз.

Полвон ҳаменидан ўн динор олиб, ўт устига ташлади. Курашмоқчи

бўлган йигит ҳам шундай қилди. Кейин, ўт устига чўккалаганча кийим-бошларини еча бошлади. Аввал оёғидаги учли қора этигини тортиб чиқарди, пайтаваларини ичига шошмасдан тикиб қўйди, сўнгра устидаги оқ қўй терисидан тикилган нимчасини, бошидаги эскироқ кулоҳини, кўйлақларини ечиб бир чеккага тахлади. Яланғоч бўлиб, фақат узун, қизғишранг шалварида ўртага тушди.

Рақиблар даврага тушиб, бир-бирларини гап билан чандий бошладилар.

— Тағин бевақт нариги дунёга сафар қилиб қолсанг, исмингни билмай қолмайлик, айтиб қўй!

— Менинг исмим Тариқ. Сеники-чи?

— Мени Зўртош дейдилар. Эшитмаганмисан?

— О-ҳо, номинг улуг экан, эҳтиёт бўл, белинг синиб кетмасин, — деди Тариқ ачитиб.

— Маҳмадана, мақтанчоқ экансан, бўйнингни узиб қўймай тағин. Хотининг борми ўзи ёки қиз боладан йиқилиб, ҳозиргача уйланомай юрибсанми?

— Хотиним бор, йиқитиб олганман. Тумшугингни қара, тўнғизни-кига ўхшаркан. Бунча ҳамма ерга бурнингни тикавермасанг.

— Лайчага ўхшаб акиллайверма, қани, кучингни кўрсат! — деди Зўртош.

Улар бир-бирларига ташланишди. Икки полвон ўртасидаги даҳанаки жангни четдан кузатиб турган Спитамен даврани ёриб, олдига ўтди. Шу орада Зўртош чанг солган эди, Тариқ чап берди. Полвон йигитнинг жаҳли чиқиб, уёқ-буёққа типирчилаб, ўзини олиб қочаётган рақибнинг бўйнидан ушлаб, кучли қўллари билан бир тортганди, нимадир қирс этиб кетди. Тариқ бўшашиб ерга ўтириб қолди. Оломон ўртасидан чапак, қий-чув кўтарилди. Зўртош рақибнинг тепасига келди, у ўтирган жойида бўйнини ушлаб сўкинardi.

— Тура оласанми?

— Бўйинни единг, аблаҳ, — деди Тариқ ғазабланиб.

— Ҳақорат қилма, йигит бўлсанг чида, бўлмаса бошингдан ҳам ажраласан, — деди Зўртош.

— Бир оз ўз ҳолимга қўй, қаҳринг ўлгудек қаттиқ экан, — деди энди ёлвориб Тариқ.

— Ўн динорни узат-да, туёғингни шиқиллатиб қол, — деди Зўртош.

— Пул жонингни олсин, ана, ўт устида ётибди, — деди Тариқ ҳамёнини кўрсатиб. Кейин бир амаллаб ўрнидан турди-да, бўйнини ушлаганча зўр-базўр даврандан чиқиб кетди. Ҳамма қийқириб, ҳуштак чалиб Зўртошни табриклашди.

Шу вақт башанг кийинган, ёши ўттизлар чамасидаги қорамағиз, елкадор бир йигит ўртага тушди-да, қўлидаги қамчисини ўйнаб туриб, сўзлай кетди:

— Ҳой жувонмарг, кўп мақтанаверма, полвон одам унақа бўлмайди, мана, менга кучингни кўрсат!

— Сен ҳам мақтанчоқликда Тариқдан қолишмайдиганга ўхшайсан. Хўш, пулни олдин берасанми ёки йиқилганингдан кейинми? Тағин ўлиб-нетиб қолсанг, буёғи насия бўлмасин, қарз билан кетиш гуноҳ-ку!

Ҳамма қийқириб юборди. Спитамен ҳам ўзини тутолмай куларди.

— Ма, ишонмасанг пулингни олдиндан бериб қўя қолай, — ҳалиги одам халтачасини Зўртошга отган эди, у чаққонлик билан илиб олди-да, кийимлари олдида турган кулоҳига ташлади.

— Ажалинг етиб ўлсанг, йигирма динорсиз қолмай яна, одамлар олдида васият қил!..

Зўртошнинг рақибни давранинг бир чеккасига бориб, камарини ечиб, қуроқларини ўт устига ташлади. Кейин ўзига мослаб тикилган олчаранг духоба чакмонини, кулоҳини эҳтиётлаб тахлаб, нарсалари устига қўйди. Оқ шоҳидан тикилган кўйлагини, этигини ечиб, мағрур ўртага тушди. Ҳаммининг диққат-эътибори бу басавлат зодагон

йигитда эди. Спитамен ҳам қадди-басти келишган йигитга ҳавас билан қараб турарди. У ичида Зўртош зарар етказгудек бўлса қутқариб қолишни ҳам ўйлаб қўйди.

— Қани, кучингни кўрсат!— деди ҳалиги зодагон йигит.

— Текинга курашмайман. Даврадан қуён бўлиб қолмасанг бўлгани,— деди Зўртош масхараомуз.

— Пулни нақд бериб қўйдим. Кўп гап — эшакка юк, деганлар.

— Анча эътиборли одамга ўхшайсан. Яхшиси, шарманда бўлмай даврадан чиқиб кетақол, рухсат бераман.

Зўртош лапанглаб келиб, йигитнинг бўйнига қўл ташламоқчи бўлгани, у чаққонлик билан кўкрагига мушт билан урди. Зўртош бу зарбанди гандираклаб орқага сурилди. Кейин, базўр ўзини тўхтатиб, қаршисида кулимсираб турган мухалифига йўлбарсдек ташланди. Унинг белидан олмоқчи эди, бўлмади. Аксинча, ўзи унга бел бериб қўйди. У қанча ҳаракат қилмасин, зодагон янада маҳкамроқ сиқарди. Зўртош қопқонга илиниб қолган қоплондек типирчилар, пешонасидан тер оқиб, кўз олди қоронғилашиб борарди. Шу он йигит наъра тортди-ю, уни даст кўтариб ерга урди. Халойиқ аянчли аҳволда ётган Зўртошга бир оз ачингансимон назар билан қараб турдилар-да, ўртадаги мағрур йигитни олқишлай кетди.

— Балли, азамат йигит,— деди олдинги қаторда турган Спитамен ўртага тушиб, зодагон йигитнинг елкасига қўлини қўйди. Бу ҳолни кузатиб турган халойиқ қарсақ чалиб юборди.

— Зўр йигит экансан,— деди зодагон ва Зўртошни ўрнидан тургазиб қўйди.— Менга навкар бўласанми?

— Сендай мард йигитга жонимни беришга ҳам тайёрман,— деди Зўртош.

— Ўзинг кимсан, қаерликсан?— гапга аралашди Спитамен.

— Исми Датафарн, навтакаликман,— жавоб қилди зодагон форсчалаб.

— Сен ҳақингда эшитганман,— деди Спитамен ҳам форсчалаб.

Датафарн Зўртошни қўлтиғидан олиб, оти томон юрди. Спитамен уларнинг орқасидан қараб турарди. Шу вақт йигит отга миниш олдидан орқасига ўгирилди-да, ҳовлиққанча Спитамен томонга югуриб келди:

— Сен Спитамен бўласанми?

— Ҳа.

— Нега олдин ўзингни танитмадинг?

— Мана, танишиб ҳам олдик.

— Азизим, ахир сен билан кўришиш орзусида эдим-да!

Улар кучоқлашиб кўришдилар.

— Энди буёққа юр. Бугун байрам, ҳам никоҳ тўйи. Оксиарт деган қадрдон дўстимиз қизини қаллиққа узатяпти. Бирга бўламиз,— деди Спитамен Датафарнни судраб.

Улар отларини етаклаб Хориен қояси томон юришди. Суғдиёналиклар одати бўйича бугун келин билан куёвнинг ҳал этувчи учрашуви бўлади. Қиз ва йигит кураш тушишади. Агар йигит курашда енгиб чиқса, қиз умрбод унинг асираси бўлиб қолади ва аксинча, йигит енгилса, унда иш бошқача ҳал бўлади: қизга уйлана олмайди.

Оксиартнинг қудаси аслида кирэсхаталик зодагонлардан. Куёв бўлмиш соҳибжамол Равшанакка уйланаётганидан оғзи қулоғида, майда-чуйда ишларга бемалол аралашиб юрибди. Ҳамма хурсанд Навруз арафасида хориенлар хонадонида ўнга яқин қўй-эчки, иккита ҳўкиз, битта туя сўйилди. Неча кундирки, дошқозонларда гўшт қайнамоқда. Ҳозир Оксиарт бўлажак қудаси билан чақ-чақлашиб ўтирибди. Расм-русмлар келишиб олинган. Хориен, Спитамен ва унинг азиз меҳмони Датафарн ҳам шу ерда. Спитамен илғари Равшанакни кўрмаган, лекин Оксиартнинг шундай гўзал қизи борлигини эшитган, аммо унинг бунчалик дилбар, бунчалик келишганлигини кўз олдига ҳам келтирмаган эди.

Бир хил сарғиш ёпинчиқ. Улар оёқяланг туришибди. Кекса вагин самога қараганча нималарнидир пичирлаб ўқиди. Ҳамма ундан кўзини узмай қараб турибди. Фақат гулхан чеккасида чўккалаб ўтирган Спитаменнинггина кўзлари бежо. У Равшанакни изламоқда... Яна кўзлари тўқнашди. Қиз кутилмаганда нозиккина жилмайди. Энди ҳамма бир-бири билан кўриша бошлади. Қариндош-уруғлар бўлса бир-бирларини ялаб-юлқалашарди. Яна ҳайқириқлар эшитилди, сурнай садоси янгради, чилдирма гумбирлади. Жангчи йигитлар гулхан атрофида сакраб рақсга туша бошладилар. Кимдир қўшиқ бошлади. Бу Равшанак эди. Унинг майин, ширали овози ҳаммани мафтун этарди. Бир чеккада гулханга қараганча хаёлчан ўтирган Спитамен Равшанак ҳақида ўйларди:

«Ҳа, дунёда шундай гўзаллар бор-а!..»

Сураткаш яхши кўриб қолган гўзал Турона-чи? Бундайларни етти иқлимни қидирсанг ҳам тополмайсан. Аммо у мусаввир йигитга насиб этмайди. Ҳоким ўлса ҳам қизини саҳройига бермас. Бечорани қандай қилиб бўлса ҳам у ердан олиб кетиш керак. Йўқса, ҳокимнинг қаҳри қаттиқ, ўлдириб юборишдан ҳам тоймайди. Равшанак-чи? Гўзалликда ҳаммасидан ўтади... Наҳот Ситонга насиб этса. Қиз бўлажак қаллиғини севармикан?..»

Спитамен Датафарннинг елкасига қўлини қўйганча яна Равшанакка кўз ташлади. Ғоят ёқимтой... Негадир унга қарагиси келар, юрагининг аллақасерида илиқ ҳиссиёт хуруж қиларди. Шу вақт мулозимлардан бири чеккада турган Ситоннинг ёнига келиб, унинг қўлидан ушлади. Ситон нима гап эканлигини тушунди-ю, тепага чиқадиган яккапой йўлдан лапанглаганча кўтарила бошлади. Кейин қизлар даврасида турган Равшанак ҳам ғойиб бўлди.

Хориен қоясига чиқаберишда махсус ертўла — уй бор. Уйнинг сатҳи анча катта, ўн беш-йигирма аршин келади. Уни қалъа хўжайини Хориен қурдирган. Қаҳратон қиш кезларида ўртага катта гулхан ёқилади-ю, турли маросимлар, тантаналар ўтказилади. Ез фасларида хона салқин бўлади. Жазирама иссиқдан қочиб ерда ҳордиқ чиқарадилар. Уйнинг тўрт чеккасига машъала ёқиш учун махсус жойлар қилинган. Кўздан нари мўриси ҳам бор. Бугун хона ясатилган. Бўлажак келин-куёвлар бу ерда куч синашадилар.

Балоғат ёшидаги қиз самодаги ойдаи ширин хаёлларга тўлиб турарди. Унинг қалбида яширинган, излаган соҳибига интизор туйғулар тилга кирмоқда эди:

«Азизам, сен бепоён кенгликларни қучиб ўсган, оппоқ-ҳарир туманларнинг нафаси уфурган улкан қояларнинг гўзал оҳусисан, дилбандисан. Муҳаббат учун яратилгансан.»

Равшанакнинг юраги гупиллаб ура бошлади. У ич-ичидан хўрсинар, илтижо қиларди: «Эй, Ноҳид, фақат умидим сендан!.. Бор қувончларимни, бокира ҳисларимни оёғинг остига ташлай, эвазига муҳаббат сўрайман, муҳаббат!..» Курашга шайланиб турган рақибини куч билан енгмоқ мушкулдир. Муҳаббат ва садоқат-чи? Уни ким енга олади, ким?!

Равшанак йигит қаршисига келиб, гўё ҳеч нарса бўлмагандек нозкарашма билан унинг кўзларига тикилди. Бу ўтли нигоҳларга ҳар қандай одам ҳам бардош беролмасди. Ситоннинг оёқ-қўллари бўшашди. Кураш ҳали бошлангани йўқ. Аммо қалблар ғалаёнда эди: «О, муҳаббат маъбудаси, о Ноҳид, қайдасан, мадад бер!..»

Равшанакнинг ўтли дийдасида ёш кўринди. Қиз аста ечина бошлади: ана, йўлбарс терисидан тайёрланган нимчаси, ана тақинчоқлари... Ситоннинг қони қайнаб, кўз олди хиралашди. Равшанак елкаси билан битга бўлиб ёйилиб ётган сочларини йиғиб, чилвир билан чиройли қилиб боғлади.

— Хўш, нега аңграйиб қолдинг, — деди қиз. — Қани, бошла!

Бу нидодан Ситоннинг эс-ҳуши жойига келгандек бўлди. У устидаги эчки терисидан тикилган нимчасини ечиб, бир чеккага ташлади. Оқ

кўйлақда у бўйи Равшанакдан анча паст, бақувват кўринарди. Семизлигидан кўкраклари осилиб турибди. Равшанак унга қараб кулумсираб қўйди. Қизнинг гулдек очилиб кетган қоматига суқланиб қараркан, дармонсизланиб бўшашди. От чопишда, ўқ-ёй отишда эркаклардан қолишмайдиган бу қизнинг таърифини эшитган. Шунинг учун ҳам унинг висолини деб мол-дунёсини аямади.

Равшанак Ситонни ёқтирмасди. Аммо нима қилсин, ота-онасининг, қолаверса қабила оқсоқолларининг раъйига қарши боролмайди. Бунинг устига Ситоннинг отаси эл-юртда эътиборли кишилардан, чорваси ҳам, мол-дунёси ҳам кўп. «Ўз уйимга сиғмай қолдимми», деб ота-онасидан бир оз хафа ҳам бўлди. Ахир Суғдиёнада Равшанакка ёқадиغان йигитлар топилмасмиди! Ҳаммасига қалъа хўжайини Хориен сабабчи бўлди. У Кирэхсхатага савдо-сотик ишлари билан борганида Ситоннинг отаси билан яқиндан дўстлашиб қолган, дўстлик ипларини янада мустаҳкамлаш мақсадида ўз қариндоши Оксиартнинг гўзал қизини ваъда қилган эди. Ҳамма иш ана шундан бошланганди. Оксиарт ҳам балоғатга етган, кўзга яқин қизини узоқ сақлаб тура олмасди.

Қизик, қиз бола бўлгандан кейин ҳар хил хаёлларга борар экан. «Қани энди, анави Спитамендек йигит бўлса... Нега ахир бир-бирига кўнгли тушган одамлар ҳеч қачон етиша олмайди?!» Бугун эрта билан дарёга чўмилгани тушганида, гулхан ёнида Спитаменга кўзи тушди-ю, юраги ёниб кетди. Ичидан бир нарса узилиб кетгандек бўлди. Спитамен ҳам ундан кўзини узмади, унинг ўтли қарашларида бир дунё маъно бор эди. Қани энди, Ситоннинг ўрнида Спитамен бўлса, унинг оёғига йиқилиб, умрбод асираси бўлиб қоларди! Хотини бўлса ҳам майли. Фақат ёнида бўлса эди. У билан ҳатто кимсасиз чўлда яшашга ҳам тайёр. Келиб-келиб Равшанакка Ситон рўбарў бўлиб турибди. Қизнинг бу кўнгалсиз никоҳдан қутилиши учун фақат биттагина йўл бор — мусобақада енгиб чиқиши!.. Акс ҳолда умрбод кўнгалсизлик қули бўлиб қолиши, мазмунсиз ҳаёт асирасига айланиши мумкин. Бу ерда ҳаёт-мамот масаласи: севги билан нафратнинг, ёруғлик билан қоронғуликнинг ўртасидаги кураш турибди.

Равшанак Ситонга ана шу ҳиссиётлар билан боқарди. Шу он ҳирси тошган Ситон ташланди. Қизнинг усталик билан қўққисдан берган қаттиқ зарбасидан қорнини ушлаб қолди. Бир оз ўзини ўнглаб, яна қизга яқинлашди-да, унинг белидан маҳкам сиқиб, ерга йиқитмоқчи бўлди. Равшанак бўш келмади, пайт пойлаб туриб Ситоннинг оёғидан чалиб юборган эди, у гурсиллаб йиқилди.

Қиз семиз гавдасини ўнглай олмай ётган Ситоннинг тепасига келиб, оёғини унинг кўкрагига қўйди.

— Қимирлама, мендан йиқилдинг!

Ситон Равшанакнинг юлдуздек чарақлаб турган жон офати кўзларига тикилди.

— Майли, жоним, сен истаганча бўлсин. Ҳамма таҳқирлашларингга тайёрман, фақат менга тегсанг бас...

— Йўқ, ўзимдан ожизга ҳеч қачон тегмайман. Ҳозир пастга тушиб, эл-улус олдида йиқилганингни тан ол!

Ситоннинг кўзлари бежо бўлиб кетди. Қизнинг оёқларини итариб юборди-да, ўридан турди. Кейин, ҳужумга шай турган Равшанакка ташланди.

— Йиқилдинг-ку, нега яна менга ёпишасан?

— Сен билан мана энди курашаман! — ҳансираб деди Ситон.

— Номард экансан!

— Менга тегасан, ҳа, менга хотин бўласан...

Йигит чўкка тушиб қизнинг икки оёғидан тутди. У Ситоннинг икки томонга осилиб тушган узун сочларидан қаттиқ ушлаб, жон-жаҳди билан торта бошлади. Йигит оғриққа чидай олмай қизнинг оёқларини қўйиб юборди. Равшанак бўға бошлаган эди. Ситон жон ҳолатда уни ағдариб, устига ётиб олди.

— Менинг севгилим бўлақол, жоним, хўп деяқол...

У қизнинг қўлларини қўйиб юбориб, диркиллаб турган кўкракларига ёпишди. Икки жуфт кўз учрашди. Бирида ҳирс, иккинчисида газаб ўти ёнарди. Шу пайт Равшанак жон-жаҳди билан Ситонни устидан улоқтириб ташлади.

— Иигитман деб юрибсанми, уятсиз...

Қалъанинг пастида ўйин-кулги давом этарди. Қайфи чоғ, наврўз гаштидан маст одамлар кўнгилларига келган ишни қилишарди. Биров ўйнар, кимдир кўшиқ айтар, қолганлар унга жўр бўларди. Улар зинадан тушиб келаётган, сочлари тўзиб кетган Равшанакни кўриб, ҳанг-манг бўлиб қолдилар. Қалъа хўжайини Хориен воқеага тушуниб, бошини ҳам қилганча ерга қаради. Ранги бўздек оқарган. Оксиарт ўрнидан туриб, қизи томон юрди. Равшанак одамларга тик қараганча, дадил юриб пастга тушди-ю, чеккада боғлиқ турган зулукдек қора отга чаққонлик билан ирғиб минди-да, қамчи босди. От ҳам гўё шуни кутиб тургандек тез оқар дарё қирғоғидаги кўм-кўк яйловлар томон учиб кетди.

Равшанак минган от Спитаменнинг Қорасочи эди. Спитамен ҳам ҳайратда: бегонани миндирмайдиган тулпор қиз билан учди-кетди...

— Одамлар, қизимни от олиб қочди, — бақирди Оксиарт. — Уни қутқариш керак. Ҳой Спитамен, ахир у сенинг Қорасочинг-ку!

— Спитамен, нега қараб турибсан, қизим ҳалок бўлади!.. — Бу Равшанакнинг онаси Сарвиноз эди.

Спитамен биринчи дуч келган отга ирғиб минди-ю, қамчи босди. У қиз кетидан тез оқар тоғ дарёси қирғоғи бўйлаб шамолдек елиб борарди. Спитамен минган от ҳам учқур эди, лекин Қорасочга тенглашолмасди. Бирор йўл топиш керак. Қиздан-ку, кўнгли тўқ, худди уста чавандоздек отга ёпишиб олган. «Қорасочни тўхтатиш учун нима қилиш керак?»

— Қорасоч, жонивор тўхта! — бақирди Спитамен.

От эгасининг товушини эшитиб, секинлашди. Бечора Қорасоч орқасидан қувиб келиб унга мурожаат қилаётган хўжасига бўйсунсинми ёки ич-ичидан йиғлаётган ва ўзига ҳамдард излаб олга силжишга ундаётган сарвиқомат қизга бўйсунсинми?!

— Қорасоч, сенга нима бўлди? — яна мурожаат қилди Спитамен.

Садоқат устунлик қилди — от бошини сарак-сарак қилди-ю, жойида таққа тўхтаб қолди. Икки дарё туташган жойда Спитамен Равшанакка етиб олди.

— Нима бўлди? Намунча қочмасанг?

Равшанак уялганча ерга қаради. Қорасоч кишнаб юборди.

— Куёв қани?

— Суриштириб нима қиласан, — деди Равшанак хижолат чекиб. — Сен нима деб ўйлагандинг?

— Сенинг енгинингга ишонгандим...

— Қизиқ экансан-ку?! — жилмайди Равшанак.

— Ростини айт, севмасмидинг уни?

— Севсам, йиқилмасмидим...

— Мен билан курашасанми?

— Курашмайман.

— Нега?

— Сендан бари бир енгилман...

— Бўлмаса, менга хотин бўл!

— Тентак, ахир хотининг бор-ку! Болаларинг-чи? Гўзал Одатидан нима дейди?

Спитамен индамай қолди. Равшанак қўлидаги қамчин билан ер чизиб турди-да, Спитаменга ўтли нигоҳ ташлаб, деди:

— Сени севаман... Аммо сенга тегмайман!..

Улар отларини етаклаганларича бир оз жим кетишди. Равшанакнинг сўзларидан Спитамен лол қолган, қанча ўйламасин, бирорта жўяли гап тополмасди.

— Отинг зўр экан, миниб кетсам майлими? — сўради Равшанак.
— Ихтиёр ўзингда. Отнинг ҳам сендан айрилгиси йўқ...

Куёв энгилди, никоҳ бузилди. Равшанак энди эрга тегмайди...
Буёғи нима бўлади? Ота-онаси, қон-қариндошлари олдида нима деган одам бўлди? Оқ фотиҳа берган оқсоқоллар нима дейди?.. Эҳ, Спитамен!.. У қаердан келиб қолди ўзи? Қалбига йўл олмоқчимми? Суғдиёнада барчага маълум бўлган паҳлавонни ким севмайди!.. Балки бу шунчаки ҳавасдир. Йўқ... Равшанакнинг илтижолари Ахурамаздага етиб, Спитаменни унинг қошига юборган бўлса-чи! Афсус, минг афсуски, Спитаменнинг севикли хотини бор. Бир юракка икки муҳаббат сиғмайди...

Спитаменнинг бўлса ҳозирги юз берган вазият олдида ақл-ҳуши лол. Нима қилсин?! Йигитнинг юраги ич-ичидан ёнмоқда. Севиб қолгани рост. Қизик, бу шундай муҳаббатки, унга яқинлашиб ҳам бўлмайди, ажралиб қолиш ҳам мумкин эмас. Хуллас, иккаласи ҳам давосиз дардга йўлиқишганди.

— Рухсат этсанг, мен борай.

Равшанак узангига оёғини қўйди-ю, лип этиб отга миниб олди. Спитамен Қорасочга қаради. Унинг кўзлари гўё ёниб турарди. Равшанак «чуҳ» деган эди, тулпор шуни кутиб тургандек елдек учиб кетди. «Оббо, қизи тушмагур-ей, севармишу тегмасмиш... Дангал айтди-қўйди-я!» Спитаменнинг ҳаяжони чексиз. Умр бўйи йўқотиб қўйиб, излаб юрган ноёб нарсасини топиб олгандай... Спитамен энди Равшанаксиз яшай олмайди. Ўйлагани, қидиргани, севгани шу... Бошқа гап йўқ!

— О, Ноҳид, сенга минг бора шукрким, қидирганим севгилимни топдим!..

— Спитамен! Спитамен!

Спитаменнинг фикри бўлинди. Қаршисида сочлари тўзғиб кетган, бечораҳол Ситон турарди.

— Мендан нима истайсан? — деди Спитамен энсаси қотиб.

— Шафқат қил, сен мард одамсан, ҳаммага меҳрибонсан, Равшанаксиз яшай олмайман...

— Сенга ёрдам бера олмайман, — деди Спитамен маъюслик билан.

— Агар сен айтсанг, кўнади.

— Бу сенга туя савдоси эмас...

— Отаримдан қанча қўй, мол десанг, бераман.

Ситоннинг пастлиги Спитаменнинг жаҳлини чиқарди. Бир кўнгли адабини бериб қўймоқчи ҳам бўлди-ю, аммо ўзича мулоҳаза юритиб, фикридан қайтди.

— Йўқол кўзимдан!..

Спитамен жаҳл билан отига миниб, қалъа томон жўнади. Орқасидан Ситон вайсаб қолди:

— Равшанакни мендан тортиб олдинг-а?.. Билиб қўй, сендан қасд олмасам, Ситон номимни бошқа қўяман...

Искандарнинг айғоқчиси

Ойсиз, зимзиё тунда чўл айниқса қўрқинчли, гўё кишини ютиб юборадигандай. Қуриб қолган саксовуллар даҳшатли аждаҳодек биланглаб туради. Ҳуштак чалиб эсаётган шамол кўз очишга қўймайди. Икки отлиқ шошилиб келмоқда. Уларнинг бири сипоҳийча кийиниб олган. Бошидаги дубулғаси, белидаги узун қиличи қоронғида ҳам кўзга ташланади. Иккинчи отлиқ оддий кийимда. Қадди-басти келишганлиги шундай кўриниб туради. Уларга қарама-қарши томондан яна уч отлиқ келмоқда. Гўё ҳар иккала томон бир-бирлари билан учрашишга шошилаётгандек. Мана, улар бир-бирларига

яқинлашдилар. Отлар кишнаб юборди, қиличларнинг шарақлаши чўл тинчини бузди. Дақиқа ўтмасдан уч отликдан бири фиғон чекиб ерга ағдарилди. Кейин иккинчиси отидан учиб кетди. Учинчиси қочмоқчи бўлганди, эгчиллик билан ташланган сиртмоққа тушди.

— Боғла! Қаттиқроқ боғла итваччани! Йўқ, олдин отга мингаштир, кейин арқонни оёғидан ўтказиб боғла!

— Ҳозир боплайман, — деди тунги йўловчилардан бири.

— Ҳа, балли! Энди анави ётганларнинг қуролларини ол, отларни ҳам бир-бирига боғла, орқамиздан келаверади.

Тун жангининг қаҳрамонларидан бири Спитамен, иккинчиси мусаввир йигит Шердор эди. Улар чўл ичкарисига қараб борардилар. Вақт ярим кечадан оғиб, қизиб ётган чўл пича совиган, ғир-ғир эсаётган шабада кишига ором бахш этарди.

— Анави отдан тушиб қолмасин тағин, — деди олдинда кетаётган Спитамен Шердорга ўгирилиб.

— Тушиб қолмайди. Тушиб қолган тақдирда ҳам бу чўлдан омон чиқиб кета олмайди.

— Эҳтиёт бўл, у ҳали бизга керак бўлади, — деди Спитамен.

Асир нималардир деб суғдча гапирди. Спитамен ялт этиб орқасига ўгирилди.

— Суғдча биласанми?

— Менга бир қултум сув бер.

— Узимизга йўқ сувни сенга қаердан берамиз.

— Ваҳший деганларича бор санларни, туяга ўхшаб қирқ кунлаб сувсиз юраверасанлар. Отимнинг хуржунида сув бор, — деди асир.

Шердор асирнинг хуржунини титкилаб, кўзада сув ва яхна гўшт олди.

— Унга берма, захарни ичсин, ваҳшийлигимизни бир кўрсатиб кўяйлик, — деди Спитамен.

— Майли, хафа бўлмайман, ўзларинг ичаверинглар.

— Одамгарчилиги ҳам бор... — деди Спитамен жаҳл билан.

Улар тонг ёриша бошлаганда дарё чеккасига етиб келишди. Бу ерга Спитаменнинг қароргоҳи жойлашганди. Қоровуллар келаётган Спитамен эканлигини билиб, бараварига салом беришди. Ҳамма уйғониб, ўтовлардан бирма-бир чиқиб кела бошлади.

— Танишиб қўйинглар, бу Шердор, менинг дўстим, Мароқанддан олиб келдим, — деди Спитамен ўз одамларига юзланиб.

Шердор отдан тушиб, йиғилганларга салом берди.

— Манави эса Искандарнинг одами... Қамаб қўйинглар!

Одамлар асирнинг атрофида айланиб, унинг узун сочларига, бошқача уст-бошига, кўм-кўк кўзларига ҳайратланиб қарашарди. Македониялик Искандарнинг жанглари ҳақида ҳангомалар, ҳикоятлар эшитишганди, энди бўлса айғоқчисининг бу ерда тўсатдан пайдо бўлиб қолганлиги уларга жуда ғалати туюларди. Бўйи паст, суғдиёналиклардан фарқ қилмайдиган бу одамни кўришиб, Искандар одамлари девдек бўлади, деб эшитгандик, улар ҳам ўзимизга ўхшар экан-ку, деб таажжубланишарди. Ҳамма уни ўраб олган. Аёллар ёш болаларини кўтаришиб, бир чеккада чўкка тушиб ўтиришибди.

Спитаменнинг қўриқчилари асирни ҳайдаб олиб кетишди. Болалар унинг орқасидан эргашиб, қўлларига тушган нарсани отишар, бир-бирларига нималарнидир тушунтиришарди. Спитамен уларга мийиғида кулганча бир оз қараб турди-да, Шердор билан бирга қароргоҳ томон йўл олди. Қароргоҳда Спитаменнинг хотини Одатидадан бошқа ҳеч ким йўқ эди. Одатида эри Мароқандга кетганлиги учун уччала ўғли билан ўз баргоҳида ётмай Спитаменнинг қароргоҳида тунаганди.

Эрининг нотаниш меҳмон билан келганлигини кўрган Одатида уларга салом берди-да, болаларини турғазиб, ён хонага олиб чиқиб ётқизди. Хизматкорлар ҳаммаёқни бир пасда тартибга солишди. Дастурхон ёзилиб, кўзаларда қимрон, қимиз, яхна гўштлар қўйилди. Нонуштадан сўнг мулозимлар киришди, ҳал этилиши зарур масалалар

ҳақида узоқ фикрлашилди. Кейин Спитаменнинг сўрови билан асирни келтиришди.

— Хўш, исминг нима? Бу ерларда нима қилиб юрибсан?

Асир индамади. У Спитаменга беписанд тикилиб пўнғиллади.

— Овора бўлма, бари бир ҳеч нима айтмайман.

— Шерикларинг ким эди?

— Билмайман. Улиб кетишди бечоралар. Сирлари ҳам ўзлари билан кетди.

— Айғоқчининг жазоси шу, — деди Спитамен жиддий.

— Ўз бурчларини адо этдилар.

— Қандай бурч?

— Ниятимиз — жаҳонга ҳоким бўлиш. Улуғ Александр енгилмас-дир!

Спитамен синовчан кўзлари билан асирга қараб турарди. Унинг дадил сўзлаши, ўлимдан қўрқмаслиги ҳайратга соларди.

— Исминг нима?

— ...

— Бизда индамасларни суғдчасига гапиртириш йўллари бор. Хўш, исмингни айтасанми, йўқми?

— Исмингни сенга нима кераги бор, ўлдирсанг, анави шерикларимдай ном-нишонсиз кетганим маъқул.

— Осон ўлим топмайсан, — деди Спитамен. — Майли, фақат битта саволимга жавоб бер, сен Суғдиёнага нега келдинг?

— Ҳеч нарса айтмайман...

— Искандар қўшинлари, қуrollари хусусида маълумот берсанг, озов қилиб юборамиз. Истаган томонингга кетаверасан, — деди Спитамен қатъий.

— Жаҳон подшоҳига хиёнат қилмайман. Александр улуғ одам. Биз унинг пойига бош эгамиз. Сиз ёввойилардан ҳам шуни талаб қиламиз.

— Аҳурамазданинг ўзидан бошқа жаҳонга ҳеч ким ҳоким бўла олмайди! — деди Спитамен ғазабланиб.

— Александр Қуёш фарзанди.

— Искандарнинг қўли қон!.. Сен айтмасанг ҳам биз ҳаммасидан воқифмиз. Искандарнинг қанча отлик, қанча пиёда жангчиси бор, улар қандай қуrollар билан таъминланган — бизга маълум. Яна шуни билки, биз кўрқадиганлардан эмасмиз! Ёлғиз ҳам эмасмиз!

Асир бирданига қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. У ўзини гоҳ уёққа, гоҳ буёққа ташлаб кулар, Спитаменни масхара қиларди.

— Ҳаддингдан ошма, итдан тарқаган!

— Биз ёлғиз эмасмиз деб, нимага шама қилаяпсан, — деди асир ғазабини зўрға босиб турган Спитаменга қараб, хотиржамлик билан. — Форсларгами? Еки қадрдонинг Бессни айтаяпсанми? Бе, ҳаммаси ҳар томонга қочиб қолади. Оксдан ўтайлик, унда кўрасан. Ҳалитдан қабила бошлиқларинг бир-бирини ғажиб ташлашга тайёр. Аммо Александр сени яхши билади. Агар ватандошларингни ҳаммаси сенга ўхшаган бўлсайди, гапингга ишонардим. Майли, мени ўлдир, розиман, мард одамнинг қўлида ўлсанг беармон кетасан. Лекин сенга бор ҳақиқатни айтишим керак: Александр жуда ҳам кучли, енгаман деб овора бўлма!

Спитаменнинг юраги орзиқиб тушди. «Ҳа, асирнинг гапида жон бор. Наҳотки, бизникилар мени қувватлашмаса, ҳаммамиз бир ёқадан бош чиқара олмасак. Искандар халқлар, элатларни бирлашишга қўймай босиб олмоқда. Унинг кучи ҳам шунда. Айғоқчи, табиий, биздаги тартибсизликларни Искандарга етказди. Унинг мақсади шу. Биз-чи?! Мароқанд ҳокими Намич ўша кеча менинг гапларимга яхши эътибор қилмади. Форасмандан нимани кутиш мумкин? Оксарт, Хориен, Хамук, Катан ва бошқалар-чи? Бирлашсак эди!..»

— Сен мени кўрқита олмайсан, — деди Спитамен асирга қараб. — Суғдиёна халқини билмас экансан.

— Ватан учун жон бериш яхши, — деди асир Спитаменга ҳавас билан! тикилиб. — Гапингга ишонаман. Аммо, ҳали айтдим сенга, Александрнинг кучи кўп, уни енгиб бўлмайти. Кўриб турибман, сен довюрак, жасур паҳлавонсан, Суғдиёнадаги ақли расо зодагонлардансан. Узимга берилган ваколатдан фойдаланиб сенга берадиган маслаҳатим шу: Александрга сидқидилдан хизмат қил, сени Суғдиёнага подшоҳ қилиб қолдиради. У сизлар ўйлаганча зolim эмас, мард одамларни яхши кўради.

Спитамен жаҳл билан ўрнидан турди. Қўли ханжарига югурди. Ўзини сурбетларча тутаётган асирни тилиб ташлагиси келди-ю, ўзини босди.

— Менга Александр, Александр деяверма!.. — деди у. — Ҳеч қачон бош эгиб бормаيمان, сотқинларни бўлак жойдан қидир. Бизнинг элимиз мардлар макони. Ҳисобсиз чорвага эгамиз, меваларимиз ундан ҳам сероб. Биз тинчликни, осойишта ҳаётни яхши кўраимиз. Ҳаққимизни бировга бермаймиз. Александр ўз юртида тинчгина ўтирмай бошқалар бахтига чанг солмоқда. Шу адолатданми?

— Менинг таклифимни қабул этабер, ортиқча гапга ўрин йўқ. Александрнинг адолатли подшоҳ эканлигига кейин ўзинг ҳам тан берасан.

— Сен айт-чи, менга, минг-минглаб бегуноҳ одамларни қираётган, дорга осаётган; қариялар, аёллар, гўдакларни аёвсиз ўлдираётган, қишлоқларни вайрон қилаётган одамни нима деса бўлади?! Йиртқични йиртқич деймиз. Ким йиртқичлик қилмоқда? Искандарми?! Унинг оёғи етган жой вайрон бўлмоқда. Буни бутун олам билади. Ҳамма сенларни лаънатламоқда. Суғдиёнага ҳам шу офатларни келтирмоқчимисанлар?!

Спитаменнинг бу сўзлари асирга озгина бўлса ҳам таъсир кўрсатмади. Унинг мовий кўзлари бутунлай маънисиз боқарди. Бу ҳолатни кўриб Спитаменнинг алами миясига урган бўлса ҳам ўзини қўлга олди. Мушкул пайтларда ақл-идрок кучи билан иш тутиш Спитаменнинг фазилатларидан эди. Суғдиёнадаги барча саркардалардан у ана шу хусусияти билан алоҳида ажралиб турарди.

— Майли, ҳозирча сени ўлдирмайман, — деди у. — Бари бир қайсарлигинг бошингга етади. Лекин Искандарнинг қандай қилиб адабини берганимизни сен ўз кўзларинг билан кўришинг лозим. Шуни билки, у менинг гўзал Суғдиёнамда бир кеча ҳам тинч ухлай олмайди. Майли, сен ўйлагандек куч-қудрати кўп бўлсин, аммо бу ерларда ҳаммиша қўрқувда, ҳаммиша хавотирда яшайди. Менинг гапим қатъий. Буни ҳар иккала қулоғинг билан эшитиб ол.

Спитамен мулозимларини чақирди-да, уларга деди:

— Ақлини киритиб қўйинглар... Тағин ўлиб қолмасин, ҳали бу кўп нарсаларни ўз кўзи билан кўриши керак.

— Раҳмат, илтифотинг учун, — деди асир маъюслик билан.

Спитамен тескари қаради.

Осиё шоҳи

Бақтрия уруш ташвиши билан эрта уйғонди. Ҳаммаёқ бетинч. Тонг саҳардан бошлаб совут таққан, қалқон тутган пиёда, отлиқ лашкарлар шаҳарнинг уёқ-буёғига чопишади, шошилинич ҳаракатларга ҳалал бераётган аҳолига дўқ-пўписа қилиб қўйишади. Шаҳардаги кўп ҳовлилар бўшаб қолган. Оч-яланғочлар бўшаб қолган хонадонларга қиришиб, қолган-қутган нарсалар билан қорин тўйғазиб юришади. Расталар бўм-бўш, савдо-сотик тўхтаган. Фақат номаълум томонларга кўчиб кетаётган баъзи одамларгина ўзларининг ортиқча юкларини бозорга соладилар.

— Жуда бўлмаса хизматим эвазига мана шу отингни бериб кет!..

— Мен билан бирга кетсанг, майли, битта эмас, иккита от оласан, — деди зодагон хизматкорига.

— Ҳаққимни бермасанг, зўрлаб оламан.

— Сен билан жанжаллашишга вақтим йўқ, йўқол, итдан тарқаган!

Хизматкор бўш келадиганлардан эмасди, кела-солиб хўжайинининг чакмони ёқасидан ушлаб, бир силтаган эди, йиртилиб кетди. Тўполон бошланди. Одамлар йиғилишиб, икковларини келиштирмоқчи бўлишганди, бўлмади. Хизматкор хўжайинини дўппослашга тушди. Тумонат одам йиғилди.

— Битта от экан, бера қолмайсанми, ҳали ўзингга буюрадими, йўқми, — деди кимдир оломон ичидан.

— Бермайман дедим, бермайман, — деди қатъийлик билан зодагон.

— Пасткаш!

— Нокас!

— Улигингга ярасин топганларинг!..

Тўпланганларнинг ғазаб-нафрати чексиз эди. Шу пайт Спитамен келиб қолди. У тўпланганлар орасини ёриб ўтиб, бир-бирларини бўғишаётган зодагон билан хизматкор қаршисига борган эди. Датафарн нималардир деб кулди.

— Ҳой, Зўртош, қаердасан, қадрдонинг шу ерда экан-ку, — кулди Спитамен ҳам.

Орқада турган Зўртош Спитамен ёнига ўтиб хўжайини билан ёқалашиб, кийимлари йиртилиб кетган хизматкорни таниди.

— Ҳа, бу Тарик!

— Уша, ҳа, ўша, — деди Датафарн.

— Ҳа полвон, бўйнинг тузалдими? — сўради Спитамен.

Тарик суворийларни таниди. У уялганидан бир нарса деёлмасди.

— Қани, хўжайинингни отини мин, биз билан кетасан! — деди Спитамен қатъий.

Тарик худди шу гапни кутиб тургандек чаққонлик билан отга минди-ю, уларга эргашди.

Улар Бесс саройига етиб борганларида ҳамма казо-казолар йиғилишганди. Шаккоклик билан қариндоши Дариёвушни ўлдирган Бесс ўзини «Осиё шоҳи»¹ деб эълон қилган, шу муносабат билан ота-боболар удумига кўра зиёфат қилаётганди. У обрў-эътибор қозониш мақсадида ўта сахийлик кўрсатиб, катта дастурхон ёзган. Ахир эртагаёқ Бақтрияни ташлаб кетади, бугун кўнглига келган ҳамма ишни қила олади-да!

Серҳашам сарой меҳмонлар билан лик тўла. Бесснинг яқинлари, Дариёвушни ўлдиришдан манфаатдор бўлган фитначи саркардалар шу ерда. Улар «Осиё шоҳи»нинг паноҳига кириб олишган. Бесс Бақтрия, Суғдиёнадаги барча кучларни бирлаштириб, Искандарга қарши қатъий курашга отланмоқчи.

— О, улуғ шоҳ, Искандар устидан, албатта, ғалаба қиласан! Зиёфатинг шаробга сероб бўлсин! — кимдир маст бўлиб бақирди.

Дастурхонга шароб шунчалик кўп қўйилган эди-ки, маст-аластларнинг қаҳ-қаҳаси, ўзаро мунозараси, қийқириқларидан на машшоқ чалаётган куй, на ҳофизнинг қўшиғи эшитиларди. Учиб қолганлар ундан кўп.

— Улуғ шоҳим, сиз кўп ичманг, ахир обрў сақлаш керак, — деди мидиялик Кобар.

— Кайфиятимни бузма, — Бесс ичида сўкиниб қўйди.

— Бир нарса десанг, бошингдан ажралиб қоласан, яхшиси сен ҳам ичавер, — деди Спитамен Кобарнинг кулоғига.

— Спитамен, кел бу ёққа, бир ичишайлик.

Бесснинг кўзи Спитаменга тушди. Атрофидаги форс лашкарбоши-

¹ Юнончасига Артаксеркс дейилади.

лари шоҳнинг Спитаменга алоҳида муносабатидан ғашлари келди. «Бу осиеликка намунча мулозамат кўрсатмаса, тоғни олиб берибдими». Кайф қилиб олган Бақтрия зодагонлари ўртасида фисқу фасод бошланди. «Чақир, ёнингга чақир, эртага жонингга оро киради», деди кимдир паст овозда. Аммо ғовур-ғувур ичида унинг гапига ҳеч ким эътибор бермади. Мулозимлар олтин идишларда кетма-кет шароб келтиришарди.

— Қани, Спитамен, эртага сафар, ғалаба учун ичайлик! — Бесс ўрнидан турди-да, Спитаменнинг елкасига қўл ташлаб, гапира кетди. — Мен сизларга, ҳа, энди бутун Осиега шоҳман!.. Искандар буни... билиб қўйсин. Ахмонийлар сулоласи ҳали ўлмайди... Етти минглик лашкарларим, паҳлавонларим шай туришибди. Дариёвуш калтабинлик қилди, лашкарни бошқаролмади, натижада Искандар ғолиб чикди.

— Улуғ шоҳ, маслаҳатдан кўра кўпчиликка бўйин эгиш афзалроқ. Чунки, бўйин эккан киши кўпчилик нима бўлса, шу-да... — деди мидиялик Кобар босиқлик билан.

Бесс Кобарнинг сўзларидан хурсанд бўлиб, қўлидаги қадаҳни унга тутқазаркан, шилқ этиб ўрнига чўкди.

— Гапир, дилингдагини сўзла, Кобар!

— Инсон табиатан ўзига ўзи бевафо, — деди Кобар қадаҳни баланд тутиб. — Ҳар ким қилмишидан топади. Даҳшатга тушган кишиларнинг қарори ҳатто ўзига ҳам шубҳали туюлади. Лекин ҳеч ким ўзидан жирканмайди. Буни сен ўзинг ҳам синаб кўрдинг. Ахир, минг афсуски, ҳар ким ўз йўлини ягона йўл деб билади... Сенинг бошингда ҳозир ғоят оғир юк — шоҳлик тожи турибди. Уни фақат ақл-идрок билан кўтармоқ керак. Акс ҳолда сени янчиб ташлайдилар. Ҳаётда фақат интилиб яшашнинг ўзи етмайди, ақл-идрок, фикр-мулоҳаза билан иш тутмоқ ҳам лозим. Балхда: «Қўрқоқ ит қопагон итдан кўра кўпроқ ҳуради» ёки «Дарё қанчалик чуқур бўлса, шунча тинч оқади» деган мақол бор. Бу гапларни сенга душман ғоят кучли ва ақлли эканлигини эслатиб қўйиш учун айтаяпман.

Кобар ўз сўзлари билан тантана аҳлининг эътиборини жалб этди. Маст-аластларнинг ҳам эс-ҳуши жойига келиб, Кобарга нима деяпти деб тикилиб қолишди. Бесс мақтов эшитиш учун қўлидаги қадаҳини унга тутқазганди, энди қилган ишига пушаймон бўлди.

— Сенинг саройинг остонасида ўзининг куч-қудрати, қатъиятлилиги билан ажралиб тургувчи жаҳонгир подишоҳ турибди. Сен зиёфатда мақтаниб ўтирибсан-у, Искандар лашкарларини оёққа турғизиб бўлди.

Бесс ўрнидан сапчиб туриб қиличини суғурди-да, Кобарга ташланди. Спитамен уни тўхтатиб қолди.

— Аблаҳ, итдан тарқаган, йўқол кўзимдан!

Кобар бир зумдаёқ чиқиб кетди. Кайфдан ўзини бошқаролмай қолган «Осие шоҳи» ҳам гандираклаганча мулозимлари қуршовида саройни тарк этди.

Бесс эрта билан ўзининг садоқатли лашкарбошиларини олиб Сугдиёнага йўл солди. Кетиш олдидан саройга ўт қўйди, шаҳарни эса вайрон қилди. Энди, ўзининг қолган-қутган қўшинлари билан дарёдан тезроқ ўтиб олишни ўйларди. Улар ҳориб-чарчаб қирғоққа етиб борганларида у ерда одам жуда кўп эди. Асосан пиёда жангчилар, шаҳар вайрон этилгач уни ташлаб кетаётган бақтриялик зодагонлар, савдогарлар, ҳунармандлар, хуллас, ҳар турли касб эгалари бор эди. От-араваларда, туяларда юклар, бола-чақалар. Ҳамманинг юзида ҳорғинлик, ташвиш. «Искандар пошшо Бессни қувиб келаётган эмиш, ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмас экан, қишлоқларни ёндириб юборибди» деган миш-мишлар одамларнинг оғизларидан тушмайди.

— Йўл бўшатишлар, улуғ шоҳ келаяптилар, — сипоҳий кийимидаги бир форс тўриқ от устида туриб, дарё ёқасида нариги қирғоққа ўтмоқчи бўлиб турганларни уёқ-буёққа суриб, йўл очди.

Соҳилда ичи одам билан лик тўла катта сол сузишга тайёр турарди. Еллаганлар Бақтриянинг анча эътиборли кишиларидан бўлиб, оилалари, керакли анжомларини солга жойлаб, ўзлари отда дарёдан кечиб тарадудини кўрардилар.

— Сол дарҳол бўшатилин! — қатъий буйруқ берди тўриқ от минган форс.

— Нега сен хўжайинлик қиласан? — деди суворийлардан бири.

— Кўрмайсанми, ахир Осиёнинг улуғ шоҳи келмоқда!

— Нима бўпти, у ҳам биз қатори қочоқ-да, — деди баланд бўйли, устига қизил чакмон кийган бир зодагон.

Шу вақт ўз одамлари билан Спитамен етиб келди.

— Қани, солни бўшатишлар деяпман, — деди ҳалиги одам Спитаменни кўргач яна дадиллашиб. У солнинг арқонига қўл узатмоқчи бўлганди, бошига тушган қамчи зарбидан отдан қулаб тушди. Сол ҳаракатга келди.

Шу можаро устига ўз мулозимлари билан Бесс етиб келди. У юпқа оқ яқтак кийиб олган, бошига қимматбаҳо тошлар қадалган кулоҳ қўндирганди.

— Тўхтатилсин! — деди Бесс қўли билан дарёдан бир аршинча нарида кетаётган солга ишора қилиб. — Аблахлар, ўз шоҳларини ҳам танишмайди...

Катта можаро чиқиб, қон тўкилиши мумкинлиги аён бўлиб қолди. Бу манзарани кузатиб турган қочоқлар, суғдиёналик лашкарлар, шаҳардан қочган оқсуяк зодагонларнинг ғазаби тўлиб-тошаётганини сезган Спитамен отининг бошини буриб, ғазабга тўлиб турган Бесснинг ёнига борди ва тасалли берган бўлди:

— Майли, ўтиб олишсин, нариги томонда гаплашаман улар билан!

Шоҳ ва унинг мулозимлари учун келтирилган қайиқлар сувга туширилди. Бесснинг туяларга ортиб олиб келинган қимматбаҳо буюмлари соқчилар қуршовида қирғоқда қолдирилди. Улар дарёдан ўтиб олганларидан сўнг сол эгасининг ёлворишларига қарамай ҳамма нарсани ёқиб юборишди.

— Амалдорлар, саркардалар, бошлиқлар, лашкарлар ҳам ўзларининг юк-анжомларини менинг кўз олдимда гулханга олиб келиб ташласин!

Бесс шундай қилгач, бошқалар ҳам чор-ночор ундан ўрнак олишга мажбур бўлдилар. Ҳамма гулхан атрофига тиз чўкди.

— Улуғ шоҳ ҳамма нарсдан воз кечди-ю, — деди Катан кулумсираб.

— Тождан ҳамми? — сўради Оксиарт.

— Тож қолибдими, ундан аллақачон ажралган, — деди Спитамен.

Бесс от устида кўзини юмганча борарди. Бақтрия қўлдан кетган бир вазиятда четдаги ёввойиларга таянса бўладими? Қариндоши Дориёвуш ҳаёт вақтида ҳеч нарсани ўйламай айшу ишратда юрганди. Энди эссиз-эссиз, ўзи суяниб турган чинорни кесиб ташлабди-я!..

У кечаги зиёфатни эслади. Кобар «Авесто»ни ўқиган билимдон одам эди. Шунча мулозимлар ўртасида унинг обрўсини тўкди. Мана, у нималар деди: «Сен Танаис соҳилларидан қўшин чиқариб, дарёни қурол билан ушлаб турмоқчисан. Душманни қаёққа кетаётганиндан беҳабар деб ўйлайсан. Лекин шуни билгинки, ҳар икковинг учун ҳам умумий битта йўл бор: бу — ким ғолиб келса, шунга насиб қилади...»

«Душман зўр келгач, ундан марҳамат сўраб, нечун чопиб бормас экансан? Нечун унинг ҳокимилигига итоат қилмас экансан? Душман-дан олдин тақдирингни белгиламасанг деб қўрқаман...»

«Сен подшоликни истило қилиб олдинг, энди ундан осонгина воз кечишинг ҳам мумкин. Агар подшоҳликни беришга ва олишга қудрати етган одам сенга шафқат қилса, балки қонуний шоҳ бўлиб қолишинг мумкин...»

Кобарнинг босиқлик билан қилган насиҳатомуз сўзлари Бесснинг кулоғи остидан кетмасди. «Унинг сўзларида жон бор... Агар Искандар

пойига бош эгиб борсам, балки бу дарбадарликдан қутиларман, шоҳликни ўзимга қолдирар. Шунда сўғдиёналикларнинг қош-қовоғига қараб юрмасдим... Йўқ, бундай қилсам, дўстларим ҳам, душманларим ҳам мени кечирмайди. Дариёвушни ўлдирмаганимда бошқа гап эди... Бу ишим учун ҳеч ким мени оқламайди. Энди Искандарга қарши курашишдан бошқа йўл йўқ. Кобар сотқин, олчоқ, кўп нарсага ақли етади. Мени тириклайин Искандар қўлига топширмоқчи... Ўзи қаерга ғойиб бўлди экан...»

— Спитамен, Кобар қани, топдиларингми?

— Кечаси ғойиб бўлди.

— Уни бекор қўлдан чиқарибсизлар, сотқин эди.

— Қидирдик, дом-дараксиз йўқолди.

Бесс Спитаменга бир қараб қўйди, негадир унинг лоқайд жавоби габини келтирди. «Спитамен жуда уста одам, — ўйлади Бесс, — от устида мағрур ва дадил ўтирибди. Осиёнинг шоҳи назарида ўзи. Ажаб, одамларнинг ҳаммаси Бессга эмас, унинг оғзига қараб туришибди-я!..»

Бесс дарёдан ўтиши билан Спитаменга муте бўлиб қоладигандай ҳис қилди ўзини. Юраги орқасига тортиб кетди. «Наҳотки шундай бўлса?! Йўқ, бунга мутлақо йўл қўйиб бўлмайди. Ахир Ахмонийлар сулоласи қанча йиллар давомида Осиёга ҳукмронлик қилиб келган-а? Агар бу ёввойиларга қўйиб берсанг, эртага бошингга чиқиб олишади...»

Марҳум қариндоши Дариёвуш қаттиққўл шоҳ эди, ўзига бўйсунмаганларга ҳукмини ўтказиб қўярди. Шунини ўйлади-ю, Бесснинг юраги увушди.

— «Осиё шоҳи» безовта бўлаяптими? — сўради Датафарн.

— Дариёвушнинг тожи унга оғирлик қилаяпти шекилли, — ҳазил аралаш жавоб қилди Спитамен.

Осиё ғалва ичида қолган, ахмонийларнинг тожу тахтига зил кетган бир шароитда Спитамен ва дўстларининг кўп нарса ҳақида ўйлаб кўришларига тўғри келарди. Спитамен Бесс билан Дариёвушнинг қўли остида Искандарга қарши жанг қилди. Сўғдиёналиклар скиф жангчилари билан биргаликда Искандар қўшилмаларига қирон келтирдилар. Македонияликлар Осиёда биринчи бор қаршиликка учради. Аммо душман томон устун келиши билан форслар қоча бошлади. Буни дастлаб Дариёвуш билан Бесснинг ўзи бошлаб берди. Шоҳ майдондан чиқиб кетгач буёқдагиларнинг руҳи тушиб кетди. Шундан кейин улар жонларини сақлаб қолиш учун жанг қилдилар. Кимлар қутилиб қолди, кимлар жанг майдонида мардонавор ҳалок бўлди.

Дариёвушнинг ўлдирилиши ҳам сирли, ҳам шармандали бир ҳол эди. Аввалига бу шунчаки бир тадбир бўлса керак деб ўйлашганди, йўқ, Дариёвуш ўлгач унинг йўқлиги сезилиб қолди. Спитамен Бесснинг кимлигини, нималарга қодирлигини биларди. Нега энди шу олчоқ одам билан бирга жанг қилди? Ахир у билан бирга овга ҳам бориб бўлмайди-ку!.. Агар Бесс билан яқин алоқада бўлса сўғдиёналиклар — қабила бошлиқлари, саркардалар ундан юз ўгириши тайин. Ҳеч кимнинг Бесс билан бирга жанг қилгиси йўқ. Спитамен Бесснинг қўпол гавдасига қараб турди-да, шу «бир арава гўшт»ни нариги қирғоқда қолдириб келмаганига пушаймон қилди.

Улар Новтака¹га эртаси куни ғира-шира тонгда етиб келишганида шаҳар дарвозаси тақа-тақ берк бўлиб, соқчиларнинг кўпи ҳали ухлаб ётарди. Бесснинг мулозимларидан бири дарвоза эшигини қоққан эди, ичкаридан кимнингдир эринчоқлик билан юриб келаётган оёқ товуши эшитилди.

— Тезроқ қимирласанг-чи! — дўқ урди мулозим.

— Нима, ёв қувдими, намунча бақирасан, — дағал овоз эшитилди ичкаридан.

¹ Сўғдиёнаннинг асосий шаҳарларидан бири бўлиб, тарихий маълумотларга қараганда Қашқадарёнинг Шаҳрисабз атрофларида деб тахмин қилинади.

— Оч, маҳмаданагарчилик қилаверма.

— Кимсан ўзинг?

— Осиёнинг улуғ шоҳи Бесс жаноби олийлари келди!

Дарвозабон юқорига чиқиб, эшик олдида турганларга бирма-бир қаради.

— Очмайсанми, галварс, улуғ шоҳимиз кутиб қолди!

— Мен бунақа шоҳимиз борлигини билмайман!

— Оббо, галварс-ей! — баттар асаби бузилди Бесснинг.

Спитамен Датафарн билан бир чеккада жим туришарди. Бесс Спитаменга ер остидан қараб қўйди. «Ахир бир оғиз мен Спитаменман, бу улуғ одам шоҳимиз бўлади деб айтса бўлмайдами?!» Дарвоза теппасида соқчилар бошлиғи кўринди:

— Сизлар кимсизлар? — бўғиқ овозда сўради у.

— Мен Бақтрия, Сугдиёнанинг яккаю-ягона шоҳи Бесс бўламан!

Соқчилар бошлиғи нима қиларини билмай турган жойида қотиб қолди.

— Нега анграясан? Очасанми, йўқми дарвозани! — бақирди Бесс.

— Навтаканинг ўз ҳокими бор. Сисимифр! Мен ҳозир у кишига хабар етказаман.

Соқчилар бошлиғи шундай деди-ю, ғойиб бўлди. Бесс ёпиқ дарвозага қараб ўзининг аянчли аҳволига лаънатлар ўқиди, ниҳоятда кўнгли ғаш эди. «Ҳамма айб анави сугдлар бошлиғида!..»

— Спитамен, нега жим турибсан, бир қавмдансизлар, бирор нарса десангчи!

— Новтакаликлар жуда ҳам қайсар бўлишади, — деди Спитамен пинагини бузмай.

— Сени танимайдими?

— Танисалар керак. Лекин, агар билсанг, улар бизга ватанини ташлаб қочган қўрқоқларга қарагандек жирканиш билан қарашмоқда. Асли ҳам шундай эмасми?

Бесс индамай қолди. Шундай оғир шароитда Спитамен уни қўллаб-қувватлаш ўрнига бетига сапчиб, яна кесатиб, ҳақиқатни, юзига солаётганди. Илгариги вақти бўлганида жаллодга буюриб, бошини танидан жудо қиларди. Минг афсуски, ҳозир бунинг учун Бессда на юрак бор, на ҳокимият.

Дарвоза тепасида соқчилар бошлиғи пайдо бўлди.

— Улуғ ҳоким Сисимифр ҳозир келади, — деди тантанавор.

— Менга қара, ҳой дўстим, мени танийсанми? — деди Спитамен.

Бесс бу ном унга қандай таъсир кўрсатар экан деган хаёлда соқчилар бошлиғига қаради. Бошлиқ бепарволик билан унга қаради. «Битта мени эмас, бошқаларни ҳам тан олмас экан бу одам, — кўнгли таскин топди Бесснинг. — Ҳар бир лашкар, мулозим ўз ҳокимига ана шундай содиқ бўлиши керак...»

— Нега индамайсан, ахир мен Спитаменман, Панжикентданман.

— Билиб турибман сен эканингни. Аммо одамларинг ёмон, ўғри, босқинчи. Утган баҳорда менинг юзга яқин қўйларимни ҳайдаб кетишди. Балки сенга олиб бориб бергандир-а?

Спитамен нима дейишини билмай қолди. Шу вақт Зўртош дарвоза ёнига келиб, соқчилар бошлиғига бақирди:

— Оғзинга қараб гапир, қўйларингни ким ўғирлаганини ким билсин. Оч дарвозани, бўлмаса ҳозир бузиб ташлаймиз!

— Бузиб кўр-чи, бир ўқ билан сени нариги дунёга жўнатиб юборарман.

Ҳоким анчагина қув одам экан. У келиб, воқеадан бохабар бўлгач, «нега шундай улуғ зотларни дарвозани очмай кутдириб қўйдиларинг», деб соқчиларни койиди. Буйруқ устига буйруқ берди, шаҳар дарвозасини катта қилиб очтирди. Кейин отдан тушиб, мулозимлари билан таъзим-тавозеълар қилиб Бесснинг ҳузурига юрди.

— Хуш келибсан, улуғ шоҳ, қадамларингга ҳасанот.

Ҳоким шоҳни тўғри саройга бошлади. Ўша куни ўнлаб қўй, эчки,

мол сўйилди. Зиёфат икки-уч кун давом этди. Бесс бундай иззат-икром олдида қийинчиликларни унутиб, энди ўзини ҳақиқий Осиё шоҳидек ҳис қилар эди.

«Суғдиёна зодагонлари ичида бунақа яхши одамлар ҳам бор экан...» У ҳокимга Осиё давлатидан ҳурмат-эътибор топажагини билдирар, ўзини доно подишоҳ ҳисоблаб, қариндоши Дариёвушни нўноқликда айбларди.

— Ҳа деб ўзингни мақтайверсанг,— деди Спитамен охири чидамай,— ярашмас экан. Дариёвушнинг одати яхши эди, мақтанмасди...

— Тилингга эҳтиёт бўл,— деди Бесс бир оз қизишиб.

Спитамен индамади. У биринчи бор Бессга очиқ ва қаттиқ гапирди. «Замон ёмон. Тожу тахт тебраниб турибди. Агар Спитаменга қаттиқроқ муомала қилингудек бўлса, у ёввойи Искандар билан аҳди-паймонга бориши ҳам мумкин...» Бесс шу хаёл билан аламини ичига ютди.

— Дўстларим,— деди у. — Сизлар менга «Осиё шоҳи» деган олий унвон бердинглар. Энди мен ҳам яхшилигимни сизлардан аямайман.

СОҒИНИШ

Одатида қуёшга боққанча, қўлларини баланд кўтариб, юрагидаги дарди-аламларини, изтиробларини айтиб-айтиб илтижо қилмоқда. У уч боланинг онаси!.. Спитаменни кўрмаганига ҳам бир ойдан ошди. «Қаерларда юрибди экан? Наҳот мени, болаларини кўргиси келмаса? Бу ёқда хавф-хатар, ташвиш, урушлар, қирғинлар... Нега ҳаётнинг қаҳри бунчалик қаттиқ бўлмаса!.. Спантам... Спантагинам!.. Дунёда ундан бошқа кимим бор ўзи? Усиз ҳаёт йўқ менга...»

Ўшанда Одатида ўн олти ёшда эди. Улар ҳар куни саҳарлаб отга миниб, қуёшни қаршилаш учун суғд қоялари томон боришар, унинг олам-жаҳонни ёритиб, тантанавор кўтарилишини томоша қилишарди. Уша пайтдаги баҳор, ўша пайтдаги суҳбатлар...

«Менга қара, Спанта, курашиш маросимида осонгина йиқилад қолгандим-а?!»

«Ҳали шундай дегин, мен бўлсам ўзим йиқитдим деб мағрурланиб юрибман.»

«Энди курашсам, албатта йиқитаман.»

«Қани, кучингни кўрсат бўлмаса!..»

«Қўй, жоним... Ҳа, энди, ўшанда йиқилиб бермасам, менга уйлана олмаган бўлардинг.»

«Тўғри, тўғри!.. Умр бўйи асирингман...»

Одатида ана шу бахтиёр дамларини эслаб, юраги узилди-да, нималардир деб ўзини қум устига ташлади.

Уша муҳаббатли кунларнинг дақиқасини бир умрга алмашиб бўладими?! Яна бир воқеа ҳамон хотиридан нари кетмайди.

Водийни қаттиқ қор босди. Совуқ шундай қаттиқ эдики, туфланган туфук ерга ях бўлиб тушарди. Тоғларда қор қалин, ҳайвонлар, қушлар тўзиб қолган пайт. Какликлар галаси ҳайиқмасдан ўзини молхоналарга, товуқхоналарга урар, сочилган дон-дунларни териб ерди. Спитаменнинг хизматкорлари ночор қолган ана шу жониворларни тутиб олиб, пишириб ея бошлашди. Одатида ўша кезларда эртаю кеч уйда бўлар, Спитамен савдо-сотик ишлари билан банд эди. Кечқурун Спитамен келди. Аввал хамир орасига олиб, қўрда пиширилган қўй гўшти, кейин каклик шўрва келтиришди.

— Каклик қаердан келиб қолди? — сўради Спитамен.

— Э-ҳе, ҳамма ёқни босиб кетди...

— Ҳа, тоққа қор қалин тушди, бечоралар овқат излаб келган.

— Хизматкорлар тутиб олишмоқда...

— Айт, уларга озор беришмасин. Бу номардлик, мард овчи бундай қилмайди, — деди Спитамен ва товоқдаги шўрвани нари суриб қўйди.

— Майли, айтаман. Лекин, сенинг кўнглинг бузилмасин, жоним. Спитамен кўзадаги мусалласдан шимириб ичди.
— Спанта, биласанми, — деди Одатида унинг бўйнидан қучиб. — Сендан суюнчи олмоқчиман...

— Нима учун?

— Узинг топ...

— Мен қайдан билай, — деди Спитамен хотинини эркалаб.

— Фарзанд кўрадиган бўлдик...

— Исмини нима қўямиз? — сўради Спитамен.

— Елғиз ҳукмдорим сенсан. Болага исмни фарзанднинг отаси қўяди.

— Менинг фарзандим албатта ўғил бўлади, ўғил!

Спитамен суюнганидан кўзадаги мусалласни бир шимиришда ичиб юборди.

...Шу воқеалардан бери қанча йиллар, қанча сувлар оқиб ўтди... Фарзандларининг уччаласи ҳам ўғил, ўғиллари кун сайин камол топаётир. Энди у ўша ширин дақиқаларнинг лаззати билан яшайди. Чўлдан эсаётган майин, илиқ шабада маст қилувчи муаттар бўйларни олиб келиб, димоққа урмоқда. Атрофда зоғ ҳам кўринмайди. Нима қилсин? У вужудини қиздираётган соғинч дардларини бўлишмоқчи бўлгандек қум устига чўзилди.

Чўлда отлиқ кўринди. У шошилиб келарди. Одатида юраги бир нарсани сезгандек безовталаниб ўша томонга қаради. Суворий орқа-ўлдига ҳам қарамай шошилганча баргоҳ томонга ўтиб кетди.

— Йўқ, бу Спанта эмас... О, Ноҳид, нега мени алдайсан, нега севгилимни юбормайсан?!

Одатиданинг юрагига ғашлик тушди. «Балки бу отлиқ шум хабар келтираётгандир, Спантага бирор гап бўлгандир...» У шу хаёллар билан тезда кийинди-ю, шошганча баргоҳ томон кетди. Утовга яқинлашди. Ичкарига киришга юраги дов бермасди. Чодирни суриб қаради: ўша суворий, белига ханжар тақиб олган.

Массагетлар улусиниң бошлиғи Хамук чопарга яхши мулозамат кўрсатиб, савол назари билан унга қаради.

— Мени Спитамен юборди, — деди у бошидан дубулғасини олиб. — У ерда оқсоқоллар йигилишяпти, муҳим масала юзасидан маслаҳат бўлармиш. «Осиё шоҳи» Бесснинг ўзи ҳам ўша ерда.

Хамук ўйланиб қолди. Негадир чопарнинг келтирган хабари унга ёқинқирамади. Қолаверса, Бесснинг ўша ердалигини эшитиб, юраги ғаш бўлди.

— Майли, сен кетавер, орқангдан етиб бораман.

Чопар Хамукка таъзим қилди-да, ташқарига чиқиб, баргоҳ ёнидаги устунга боғлаб қўйилган отини еча бошлади.

— Спанта омонми? — сўради Одатида чопарнинг ёнига келиб. — Қачон келади?..

Чопар қадди-басти келишган бу гўзал аёлга бир оз қараб турди-да, унинг Спитаменнинг хотини эканлигини англади.

— Ҳа, соғиниб қолдингми, ойимча?

Одатиданинг жаҳли чиқди, ерда ётган гавронни олди-да, чопарга ташланди. Ҳуркиб кетган от икки оёғини осмонга кўтариб олдинга сапчиди, эгасини ағдариб чўлга томон қочди. Одатида чеккада боғлиқ турган тулпорига чаққонлик билан минди-ю, бирпасда уни тутиб келиб эгасига тутқазди.

— Ма, отингни ушла, бундан кейин ҳазилингни бошқага қил!

Чопар ғира-ширада аёлнинг ёйилиб кетган сочларига, юлдуздек чақнаб турган кўзларига тикилганча лом-мим дея олмай қолди. Кейин отига чаққонлик билан минаркан, Одатидага юзланиб деди:

— Спитаменга мос экансан. Ҳа, сени бекорга жасур йигит хотин қилмаган экан!..

Чопар қоронғулик қаърига кириб, кўздан ғойиб бўлди. Одатига зимзиё чўл томонга тикилганча йиғлаб юборди...

Дариёвушнинг узуги

Навтака шаҳри яқинидаги ўтлоққа чодирлар тикилган. Туроннинг кўп шаҳарларидан турли элатларга, қабилаларга мансуб бошлиқлар, саркардалар келишган. «Осиё шоҳи» Бесс мана бир ҳафта бўлдики, ўз мулозимлари, яқинлари билан ҳокимнинг саройига жўлашиб олган. Нариги томондан қочиб ўтган ва уларга ҳар куни қўшилиб турган Бесснинг лашкарлари атрофда тўзиб юришади. Улар орасида форслар, дахлар, саклар, Искандар билан охирги жангда енгилиб, юраклари безиллаб қолган қочоқлар бор Эртага Навтака ҳокимининг саройида йигин бўлади. Спитаменнинг яқинлари — Оксиарт, Датафарн, Хориен, Катан, Хамуклар ҳам шу ерда. Мароқанд подшоҳи йигинга келишдан бош тортди. Нега келмаслиги сабабини айтмади ҳам. Хоразм шоҳига юборилган чопардан ҳалигача хабар йўқ. Бесс гўё бу кенгашнинг ташаббускори. Лекин ҳамма гап Спитаменда, агар у бош қўшмаганида Суғдиёнадаги катта-катта қабилаларнинг бошлиқлари Бессни деб бу ерга келмаган бўлишарди. Бесснинг ўзи ҳам буни яхши билади. Узун-қулоқ гапларга қараганда, Искандар «Осиё шоҳи»ни тутиб олиб, бевурд шох, ўз қариндошига хиёнатчи сифатида шармандаю шармисор қилмоқчи эмиш.

Бесс қаттиқ ташвишда. Баъзан шоҳона базм кечаларида ҳам кўнглига ҳар хил гаплар келиб, юраги увишади. Унинг юриш-туришида ҳам, уйқусида ҳам ҳаловат йўқ. Ҳамма нарса ўз ихтиёрида, қай ерга қўлини узатса, етарди. Улуғ шоҳнинг яқин қариндоши сифатида даври-даврон суриб юраберса бўлмасмиди? Энди бутун тожтахт ташвиши, эл-юрт, унга умид боғлаб юрган кўп минг кишилик лашкару ўзига вассал Турон элининг ташвиши Бесснинг бошида. Бир вақтлар дунёни ларзага келтирган ахмонийлар сулоласи шуҳратини «Осиё шоҳи» сақлаб қола олармикин? Бундай улкан аркони-давлатни бошқариш учун кучли ирода, обрў керак. Булар Бессда борми?

У саройнинг ўртасига қўйилган тахтда ўтирибди. Бошида Дариёвуш Кадамонийнинг олтин тожи, гоҳо қабила бошлиқлари билан такаббуруна калласини қимирлатиб, саломлашган бўлади. Бақтриялик лашкарбоши Оксиарт Хориен ёнига яқинлашиб, унинг қулоғига нимадир айтмоқчи эди, бирданига Бесс уларга:

— Ҳа, яна нима гап, пичирлашиб қолдиларинг?! — деб аччиқ кесатди.

Қизиққон Оксиарт шоҳнинг гумонсирашларидан ранжиди.

— Бизга ишонмайсизми, унда рухсат беринг, йўлимиздан қолмайлик. Искандар билан уришамиз деб турганимиз йўқ!..

Ҳамма жим бўлиб қолди. Спитамен ҳам, бошқа қабила бошлиқлари ҳам нима қилишларини билмай туришарди. Бесс ўнғайсизланди. Атрофидаги лаганбардорлари ҳайратда эдилар.

— Улуғ шоҳ, Оксиарт бир оз қизиққонлик қилди. Аммо биз бу ерга бир мақсад билан йиғилганмиз. Кўриб турибсиз, Искандар дарёдан кечиб ўтишга тайёргарлик кўрмоқда. Бугун-эрта Суғдиёнага етиб келиши мумкин. Шундай бўлгач, орамиздаги нифоқ душманга қўл келмасмикин?!

Спитамен босиқлик билан шундай деди-ю, атрофдагиларга назар ташлади. Оксиартнинг феъли айниган, Спитаменнинг юмшоқ сўзларидан норозидек кўринарди.

— Улуғ шоҳга бундай сўзлар айтишга қандай тилинг борди? Қаерга кетиб қолмоқчисан ўзи? — деди шу вақтгача мунозарага аралашмай турган шаҳар ҳокими Сисимифр.

— Ҳамма гапирса ҳам сен жим тур, — деди Оксиарт ҳокимга қараб.

— Азиз дўстлар, — деди Спитамен уларнинг қизишиб кетмасликларини назарда тутиб. — Ҳаммамиз қондошлармиз. Бир-биримизни беҳурмат қилишимиз яхшимас. Буёқда ака-укалар ўзаро қир-пичоқ

бўлаверсин, уёқда Искандар яйловларимизни эгалласин, подаларимизга хўжайинлик қилсин! Шундайми?

Уртада гала-говур бошланди. Искандарга муносабат масаласида икки хил фикр туғилди. Дашт скифларининг сардори бўйсунуш керак, деб туриб олди. Оксиарт билан Хориен эса иккиланиб туришарди. Датафарн билан Катангина Спитаменни қўллашди. Гапга аралашмай, уларнинг фикрларини эшитиб ўтирган Бесс мағрур ўрнидан туриб, деди:

— Бақтрия лашкарлари аҳмонийлар шарафини сақлаш ниятидалар. Сизларнинг жанжалларингиз менга ёқмади. Форслар ҳеч қачон бошқаларга муте бўлиб яшамаган. Буни сугдиёналиклар, скифлар, массагетлар, сақлар, дахлар — ҳамма-ҳамма яхши билади. Хўш, бизнинг қўл остимизда яшаб, нима ёмонлик кўрдинглар?

— Дариёвуш теримизни шилиб олганди... — деди Оксиарт Бесснинг сўзини бўлиб.

— Тўғри, Дариёвушнинг хатолари кўп эди, — деди Бесс фурсатдан фойдаланиб. — У аҳмонийлар сулоласи обрўсини туширди. Биз бундай қилмаймиз.

— Ҳозир ундан бадтар... — Оксиартнинг тўнғиллаган овози эшитилди.

Бесс индамади. У Оксиартга жавоб қайтаришни лозим кўрмади.

Тундан кейин кенгаш тугаб, ҳамма тарқалди. Навтақа ҳокими ўртадаги совуқчиликни бартараф этиш, қабила бошлиқларини яраштириш мақсадида кечқурунга зиёфат буюрган. Эрталабдан бошлаб тайёргарлик кетмоқда. Сисимифрнинг мақсади — Бесснинг кўнглини олиш. «Осиё шоҳи» эса ўзига янги тарафдорлар ахтармоқда.

Спитамен шоҳ олдидан чиққач, саройнинг ўзи учун махсус ажратилган хонасига Датафарн билан Катанни таклиф этди. Улар узок суҳбатлашиб ўтирдилар.

— Энди бундай, — деди Спитамен суҳбат охирида. — Бугунги гапларни ўз қулоқларинг билан эшитдинглар. Очиғи, биз қатъий чора кўришимизга тўғри келади.

— Ҳақ сўзни айтдинг, Спанта, — деди Датафарн.

Улар Бессни шовқин-суронсиз қўлга олиш режасини тузиб чиқишди.

Спитамен Бесс қароргоҳига келганида, унинг ёнида икки қўриқловчиси, вазирдан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Улуғ шоҳ, — деди Спитамен унинг қулоғига шивирлаб. — Сотқинлар қўлга тушди. Уларнинг анави Кубар билан тиллари бир экан...

— Ким экан ўша аблаҳлар?

— Датафарн, Катан ва...

— Сотқинлар қаерда? — бақирди ғазаб билан Бесс.

— Ҳозир олиб кираман, улуғ шоҳ.

Спитамен шошилганча чиқиб, кўп ўтмай Датафарн, Катан, Шерзод, Тариқ, Зўртош ва тўрт-бешта форс, дах, сугд жангчиларини олиб кирди. Уларнинг қўллари боғланган эди.

— Аблаҳлар! Сотқинлар!.. — Бесс қиличини яланғочлади.

Спитамен бундан фойдаланиб, бир зарб билан Бесснинг қиличини уриб туширди. Қўллари номигагина боғланган Датафарн билан Катан унинг устидаги Дариёвушнинг шоҳлик либосини ечиб олишди. Шерзод билан Тариқ аллақачон соқчиларни бир ёқлик қилишган, вазир, ранги бўздек оқариб, бир чеккада дағ-дағ титраганча турарди.

— Бу Ханжамана¹ ҳукми! — деди Спитамен қатъий.

— Шундай бўлишини билардим, кечаси тушимда Дариёвуш мендан юз ўгирганди...

¹ Ханжамана — оксоколлар кенгаши.

— Ҳозир биз Бессни олиб чиқамиз. Сен одамларга Искандарнинг буйруғи билан олиб кетишмоқда, деб айтасан. Тушунарлими?

— Тушунарли...

Оёқ-қўли боғланган Бессни сарой олдида турган аравага ўтқазишди. Ёнида ўнта соқчи, йўлга тушдилар. Вазир турли эл, қабила, элатларга мансуб лашкарларга қарата Спитамен тушунтиргандан ҳам ортиқ жар солиб борарди.

Навтакага Искандар лашкарларининг Амударёни кечиб ўтаётганлиги ҳақида хабар қилди. Спитамен шу куниеқ Бессни Искандарга топширишга қарор қилди. Уни Ҳамод деган қишлоқда қолдириб, Искандарга чопар юборди-да, ўзи шериклари билан номаълум томонга қараб жўнади. Ертўлада ёлғиз қолган Бесс Спитаменнинг ҳийласи билан шу кўйга тушганлигини тушуниб қолди. Куни-кеча оламни титратиб турган «Осиё шоҳи» энди ётган жойида тўполон қилар, Спитамен ва унинг дўстларини лаънатлар, қўлидаги кишан билан зиндон эшигини урар, ҳўнграб-ҳўнграб йиғларди.

Кечга бориб Бесс тинчиб қолди. Ертўла-зиндонни қўриқлаб турган соқчилар ҳам ноқобил асирнинг хархашаларидан қутулиб, бир оз тин олишди. Аммо бу узоққа чўзилмади, эшик яна тарақлай бошлади. Бесс чанқаб, сув сўради. «Осиё шоҳи»ни қўриқлаш учун Спитамен томонидан қўйилган усрушонлик Камак деган йигит кўзада сув олиб бориб, эшик тирқишидан секингина ичкарига суриб қўйди. Шоҳ қўлидаги кишанларини шарақлатиб, ундан тўйиб-тўйиб ичди-да, Камакка синовчан назар билан қаради.

— Ҳой йигит, менга қара...

— Нима дейсан? — сўради Камак.

— Шу ерликмисан?

— Нима эди?

— Мени танийсанми?

— Илгари танимас эдим, мана энди билиб олдим.

— Эшикни қия қилиб очгин, сенга бир нарса кўрсатаман.

— Керак эмас... Буйруқни бузиб сенга сув бердим, бўлди, жим ёт!

— Намунча қўрқмасанг, ахир қўлларим кишанланган-ку!

Камак эшикни қия очди. Бесс қўлидан узукни чиқариб, йигитга узатди:

— Мана буни ол, бебаҳо бойлик бу, етти пуштингга етади.

Камак узукни қўлига олиб, бепарволик билан у ёқ-бу ёғини айлантириб кўрди. Узук кўзидаги катта гавҳар ғира-шира қоронғида худди юлдуздек милтилларди.

— Биласанми, буни ёруққа олиб чиқиб кўрсанг, унда камалакнинг ҳамма рангини кўрасан. Дариёвушнинг узуги бу, баҳоси йўқ. Ол, сенга.

— Керак эмас. Узимники яхши, кўзи бундан катта, — деди Камак Бессга қўлидаги қоратошли кумуш узугини кўрсатиб.

— Эй, нодон, узугинг бир чақага ҳам арзимади.

— Отамдан қолган... Сенинг узугингни нима қиламан?.. Тағин Дариёвушники деяпсан. Йўқ, бировни ҳақиқага хиёнат қилмайман. Эгасига буюрмаган менга буюрармиди!

— Тентак экансан, ахир бу узук билан бутун бир подшоликни қўлга киритиш мумкин-ку! — деди Бесс куйиниб.

— Пошшоликни менга кераги йўқ.

— О, эгам, камбағалга давлат бермаганингга яраша ақл ҳам бермас экансан-да!.. Нималар деяпти ўзи бу? Ахир тушунсангчи, сенинг ўрнингда бошқа одам бўлганида мени ўлдириб, узукни аллақачон олиб қочган бўларди... Дариёвушнинг узуги-я? Сарой аҳли бир марта бўлса ҳам тақиб кўришни орзу қиларди-я!..

— Менга бунақа бахтсизлик келтирадиган узук керак эмас. Сен ёмон одам экансан.

— Ундай дема, узукни олмасанг олмай қўя қол, аммо ақлингни жойингга қўй-да, мени озод қилиб, бирга юр. Кам бўлмайсан. Узимга ноиб қилиб оламан, — деди Бесс эшик тирқишидан.

— Э, гап буёқда дегин? Сен ҳали мени сотиб олмоқчи экансан-да?!
Номард, ол матоҳингни!.. — деди-ю, Камак қўлидаги узукни зиндон ичига улоқтирди.

Шу вақт чанқаб, қоровулбоши уйғонди.

— Камак, кўза қани?

— Ҳозир, — деди қўрқа-писа Камак.

— Нима қилдинг уни? — яна бақирди қоровулбоши.

Камак Бесснинг қўлидан кўзани тортиб олди-да, шоша-пиша олиб келиб унга тутқазди.

— Анавигасув бердингми?

— Ҳа, сўраганди...

Қоровулбоши кўзани Камакнинг қўлидан олди-да, қайтариб ўзига отди. У деворга урилиб, чил-парчин бўлди.

— Уша сотқин ичган кўзадан сув ичиб бўладими?..

Камак бошлиғи олдида гуноҳкорларча бош эгиб турарди. Қоровулбоши ёнидаги мешдан сув ичди-да, ўқинч билан Камакка қаради.

— Спитамен эшитса, сендан эмас, мендан хафа бўлади...

— Тушунаман, мени кечиринг, отахон.

— Бунақа сотқинларга шафқат қилмаслик керак. Уни қўйиб юборгин, шу заҳоти сени ҳам, мени ҳам дорга осади.

— Мени сотиб олмоқчи бўлди.

— Тиллоси бор эканми?

— Йўқ, қўлида қимматбаҳо узуги бор экан. Дариёвушнинг узуги эмиш...

— Нима дединг, шохнинг узуги дедингми? Вой нодон-ей нега менга айтмадинг?! Менга қара, Камак, — деди энди босиқлик билан қоровулбоши, — сен ундан бир бало қилиб узукни ол. Яхши гапир, нима илтимос қилса, рози бўлавер.

— Қўйиб юбор, деса ҳам рози бўлайми?

— Э, нодон экансан, ваъда беравер, — деди қоровулбошининг жаҳли чиқиб. — Одамни мунча хит қилмасанг?! Ахир узук Искандарнинг қўлига тушади, ундан кўра сен ва мендай камбағалга қолса яхши эмасми?

— Менга керак эмас. Камбағаллигим яхши: қулоғим тинч, уйқум тинч...

— Бўлди, гап битта, сен узукни олавер, жуда бўлмаса Спитаменга берамиз.

Камак ертўла ёнига борди-да, ичкарига қаради. Бесс чалқанча ётиб олганча хирилларди.

— Нима гап? — ҳовлиқиб сўради қоровулбоши.

— Улаётганга ўхшайди...

— Қани, бу ёққа тур-чи, — у Камакни четга суриб, ичкарига кирди. — Нима бўлди сенга, қорнинг оғрияптими?

— Сув... — хансираб деди Бесс.

— Сув келтир!

Қоровулбоши эшикни очиб, ичкарига кирди. Бу орада Камак кўзада сув келтирди.

— Ичир!

Камак Бессга яқинлашган эди, у бошини кўтармоқчи бўлди. Қоровулбоши бўйнидан тутди. Бесс кўзадаги сувни бир кўтаришда ичди-да, туриб ўтирди.

— Узукни бер, майли, — деди Камак асирга қараб.

Бесс бехосдан муғомбирона кулиб қўйди ва дўппайиб турган қорнига ишора қилди:

— Эй, аҳмоқ, энди узук йўқ... Хоҳласанг, қорнимни ёриб ол!

Қоровулбоши ҳам, Камак ҳам турган жойларида данг қотиб қолдилар.

— Бу аблаҳ ёлғон гапиряпти, бирор жойга беркитиб қўйган, — деди қоровулбоши ўзига келиб.

- Камак Бессни титкилай кетди, аммо узук топилмади.
- Хеч нарса йўқ, — деди Камак.
 - Унда ўлдирамиз...
 - И-я, нима деяпсан, ўлдирса, Спитамен аллақачон ўлдирарди, — деди Камак.
 - Спитамен узук борлигини билмаган-да!
 - Битта узук деб одам ўлдирмайман. Кейин Искандарнинг одамлари келса нима деймиз.
 - Улигини бериб юборамиз.
 - Бари бир мен ўлдирмайман...
- От туёғининг товуши эшитилди. Ғала-ғовур бошланди. Қоровулбоши чопганича ташқарига чиқиб кетди. Птолемей бошчилигида македон суворийлари Бессни олиб кетишга келган, дарвозабон уларни ичкарига қўймасди. Искандарнинг яқин кишиси ва атоқли саркардаларидан бўлган Птолемей ўзига нисбатан бундай совуқ муносабатни кўриб, жаҳли чиқди.
- Менга Спитаменнинг ўзини чақириб бер! — бақирди у қоровулбошига.
 - Спитамен йўқ. У кетган.
 - Бесс қаерда?
 - Авахтада.
 - Дарвозани оч, уни олиб кетамиз!
 - Сабр қил, — деди қоровулбоши ва бир пастда кўздан ғойиб бўлди. Кейин, дарвозани очди-да, Птолемейга мурожаат қилди:
 - Сен кимсан ўзи?
 - Птолемей бўламан! Тез бўл, кекирдагингдан тешик очиб қўймасимдан эшикни оч!
 - Мен сени танимайман. Бессни шахсан Искандарнинг ўзига топширишим керак. Спитамен шундай деган. Агар сен саркарда бўлсанг, бу ҳарбий удумни билишинг керак...
- Птолемей ўзи анча ёшга бориб қолган бўлса ҳам тетик ва бақувват кўринган қоровулбошининг дадил гапларидан лол қолди.
- Соқолингни оқи, ҳақ гапинг ҳурмати сенга озор бермайман. Олиб чиқ уни, Искандар мени вакил қилган.
 - Қани, улуғ шоҳ, Искандар йўқлаётган эмиш сени, — деди қоровулбоши ичкарига кириб.
 - Бесс бошини кўтарди. Уни ташқарига олиб чиқдилар.
 - «Осиё шоҳи»ни роса бошлапсанлар-ку!.. — деди заҳархандалик билан Птолемей.
 - Сотқинлар, аблаҳлар, ёввойилар!..
- Македонияликлар ҳаммага лаънат тошини ёғдираётган Бесснинг оёқ-қўлларига кишан солиб, аравага ётқиздилар-да, жўнаб кетдилар. Қоровулбоши уларнинг орқасидан қараб турди-да, Камакка қараб деди:
- Эй нодон, Бесс билан бутун бир давлат кетди-я!

Карвон йўли

Одатида ҳамма ёғи кир-чир бўлиб кетган кенжа ўғли Рамтишни қўлидан маҳкам тутди-да, унинг хархаша қилишига қарамай булоқ бошига олиб борди.

- Эртадан кечгача тиниминг йўқ, қара, тиззангнинг кўзи яра бўлиб кетибди. Сеними, ҳали отанг келсин, бир адабингни бериб қўяди.
- Дадамла, уйишга тетдила, Искандар билан улишатила...
- Бўлди, урушинг ҳам, Искандаринг ҳам қуриб кетсин!..

Одатида ўғлини ювинтириб, ўтовга қайтди. Узоқда карвон келмоқда эди. Кўчманчилар қароргоҳидаги одамлар қий-чув қилиб, карвон томонга чопишди. Қотмадан келган, ўрта ёшлар чамасидаги

қиррабурун, серсоқол одам хизматчиларига қандайдир тушунмайди-
ган тилда алланималарни дерди. Ўғлини етаклаб олган Одатида унга
яқинлашиб, сўради:

— Айт-чи, яхши одам, қаердан келаяпсан? Йўлинг бўлсин?
Сотадиган яхшироқ матоларинг борми?

Карвон бошлиғи қаршисида турган сулув аёлга бир оз қараб турди-
да, «сўзларингни тушунмайман» дегандек калласини қимирлатди.
Кейин, бир чеккада чалқанча ётиб, ҳордиқ чиқараётган кенг яғринли,
паканадан келган семиз одамга мурожаат қилди:

— Бабах, Бабах!..

Бабах эринибгина ўрнидан қўзғалиб, хўжайининг ёнига келди-да,
болали аёлга савол назари билан қаради. Одатида ўз мақсадини
тушунтирган эди, у карвон бошлиғига таржима қилиб берди. Бошлиқ
анча сертакаллуф одам экан. Қаршисида нозанин аёл турганлиги
учунми, жудаям ширинсўз бўлиб кетди.

— Сиз учун ҳамма нарса топилади. Чинмочин шойиси дейсизми,
Бақтрия рўмоллари, араб сурмасими, Шош балдоғларию Ҳиндистон
сариларими, хуллас, ҳамма-ҳаммаси...

Карвон бошлиғи қулларига нималардир деган эди, улар кавшаниб
ётган туялар устидаги хуржунлардан турли молларни олиб, тошлар
устига ёйиб ташлашди. Одатида сара молларни кўздан кечириб, бир
нечасини танлаб олди.

— Неча талан беришим керак?— сўради Одатида.

— Сизга ўз нархида сотаман... Ҳаммасига ўн талан бера қолинг.
Одатида ҳамёнини карвон бошлиғига узатди.

Карвон бошлиғи пулни санаб олаётиб, аёлнинг тантилигига ичида
тахсинлар ўқиркан, ундан кўзини узмай турган Бабахга нималардир
деди.

— Хўжанг кимлигини сўраяпти,— деди Бабах.

— Билиши шарт эканми?

Бабах хўжайинига нималардир деганди, у калласини лиқиллатиб,
кулиб қўйди.

— Бошлигинг қайси тилда сўзлаяпти?— сўради Одатида.

— Араб тилида. Суриядан келаяпти.

— Қайга борар экан?

— Чинмочинга.

— Айтиб қўй, хўжамнинг исми Спитамен. Сугдиёна зодагонлари-
дан бўлади.

Бабахнинг ранги қув ўчди. У бу сўзларни бошлиққа таржима
қилиб бераркан, Одатидадан кўз узолмасди. Хаёлига Хориен қоясида
ўтган наврўз байрами келди. Ушанда Спитаменни биринчи марта
кўрганди. Хўжайини Хориен, Оксиарт Спитаменнинг дўстлари. Ситон
Равшанакка уйлана олмади. Спитаменнинг халал берганлиги Бабахга
маълум. Ахир Равшанакнинг кўнгли Спитаменда бўлмаса Ситондан
йиқилмасмиди! Уша куни Спитамен Бабахга ҳам қаттиқ гаплар
қилди...

Ҳа, энди эслади, ўшанда Спитамен Равшанакдан кўзини узмади,
улар бир-бирлари билан сўзлашишмасалар ҳам ўрталарида бир сир
бордек эди. «Мақсадимга эришадиган бўлдим. Аҳмоқ Ситон қиздан
йиқилиб, Спитамендан қасд оламан, деб овора бўлиб юрибди. Унинг
калити мана, менинг қўлимда! Шундай иш қилайки, Спитамен йўлини
тополмай қолсин...»

— Хўжангни сендан бошқа хотини борми? Еки...— Бабах аёлнинг
кўнглига қўл солиб кўрмоқчи бўлди.

— Нима демоқчисан?!

— Шундай дегин... Эшитишимча у Оксиартнинг гўзал қизи
Равшанакни севади. Хориен қалъасида бўлганимда шундай деб
айтишганди.

— Емон ниятли одамга ўхшайсан. Бу ердан тез кет, бўлмаса
сипоҳларни чақираман.

— Чақира қол, нима ҳам дердим, бор гапни айтдим қўйдим.
— Ундай эмас... — Одатиданинг кўнглига ғулув тушди.
— Равшанакни кўрмаган экансан, — деди Бабах хотиржамлик билан. — Суғдиёнада, Бақтрияда бунақа гўзал бўлмаса керак, уни Қорасочда парилардек учиб боришини кўрсанг...

— Қорасочни миндими?

— Худди ўшани! Эгасидан бошқа ҳеч кимни миндирмайди, деб эшитгандим. Равшанакни бўлса учириб кетди...

— Хўш, уёғи нима бўлди?

— Ситон билан Равшанакнинг тўйи бўлмади, никоҳ бузилди.

— Ҳамма гап шуми? — аччиқ билан сўради Одатиди.

Ҳали гап кўп...

— Айт, яна нимаси қолди?

— Равшанакни бир кўрсанг эди...

— Менга қара, агар Суғдиёнада ҳам, Бақтрияда ҳам энг гўзал бўлган қиз менинг Спитаменимни севиб қолган бўлса, бунга тан бериш керак, майли, розиман. Бари бир унга содиқман, уни севаман. Аммо сен... тўғриси айтсам, аблаҳ одам экансан!..

Одатиди қароргоҳига қандай етиб борганини билмади. Юраги ёниб, кўзадаги кимрондан ичди. Уғли хархаша қилган эди, эътибор ҳам қилмади. Унинг хаёли Бабахда эди. «Майда гап одам экан. Ҳатто айрим аёллар ҳам бундай пасткашликка бормайди. Бир пасда қанча ёлғонни тўқиб ташлади-я!.. Оббо, тилинг кесилгур-ей, Спитаменда нима қасди бор экан? Е ифвогарми, кимгадир ёлланган айғоқчими? Мулозимларга айтсаммикан, балки, Спитамен келгунга қадар ушлаб туриш лозимдир...»

— Эна, нега жайлиз чиқапти? — Рамтиш унинг кўзига қаради.

— Бор, Антикни чақир!

Рамтиш чопганича мулозимни чақириб келди.

— Унча-мунча харид қилгандим, — деди Одатиди ўйчан. — Нарсалар ҳам, ҳамёним ҳам карвонбошининг қўлида қолиб кетибди. Бориб, олиб кел! Ҳа, ўша ерда бир одам бор... Майли, қўявер, нарсаларни олиб келсанг бўлгани...

Хизматкор ҳайрон бўлганча чиқиб кетди.

Одатиданинг хотирасида нималардир жонланганди.

Биринчи фарзандига бошқоронғи пайти. Кўзи ёришига бир ойча қолганда Спитамен савдо ишлари билан Мароқандга кетганди. Ушанда бир ҳафтача йўқ бўлиб кетди. Илгари қачон келишини маълум қилар, юз кўришишганда «Сени жуда соғиндим, жонгинам» деб қайлиғини эркаларди. Эрининг йўқлигида бир йўла икки ўғил кўрди. Сафардан қайтган Спитаменнинг хурсандлигини айтсангиз!.. Кейин... ширин суҳбатлар.

«Спанта, сен мени унутмадингми?...»

«Жонгинам, сени унутиб бўладими!..»

Одатиданинг ёдига ҳозир шу воқеа тушди. Энди... Наҳотки, ҳалиги одам рост сўзлаётган бўлса?! Қорасочга нима бало бўлди? У ҳатто Одатидида ҳам жиловини тутқазмасди.

«Равшанакка бўйин берибдими, демак, бу ерда бир гап бор!..»

II қисм

ТОҒДАГИ ГУЛХАНЛАР

Дарёдан кечиб

Амударё — бир дунё... Серсув, серхархаша. Баҳор кезлари худди ҳуркович отдек жилов узади, қирғоғини ювиб, қанча-қанча ўтлоқлару

экинзорларни пайхон қилади. Македониялик Искандар улкан дарё бўйига етиб келганида баҳор пайти эди. Оғир қурол-аслаҳалари, сонсиз от-уловлари бўлган қўшинни дарёдан ўтказиш ғоят оғир, машаққатли бўлиб, соллар, қайиқлар яшаш учун атрофда дов-дарахтлар мутлақо йўқ эди. Бунинг устига, улар тўрт юз чақиримлик оғир йўлни босиб келганлар.

Етти юз минглик қўшин... Ҳаммаёқ қий-чув, тўполон, Чўлу биёбонларда сувсизликдан азоб чеккан аскарлар яйрашиб, дарё сувини бир-бирларига сепишар, шўр босиб кетган кийим-кечакларини ювишарди. Баъзилар ўзларини дарёга ташлаб, чўмила бошладилар. Сувга оқиб кетганлар ҳам бўлди. Аввал аскарларни ўз ҳолига қўйиб берган Искандар буйруқ чиқариб, тартибсизликларга чек қўйишга мажбур бўлди. Қўшинни дарёдан тўла-тўкис олиб ўтиш керак. Бу ҳақда у ўз маслаҳатчилари, тажрибали саркардалари билан фикрлашди. Кечув жой топиш лозим. Улар қидириб-қидириб Тахтақора² деган жойни танлашди. Искандарнинг буйруғига асосан терилардан қоплар ясалиб, ичи хас-хашак, сомон билан тўлдирилди.

Тайёргарлик ишлари тугагач, кечиб бошланди. Дарёдан ўтиш ғоят машаққатли бўлиб, ҳар бир кишидан куч, шижоат талаб этарди. Сузишни яхши биладиганлар нариги қирғоққа ўтиб, оғир қуроллар ортилган солларни қабул қилиб олишлари керак эди. Улар жун арқонлар билан солларни тортиб олишар, юкларини бўшатиб, яна орқасига қайтаришарди. Аммо тезоқар дарё қаҳр-ғазаб билан уларга панд берарди.

Ана, манжанақ ортилган солнинг арқони узилиб кетиб, оқимга тушиб қолди. Лашкарлар айюҳаннос солиб бақира бошладилар. Сол кучли тўлқинга дош беролмади, манжанақ, уни ушлаб келаётган икки жангчи сувга ағдарилди.

— Оқимга қараб суз, оқимга! — бақаришди қирғоқдагилар.

Жангчилардан бири зўр-базўр чиқиб олди, иккинчиси бир оз шапир-шупур қилди-ю, ғойиб бўлди. Гетайралар — мерганлар теридан ясалиб, ичига сомон тўлдирилган қопларда ўтишарди. Икки гетайра миниб олган қоп сўкилиб кетиб, сув юзида сомон оқабошлади. Улар амаллаб қирғоққа чиқиб олдилар.

— Бу бузоқ териси-ку, — деди улардан бири. — Қаердан олган эдинг, Геракл?

— Эсингдами, ҳў Истаҳрни олганимизда, шундай териларни ёқиб юборишганди.

— Ҳа, ҳа, роса гулхан бўлганди...

— Сен шайтон буни қандай қилиб олиб қолдинг?

— Ўзимизнинг фракиялик танишим Рома ёқаётганди. Қарасам, яхши ошланган, керак бўлиб қолар деб олгандим. Мана, кунимизга яради.

— Ярамай қурсин, оқиб кетишимизга оз қолди, — деди Геракл кулиб.

— Ёзувларини қара! Шу муқаддас ёзувлар сен билан мени ўлимдан сақлаган бўлмасин?!

— Э, қизиқ экансан, ўзимиз зўрға сузиб чиқдик-ку, сен бўлсанг, муқаддас ёзувлар қутқарди, дейсан-а!

— Александр уни ўқитиб кўриб, баъзи жойларини кўчиртириб олди-ю, сен бўлсанг... Ахир бир нарсани билса керак!..

Шундан кейин улар жим қолишди. Дарёни кечиб давом этарди. Яна ўнта қалқондор ғуж бўлиб ўтириб олган солнинг арқони узилиб, ағдарилди. Қирғоқнинг икки томонида турганлар қийқириб юборишди. Қалқондорларнинг кийимлари оғир бўлганлиги учун икки кишигина омон қолди, қолганлари тошдек сувга чўкишди.

¹ 70 километрга яқин.

² Қадимги Юнон тарихчиларининг ёзишича, Тахтақора Термиз яқинида бўлган. Лекин, бошқа тарихий манбаларда Искандар қўшинлари Калиф деган жойдан кечиб ўтган деган тахминлар ҳам бор.

— Геракл, бизни муқаддас ёзувлар сақлаб қолганлигига ҳали ҳам ишонмайсанми? — деди Ферик.

— Наҳотки шундай бўлса,— Геракл ўйланиб қолди.— Менга қара, ҳалиги фракиялик дўстинг қаерда?

— Нима қиласан уни?

— Чақириб келсанг, мана бу ёзувларни ўқиб берарди.

— Ҳозир айтиб келаман, у дарёдан ўтганди.

Ферик қопни бир чеккага қўйди-да, фракиялик Романи қидириб кетди. Кўп ўтмай икковлашиб келиб қолишди.

— Қизиқ экансизлар,— деди фракиялик йигит.— Нима керак сенларга ўзи? Эсон-омон ўтиб олдиларинг. Энди, яخشиси, ўлмай уйга қайтиш орзусини қилларинг!

— Тўғри айтасан,— Ферик ерда ивиб ётган тери қопни Ромага узатди.— Аммо, Геракл ҳеч ишонмаяпти, ёзувларни ўқиб бер.

Фракиялик тери қопнинг ёзув битилган ички қисмини ағдариб қаради. Ҳарфлар сувга теккач яна ҳам равшан тортиб кетганди. Рома қаршисида, ёзувлар нима ҳақда экан, деб қизиқиб турган гетайраларга тушунтира кетди:

— Бу ҳақиқатдан ҳам «Авесто»¹нинг бир варағи. Айтишларича, ўн икки мингта бузоқ терисига битилган бўлиб, ўн икки миллион сатрдан иборат.

— Агар тушунсанг, мана бу ёзувларни ўқиб бер-чи, — деди Ферик.

— Бу шеърий парча «Спанта мамнйў», яъни «Авесто»нинг адабий қисмидан, — деди Рома ва ўқий бошлади.

Геракл қаққайганча қолган, шеърий сатрларнинг мазмуни уни ўйлатиб қўйганди. Дарёдан ўтаётганларнинг қий-чувлари ҳам қулоғига кирмасди.

— Э-ҳе, шунақа дегин, жуда ажойиб-ку, — деди ниҳоят Геракл ва култ этиб ютинди.

— Нега ёқишибди бу китобни? — ҳайратланди Ферик.

— Узимизни, оламга маданият тарқатувчилармиз, деймизу... — Геракл бошини сарак-сарак қилди-да, алам билан Ферикка қаради. — Айт-чи, Ферик, китобни қандай қилиб ёққан эдиларинг?

— Бизга Александрнинг буйруғи деб айтишди. Истаҳрдаги бир баланд тоққа бордик. Қарасак, катта гор ичида мрамор тошдан ясалган сандиқлар турибди. Агар сен ўша сандиқларни кўрганингда эди, ҳайрон қолардинг. Шундай нақшлар, суратлар солиб ишланганки, ақлинг бовар қилмайди. Қопқоғини ўн киши зўрға кўтардик. Хазина бўлса керак, деб ўйлагандик. Қарасак, ёзув ёзилган терилар. Эшакларга ортиб пастга олиб тушдик. Уяверибмиз-уяверибмиз, тоғ бўлиб кетибди. Кечга томон Искандарнинг ўзи ташриф буюрди... Кейин, бир неча кундан кейин ёқиб юборишди.

— Уша қайси тоғ? — сўради кимдир.

— Нифишт² дер эканлар.

— Демак бу китоб варағи... Энди нима қиласан? — сўради фракиялик Ферик.

— Нифишт тоғидан хазина топмадик, деб хафа бўлгандик, тақдирни қарангки, дарёни кечишда қўл келди.

— Тўғри, мен ҳам шу фикрдаман... — деди Геракл.

¹ Қадимги дунё тарихчиларидан Плиний юнон автори Гермиппнинг (Птолемейнинг замондоши, эрамиздан олдинги 247—222-йиллар) ёзувларига асосланиб «Авесто» икки миллион шеърий мисралардан иборат деб маълумот беради. Арда Вираф-намакнинг (эрамизнинг IX асри) ёзишча, «Авесто» ўн икки минг бузоқ терисига олтин ҳарфлар билан битилган. Истаҳрда сақланаётган бу ноёб хазина Искандар томонидан ёндириб юборилган.

«Табаристон подшосига ёзилган хатлар» (эрамизнинг VI асри) ҳикоятда шундай ёзилади: «Билиб қўй, Искандар ўн икки минг териға битилган бизнинг китобимизни Истаҳрда ёқиб юборди». Араб тарихчиси Масъуди «Мурч уз-заҳаб» да ёзишча, Искандар Истаҳр шаҳрини босиб олгач, «Авесто»нинг медицина, фалсафа, астрологияга доир қисмларини кўчиртириб олгач, ўзини ёндириб юборган. «Авесто»нинг 1324 йилда кўчирилган нусхасидан айрим парчалар Копенгаген шаҳрида сақланмоқда.

²Ибн Балхийнинг «Форсонома»сида Истаҳрдаги Нифишт тоғида «Зинд» (Авесто) китоби мрамор сандиқларда сақланаётганлиги ҳақида маълумот берилади.

Дарёдан кечиб беш кун давом этди. Сувга чўкиб, оқиб ўлганлар кўп бўлди¹. Қанча қурол-яроғлар, от-уловлар дарё тубида қолди. Искандар ўша куниёқ йўлга чиқди. У йўл-йўлакай бир оз дам олиб, қўшинларни тартибга келтириш учун қулайроқ жой ахтарарди. Улар кечга томон ям-яшил дарахтлар билан қопланган ажойиб бир жойга етиб келдилар. Шу орада Птолемейдан чопар келиб қолди. У Бесснинг қўлга олинганлигини, ҳузурига қандай ҳолатда олиб боришни сўрагани, подшоҳ уни яланғоч ҳолда олиб келишни, шу ердаёқ кўпчилик олдида суд қилишга қарор қилганлигини билдирди.

Бесснинг қўлга тушганлиги, эрта билан олиб келинажаги ҳақидаги хабар бир зумда ҳамма ёққа тарқалди. Ўз қариндошига хиёнат қилган шоҳни кўриш, жазоланишини томоша қилиш барча учун жуда қизиқарли эди. Улар «Осиё шоҳи»нинг келишини бетоқатлик билан кутишардилар.

Эртаси чошгоҳга яқин Птолемей етиб келди. Бесўнақай от устида қип-яланғоч, баданини жун босган, сочлари тўзиб кетган Бесс бошини қуйи солганча ўтирарди. Унинг ҳозирги кўриниши жуда ҳам кулгили, аянчли эди. Бир зумда атрофини сипоҳийлар ўраб олишди. Кимдир отни ҳуркитгани, Бесс йиқилиб тушай деди. Ҳамма қийқириб, кулиб юборди. Ҳолдан тойган, ўлимига аллақачон рози бўлган Бесс бақир-қиларга, ҳақоратларга заррача ҳам эътибор қилмай кўзларини юмиб олган эди.

Птолемейнинг одамлари Бессни отдан тушириб, майдон ўртасига ўрнатилган ёғоч устунга боғлаб қўйишди. Атрофдагилар бери-бирларига нималарнидир уқтиришар, унга бериладиган жазони кутишарди. Шу орада қароргоҳидан лашкарбошилари қуршовида Искандар чиқиб келди. Ҳамма қийқириб, улуғ шоҳни қутлади. У Бесснинг қаршисига келиб сўради:

— Қариндошинг Дариёвушни нега ўлдирдинг?

— ...

— Ҳа, тилинг йўқми?

— Дариёвушни ўлдирган биргина мен эмас, — дудуқланди Бесс. — Шоҳнинг атрофидагилар...

— Улар бегона эдилар, сен бўлсанг қариндоши бўлатуриб, қандай қилиб қўлинг борди, аблаҳ?

Бесс қаршисида турган Искандарга жавоб бермай кўзини юмганча жим тураверди. Бундан туютоққан Искандар махсус қўйилган тахта сўри устига чиқиб, ўз ҳукмини эълон қилди:

— Хиёнатчилиги, Дариёвуш Кадамонни ўлдирганлиги, бунинг устига масхарабозлик қилиб, ўзини «Осиё шоҳи» деб эълон қилганлиги учун гўрсўхта аввалига эркаклик номусидан маҳрум этилиб, эл олдида шарманда қилинсин, кейин Эқбатан²га олиб бориб, форс ва мидиялик аҳоли олдида қатл этилсин!

Искандарнинг ҳукми йиғилганлар томонидан маъқулланди. Карнай-сурнай садолари янгради. Уртага жаллод тушиб, буйруқнинг биринчи қисмини бекаму кўст адо этди. Шундан кейин, ҳушидан кетган Бессни сазойи қилиб, қатл этгани олиб кетишди.

Катта жанглар арафаси

Спитамен Искандарнинг дарёдан ўтиб, Мароқандга юриши ҳақидаги хабарни эшитган куниёқ дўстлари, мингга яқин суворийлари билан пойтахтга жўнади. Асосий масала Сугдиёна пойтахтини мудофаа қилиш. Намичнинг беқарорлиги Спитамен ва унинг дўстларини ташвишга солиб қўйгани. Мароқанд Искандарга қарши туриб

¹Қадимги юнон тарихчиларининг берган маълумотларига қараганда Окс(Амударё)дан кечиб ўтишда жангдагига қараганда кўпроқ одам ҳалок бўлган.

²Эқбатан — Мидия давлатининг пойтахти. Ҳозирги Эроннинг Хамадон шаҳрига тўғри келади.

бера оладими, йўқми? Агар Намич лашкар тортиб, юнон-македон қўшинларига қарши чиқмоқчи бўлса, нега шу вақтга қадар Спитаменни, Оксиартни ёки Хамукни ёрдамга чақирмайди? Бу ёқда Бесс Искандар қўлига топширилди, аллақачон душман қўшинлари Амударёдан кечиб ўтди... Намич эса пойтахтда тинчгина ўтирибди. Унинг лоқайдлиги Спитамен ва унинг дўстларини ўйлатиб қўйганди. Спитамен пойтахтга бориб, Намич билан очиқчасига сўзлашиб олмоқчи бўлди.

Уша куни Навтакадан чиққан Спитамен Бессни Ҳамад қишлоғида қолдиргач, ўз одамлари билан Сирдарё бўйидаги мудофаа аҳамиятига молик кичик бир шаҳарчада тунаб қолганди. Бундан мақсад — Бесснинг Искандар одамларига қай ҳолда етказилганлиги ҳақидаги тафсилотларни батафсил билиб, кейин шунга қараб иш тутмоқчи эди.

Ҳамад қишлоғига масъул қилиб қолдирилган усрошонлик Камак эртасигаёқ уни Птолемей олиб кетганлигини хабар қилди. Дариёвушнинг узуги ҳақидаги ҳикоят ҳаммани кулдирди.

— Қоровулбоши қаерда ҳозир? — сўради Спитамен.

— Кўриңмайди, — деди Камак.

— Ҳали ҳам Бесснинг кетидан юрибди десанг-чи!.. — кулди Спитамен.

— Билмадим, ҳарҳолда ғойиб бўлиб қолди...

Спитамен ўз лашкарлари билан чўл оралаб Мароқанд сари борарди. Тун. Майин шабада юзларга урилади. Кеча жимлигини қурол-ярғларнинг шарақ-шуруқи, отларнинг кишнаши бузади. Отлиқлар орасида кимдир қўшиқ бошлади:

*Нурафшон Йиманинг шоҳлик замони,
На совуқ бор эди ва на бир иссиқ.
Кўрмасди касаллик одамлар жони,
Бўлмасди девлардан пайдо бўлган суқ...*

— Ҳой қўшиқчи, қаердасан, нега жим бўлдинг? Айт, барака топкур! — деди кимдир баланд овозда.

Отлар туёғидан чиқаётган товуш гўё қўшиққа жўр бўлаётган дўмбиранинг гумбур-гумбуридек эшитиларди. Спитаменга қўшиқ қаттиқ таъсир қилди.

— Бўш келма, азамат!

Бу гап қўшиқчининг завқига завқ қўшди:

*Жавоб ушбудир: мен — Зардўшт, имон менга туғ,
Сени шарафлайман, душманим — дуруғ!
Сўраган чоғингда: «Қароринг недир»
«Оловга сизинмоқ узра хаёлим...»*

Қўшиқчининг майин ва сеҳрли овози улуғ мақсад йўлида бел боғлаган довурак қаҳрамонлар қалбига илҳом бахш этарди. Қоронғу кечада Сомон йўли юлдузларига қараб бораётган отлиқларнинг юзларидаги ҳаяжонни билиб бўлмас, аммо уларнинг қалб уришлари, фикр-туйғулари бир-бирларига маълум эди.

— Ҳой, қўшиқчи, раҳмат сенга, қани бу ёққа кел-чи, — чақирди Спитамен.

Суворий сафдан чиқиб, Спитаменга яқинлашди.

— Шердормисан?! — таажжубланди Спитамен.

— Ҳа, мен...

— Сени сураткаш десам, яхши қўшиқчи ҳам экансан-ку!

Спитамен Намичнинг саройидаги зиёфатдан чиқиб, йўл-йўлакай қадрон дўсти Касникига кирганида Шердор ўша ерда экан. Кас йигитни Спитаменга таништириб, унинг бошига тушган ишқ савдосини сўзлаб берганди. Маълум бўлишича, Каснинг қизи Моҳиён Туронанинг канизаги бўлиб, бу гаплардан хабардор экан. Маликанинг сўрови билан Шердор сураткаш сифатида саройга жойлашибди. Аммо

кейинчалик Намич унинг ниятидан хабар топиб, саройдан ҳайдаб юборибди.

Спитамен Мароқанддан қайтаётганларида Шердорнинг Искандар айғоқчилари билан шердай олишганлигини эслади. Ваз устига у қўшиқчи ҳам чиқиб қолди.

— Мароқандга борайлик, Намич билан гаплашиб кўраман. Қандай бўлмасин маликани олиб кетасан, — деди Спитамен:

— Қандай бўларкин... — Шердор хомуш тортиди.

— Узи сени севадимми?

— Қайдам...

Чўлдан чиқиб, Мароқандга ўн чақиримча қолганда Спитамен суворийларга тўхташни буюрди. Тонг ғира-шира ёришабошлаган пайт эди. Маслаҳатлашиб, Мароқандга озчилик бўлиб боришга қарор қилинди. Спитамен Оксиартни ўз ўрнига қолдириб, Датафарн, Катан, Хориен, Хамук ва бошқа қабила бошлиқлари билан, жами ўн олти нафар бўлиб, пойтахтга борадиган бўлди.

Улар чошгоҳга яқин Мароқандга етиб келдилар. Пойтахт дарвозалари тақа-тақ беркитилган. Тақиллатишган эди, ичкаридан соқчининг овози келди:

— Кимсан?

— Мен — Спитамен, оч эшикни!

— Ҳеч ким қўйилмасин, дейилган, улуғ зот, иложим йўқ...

— Тушунаман, — деди Спитамен, — унда Намичга бориб айт, Спитамен келди деб!

Соқчилар ичкарига кириб кетди-да, бир неча дақиқадан кейин пайдо бўлиб, «Фақат бир ўзингиз кирар экансиз» деди. Спитаменнинг жаҳли чиқди.

— Датафарн, ҳаммага айт, орқамдан юраверишсин, куч ишлатиб бўлса ҳам кирамиз.

Соқчи Спитаменни яхши танир, гоят ҳурмат қиларди. У ҳар сафар Мароқандга келганда иззат-икром билан кутиб олар ва шундай ҳурмат билан кузатиб қўярди. Энди бўлса, бутунлай бошқача одам бўлиб қолибди. «Катта арава қаердан юрса, кичкинаси ҳам ўша йўлдан юраркан-да...» ўйлади Спитамен ва жиддий деди:

— Майли, эшикни оч!

Дарвоза қия очилиши биланоқ Спитамен ичкарига кирдию соқчини бир зарб билан ағдарди. Дарвоза ланг очилди. Суворийлар ёпирилиб киришди. Соқчилар бошлиғию талмовсираб қолган соқчилар Спитаменнинг бир сўзлиги, паҳлавонлигини яхши билганларидан бир чеккада жимгина туравердилар.

Спитамен дўстлари билан сўраб-нетиб ўтирмай Намичнинг ёнига бостириб кирди. Ҳоким бундай ташрифдан шошиб қолиб, атрофида буйруқ кутиб турган саркардаларию мулозимларига қаради.

— Узи нима гап?

— Яхшиси, бу саволга ўзинг жавоб бер! Саройингдаги зиёфатлар шунчаки нодўстлик аломати эдими? Қондошлигимиз қайда қолди? Е хоумага ит сутидан аралаштирдингми? Сўғдиёна яйловларини, боғларини наҳот девлар пайҳон қилган бўлса!

Спитамен ғазаб билан тахт томон юрди. Икки соқчи йўлини тўсишмоқчи бўлганди, иккаласини икки ёққа итқитиб юборди.

— Қўрқма, — деди Намичга яқинлашиб. — Мен ўз қавмига ханжар урадиган олчоқлардан эмасман.

— Мен ҳам...

— Қани айт-чи, биз билан Искандарга қарши боришга қодирми-сан?

— Мен Искандар билан уриша олмайман.

— Унда азиз пойтахтимиз Мароқанднинг тақдири нима бўлади?

— ...

— Дарвозани очиб бермоқчимисан?

— Масалани тинч йўл билан ҳал этмоқчимиз...

— Кимлар билан?

— Саркардаларим, қабила бошлиқлари, оқсоқоллар билан шунга келишдик. Сизлар ҳам биз билан бирга бўлсаларинг, ёмон бўлмасди...

Спитамен бу гапларни эшитиб, турган жойида қимир этмай қолди. Унинг учун Намич сотқин, ўлган! Хориен, Датафарн ғазабда. Камак, Шердор маънос... Зўртош, Тариқларнинг эса қўллари қилич дастасида.

— Лаънатлар бўлсин сендақаларга! — ҳайқирди Спитамен. — Қани, дўстлар, кетдик!

Искандар ва Дариёд

Искандар Бессни жазолагандан сўнг лашкарбошилари қароргоҳига йиғиб, эртаси куни саҳардан бошлаб Мароқандга юриш бошлашга қарор қилганлигини билдирди. Бу пайтда Суғдиёна нотинч, эл ўртасида ҳар хил ваҳимали хабарлар юрарди. Одатда Искандар забт этмоқчи бўлган ўлкаларга айғоқчиларини юбориб, турли миш-мишларни тарқатарди. Бу, албатта, унинг усулларидан бўлиб, бу билан аҳолини маънавий жиҳатдан бўйсунтишга тайёрларди.

Лашкар Тахтақора доводидан ошиб, Мароқандга етиб боргунга қадар жуда кўп қишлоғу кичик-кичик шаҳарларни босиб ўтди. Ҳамма жойда қаттиқ жазо чоралари ўтказилар, ўз ихтиёри билан бўйсунганлар улуғ подшоҳдан марҳамат кўрганликлари ҳақидаги гаплар ҳам юрарди.

Мароқанд кўчалари ёш-яланглар, қари-қартанглар билан тўла. Улар шаҳар ҳокимининг буйруғи билан Искандарни кутиб олишга чиқишган. Дўконлар ёпиқ. Томларга қўйилган ноғоралар, карнаю сурнайлар эрталабдан бери тинмайди. Намич ўз амалдорлари билан Искандарни кутиб олиш учун от ясатиб чиққан. Неча йиллардан бери форсларнинг жабр-зулмидан жонлари ҳалқумига келган мароқандликлар, Искандар бир оз бўлса ҳам эркинлик берар, турли тўлов, божлардан қутилармиз, деган хаёлда. Бозорни эгаллаб олган форс амалдорлари Искандар Суғдиёнага бостириб кириши биланоқ ин-инларига уриб кетишган. Саройда ҳамма нарсага тумшуғини суқиб юрадиган Набарзон ҳам Мидияга кетдим деганча ғойиб бўлди.

Намич мулозимлари билан Искандарни Мароқанддан бир чақиримча нарида кутиб олди. У отдан тушиб, тиз чўкканча подшоҳга таъзим бажо қилди. Амалдорлар ҳам ундан ўрнак олдилар. Жаҳонгир подшоҳ бундай иззат-икромдан кўнгли эриб, отдан тушди-да, ҳоким билан кўришди.

— Хуш келибсиз, улуғ подшоҳ, қадамларингизга ҳасанот, — деди Намич.

— Миннатдорман, эътиқодингизни ғоят қадрлайман, — деди Искандар.

Намичнинг ишораси билан мулозимлари Искандарга совға қилиб келтирилган отнинг жиловини тутқазди. Подшоҳ отнинг ёлларини силади. Оқ от унинг учун ҳамиша яхшилик нишонаси. У Мароқанд ҳокимидан мамнун эканлигини билдирди.

Искандар чошгоҳдан кейин Суғдиёна пойтахтига кириб келди. Бу маросимда бутун пойтахт аҳолиси қатнашди. Мароқанд ҳокимининг сипоҳийлари йўлларни қўриқлаб турибдилар. Жаҳонгир шоҳ шаҳар ҳокимининг кузатувида сарой томон йўл оларкан, ўзи томон талпинаётган зодагонлар, авом-аламон билан мағрурона саломлашган бўлди. «Олов қасри» ёнида баланд бўйли, соч-соқоллари ўсиб кетган Дариёд одамларни оғзига қаратиб, нималарнидир сўзларди. Искандар отининг жиловини тортиб, унинг қаршисига бориб тўхтади. Мўйсафид чол кўриниши, хатти-ҳаракатлари, сўзлари билан юртидаги нотиклик санъатига ружу қўйган кишиларни эслатди. «Устозим Арастуга ҳам ўхшаб кетаркан...» — кўнглидан ўтказди у.

Дариёд Искандарга эътибор қилмади, гўё ҳеч нарса бўлмагандек сўзида давом этди:

— Бу дунёга кимлар келиб, кимлар кетмади дейсиз. Буюк шоҳлар, саркардалар, алломалар... Сиёвушдек жаҳон паҳлавони ҳам бир чакмоқдек ёниб ўчди. Кимлар жаҳонга ҳоким бўламан деб қанчадан-қанча бегуноҳ қонларни оқизмадилар, не-не қишлоқларни, шаҳарларни вайрон қилмадилар!.. Аммо яна харобалар, култепалар ўрнида ҳаёт пайдо бўлди, сув оқди...

Шунақа, дунёда ҳамма нарса ўткинчидир. Ўзимдан қиёс: бир парча гўшт эдим, ўсиб ундим; кучга тўлиб, ҳаёт қурдим; яхшию ёмон кунлар ўтди-кетди... Мана энди, на бичим бор, на кучим. Дариёд қўлига торини олиб, куйлай бошлади:

*Иллар ўтар асрларга бўшагиб йўлин,¹
Кошоналар, саройлар ҳам
хувиллаб қолгай.
Гадо шамдек сўниб битар
тутиб шоҳ қўлин,
Шу йўсинда тенгсизликнинг
ўзи йўқолгай.*

Искандар ёнида турган тилмочига бир нималар деди-да, ўтиб кетди. Кечкурун Дариёдни унинг ҳузурига келтирдилар. Қария бошидан кулоҳини олиб, Мароқанд тахтида савлат тўкиб ўтирган Искандарга «Мени нега таклиф этдинг» дегандек совуқ назар билан қаради.

— Хас-чўпдек қадрсиз мендек бир одамнинг жаҳон шоҳига даркор бўлиб қолганлигидан таажжубдаман.

Тилмоч унинг сўзларини таржима қилди. Искандар мийғида кулди.

— Дунёда таажжубланарли ишлар кўп,— деди у.— Мана сен, ҳозир борсан, ҳаётсан, бир дақиқадан сўнг йўқсан... Тўғрими?

— Ҳақ гапни айтдинг, улуғ шоҳ. Бу гап фақат менгагина эмас, анави казо-казоларингга, ҳатто ўзингга ҳам алоқадор.

— Сўзга уста экансан. Айт-чи, устозинг ким?

— Ҳаёт сабогию халқ даҳоси!..

— Ўткинчи дунё ҳақидаги фикрларинг билан нима демоқчисан? Ё менга шама қиляяпсанми?

— Ҳаётнинг қаҳри қаттиқ, шафқатсиздир. Қайтар дунё дейдилар... Кунни кеча шоҳоншоҳман деб пишқириб юрган Дариёвуш қани? Бессчи?! У хиёнатчи эди. Қилмишига яраша хор бўлди...

— Бас қил, жуда ҳаддингдан ошиб кетдинг!

— Улуғ шоҳ, мендан хафа бўлма. Лекин ўзинг айт-чи, нега инсонлар бир-бирига ёв, бир-бирини бўридек ғажийди? Нега?.. Чунки одам ҳам бир маҳлуқ, унда барча жониворларнинг белгилари бор. Бирини кўрсанг бўри — тишини ғижирлатади, бири қўй, бири эса тулки — думини қисиб юради... Майли, бу гапларим учун бошимни кес, розиман, дунё бир ўксикдан халос бўлади!

— Тилинг жуда заҳарли экан!

— Ҳақиқат аччиқ бўлади.

— Тилинг бошингга етгусидир.

— Бу йўлда кўп бошлар кетди, аммо ҳақиқат қолди, улуғ шоҳ!

— Сен ким билан сўзлашаётганингни унутдинг чамамда?

— Бошим устида яланғоч қилич турганидан воқифман.

— Тилингни кесиб ташласам, нима қиласан?

— Дилим билан сўзлайман. Ҳақиқат эгилади, аммо синмайди. Истаҳрада ўн икки мингта бузоқ терисига олтин ва қон билан ёзилган муқаддас китоб ёнди. Бу билан, билсанг ақл-идрок ёнди. Тарих буни кечирармикин?!

¹ Қўшиқлар «Авесто»нинг «Ясна» қисмидан олинган.

- Бас!
- Ана, кўрдингми? Ҳақ гап ёқмайди...
- Йўқот кўзимдан!!!

Сипохийлар Дариёдни судраганча олиб кета бошладилар.

... — Иккинчи бор кўзимга кўринсанг, соғ қолмайсан! — деди Искандар унинг орқасидан.

— Унгача ё мен, ё сен, ёки менинг эшагим оламдан ўтар!..

Искандар қўлидаги хассасини Дариёдга отди. Тегмади. Эшик ёнидаги чинни гулдон чил-чил синди. Дариёд Искандарни майна қилгандек саройдан чиқиб кетди.

«Ўрмон шоҳи» билан тўқнашув

Мароқанднинг юмшоқ, ёқимли об-ҳавоси, ям-яшил боғларию серҳашам саройлари Искандарга ёқиб қолди. Айниқса, шаҳар атрофидаги турли ҳайвон ва қўшларга бой қуюқ ўрмонлар уни ғоятда мафтун этганди. Жаҳонгир овга жуда ишқибоз бўлиб, Мароқанддан тезроқ жўнамоқчи бўлиб турганида, бирдан ўз режасини ўзгартирди.

Зарафшон бўйларида шундай яшил, қуюқ ўрмонзорлар бор эдики, бу ерларга ҳали инсон оёғи етмаганди. Ёввойи мевалар, жийда, ёнғоқ, бодомлар, наъматак ва маймунжонлар мўл-кўл эди. Улкан чинорлару ёзин-қишин кўм-кўк бўлиб турадиган арчалар, бақатераклар, толлар қарағайларнинг турли хилларини учратиш мумкин. Овбоп ҳайвонлар, паррандалар ундан кўп.

Искандар овга тайёргарлик кўраркан, ўрмон ва чангалзорларни яхши биладиган суғд йигити Аспатни йўл бошловчи қилиб олди. Лисимах ва у танлаган суворийлар подшоҳга ҳамроҳлик қиладиган бўлди. Шикор бошқалардан махфий тутилди. Ҳар қалай, бу ёқда «чўл қоплони» — Спитамен... Ундан ҳар қандай ишни кутиш мумкин. Искандар шу томонларни ўйлаб, ҳар эҳтимолга қарши лашкарларининг асосий қисмини Мароқанддан ўн-ўн беш чақирим жойда жанговар ҳолда сақлаб туришга буйруқ берди.

Подшоҳ шикорга тонг билан чиқди. Унинг ҳеч кимга билдирмай овга кетаётганини сезиб қолган Клит ҳаммадан олдин уйғониб, аллақачон йўлга чиқиб турганди. Подшоҳ Клитни кўрдию ҳайрон бўлиб, Лисимахга қаради.

— Сезибди-да, — деди Лисимах.

— Яхши ҳид билади, — деб қўйди Искандар.

Подшоҳ Клитни яхши кўрарди. Бу жасур йигит Граникидаги жангда Искандарни ўлимдан сақлаб қолган, унинг опаси Гелланика эса Искандарни ёшлигида тарбиялаганди. Клит ўзига ишонганлиги, подшоҳга эрка бўлганлиги учун ҳам уларга қўшилишга жазм қилган, акс ҳолда, сирни билганлиги, уни ошкор қилганлиги учун боши кетган бўларди.

— Кечир мени, Александр, — деди Клит унга яқинлашиб. — Менинг овга ишқибозлигимни биласан...

— Кўрамиз, — Искандар Сурия чакалакларида йўлбарс билан олишган Лисимахга кўз қисиб қўйди. — Олдиндан йўлбарс чиқиб қолса, елкангни тутмасанг бўлгани...

Шу билан туман кўтарилгандек бўлди, Лисимахнинг ҳам кўнгли таскин топди.

— Анави суғд жуда зўр овчи, йўлни ҳам яхши билади, — деди Клит Аспатни кўрсатиб.

— Сен қаердан биласан уни?

Искандар Клитга қаради. Лисимахнинг ранги ўчди. «Оббо, нима қиларди сирни очиб...» Искандарни овга қизиқтирган, йўл бошловчи

сифатида Аспатни топган Клит эди. Энди сирни яширишнинг ҳожати йўқ, бари бир Искандар билиб олади. Лисимах Клитдан олдин жавоб берди:

— Александр, бизни кечир, мен ҳам, Клит ҳам овга ишқибозмиз. Аспат ов ҳақида гап очиб қолганди, ўзимизни тутиб туролмадик...

Шу пайт Аспат отининг жиловини тортиб, Искандарга қаради.

— Улуғ шоҳ, ўрмонга шу йўлдан борамиз.

Гап бўлинди. Аспат ҳамманинг вазифасини бирма-бир тунтирдди. Дарё, атрофи қамишзор, чангалзор бўлган бу жойларда инсон зоти кўринмас, фақат турли қушларнинг сайрови, хавф-хатар жарчиси зағизгоннинг товуши эшитиларди. Отларни ўтга қўйиб, икки гурпулага бўлинишди. Искандар ўз яқинлари билан ўрмоннинг бу томонида турадиган, қолганлар қамишзор орқали нариги томонга ўтиб, хайвонларни безовта қиладиган бўлишди.

— Лисимах, ҳунарингни кўрсатарсан, энди!

Искандарнинг бу гапидан кейин Лисимах олдинга ўтди. Улар ўрмон ичига йўл олишди. Борган сари дарахтлар қуюқлашиб, юриш қийинлашарди. Баъзи жойларда дарахтларни кесиб, йўл очишга тўғри келарди. Бундай пайтда Искандар ҳам четда турмасди. У ҳам гоҳ ойболтани, гоҳ қиличини ишга соларди. У Танаис ёнида скифлар элчиси айтган гапни эслади: «Мабодо сен бугун инсон зотини ўзингга тобе қила олсанг, у ҳолда ўрмонлар, қор-музлар, дарёлар ва ёввойи хайвонларга қарши уруш очарсан...» Искандар мамнун жилмайиб қўйди: «Скифнинг элчиси афтидан тўғри айтган экан, мана, ўрмонлару йиртқич хайвонларни забт этаётирман...»

Овчиларнинг «қув-қув»лари ўрмон бўйлаб акс-садо берар, осойишта юрган жониворларнинг тинчлигини бузмоқда эди. Кутилмаганда Искандарнинг олдидан йўлбарс чиқиб қолди. Олачипор, жуссаси одатдагидан ниҳоятда катта. Суғдлар айтишадики, турон йўлбарси йиртқич, аммо одамга ҳеч қачон биринчи бўлиб ташланмайди, гашига тегиб, озор берилган тақдирдагина ҳужумга ўтади...

Йиртқич Искандарга тикилганча жойида қотиб қолди. Улар бир-бирларидан кўз узмасдилар. Искандар умри бунёд бўлиб, шунча овда юриб йиртқич билан бунчалик яқин келмаган ва бунақа кўзни кўрмаганди. «Нега бунчалик бепарво?!. Писанд қилмай турибди. Афтидан, умрида одам зотини учратмаган, ундан ёмонлик кўрмаган бўлса керак...» Орқада турган Лисимах ёнидан ханжарини суғуриб, Искандардан олдинга ўтмоқчи эди, йўлбарс ириллаб пишқирди. Подшоҳ ҳам Лисимахга йўл бермади. У пичирлаб «сен аралашма» деди-да, ханжарининг дастасидан тутганча жим тураверди. «Ўрмон шоҳи» билан ер юзининг подшоҳи яккама-якка чиқишган. «Ўрмон шоҳи»нинг кўринишидан жанг қилиш нияти йўқ. Кўзларидан «агар менга тегмасанг, ўз йўлимга кетавераман» деган маънони уқиш мумкин. Ер юзининг подшоҳи бўлса, жанг қилмаса армондан чиқмай-дигандек, биринчи бўлиб зарба беришни мўлжаллаб турибди.

Ким биринчи ҳужум бошлайди? «Ўрмон шоҳи»ми ёки Искандар? Йўлбарс кутилмаганда йўлиққан мухолифнинг ниятига тушундимми, тишларини кўрсатиб ириллади. Энди келишиш йўқ. Демак, инсон музокарага кўнмади. Искандар бир қадам ташлаган ҳам эдики, йўлбарс орқа оёғига куч бериб, чаққонлик билан унинг устига ўзини отди. Подшоҳ боши узра ташланиб, уни тилка-пора қилмоқчи бўлган йўлбарснинг бир қўли билан ҳиқилдоғидан ушладию, иккинчи қўли билан биқинига ханжар санчди. Йиртқич йиқилди. Бир дақиқа илгари пишқириб, ҳамма ёқни ларзага солиб турган «ўрмон шоҳи» энди жонсиз ётарди. Искандарнинг кўнгли бузилиб, унинг маҳоратига, эпчиллигига офаринлар айтаётган Лисимахнинг ҳам, Клитнинг ҳам сўзларини эшитмасди. Ким билсин, у ўзини йўлбарс қиёфасида тасаввур қилиб кўраётгандир...

Шу воқеа устига етиб келган Аспат ерда чўзилиб ётган йўлбарсга ачингандек қараб турди-да:

— Жуда зўрини овлабсиз, улуғ подшоҳ, — деб қўйди.
— Ўзи ҳам Александрга ёмон ташланди, қўрқиб кетдим, — деди Клит Искандарга қараб.

— Бунақасини ҳеч кўрмагандим. Утган йили Спитамен овлаган йўлбарс, назаримда, бундан чоғроқ эди.

Искандар ялт этиб Аспатга қаради, «Демак, Спитамен шу ерларда ов қилади... Еввойи бу билан нима демоқчи? Балки Спитаменнинг айғоқчисидир... Ҳаммасига эркатой Клит айбдор. У ўзига жуда бино қўйиб юборди — Лисимах билан маишат қилиб туради...»

Искандар яна бир оз ов қилди. Иккита тўнғиз отди. Кейин, мулозимларига: «Сизлар овни давом эттираверинглар» деди-да, Аспатни олиб, сув бўйига борди. Жой қилдириб ёнбўшади. Йигит қимрон олиб келди. Искандар ундан тотиб ҳам кўрмади. Унинг хаёлида қандайдир совуқ мулоҳазалар, фикрлар кезиб юрарди.

— Спитамен ҳам шу ерларда ов қилармиди? — сўради подшоҳ.

— Э-ҳе, унақанги овчи Суғдиёнада йўқ — деди Аспат оғзининг таноби қочиб.

Искандар бу ёввойининг тортинмай бемалол гаплашаётганидан гаши келди. Аммо йигитнинг соддалиги, бунинг устига юрагида бор гапни бекитмай айтаётганлиги Искандарни тинчитди. Чунки подшоҳ бунақанги одамлардан ҳеч қачон ёмонлик чиқмаслигини билади.

— Менга қара, Аспат, — тўсатдан сўраб қолди Искандар. — Йўлбарсни Спитамен қаердан овлаганди?

— Дарё ёқасидаги қамишзордан.

— Спитаменнинг ўзи қанақа одам?

— Ҳақ гапни айтайми?

— Кўрқмай, бемалол сўзлайвер, — Искандар унга далда берди.

— Спитамен зўр йигит, донғи кетган паҳлавон. У яхшиликни унутмайди, ёмонликни кечирмайди. Қисқаси, ҳали сен овлаган йўлбарснинг ўзи...

Искандар бирдан кулиб юборди.

— Оббо сен-ей, таърифини бопладинг. Паҳлавонликка паҳлавондир. Ҳалиги «йўлбарснинг ўзи» деганинг нимаси?

Аспат кигиз устида болалардек ётиб олиб, бир оддий овчи билан шунчалик сўзлашаётган Искандарга ҳайрон бўлиб қаради. «Подшоҳ билан сўзлашдим, у оддий кигиз устида юмалаб ётарди, десам ким ишонарди. Фалакнинг гардиши билан келиб қолган...» Аспат белига кистириб олган ойболтаси билан бир урса-ку, оламни титратган жаҳонгир оламдан ўтади. Ўзи моҳир овчи, йўлбарс билан олишишда Искандардан қолишмайди. Лекин бу фикр ҳозир унинг хаёлига ҳам келмайди. Чунки у ҳақиқат ғоялари билан яшайди, юрагида кири йўқ. Олишганда ҳам ҳалол, юзма-юз олишади.

— Йўлбарсга ўхшатганимнинг боиси бор. Мен ҳайвонлар, қушлар табиатини яхши биламан. Йўлбарсга етадиган кучли, нозик табиат ҳайвон йўқ. У қорни очгандагина ўлжасига ташланади. Куч-қуввати ўзига тенг келадиган ҳайвонлар билан тўқнашиб қолса, иложи борича жанжал чиқармасликка ҳаракат қилади. Фақат ҳужумга ҳужум билан жавоб қайтаради.

— Бари бир нозик табиат деганинг қизиқ, — деди Искандар.

— Жонивор ўзига жуда қараб юради. Ҳали ўзингиз овлаган йўлбарсни кўринг, ҳатто оёқларигача топ-тоза. Э, нимасини айтай! У ҳатто ўрмоннинг чиройли жойларида сайр қилиб юришни, қушлар сайроғини тинглашни яхши кўради.

— Спитамен ҳам шунақа дегин?

— Ҳа, йўлбарсдай кучли, вазмин йигит. Тегмаганга тегмайди.

— Мен билан учраштирасанми?

— Уни қаердан ҳам топиб бўлади, — деди Аспат ва бир оз ўйлаб туриб жавоб қилди. — Балки яхшилаб тушунтирилса, учрашар...

— Кеча қаерда ов қилдинг? — тўсатдан сўраб қолди Искандар.

«Шуни ҳам сезибди-я!..» Аспатнинг юраги шув этиб кетди. Тутилиброқ жавоб қилди:

- Бу ердан пастроқда.
- Нечта тўнғиз овладинг?
- Битта. Яна бир нечта қирғовул.
- Подшоҳдан яшириб, ўзлари еб юборишдими?
- Бундай қилаверишса, бошларига бўрининг куни тушадими деб қўрқаман, — Аспат энди дадил кулди.
- Шунақа дегин?..

— Шундай ривоят бор. Бир куни тулки, бўри ва йўлбарс биргаликда овга боришибди. Ишлари ўнгидан келиб битта қирғовул, битта қуён ва битта кийик овлашибди. Қайтиб келишгач, йўлбарс: «Қани, бўривой, ўлжаларни тақсимланг», дебди. Шунда бўри «тақсир сизга кийик, менга қуён, тулкига қирғовул бўла қолсин», дебди. Йўлбарснинг жаҳли чиқиб, бўрини жаллодга топширибди. Тақсимлаш навбати тулкига келибди. У ўрнидан туриб, шундай дебди: «Улуғ шоҳим, қуён нонуштангиз бўлса, кийик тушилик овқатингиз, қирғовулни ётишдан олдин танаввул қиласиз...» Йўлбарс хурсанд бўлиб, тулкидан «бундай ақлни кимдан ўргангансан?» деб сўраганда, «сиз жаллодга буюриб ўлдирган бўридан» деган экан. Улуғ шоҳ, подшоҳларнинг кайфияти шунақа бўлади. Бу сўзларим учун бошимга бўрининг кунини солмасангиз деб қўрқаман.

Искандар Аспатнинг сўзларига мийиғида кулиб қўя қолди.

Улар мўл ўлжа билан овдан қайтаётиб, ораларида икки киши йўқлигини сезиб қолдилар. Подшоҳ уларни топишни буюрди. Роса қидиришди. Дарё бўйидан жангчиларнинг қайси биринингдир дубулғаси топилди. Афтидан кимлардир уларни қайиққа солиб, дарёнинг нариги томонига олиб кетган.

Искандарнинг авзойи бузилди...

Дўмбиралар тинмайди...

Камак қизи билан боғда ўрик қоқаётганди, ичкарида қий-чув бўлиб қолди. Улар кириб боришганда, македониялик аскарлар хотинидан ниманидир талаб қилишмоқда эди.

— Нима гап? — саватдаги ўрикни ерга қўйиб сўради Камак.

— Эшит, — деди тилмоч. — Битта от, ўттиз боғ пичан тўлашинг керак. Кейин, биз билан хашак йиғишга борасан. Искандарнинг буйруғи шу!

— Менда от нима қилсин...

— Бизга отинг борми, йўқми бари бир, қайдан бўлса ҳам топасан!

Камак индамади, булар билан ҳозир олишиб бўлмаслигини англади.

— Сенга уч кун муҳлат, — деди ҳалиги сипоҳийлар бошлиғи қатъийлик билан. — Энди юр, хашак тайёрлашга борасан. Қизингни ҳам олвол!

Камак оиласи билан тоғ ёнбағридаги ўтлоққа етиб борганида усрушонликларнинг ҳаммаси ўша ерда эди.

Уларнинг кўпчилиги чоллар, болалар, аёллар. Кимлар ўт ўрмоқда, кимлар ғарам қилмоқда. Бошларида сипоҳийларнинг қамчиси ўйнайди. Кутилмаган воқеа содир бўлди. Еш келинчак қўлидаги ўроғини ташлаб, ғарамга суянганча ўтириб қолди. Буни кўриб қолган сипоҳий қамчи билан уни юз-кўзи аралаш савалай бошлади.

— Ишқмас, Искандарнинг отлари оч ётса-ю, бу бўлса!..

Келинчак чинқириб юборди. Шу вақт семиз, бақувватдан келган бир усрушонлик аёл сипоҳийга яқинлашиб, бақирди:

— Тўхта, инсофинг борми, ҳомиладор аёлни нега урасан?!

— Нима деяпти бу, хотин?...

— Ул деяпман, дард деяпман!..

Сипоҳийнинг жаҳли чиқиб, аёлни итариб юборди. Аёл унга чанг

• солиб, юмдалай бошлади. Македонияликлар қийқиришиб гап отишарди:

— Бурнингни эҳтиёт қил, Рома!..

— Рома, суғд одати бўйича аёлни йиқитсанг, у сеники бўлади!

— Итвачча, хотинчалиш, қани, йигит бўлсанг, қуролнинг ташла, сен билан яккама-якка олишганим бўлсин!

Аёл келини, она юрти, фарзандлари учун жонини ҳам фидо қилишга тайёр эди. Ахир, аёл устидан, онадан кулишяпти!

— Уртага чиқ. Рома, умидимиз сендан. Бир ўзингни кўрсат, нима, шу хотинга кучинг етмайдими?

Бундай бўлишини кутмаган Рома ўзига ёпишмоқчи бўлган аёлни қўққисдан итариб юборган эди, у жаҳл устида бир четда ётган ўроқни чаққонлик билан олди-да, қорнига санчди. Рома қаттиқ чинқирди-ю, ерга ағдарилди.

Ҳаммаёқ қий-чув, тўполон бўлиб кетди. Сипоҳийлар аёлга ташланган эдилар, усрушонликлар дув қўзғолдилар. Тоғликларнинг қазаб-нафрати тошган, энди уларни ҳеч нарса ушлаб қололмасди. Камак қорнидан қон оқиб ётган сипоҳийнинг қиличи ва қалқонини олди-да, ҳужумга ўтди. Бошқалар ҳам ўроқ, чалғини ишга солиб, жангга киришишди. Бир зумда ўттизга яқин сипоҳий ер тишлаб қолди.

— Азиз ҳамшаҳарлар, қуролларни, олинглар, — деди Камак.

— Бошқаларга ҳам хабар беринглар, тезроқ тоққа кетишсин, Спитаменга қўшилиб жанг қиламиз. Биз учун энди бошқа йўл йўқ!

Ҳақиқатан ҳам ҳозирги вазиятда бундан бошқа йўл йўқ эди. Искандар одамлари тезда бу ерга етиб келиб, битталарини ҳам қўймай қириб ташлаши мумкин. Усрушонликлар буни яхши билишарди. Улар македонияликларнинг қурол-яроғлари, от-уловларини ўлжа қилиб, тоғ томон йўлга тушдилар.

Дарага кираверишда бир-бирига қарама-қарши томонда иккита баланд қоя кўринди. Тоғликлар унинг биринчисини «муғ», иккинчисини «тал» деб аташади. Спитаменчиларнинг бир қисми ана шу икки қоя оралиғига жойлашиб олишган.

Қўзғолончилар Яксарт¹га яқин сайҳонликда тўхтадилар. Эрта саҳарда қишлоқ йўлида эликка яқин суворий кўринди. Афтидан, улар куни кеча ўтлоқда юз берган фожиадан хабар топган, қўзғолончиларнинг пайига тушганди. Суворийлар тўхтаб, суҳбатлашишди. Кейин улардан иккитаси ажралиб, орқага қайтди. Қолганлари қасоскорлар изидан тоғ томонга қараб кела бошладилар.

— Демак, Искандар Мароқанддан чиқиб, Новтакага келаяпти, ҳалиги икки отлиқ бўлган воқеаларни унга етказди... — деди Камак хаёлга толиб.

— Нима қилиш керак? — сўради йигитлардан бири.

— Искандар икки кундан сўнг шу ерда бўлади. Аввало, биз бу томонга келаётган македонияликларнинг биттасини ҳам қочириб юбормай қириб ташлашимиз даркор. Кейин атрофдаги ҳамма аҳолини курашга чорлаймиз. Бир томчи қонимиз қолгунча жанг қиламиз. Ишқилиб, Спитаменга юборилган чопар эсон-омон етиб борса бўлгани...

Камакнинг фикрларини тоғликлар маъқуллашди. Улар қасамёд қилишди:

— Е ҳаёт, ё ўлим! Сўнгги томчи қонимиз қолгунча жанг қиламиз!..

Тоғликлар яшириниб македон суворийларини кутиб туришди. Душман яқинлашиб келди. Шу пайт «Муғ» ва «Тал» қояларига яшириниб олган қасоскорлар уларнинг устига тош юмалата бошладилар. Қочган-қувганлари қуршаб олиниб, қириб ташланди. Лекин бугун бўлмаса, эртага Искандар ўзининг сонсиз-саноқсиз қўшинлари билан етиб келади. Албатта, тошлар орасида мажак бўлган сипоҳийлари учун қасос олади.

Тоғлик қасоскорларнинг ҳам фикри-зикри эрта-индин бўладиган

¹ Яксарт — Қашқадарёдаги тоғ.

жангда. Улар эртаю-кеч ўқ-ёй ясашар, қилич, ойболталарни чархлашар, қоя тепасига пастга иргитиш учун тош, харсанглар олиб чиқишарди.

Икки кундан сўнг кечга томон Искандар қўшинлари етиб келди. «Муғ» ва «Тал» қоялари орасидаги кўм-кўк водий одамлар оқимидан тўлиб-тошди. Бунақанги кўп сонли лашкарни ҳеч ким ҳеч қачон кўрмаган бўлса керак. Чодирлар тикилди, овқат тайёрлаш учун ўчоқлар қазилиб, дошқозонлар осилди. Сой бўйидаги хушманзара жойни Искандар ўзига қароргоҳ қилди. Ҳамма ёқда шов-шув тўполон. Бедов отларнинг кишнаши, араваларнинг тарақ-туруқию сипоҳийларнинг бақириқ-чақириқлари тинмасди.

Водийга тун чўкиши билан тоғу тошда минг-минглаб гулханлар ёна бошлади. Улар узоқ-узоқлардан кўриниб турарди. Гулханларга қараб, бу салобатли тош қоялар ичида жуда катта қўшин жойлашиб олган деб фараз қилиш мумкин эди. Шу орада ногора, дўмбираларнинг қулоқни қоматга келтиргундай гумбир-гумбири янгради. Одамларнинг қийқириқлари дараларга урилиб акс-садо берар, македонияликларнинг юрагига ваҳима соларди. Хавф-хатарли бу ўлкадан эсон-омон қайтиб кета оладиларми-йўқми? Искандар қўшинидаги ҳар бир жангчининг хаёлида шу совуқ фикр. Жаҳонни титратган Искандар бу қайсар тоғликлар олдида ўзини биринчи бор ожиз сезаётганди. Қанча-қанча мамлакатларда бўлиб, қанча тош қалъаларни забт этган буюк саркарда хаёлидаги қўрқувдан қутулолмасди. Ахир ким анави қоя устидаги дўмбиранинг юракни эзувчи овозини ўчира олади? У ерга ўк, палақмон тоши етәрмикин?!

Тонг билан Искандар қароргоҳига унинг амалдорлари, қўшин бошлиқлари бўлмиш Кратер, Андрамах, Менедем, Артабаз, Фарнух, Аминта, Аристовул, Неорх, Певлакай, Птолемей, Каран ва бошқалар йиғилишди. Подшоҳнинг кайфияти яхши эмасди. Унинг қовоқлари шишган, мовий кўзлари қизариб кетганди. Искандар ўзини хотиржам тутиб, сўзлай бошлади.

— Тоғликларнинг бизни бунчалик нафрат билан кутиб олишларини ўйламабмиз. Ахир Мароқанддек шахри азим ўз дарвозаларини очиб берса-ю, бу ёввойи маҳлуқлар асабингга тегса! Қанақа гап?! Ҳаммасига ўзимиз айбдормиз. Нега пичан ўраётган қишлоқ аҳолиси олдида очикдан-очик ҳомилидор аёлга ҳужум қилинди? Нега? Мана, қилган номаъқулчиликларимизнинг оқибати!..

Подшоҳ ғазабли кўзлари билан шу ишларга бош-қош бўлган Андрамахга тикилди.

— Буларга, — деди Андрамах чайналиб, — раҳм-шафқат қилсангиз бошингизга чиқиб олади...

— Биз ҳеч кимга раҳм-шафқат қилмаймиз! Аммо, ақл билан иш тутмоқ керак. Сизнинг бефаросатлигингиз биз учун қимматга тушди... — Искандар бир оз ўйланиб турди-да, кейин қўшин бошлиқларига мурожаат этди: — Тезда ҳужумга тайёрланинг. Камончи ва палақмончи бўлинмалар ҳар иккала қоя тепасига эҳтиётлик билан кўтарилишсин. Уларни битта ҳам қўймай қириб ташлаш керак.

Тонг ёриши билан жанг бошланди. Сипоҳийлар арқон, кичик болта билан бирин-кетин ўрмалаб чиқа бошладилар. Тоғликлар ўқ ёғдирдилар. Македонияликлардан икки киши ерга ағдарилди, биттаси қояда арқонга осилганча қолди. Македонияликлар энди кўпчилик бўлишиб қояга ёпирилишди. Кечгача тошбўрон, ўлим талвасасидаги мудҳиш қийқириқлар давом этди.

Искандар аскарларига тунда, тоғликларга билдирмасдан қояга чиқишни буюрди. Улар эрталабгача икки юзга яқин жангчиларини қоя устига чиқара олдилар. Подшоҳнинг режалари рўёбга чиқаётгандек бўлди. Тонг билан қоя тепасига чиқиб олган сипоҳийлар тошлар орқасига бекиниб олган тоғликларга ҳужум қилдилар. Кичик сайҳонликда даҳшатли жанглар бошланди. Бу жангда Искандарнинг ўзи ҳам қатнашди. У қўлидаги ўткир қиличи билан тоғликларни

қирар, пишқиарди. Кутилмаганда мерган ўқига учраган Искандар от устида ҳушидан кетди. Мулозимлар уни отдан тушириб, қароргоҳга олиб бордилар. «Ҳаммасини битта қўймай қириб ташланглар!» — оғриқдан тишини тишига қўйиб буюрди Искандар. Искандарнинг амр-фармони билан сипоҳийлар мўр-малаҳдек қояга ёпирилишди. Кўп ўтмай сайхонлик ўликларга тўлди. Камакнинг одамлари сийраклашиб қолган. Шунга қарамай мардонавор жанг қилар эдилар. Орқага чекинмасдан илож йўқ. Шу орада елкаси боғланган Искандар пайдо бўлди.

— Бу ёққа келинглар, мана бу ерда катта ғор бор экан, — деди гетайралардан бири.

Кимдир машғала ёқди. Ичкарига киришди. Қари-қартанглар, аёллар, болалар ғуж бўлиб ўтирарди. Ўтлоқда исён кўтарган аёл келини атрофида парвона. Тоғликларнинг қияликни қаттиқ мудоффа қилганликларининг боиси энди маълум эди.

Гетайралар бошлиғи Селова ғордан чиқиб, пастда бир қўли билан от жиловини тутиб турган Искандарга деди:

— Александр, ғорнинг ичи ғиж-ғиж одам...

— Кимлар экан?

— Болалар, аёллар, чоллар...

— Қоядан пастга ташлансин!

Гетайралар ғор ичидагиларни олиб чиқиб қоядан пастга ташлай бошладилар. Чақир тошлар қонга бўялди, пастдаги сайхонлик бурдаланган ўликлар билан тўлди. Бу фожиали аҳволни кўриб турган Камак бошиқ қасоскорлар чидаб туролмадилар. Улар қўққисдан ҳужумга ўтиб ваҳшийларни қоя чеккасига суриб, қира бошладилар. Пастга ирғитилаётган гетайралар дод соларди.

Водийга мудҳиш қоронғилик тушди. Тибилжанг садолари янградди. Бу ҳужум тўхтатилсин, деган маънони билдирарди. Тенгсиз жангда тоғликлар қирилиб битди. Фақат уч кишигина омон қолди. Улардан бири Камак эди. Яраланган бу уч паҳлавон кўп ўтмай мағрур қад қўйган Усрушон тоғлари бағрига сингиб кетди.

Душман билан юзма-юз

Сахарда Спитамен қароргоҳига ўз шериклари билан Камак кириб келди. Унинг камон ўқидан яраланган қўли шишиб кетган, ҳоли танг, оёғида зўр-базўр турарди. Камак учун алоҳида чодир тайёрлардилар, табиб чақиртирдилар. Тоғликларнинг аянчли фожиаси ҳақида Спитамен эшитган бўлса ҳам, Камакдан сўраб, батафсил билиб олди. Уч кунлик мотам эълон қилинди.

— Усрушонликлар ўз бурчларини адо этибдилар. Улуғ Ахурмазда номини айтиб, ватандошларим қони учун қасам ичаман, уларнинг руҳи олдида бош эгамиз, — деди Спитамен Камакка ҳамдардлик билдириб.

— Усрушонликлар қирилиб кетди, — деди Камак маъюс тортиб. — Аммо тоғларда ҳали одамлар борга ўхшайди. Уша қора тунда машғалалар ёнди, узоқ-узоқларда дўмбиралар гумбурлади. Биз уларни топа олмадик.

— Тоғликлар ҳеч қачон ўлмайдилар. Ҳали улар Искандар юрагига ваҳима соладилар. Кураш давом этади!

— Тўғри гапни айтдинг, улуғ саркарда, душман Суғдиёнага келганига пушаймон бўлади, — гапга аралашди Камак билан келган мўйсафид.

— Мен сени қаердадир кўрганман.

— Бу ўша, мен билан Бессни қўриқлаб турган қоровулбоши бўлади, — деди Камак.

— Э, ҳали узукни деб Эқбатангача бормоқчи бўлган киши сенмисан?

— Нимасини айтасан, — мўйсафид Спитаменга қаради. — Бу гап

хамма ёққа тарқаб кетибди. Бесснинг гўрини излаб юрганлар ҳам йўқ эмас. Аммо ҳаммасига мана бу Камак айбдор, соддалик қилиб қимматбаҳо мулкни қўлдан чиқариб юборди. Ахир Дариёвушнинг узуги-я!..

— Бари бир ҳаром-да! Ҳаромга ҳавасим йўқ..

Спитаменнинг қароргоҳи Мароқанддан ўн чақирим наридаги қишлоқда эди. Уша куни пойтахт ҳоқими Намич билан нари-бери бўлгач, мана шу жойни бошпана қилиб олганди. Бу ердан Мароқандда бўлаётган воқеаларни бемалол кузатиб туриш мумкин эди. Маълум бўлишича, Спитамен ҳоқим ҳузуридан жаҳл билан чиқиб кетгач, Намичнинг саркардалари, хизматчилари ўртасида ҳам ихтилофлар чиққан. Бири Спитаменни қўллаган, бири душман билан муроса қилиш керак деган. Искандар Мароқандга ҳеч бир қаршиликсиз кириб олгач, лашкарларига шаҳарни истаганча талашга рухсат берган. Намичнинг ўз ихтиёримиз билан дарвозаларни очдик, сиз бўлсангиз бизга асирларга қилинадиган муомалани қилмоқдасиз», деган эътирозига Искандар «Сен мағлубсан ахир!» дея жавоб берган. Уни ҳатто қамаб ҳам қўйган.

Искандар лашкарлари тоғликлар билан бўлган жангда катта талофат кўрди. Хунрезликларнинг чеки йўқ эди. Бу ерларга мол-дунё орттириш учун келган оддий жангчилар ўртасида норозилик кайфиятлари кучайиб борарди. Спитамен бундан фойдаланмоқчи эди.

— Намич қўрқоқлик қилиб, пойтахтимиз Мароқандни Искандарга бериб қўйди, — деди Спитамен мағрур қиёфада. — Тўсатдан ҳужум бошласак, Искандар Усрушондан лашкарлари билан етиб келади ёки ўз саркардаларини юборади. Биз Мароқанддан чиқиб, чўлга чекинган бўламиз ва йўл-йўлакай унга қирон келтирамиз.

Бу гап ҳаммага маъқул тушди.

Искандар тоғлардаги қаттиқ жанглардан сўнг Яксарт дарёси бўйига чиқди. Бу дарё шимолий шарқ томондаги осмонўпар тоғлардан бошланарди-да, чўл-даштлардан ўтиб Оксана¹ кўлига қуйиларди. Ғазо, Килес, Мамакент, Хата ва бошқа шаҳарлар забт этилганди.

Ғолибона юриш давом этиб турган бир пайтда Мароқанддан чопар келиб, Спитаменнинг лашкарлари пойтахтни эгаллаганлигини маълум қилди. Бу хабардан Искандарнинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Қандай қилиб уруш жонларидан ўтиб кетган лашкарларига бу нохуш гапни айтади! Нима қилсин?! У ҳеч нарса қулоғига кирмаётган, ҳатто эшитишни ҳам хоҳламаётган лашкарларига таъсир этиш учун ўзининг нотиклик санъатини ишга солди. Ўзини оддий жангчилар қаторида тутиб, узоқ сўзлади.

— Агар Спитаменни қўлга олсаларинг, — деди Искандар сўзининг охирида, — Суғдиёнадаги барча ғалаён тугайди. Дашт скифларини бизга қарши қўзғатган ким? Спитамен! Тоғликларни ишга солган ким? Спитамен! Дахлар, массагетлар, саклар, форслар — ҳаммаси Спитаменга таянади! Спитамен қўлга олинган куни Суғдиёна оёғимиз остида деяверинглар!..

— Улуғ подшоҳ ҳақ гапни айтдингиз, — деди Фарнух.

— Сизларга суғд тилини яхши биладиган ликиялик Фарнухни бошлиқ қилиб тайинлайман. Паҳлавон саркардаларимиз Андромах, Кратер, Менедем, Каранлар ҳам сизлар билан боришади.

— Яшасин Александр! — деган садолар янгради.

Саф тортиб турган саркардалар Фарнухга ижирганиш билан қараб қўйдилар. Чунки улар ҳарбий санъатни яхши билмайдиган бу лапашанг одам подшоҳга қандай қилиб ёқиб қолганидан ҳайрон эдилар.

— Сен, — деди Фарнухга қараб Искандар, — ҳозирнинг ўзидаёқ Мароқандга жўнайсан. Тоғ йўли билан эмас, чўл билан... Спитамен кутмаган томондан ҳужум қиласан!

¹Оксана — Орол денгизи.

Фарнух бошчилигида македон қўшинларининг келаётганидан хабар топган Спитамен Мароқандни ташлаб чиқиб кетди. Фарнух унинг кетига тушди. Бу пайтда қишлоқлардан ўтиб, қўшинига қўшин қўшилган Спитамен кенг даштликда эди.

— Уларни дашт олдида бошлаб кутиб оламиз!..

Спитамен жанг режаларини тушунтира бошлади. Датафарн ўнг қанотга, чап қанотга Хориен бош бўлади. Скиф суворийлари массагетлар билан марказда, Спитамен қўшилмасида жанг қилишади.

— Дашт четидаги ўрмонзорда биқиниб турамыз, — деди Спитамен. — Уша ерда уларни тумшуғидан илантирамыз. Уруш даҳшатли бўлади. Лекин кеч кириши билан даштга чекиниш керак. Чекинишни скифлар бошлаб беради.

Чошгоҳ пайтида узоқдан чанг-тўзон кўтарилди. Суворийлар, пиёдалар, македон қўшинларининг бошқа турлари бостириб келмоқда эди.

— Дўстларим, — деди Спитамен мағрур қиёфада. — Режаларимиз тўғри чиқди улар қопқонга тушди. Қани, ҳужумга!

Тибилжанг садолари янгради. Спитамен марказдан, чап, ўнг қанотлардан унинг дўстлари ҳужум бошлашди. Фарнух душманнинг бундай катта куч билан қутилмаганда ҳужум бошлашини ўйламаганди. Македон жангчилари олдинга бир оз эсанкираб қолишди. Сугдиёналиклар Искандар қўшинига қарши шундай шижоат, мардонаворлик билан жанг қилдиларки, буни сўз билан ифодалаш қийин.

Оралик жойда македонияликлар Спитамен бошлиқ халқ қасоскорлари исканжасига тушиб қолди. Унинг атрофида Шердор, Зўртош, Камак, Тариқ каби баҳодирлар жанг қилишарди. Улар душман сафларини ёриб олдинга интилар, бу ёқда сараланган скиф камончилари ўқларини хато кетгазишмасди. Спитамен қаерда пайдо бўлса, ўша ерда македонияликлар тўда-тўдаланиб қочишар, майдон ўлик билан тўларди. Буни кузатиб турган Фарнух Спитаменнинг жанг қилиш маҳоратига қойил қолиб, Менедемга деди:

— Кўриб қўй, Менедем, жанг қилиш мана бунақа бўлади!

— Ҳа... Лекин, ҳали шошмай тур, мен бу саҳройининг адабини бериб қўяман.

— Кошкийди. Бошингдан ажралиб, Македонияга қайтолмай қоласанми деб қўрқаман.

Менедем жаҳл билан жангга тушиб кетди. Унинг оти ғоят бақувват, эпчил бўлганидан сугдлар сафини ёриб ўртага кирди. Қасоскорлар гўё шуни кутиб тургандек уни қуршаб олдилар.

— Бу тузоқдан қандай қилиб бўлса ҳам чиқиб кетиш керак, — деди Менедемнинг қуролдош дўсти Гипсида.

Сугдларнинг сиқуви қаттиқ эди. Марказдан Спитамен бостириб кела бошлади. Шердорнинг отган ўқи Менедемнинг ўнг қўлига тегди. У чап қўли билан қилич ура бошлади. Шу вақт Шердор пайдо бўлди ва қўлидаги ойболтани Менедемга отди. Унинг елкасидан қон оқа бошлади.

— Менинг отимга мин! — деди Менедем Гипсидага қараб. — Бу дўзахдан чиқиб кет. Тезроқ Кратерга хабар қил, етиб келсин!

— Сени ташлаб кетолмайман...

Қонга беланган Менедем отдан ағдарилиб тушди. Гипсиданинг энди унинг отига миниб олишдан бошқа иложи йўқ эди. Лекин тобора ўровга олаётган сугдлар Гипсидани ҳам отдан ағдаришди.

— Менедемга ойболтани қим отди? — сўради Спитамен.

— Шердор, — деди Зўртош.

Спитамен Шердорга юзланди:

— Балли, сураткаш, Искандарнинг ишонган саркардасини ағдардинг-а, қойил!

Жангчилар руҳланиб кетишди. Юнон-македон қўшинлари сафида парокандалик бошланди. Искандарнинг ўттиз минглик қўшинидан саккиз минг киши тирик қолди, холос. Гоҳо ғолиблик ҳам панд беради.

Суғдиёналиклар душманнинг саросимага тушганлигидан фойдаланиб, чўлга чекиниш олдидан ўлжа олиш мақсадида майдон чеккасида турган от-араваларга, туяларга ортилган молларга ёпишишди. Булар Мароқанддан талаб олиб келинаётган бойликлар бўлиб, ёнида қуллар, канизаклар ҳам бор эди.

Шу пайт кутилмаганда Кратер қўшинлари ёрдамга етиб келди. Македонияликлар Спитаменни қўлдан чиқариб юбормаслик учун унинг йўлини тўсиб қўймоқчи бўлишди. Душман ҳийласини пайқаган Спитамен ўзининг сараланган суворийларини хужумга бошлади. Датафарн форс қиличбозлари билан от сурди. Чўл йўли шиддатли жанг майдонига айланди. Дарё-дарё қон оқмоқда эди. Аммо македон лашкарлари сон жиҳатидан ҳам, қурол жиҳатидан ҳам устун эканлиги маълум бўлиб қолди. Спитамен қоронғу туша бошлаши билан чекинишга буйруқ берди. Датафарн ва скиф отлиқлари асосий қисмлар чекингунга қадар душман лашкарларини тўхтатиб туриши керак эди. Дастлаб Оксиарт, кейин Хориен, энг охирида Спитамен ва Датафарн қўшинлари чекиниши керак эди.

Македонияликлар Спитаменни дашт чегарасигача қувлаб бо-ришди. Таъқиб шу ерда тўхтади, чўл қоронғилиги ичига киришга ҳеч кимнинг юраги дов бермади. Кутилмаган талафот, боз устига Искандар саркардаси Менедемнинг ҳалокати лашкарларга ҳам, саркардаларга ҳам қаттиқ таъсир қилди. Улар ўз юришлари давомида бундай қаттиқ қаршиликка ҳеч қачон учрамаган эдилар.

Искандар скиф дашти ёнида бўлган жанг тафсилотини батафсил эшитиб, ёқа ушлаб қолди. «Наҳотки, сараланган қисмлар шунчалик талафот кўрган бўлса?! Наҳотки, жангларда ғолибликни қўлдан бермаган саркардаларим ёввойи Спитаменга бас келолмаса?! Менедемнинг кўзи қаерда эди? Нега у ўзини ўққа тутиб берди?!» Фарнухни қўшинларга бошлиқ қилиб юборганлиги учун ўзини-ўзи койиди. Бирга жанг кўрган, уруш санъатини яхши биладиган саркардаларидан ҳам хафа бўлди. Ҳаммасига Искандарнинг ўзи айбдор. У мағлубият аламини ҳеч кимдан олмаган бўлса ҳам, Фарнухнинг амалини пасайтирди.

Шаҳар ва қишлоқларда қўзғолонлар давом этарди. Уларнинг сони ети минг отлиқ ва пиёдага етди. Искандар тажрибали лашкарбошиси Кратерга қандай қилиб бўлса ҳам Спитаменни таклиф қилиб, қўзғолончиларни тинчлантиришни, улар билан музокара олиб бо-ришни топширди. Кратер подшоҳ кўрсатмаси билан таклифни Спитаменга етказди. Спитаменнинг жавоби лўнда бўлди:

— Кратерингга бориб айт, музокарага ўрин йўқ. Суғдиёна ўт ичида ёнаётган чоғда бу ҳақда гап бўлишига ўрин йўқ! Халқнинг юраги тўла зардоб. Яхшиси Суғдиёнадан туёқларингни шиқиллатиб қолларинг. Биз ногора, дўмбиралар чалиб кузатиб қўямиз.

— Жуда тўғри айтдинг, Спанта, — деди Датафарн. — Энди сўнгги томчи қонимиз қолгунча жанг қиламиз.

— Зарур бўлса, бутун Суғдиёна, бутун Бақтрия кўтарилади. Энди бўш келиш йўқ. Биз уларнинг юрагини олиб қўйдик...

Чиндан ҳам музокара ҳақидаги таклиф Искандарнинг Спитаменга қўйган тузоғи эди. Усурушондаги тоғликларга берилган жазо, бошқа шаҳарлардаги хунрезлик македониялик Искандар нималарга қодир эканлигини кўрсатиб, Спитамен ва унинг сафдошлари кўзини очди.

(Давоми бор).

Тоҳир
Қахҳор

ҚҶШИҚЛАРНИНГ ҚУЁШИ БОРДИР

Пиримқул Қодировга

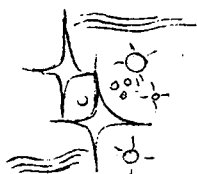
I

*Дўрмон боғи узра турналар
айланишиб, кетолмай қолди:
балки улар самовий сирин
бизга тугал айтолмай қолди,
балки кўриб бизларни ҳайрон,
бу ерни тарк этолмай қолди.*

*Келажак қиш уларга аён,
тиғдай шаффоф порловчи қордир.
Бу боғда-чи,
дилни боғлаган
қўшиқларнинг қуёши бордир,
шу боис ҳам кетолмас улар,
Дўрмонни тарк этолмас ўлар.*

II

*Бу тун боққа илк шабнам тушиб,
шабранг осмон шишадай синди.
Шабададек
борлиғим,
ҳушим
гўё жимлик бағрига синди.*

Элас-элас эшитилади
кегаётган турналар рози.
Шуглаланиб
боғда елади
шабаданинг мангу овози.

Бу кун

Бу заминда одамлар ҳар хил,
ҳар хил тили, ирқи ва қони.
Ҳар бир инсон ўз юртдошига
ва ўзига яшар ишониб.

Бу — чилилик зобит, кўр жаллод,
кўксида бор қатор нишони.
Бу зот каззоб ҳукмдор берган
нишонига яшар ишониб.

Булар эса — аҳли истибдод,
қўлда, тилда зулм кишани.
Занжирланган тунларда улар
эртасига яшар ишониб.

Менинг халқим яшар омонда.
Тарихи бут, бут шуҳрат-шони.
У ўз умри, умид — қудрати,
меҳнатига яшар ишониб.

Мен оддий бир қалам дўстиман,
она тилим — ерим, осмоним,
халқимнинг ҳур, собит руҳи бор,
мен яшарман унга ишониб.

Ағёр лутфин кулфат санаб,
муҳаббатин нафрат санаб,
ҳар лаҳзада тоқат санаб,
мағрур турган одамлар бор.

Рақибларни ҳурмат қилиб,
таъқибларни ҳиммат билиб,
ёлғон йиғлаб, ёлғон кулиб,
яшаб юрган одамлар бор.

— Иигирманчи асрликлар!
Жасоратдан — жасурликлар,
асоратдан — асирликлар
қолар, битсин басирликлар! —
деган ҳушёр одамлар бор.

«НАТОчилар атом портлатди...» —
етди қай бир улусга завол:
аждодлару авлодлар умри
бир зарб билан эгилди поймол.

«НАТОчилар атом портлатди...» —
даҳшат ичра лол қотаман, лол.
Яшаб бўлмас фоже, қайғусиз,
дея таскин топаман алҳол.

Энг муҳими —
она юргимда
дарахтдаги япроқлар мисол
болаларим ўсар қўрқувсиз.

Мен сендан ҳеч хафа эмасман.
Қўрқма, ўч ҳам олмагайман ҳеч.
Элга сени ёмон демасман —
шу айб бўлса, кел, айбимдан кеч.

Ювиб совуқ тошлар гардини,
оқаверар беғубор дарё;
тошлар тўғон бўлса,
дардини
айтиб, чопиб юрмагай ҳар ён.

Жимжит осмон.
Кимсасиз ўрмон.
Чимзор майдон... рангин чаманзор:
капалаклар учар беармон.

Капалакдай учиб, беозор,
тўкиладир бир барги хазон.
Яна дилда этурман такрор:

«На ажойиб бу қадим жаҳон!
Мангулик бор, хазон умри бор —
махзун бўлма, эй дил, ҳеч қачон!»

Орзу

Ўтиб кетди кўп кунлар:
тамаки тутунидай
катта шаҳар бағрига
сингиб кетдим бутунлай.

Анча бўлди, тоғларни
яқиндан кўрганим йўқ,
хилват дарё бўйида
ёлғиз ўтирганим йўқ.

Бир туш кўрдим: тош бўлиб
сув остида ётибман.
Ой айтарки, мен гўё
орзумни йўқотибман.

Ўткинчи, тутиб бўлмас
елларга қўл тутибман.

юксак орзуларимдан
узоқлашиб кетибман!..

Қайтди Орзу...
Қанийди
соҳилда хаёл сурсам,
толғин оёқларимни
сувга солиб ўтирсам;

шом тушаркан, бир арча
остига чодир қурсам,
гулхан ёқсам, учқундай
чарх аро бир чарх урсам;

сўнг ой каби қаршимда,
нигорим, сени кўрсам,
айтиб бўлмас не сир бор,
дилда не бор — гапирсам!..

Кўп ишчансан, оғайни,
хўп, дейсан, не дейилса:
тошни ейсан индамай —
даврада тош ейилса.

Кимга қулоқ, кимга тил,
кимга — қўлу қўлтиқсан;
елканга қоқишгандай,
«сен — ўқланган милтиқсан!»

Сени тутган қўл кимни
кўзласа, шарт отасан;
таъма зикрида дўстни
ганимига сотасан.

Балки шон ҳам топарсан,
йитгай лек ном-нишонинг:
сен шундай бир милтиқсан,
ўзингдирсан нишонинг!

Шаббодани кўраман — боғда
гул соллана очилар экан,
тиниқ шудринг титроқ бутқдан
маржон-маржон сочилар экан.

Шаббодани яхши кўраман —
камалакранг либосли у қиз
олиб келган хушбўйи билан
эсга солар ёримни ҳар кез.

Шаббодага сажда қиламан —
табиатнинг у зўр ҳиммати;
кўрсатар у борлиғи билан
борлиқ-йўқлик қадру қимматин.

Қатағон

«Деярли барча санъат арбоблари репрессия қурбони бўлдилар. Миллат стадионида Виктор Хара отилди. Кўпчилик адиблар, рассомлар, актёрлар, созандалар, амалий санъат намояндalари турмаларга тикилди, азобланди... Пабло Неруда «янги фашизм» қўли билан ўлдирилди...»

Омар Лора, Хуан Эппле — муҳожир Чили шоирлари.

*Қуёшнинг кўзини боғлади фалак,
кундузни тарк этди жамики малак,
бу қандай мусибат,
бу қандай ғурбат?!
Лаънат сизга, лаънат,
аҳли шайтанат!*

*Булутлар кўтарди нуркуш байроғин,
ғайрилар қайради қасдлик қайроғин,
қайрилди йўлидан кўплар ушбу пайт —
лаънат сизга, лаънат,
аҳли шайтанат!*

*Боғлар куз олдида бош эгди нечун?
Тоғлар муз олдида бош эгди нечун?
Имонсизлар,
нечун бундай итоат? —
Лаънат сизга, лаънат,
аҳли шайтанат!..*

*Дарёнинг ажойиб бир одати бор:
ўтгунча ёмғирли ва селли баҳор,
кўзин лойқа босиб, оқар беқарор; *

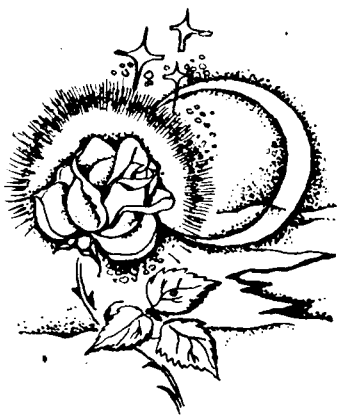
*сўнг кўзин лойқадан тозалаб олар,
лойқалар орқада, қирғоқда қолар —
тиниқиб, дунёга хушбахт кўз солар.*

*Умримнинг ҳар кунни кечар сершиддат,
руҳимда тўрт фасл кечар бонавбат,
мен ҳам у дарёдан олганман ибрат:*

*оқурман лойқани қирғоққа сочиб,
ҳар неки машаққат дуч келса, янчиб —
оламга боқурман кўзимни очиб.*

*Сен гўдакдай поксан ҳам бегуноҳсан,
гўдакни севгандай севаман сени.
Кўзларинг — бир тиниқ,
бир бора боқсанг,
бор ғубордан халос этурсан мени.*

Иккимиз жуда кўп бўлдик суҳбатдош,
қўлим теккизмадим, бўлмадим бевош,
ёнингда ўтириб, ўйладим минг бор:
«Бир бор оёғига қўйиб ётсам бош...»

Чунки сен гўдакдай пок, бегуноҳсан,
кўнглинг менга яқин, ўзинг йироқсан,
тунлар йўлчисидир кўзим, севгилим,
сен — олам тунда бир шамчироқсан!

Менга кулиб боққан кўзларинг яхши,
кесиб, очик айтган сўзларинг яхши!
Қоматинг ҳам қилич... — чўмилиб бўлиб,
қумда юрсанг,

қолган изларинг яхши!

Уртада девор бор, уни йиқайлик,
илк бора учрашган кўлга чиқайлик,
меҳрибоним, яна меҳрингни кўрсат —
юр, юра қол кўлга,
йўлга чиқайлик!..

Кундуз сароб каби живирлар,
Ер сўзламас, сароб шивирлар,
жаҳонингни тарк этар сирлар,
қуёш

кўрмай қолар оламни —
юксакларни кўрмаса кўзинг,
юксакларда юрмаса сўзинг.

Бўлоқларнинг кўзи беркилар,
водийларнинг юзи беркилар,
учмай қўяр қадим бургутлар,
ўлар,

кўкка чиқмас булутлар,
тубанликда қоласан ўзинг —
юксакларни кўрмаса кўзинг!

Қору ёмғир абадий тинар,
найкамалак пўлатдай синар,
дарёларда оқадир тошлар,
кўпаядир элда бебошлар —
сенга шундай туюла бошлар
юксакларни кўрмаса кўзинг,
яшамаса юксакда сўзинг!

Абдулхай
Носиров
ТУПРОҚ БЎЙИ,
ЕР БЎЙИ

*Баҳорни етаклаб қирга қизғалдоқ,
Майсалар эгилди енгил шамолдан.
Баҳор нафасидан қалб топиб ардоқ,
қудрат уқдим мен.*

*Гуллар ҳам қуёшга тутди ол ёноқ,
Атрофга бўй тараб ловуллар чаман.
Гуллар кулгисидан энгикиб кўпроқ,
даъват уқдим мен.*

*Ногаҳон ер-кўкни босди қалдироқ,
Тупроқни чакичлар ёмғир дафъатан.
Ёмғир дурларига юз чайиб оппоқ,
сурон уқдим мен.*

*Денгизга югурди тошиб сой, ирмоқ,
Йўлида не бўлса ювиб беписанд,
Сувнинг шиддатидан жўш уриб қайноқ,
туғён уқдим мен.*

*Табиат ранглари шунчалар тўкин:
Улғайиш, балоғат, ижод, парвоз, шағн.
Ранглар жилвасидан эзгулик уқиб,
тошиб кетдим мен...*

*Жоним, бош қўйибди денгизга қуёш,
Сув юзин ёндириб олов шуъласи.
Сен ҳам кўкрагимга қўйганигда бош,
Очилиб кетади кўнгиш лоласи.*

*Бахмал кўзларингда ёлқинлар балқиб,
Тўлқинлар мавжида қувонч-тилагинг...
Сув узра шуълалар ловуллаб қалқир,
Кўксингда ловуллаб қалқир юрагим.*

*Уйларим тортқилаб қочади экин,
Сувда тўлғанади нур кокиллари.
Меҳринг оташидан қалбимда тўлқин...
Гулларга бурканган ҳаёт йўллари...*

*Бир замон қарасанг, шўнғийди қуёш...
Қўрқувми, ҳадикдан порлаб юзларинг —
Ут олган бағримга аста қўйдинг бош,
Денгизга айланиб кетди ҳисларинг.*

*Шитир-шитир ёмғир ёғар,
Шивир-шивир куйлари.
Гул-бутоқлар маржон тақар,
Маржон тақар ўйларим.*

*Шитир-шитир ёмғир ёғар,
Ёғар тунги тушларим.
Қўшиқ бўлиб дилни ёқар
Учиб-қўнган қушларим.*

*Шитир-шитир ёмғир ёғар
Қир-далалар бағрига.
Ёмғир бўлиб неъмат оқар
Қир-далалар бағрига.*

*Шитир-шитир ёмғир ёғар
Дарё бўлиб ўнгу сўл.
Жавдар униб кунга боқар,
Нон бўлади мўлу кўл.*

*Шитир-шитир ёмғир ёғар,
Ёғар орзу-севинчим.
Ёмғирдан сўнг қуёш чиқар,
Сўраб элдан суюнчи.*

*Тутиб кетар еру кўкни
Ёмғир куйи, сув куйи.
Тутиб кетар еру кўкни
Тупроқ бўйи, ер бўйи...*

*Бувисидан сўрайди гўдак:
— Кимга атаб қавийсиз кўрпа?..
— Тўй бўлади, кувёв-келинчак
Қувончига бу янги сарпо.*

*Бувисидан сўрайди гўдак:
— Учидаги тўпиғи нечун?
— Бахтли бўлсин кувёв-келинчак
Муҳаббатга айланиб бутун.*

Ихтиёр Ризо

Ошиқона

*Баланд-баланд,
тик ва баланд бўйлари бор,
дунё-дунё
орзулари, ўйлари бор —
Ўзбекистон қизларининг.*

*Қора-қора,
тундан қора кўзлари бор,
ширин-ширин,
болдан ширин сўзлари бор —
Ўзбекистон қизларининг...*

*Нозик-нозик,
муштан нозик беллари бор,
оппоқ-оппоқ,
пахтадан оқ қўллари бор —
Ўзбекистон қизларининг.*

*Гўзал-гўзал,
гулдан гўзал — ўзлари бор,
юрагимда,
юрагимда излари бор —
Ўзбекистон қизларининг...*

Рисом О. ҚОЗОҚОВ

Ўлмас
Умарбеков

АРИЗАСИГА КЎРА

Бир пардали
психологик драма

Ўзбекистон ССР Ҳамза номидаги Давлат мукофотининг лауреати ёзувчи Ўлмас Умарбековнинг ижодини журналхонларимиз яхши билишади. Унинг «Одам бўлиш қийин» романи, «Севгим, севгилим», «Дамир Усмоновнинг икки баҳори», «Уруш фарзанди», «Ез ёлғири», қиссалари ва қатор ҳикоялари адабий жамоатчилик томонидан қизғин қутуб олинди. Адиб кейинги йилларда театр ва кинодраматургияси соҳасида ҳам самарали ижод қилмоқда. Унинг «Қиёмат қарз», «Шошма, қуёш!» каби пьесалари республика театрлари сахнадан тушмай келмоқда.

Журналхонлар эътиборига ҳавола этилаётган «Аризасига кўра» драмаси айни кунларнинг долзарб ижтимоий-ахлоқий муаммоларига бағишланган. Асар СССР Ёзувчилар союзи ва СССР Маданият министрлиги томонидан «Замон ва қаҳрамон» мавзусида эълон қилинган Бутуниттифоқ конкурсида мукофот олган.

И Ш Т И Р О К Э Т У В Ч И Л А Р :

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ БОТИРОВ — металлконструкция заводлари бирлашмасининг бош директори, 57-58 ёшларда.

ЗУҲРА СОДИҚОВНА БОТИРОВА — унинг хотини, тарих фанлари доктори, 53-54 ёшларда.

ШУҲРАТ БОТИРОВ — уларнинг ўғли, медик-аспирант, 26-27 ёшларда.

ЗУМРАД БОТИРОВА — уларнинг қизи, охирги курс студенти, 22-23 ёшларда.

ШАРИФ РАҲИМОВИЧ РАҲИМОВ — область партия комитетининг биринчи секретари, 57-58 ёшларда.

ОБИДЖОН — Зуҳра Содиковнанинг укаси, 40-45 ёшларда.

ЭЛЕР — Зумраднинг қаллиғи, 24-25 ёшларда.

БЕГОНА КИШИ — 55-60 ёшларда.

БИРЛАШМА ТАЪМИНОТ БОШЛИҒИ.

БИРЛАШМА МАЪМУРИЙ-ХУЖАЛИК БОШЛИҒИ.

БИРИНЧИ КИШИ.

ИККИНЧИ КИШИ.

УЧИНЧИ КИШИ.

Воқеа шу кунларда юз беради.

Биринчи кўриниш

Бирлашманинг энг катта цехларидан бири. Ишчи-ёшлар, ветеранлар, эркаклар, аёллар... Сукунат. Область партия комитетининг биринчи секретари Шариф Раҳимов нутқ сўзламоқда...

Р А Ҳ И М О В. Мен шуни алоҳида таъкидлаб ўтишим керакки, Қудрат Ботирович Ботиров бутун умрини халққа, Ватанга бағишлаган одам эди. У партиянинг ҳақиқий солдати эди. Партия уни қандай оғир вазифага юбормасин, ҳамма ерда у ақли, билимини, тажрибаси ва юрак кўрини бугунимиз кечадан, эртамитиз бугунимиздан яхши бўлишига сарфлади. Қудрат Ботирович ўз меҳнат фаолиятини жуда эрта бошлади. Комсомол даъвати билан ўн етти ёшида Катта Фарғона канали қурилишига борди. Еш йигит улкан халқ қурилишида Ватанимизнинг юксак мукофоти — Меҳнат Қизил Байроқ ордени билан тақдирланди. Фашистлар Германияси мамлакатимизга кўкқисдан бостириб кирганда, ўқишни ташлаб, кўнгиллилар сафида урушга кетди. У душманни Берлингача қувиб борди. Қатор жанговар орден, медаллар билан эсон-омон уйига қайтди. Аммо уруш қаҳрамони сифатида соя-салқин жойни қидирмади. Эл учун, юрт учун зарур энг оғир ишларда ишлади. Республикамиз металлургия корхоналарининг равнақида Қудрат Ботировичнинг катта ҳиссаси бор. Энди унинг номи шу корхоналар пештоқига олтин ҳарфлар билан ёзилади. Афсуски, энди ёзилади. Биз кўпинча одамнинг қадрига ўлганидан кейин етамиз...

Аммо Қудрат Ботирович қадр-қиммат учун ишлайдиган одамлардан эмасди. Шунинг учун ҳам биз уни чексиз ҳурмат қилар эдик. У ҳали узоқ яшаши мумкин эди. Бешафқат, бебақт ўлим уни эллик саккиз ёшида орамиздан олиб кетди. Алвидо, азиз дўстимиз. Умр бўйи сен дилимизда, тилимизда бўласан.

Алвидо!..

М У Й С А Ф И Д. Муҳтарам жамоат!.. Қудратжон қандай одам эди?

ОВОЗЛАР (*гулдираб*). Яхши одам эди!..

Иккинчи кўриниш

Ботировлар уйдаги бежирим бир хона. Диван, ёзув столи, шкаф, иккита кресло. Бу хона Қудрат Ботировичнинг ишхонаси.

Зухра Содиқовна қабристонга борган кийимида диванда ўтирибди. Хомуш, гамгин. Бир нарса эсига тушиб шкаф ёнига борганда, хонага қизи Зумрад қиради.

З У М Р А Д. Ойи, сиз ўзингиз ҳам бирон нарса еволсангиз бўларди. Ош ширин бўлибди.

З У Ҳ Р А О П А. Етяптими ҳаммага?

З У М Р А Д. Ярим қозони турибди ҳали. Кўп дамланган экан.

З У Ҳ Р А О П А. Маҳалла кексаларининг ҳаммасини чақириш керак эди.

З У М Р А Д. Назаримда ҳамма чиқди. Домкомнинг ўзи турибди эшикда.

З У Ҳ Р А О П А. Даданг чолларни яхши кўрарди.

(Шкафни очиб, нимадир қидира бошлайди.)

З У М Р А Д. А, ойи, бир нарса еб олсангиз бўларди. Шу ёққа олиб келайми?

З У Ҳ Р А О П А. Қўй, томоғимдан ҳеч нарса ўтмайди.

З У М Р А Д. Узилиб қоласиз бунақада. Кечадан бери туз тотганингиз йўқ. Нима қидираяпсиз? Мен топиб берай?

З У Ҳ Р А О П А. Даданг, кулранг костюмнинг битта тугмаси осилиб турибди, девди. Қадаб қўяй. (*Зумрад ҳайрон бўлиб онасига тикилиб қолади, кейин зўрға ўзини йиғидан тийиб, унинг ёнига боради ва қучоқлайди.*)

З У М Р А Д. Дадам йўқлар-ку, ойи, энди!..

З У Ҳ Р А О П А. Дарвоқе!.. Даданг энди йўқ... Энди дадангсиз яшаймиз...

(У шундай деб, шкафдан пиджакни олади. Она-бола қучоқлашиб, диванга келиб ўтиришади.)

З У М Р А Д. Ўзингизни қийнаманг, ойи... Дадам энди йўқлар, эшита-япсизми? Йўқлар...

З У Ҳ Р А О П А. Йўқ, даданг йўқ... Дадангсиз энди қандай яшаймиз, Зумрад? (*У йиғлаб юборади.*)

З У М Р А Д. Бўлди, ойи, бўлди.
З У Ҳ Р А О П А. Хўп, қизим. *(У ёшларини артади.)* Сен бор. Эркакларни ҳам чақирамиз. Уйга сиғишганча чақирамиз.

З У М Р А Д. Хўп.
З У Ҳ Р А О П А. Тўхта... Аканг нима қиляпти? Шу ердами?
З У М Р А Д. Ҳа. Чақириб берайми?
З У Ҳ Р А О П А. Чақир. Йўқ, керакмас. Кейин. Бор!
(Зумрад кетади. Зухра Содиқовна яна бир нуқтага тикилиб ўйланиб қолади.) Қудрат ака... Нима қилиб кетдингиз? Нега кетдингиз мени ташлаб? Биз кўп яшаймиз, ўлсак ҳам бир кунда ўлаемиз, дердингиз-ку? Нега мени алдадингиз? *(Пиджакни тиззаларига олиб, унга термилади, елкаларини силайди, илиниб турган тугмасини кўзларига суртади. Бир фурсатдан кейин бошини кўтаради. Қулоқлари остида эрининг овози жаранглайди.)*

О В О З. Зухра!.. Сен менинг ҳаётимсан, бахтимсан, қувончимсан, ташналигимда сувим, бетоблигимда дармоним... Эндиги умрим фақат сенга. Биз ҳали кўп яшаймиз. Тоғларга чиқамиз. Денгизларга тушамиз. Сенга бутун дунёни кўрсатаман. Дунёга эса, одамларга эса гурур билан сени кўрсатаман. Мана менинг умр йўлдошим, менинг дўстим, дейман...

Ш У Ҳ Р А Т. Мени сўровдингизми, ойи? *(Зухра Содиқовна жавоб бермайди. Шухрат бир оз унга қараб туради, кейин оҳиста ёнига ўтиради.)* Иложимиз қанча, ойи. Дадамнинг областда, қолаверса республикада обрўлари баланд эди. Аммо бунчалик деб ўйламаган эдим. Бошқа шаҳардан келганлардан, Киевдан... Эшитяпсизми, ойи? *(Зухра Содиқовна жавоб бермайди.)* Менинг устозларим ҳам келишди. Фаттоҳ Исмоилович... Бурҳон Зиёевич...
(Зухра Содиқовна оҳиста бошини кўтариб, ўғлига қарайди. Унинг нигоҳида алам, айни вақтда нафрат.)

З У Ҳ Р А О П А. Даданг... ҳали кўп яшаши мумкин эди. Тушунаёсанми? Ҳали кўп яшаши мумкин эди. Даданг ажалидан бурун ўлди...

Ш У Ҳ Р А Т. Ойи!..
З У Ҳ Р А О П А. Гапимни бўлма! Дадангдан ажраб қолдик! Бундан ортик мусибат борми дунёда? Тушунасанми шуни?
Ш У Ҳ Р А Т. Ойи! Ўзингизни босинг. Ахир, ҳовли тўла одам-а. Эшитганлар нима дейди?

З У Ҳ Р А О П А. Эшитсин! Ҳамма эшитсин! Уяладиган жойим йўқ. Кечадан эътиборан...

Ш У Ҳ Р А Т. Ойи! Утинаман, тинчланинг... *(У онасини қучоқламақчи бўлади.)*

З У Ҳ Р А О П А. Қўйиб юбор мени! Сендан... *(Юлқинади. Шу пайтда хонага Шариф Раҳимов, обком ходимларидан бир-икки киши киришади.)*

РА Ҳ И М О В. Ўзингизни қўлга олинг, Зухра Содиқовна. Фойдаси йўқ.
Ш У Ҳ Р А Т *(ўзини тугтиб олиб).* Мен ҳам шуни айтиб турибман, Шариф Раҳимович.

(Раҳимов унинг гапларига эътибор бермайди.)

РА Ҳ И М О В. Одамлар кўзғалишди. Биз ҳам турдик. Зухра Содиқовна, сизга сабр тилайман.

З У Ҳ Р А О П А. Раҳмат.

РА Ҳ И М О В. Биз доим... ёнингизда бўламиз. Ўзим хабар олиб тураман.

З У Ҳ Р А О П А. Раҳмат. Ҳамма нарса етарли.

РА Ҳ И М О В. Ундай деманг. Болаларингиз бор, ишингиз бор...

З У Ҳ Р А О П А. Болаларим... Болалар ҳозир ўзи билан ўзи овора. Тинч бўлишса бўлди, ишқилиб. Сизга раҳмат, ёлғизлатиб қўймадингиз мени...

РА Ҳ И М О В *(обком ходимларига).* Қудратжон, биласиз, энг яқин дўстим эди. Унинг йўқлигига, энди уни умримнинг охиригача кўрмаслигимга ишонмаяпман. Юраги чатоқлигини билардим. Аммо ишхонасида уни хафа қиладиган биронта нохуш воқеа юз бермаганини ҳам яхши биламан. *(Зухрага.)*

Кеча заводда бўлган эдим. У билан узоқ гаплашдик. Жиддий гаплар бўлди, аммо асабини бузадиган, юракни бежо қиладиган нобоп гаплар эмасди. Нима унга бунчалик таъсир қилганига ҳайронман. Кўп ўйладим, аммо ўйимнинг тагига етолмадим. Уйда, кеча, мен кетгандан кейин, бирон гап ўтмовдим?
Кечирасиз, ноҳўя савол бердим.

З У Ҳ Р А О П А. Йўқ... *(Ўғлига қараб қўяди.)* Йўқ, ҳеч гап ўтгани йўқ...

РАҲИМОВ. Туғилган кунда қандай гап бўлиши мумкин? Лекин мен сизга айтсам, ортиқ даражадаги қувонч ҳам юракка ёмон таъсир қилади. Майли, бу гапларнинг энди фойдаси йўқ. Зухра Содиқовна!.. Бардам бўлинг.
ЗУҲРА ОПА. Раҳмат.

(Раҳимов ва у билан келган ходимлар кетишади. Халқ ҳам тарқалади. Шухрат нима қилишичи билмай, онасига қарайди, кейин туриб, чиқиб кетади. Зухра Содиқовна мадорсизлик билан диваннинг бир четига ўтиради. Яна қўлига пиджакни олиб, силайди, юзига босади. Шу вазиятда унинг қулоғига ногоҳ эрининг гаплари яна чалинади ва гап давомида чироқ аста-секин ўча бошлайди.)

БОТИРОВНИНГ ОВОЗИ. Ҳа, Зухра. Биз ҳали кўп яшаймиз. Ишлаймиз. Саёхатларга чиқамиз. Сенга бутун дунёни кўрсатаман. Дунёга, одамларга эса, сени ифтихор билан кўрсатаман...

ЗУҲРА ОПА. Нега ваъдангизда турмадингиз? Нима ёмонлик килувдимки, мени бундай қақшатиб кетдингиз? Жоним, паҳлавоним!

Учинчи кўриниш

Иккинчи кўринишдаги хона. Тонг. Қудрат Ботирович ёзув столи ёнида «дипломат»га қандайдир қоғозларни солаяпти. Зухра Содиқовна уй халатида киради.

ЗУҲРА ОПА. Эрта турибсиз?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Бугун территорияни айланиб чиқадиган куним.

ЗУҲРА ОПА. Бугун туғилган кунингиз!..

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Йўғ-е?.. Хаёлимдан кўтарилибди.

ЗУҲРА ОПА *(чўнтагидан кичкина қутича олиб узатади)*. Табриклайман. *(Эрини қучоқлаб ўпади. Кейин унга телеграмма беради.)* Бу Москвадан, ўғлингиздан келди. Чет элга командировкага кетаётгани учун узр сўрабди. *(Бошқа телеграммаларни кўрсатиб.)* Мана булар сизнинг қуролдош ўртоқларингиз Солих, Володя, Турди ва эстониялик Каарлдан. Буниси мендан.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Раҳмат. Бу нима?

ЗУҲРА ОПА. Кўринг.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ *(қутини очиб)*. У-ў! Ажойиб-ку! Раҳмат. Яна битта топиладими?

ЗУҲРА ОПА. Нима қиласиз?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Шухратга ҳам олиб берайлик. Шунақа нарсаларни яхши кўради.

ЗУҲРА ОПА. Уғлингизда сизда йўқ нарсалар бор. Бир марта эримнинг ўзини ўйласам нима қилибди?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ *(хотинини қучоқлаб ўпиб)*. Кечаси қачон китобингни ўқиб тугатаркансан, деб ухлаб қолибман. Уйғотмабсан ҳам.

ЗУҲРА ОПА. Кечаси ухлаш керак.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Озгина шўхлик қилсак ҳеч нарса бўлмасди. *(Хотинини эркалайди.)*

ЗУҲРА ОПА. Бундай шўхликлар ҳозирча хавfli сизга. Юрагингиз чаток. Айтгандай, дорингизни ичдингизми?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Ичдим. Чўнтагимга ҳам солиб олдим.

ЗУҲРА ОПА. Кечқурунга кимни айтасиз?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Ҳеч кимни. Билганлар ўзи келар. Келмаса яна яхши. Ўзимиз ўтирамыз. Болаларни ҳам зўрлама. Иккаламиз бўлсак бўлди. Бундан ташқари, сенга айтадиган гапларим бор.

ЗУҲРА ОПА. Тинчликми?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Тинчлик. Кўпдан бери бир нарсани ўйлаб юрибман. Сен... тушунарсан, деб ўйлайман.

ЗУҲРА ОПА. Нима ўзи? Айтинг.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Биласанми... Ишимни ўзгартирсам дейман.

ЗУҲРА ОПА. Бир нарса бўлдими?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Ҳеч нарса бўлгани йўқ. Иш кетяпти. Бирлашманинг обрўси баланд. Менинг ҳам обрўйим ёмон эмас.

ЗУХРА ОПА. Биламан. Лекин нима бўлди?
ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Фақат тўғри тушун. Менга доим яхши
маслаҳат бериб келган эдинг. Бу гал ҳам шундай бўлишига аминман.

ЗУХРА ОПА. Айтақолинг, нима бўлди ўзи?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Чарчаганга ўхшайман.

ЗУХРА ОПА. Балки... Отпускангизни кутмасдан дам оларсиз? Уёк, бу
ёққа борармиз бирга? Мен тайёрман.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Йўқ, гап дам олишда эмас. Мени
тушунмадинг.

ЗУХРА ОПА. Тушундим. Сизни яхши билганимдан шундай деяпман.
Енгилроқ иш бўлса, демоқчисиз, шундайми?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Ҳа.

ЗУХРА ОПА. Сиз енгил ишда ишлолмайсиз. Сизга енгил иш йўқ. Сиз
енгил ишни оғир қиласиз. Лекин... кўнглингиз нимани тусаса, шуни қилинг.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Ростданми?

ЗУХРА ОПА. Албатта. Менга ишингиз эмас, сизнинг ўзингиз кераксиз.
Тинч, соғ бўлсангиз бўлди менга.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Шундай дейишингизни билардим. Раҳмат.
Хўп, мен кетдим. Кечқурун бафуржа гаплашамиз.

ЗУХРА ОПА. Тушликни вақтида қилинг! (*Қудрат Ботирович эшикка
йўл олади.*) Айтгандай, Қудрат ака, Шариф Раҳимовични таклиф қилинг.
Улфатхонга ўзим телефон қиламан.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Унинг иши кўп. Келолмаса керак.

ЗУХРА ОПА. Сиз айтинг.

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Хўп. (*Эшик олдида тўхтади.*) Қудаларни
хам айт бўлмаса.

ЗУХРА ОПА. Тўй бўлмасдан-а? Қандай бўларкин?

ҚУДРАТ БОТИРОВИЧ. Нима қилибди? Айт. Қизинг хурсанд
бўлади. (*Кетади. Зухра Содиқовна ўйланиб қолади, кейин диванга ўтириб,
телефон қила бошлайди.*)

ЗУХРА ОПА. Ҳа, Обид? Яхшимисан? Эртароқ келгин сен. Кабобни
ўзинг қилиб берасан. Майлими? Поччанг яхши кўради. Раҳмат. Болаларни
ўпиб қўй. Йўқ, ҳамма нарса бор. Узларинг келиб, қарашиб юборсаларинг
бўлди. (*Трубкани қўяди, яна олиб, номер тера бошлайди.*) Салимахон?
Яхшимисиз, ўртоқ? Бугун туғилган кунлари. Йўқ, кўпчилик бўлмайди. Сизлар
бўласизлар. Наби Ҳасанович Раҳимахон билан келиб қолишса, Шариф
Раҳимович Улфатхон билан бўлишади. Лекин аниқ билмайман. Ҳали
гаплашганим йўқ. Бўпти, кутаман. (*Янги номерни тиради.*) Улфатхон! Салом.
Тузукмисиз? Фуркат иситмалаб чиқди? Шамоллагандир? Дори бердингизми?
Утиб кетади. Еш бола. Офтоб таъсир қилган. Ўзингиз ҳам қизиқсиз. Чортоққа
олиб борасизми ёш болани шундай иссиқда? Машинада шамоллаган. Бугун
Қудрат акангизнинг туғилган кунлари. Майли, қаранг. Иситмаси тушса,
келинглар. Раҳмат. (*Зумраднинг тепасига боради.*) Қизим, бугун эртароқ
турсанглар бўларди.

ЗУМРА Д. Бугунга нима қилибди?

ЗУХРА ОПА. Дадангнинг туғилган кунлари-ку бугун!

ЗУМРА Д. Вой, эсимдан чиқибди! Кеча айтиб қўйсангиз бўларди, ойи.

ЗУХРА ОПА. Бунақа нарсаларни ўзинг билишинг керак. Кичкина
эмассан. Эрта-бириси куни эрга тегадиган одамсан.

ЗУМРА Д. Дадам қанилар?

ЗУХРА ОПА. Ишга кетдилар.

ЗУМРА Д. Ҳозир телефон қиламан. Телефонда табрикласа ҳам бўлади-
ку? Айтгандай, нечага киндилар дадамлар, ойи?

ЗУХРА ОПА. Эллик еттига.

ЗУМРА Д. Ҳали ёш эканлар. Бўлмаса қачонги дадамлар?!

ЗУХРА ОПА. Еш бўлсалар ёмонми? Фақат даданг жуда ёш уйланган-
лар. Ўн тўққизга ҳам тўлмаган эдилар уйланганларида.

ЗУМРА Д. Сиз нечада эдингиз?

ЗУХРА ОПА. Ўн саккизда эдим.

ЗУМРА Д. Вой-бў?!

ЗУХРА ОПА. Фақат эсим сеникидан тўлароқ эди.

ЗУМРА Д. Буни биламан. Бўлмаса профессор, доктор бўлармидингиз?
Вой-бў! Ойи! Уттиз саккиз йил бўлдими турмуш қурганларингга? Аммо-лекин
қойил қолиш керак сизга ҳам, ойи, дадамларга ҳам. Уттиз саккиз йил бир одам
билан туриш, ҳар куни унинг қош-қовоғига қараб юриш азоб-ку, ойи?!

ЗУХРА ОПА. Азоб эмас, роҳат. Албатта, агар яхши кўрсанг.

З У М Р А Д. Ҳеч, ҳеч, зиғирча ҳам ачинмайсизми?
З У Ҳ Р А О П А. Йўқ. Агар дунёга янгидан келиб, турмуш қурадиган бўлсам, яна дадангга тегар эдим.

З У М Р А Д. Агар... агар улар хоҳламасалар-чи?
З У Ҳ Р А О П А. Даданг жон деб уйланарди менга.
З У М Р А Д. Қаердан биласиз?
З У Ҳ Р А О П А. Ўттиз саккиз йил ичида одамни рентгендан ҳам яхши ўрганиш мумкин. Даданг мен, мен даданг бўлиб кетганман.

З У М Р А Д. Ҳеч, ҳеч уришмаганмисизлар?
З У Ҳ Р А О П А. Уришганмиз. Бир марта ҳатто бувингникига кетиб ҳам қолганман...

З У М Р А Д. Вуй! Ростданми?
З У Ҳ Р А О П А. Бир ҳафта ўша ёқда турганман. Дадангнинг ўзи бориб олиб келган.

З У М Р А Д. Бормасалар қайтармидингиз?
З У Ҳ Р А О П А. Қайтардим.

З У М Р А Д. Вой! Аёл киши бўлиб-а? Мен қайтмасдим. Қани аёллик гурури? Ҳалиги, нима дейди? Нози!
З У Ҳ Р А О П А. Яхши кўрганингдан кейин ноз, гурур қоладими? Кўзингга ундан бошқа ҳеч ким, ҳеч нарса кўринмайди. Ҳой, қиз! Мен сенинг ўртоғингманми, сўроқ қиласан. Ишим бошимдан ошиб ётибди, яхшиси, ёрдамлашиб юбор.

З У М Р А Д. Тўхтанг, тўхтанг, ойи! Мен... мен ҳам сизга ўхшаб шунча йил тура олармиканман-а Элёр билан!
З У Ҳ Р А О П А. Нафасингни совуқ қилма. Агар яхши кўрсанг, турасан, мендан ҳам кўп турасан.

З У М Р А Д. У туrolмаса-чи?
З У Ҳ Р А О П А. Элёр яхши йигит. Назаримда, сени жуда яхши кўради. Айтгандай, қудаларни чақирамиз бугун. Даданг тайинлаб кетди.

З У М Р А Д. Ҳозир телефон қиламан дадамларга.
З У Ҳ Р А О П А. Кабинетидамас даданг ҳозир. Бугун территорияни айланадиган куни. Энди кечқурун табрикларсан. Бўлганингдан кейин ошхонага ўт. *(Кетади. Телефон жиринглайди.)*

З У М Р А Д. Алло, салом! Йўқ, бугун уйда бўламан. Дадамларнинг туғилган кунлари. Соат нечада? Бешда? Майли. Фақат бир соатга. Бораману қайтаман. Дадангизлар ҳам келишаркан. Бўпти. Албатта, бораман. *(Трубкани кўяди, кўзи акасига тушади.)* Қачон кирдингиз?

Ш У Ҳ Р А Т. Бир йилдан бери.
З У М Р А Д. Мен беҳазил сўраяпман. Эшитдингизми?
Ш У Ҳ Р А Т. Ипидан игнасигача!
З У М Р А Д. Уят эмасми?
Ш У Ҳ Р А Т. Врач учун уят гап йўқ. Бунинг устига синглимсан. Тўйгача сенинг жавобгарлигинг менинг бўйнимда. Ҳар бир қадаминг, ҳар бир сўзинг менга аён бўлиши керак. Ножўя ҳаракатлар қилмаслигим учун ўзинг ҳамма гапдан мени хабардор қилиб турганинг маъқул. Хуш, бўлажак қудалар бугун келишар эканми?

З У М Р А Д. Буни уларнинг ўзларидан сўранг.
Ш У Ҳ Р А Т. Лўнда ва аниқ жавоб. Ботировлар хонадонининг она томонига хос жавоб. Бечора йигит.

З У М Р А Д. Ким?
Ш У Ҳ Р А Т. Фаросатинг ҳам Ботировлар хонадонининг она томонига хос. Ким бўларди? Куёв. Бўлажак куёв. Ҳалитдан уни сиртмоққа оляпсанми, ўттиз саккиз йил эмас, у сендан юз йилда ҳам қутулолмайди. *(Зумрад акасини урмоқчи бўлади. Шухрат эпчиллик билан ўзини четга олади.)* Ботировлар хонадонидида қўл кўтариш маън этилган, ҳазилни тушунмайсанми? Гапларингнинг биттасини ҳам эшитганим йўқ, эшитган бўлсам ҳам, тушунмадим, яхшиси айт, дадамга нима совға қилдинг?

З У М Р А Д. Эсимдан чиқиб қолибди. Ҳали ГУМга бориб келаман.
Ш У Ҳ Р А Т. Мен манавини олдим. *(Чўнгагидан олтин пероли авторучкалар комплектини олиб кўрсатади.)* Паркер. Бир ошнамнинг таниши олиб келиб берди. Қалай? Дурустми?

З У М Р А Д. Жуда яхши. Дадам хурсанд бўладилар.
Ш У Ҳ Р А Т. Бобойга бари бир. Фарқига бормайдилар.
З У М Р А Д. Кеча билган экансиз туғилган кунларини, менга айтсангиз бўлмасмиди?!

Ш У Ҳ Р А Т. Бйласан, деб ўйладим. Ҳали ҳам кеч эмас. Меҳмонлар кечқурун келишади-ку?

З У М Р А Д. Меҳмонлар билан менинг нима ишим бор? Уларнинг туғилган куни эмас-ку? Эрталаб табрикласам яхши бўларди.

Ш У Х Р А Т. Мен атайин табрикламадим.

З У М Р А Д. Меҳмонларнинг олдида табрикламоқчиман, денг? Совгани ҳам ўшаларнинг олдида берасиз. Жуда чиройли бўлади. Мана, кўриб қўйинглар, мен қандай ўғилман, демоқчисиз-да?

Ш У Х Р А Т. Мазах қилаяпсанми?

З У М Р А Д. Нега энди? Тўғриси айтаяпман.

Ш У Х Р А Т. Ўғил ҳамманинг олдида отасини табрикласа, биринчи галда ота хурсанд бўлади. Нахотки шуни билмасанг? Яхшиси, менга айт, устозим профессор Саидовни кечқурунга чақирсам қандай бўлар экан? Дадамни яхши танийди. Завод конструкторлик бюросида куёви ишлайди. Яқинда кандидатский ёқлайди.

З У М Р А Д. Қайдам? Ойимдан сўраш керак.

Ш У Х Р А Т. Ойимдан сўрагим келмаяпти. Бирон мўлжал билан чақиряпсан, дейдилар.

З У М Р А Д. Нотўғрими?

Ш У Х Р А Т. Нотўғри! Профессор Саидов илмий раҳбарим. Уни чақиришни, албатта, бирон мўлжалга олиб бориб тақаш керакми?

З У М Р А Д. Ўзингизни соддаликка олманг, ака!

Ш У Х Р А Т. Хўп, уни чақиришдан бирон мўлжалим, мақсадим бор, дейлик. Бунинг нимаси ёмон? Раҳбарларини уйига чақирган, меҳмон қилган аспирантлар камми? Сен худди ойимнинг ўзисан. Тушунмайман сизларга. Ўзларингни сутдан ҳам оқ биласизлар. Поклик, виждон ҳақида жар соласизлар. Аслида-чи?

З У М Р А Д. Хўш, аслида қанақамиз? Гапиринг!..

Ш У Х Р А Т. Аслида ҳамма қатори одамсизлар. Ортиқ жойларинг йўқ.

З У М Р А Д. Шуҳрат ака... Сиз жуда ўзгариб кетдингиз. Билмадим, нима сабаб бўлди. Аспирантурада узоқ қолиб кетганингизми?.. Е ундан илгарирок, бирон нарса бўлдими!.. Сайёранинг кетиб қолганига ҳам ўзингиз айбдорсиз...

Ш У Х Р А Т. Оилавий ишларимга аралашма!

З У М Р А Д. Сайёра шу уйда турган эди. Аралашингга ҳаққим бор. У сизнинг кўрслигингизга, бепарволигингизга чидолмади.

Ш У Х Р А Т. Ҳа, яхши эди. Сенларнинг ҳаммаларинг яхшисанлар. Виставкага қўйса бўлади ҳаммангни. Битта мен ёмон. Жоҳил, фаросатсиз, кўрс, бепарво... Яна нима?

З У М Р А Д. Синглисининг акаси!.. (Зумрад Шуҳратни қучоқлайди, ўпади. Шуҳрат юмшайди.)

Ш У Х Р А Т. Албатта, синглисининг акаси. Сени яхши кўраман, Зумрад. Аммо Сайёрадек эрингни ташлаб кетсанг, кўрасан, калтаклайман бошлаб. Элёр яхши йигит.

З У М Р А Д. Ташлаб кетмайман. Юз йил яшайман Элёр билан... (Телефон жиринглайди. Зумрад шошиб олади.) Эшитаман! Дада? Вой, дада! Туғилган кунингиз билан табриклайман. Юзга, икки юзга кириш, дада! Ухлаб қолибман эрталаб. Шуҳрат акам ҳам шу ердалар. Табрикляптилар. Улар ҳам ухлаб қолибдилар. (Шуҳратга зўрлаб трубкани тутқазади.)

Ш У Х Р А Т. Салом, дада. Эрталаб табрикламоқчи эдим, эрта кетиб қолибсиз. Чин кўнгилдан, дада! Хўп, ҳозир бораман. Ма. (Трубкани синглисига узатади.)

З У М Р А Д. Эшитаман, дада. Шариф Раҳимович келадилар? Хўп, айтаман. Нима совға қилай (кулади.) Майли, ўзим биламан. Чарчаманг! Эртароқ келинг! (Трубкани қўяди.) Ҳа, ўйлаиб қолдингиз?

Ш У Х Р А Т. Ҳарҳолда... Илмий раҳбаримни чақирсаммикан, дейман?..

З У М Р А Д. Чўчиаяпсанми?

Ш У Х Р А Т. Нимадан?

З У М Р А Д. Билмасам?

Ш У Х Р А Т. Чўчиаяпганим йўқ. Лекин ҳамма менга яхши қарашини истайман. Тушунасанми?

(Зумрад жавоб бермайди.)

З У М Р А Д. Сиз одамсиз. Севги, нафрат яхши ва ёмон деган нарсаларни одамга чиқарган, ҳайвонларга эмас.

Ш У Х Р А Т. Уйимизда ойимлардан бошқа файласуф йўқ, десам, яна битта бор экан-ку. (Зарда билан чиқиб кетади.)

Тўртинчи кўриниш

Ботировнинг металл-конструкция заводлари бирлашмаси биносидаги кабинети. Деворларда турли чизмалар, «т» шаклидаги узун стол устида янги бир конструкциянинг макети. Кабинетда Ботиров, АХО бошлиғи Маҳкамов, бош директор ёрдамчиси. Директор ёрдамчиси ён дафтарига нималарнидир ёзапти.

БОТИРОВ. Наҳотки, ўртоқ Маҳкамов, билмасангиз, завод эшик тагидаги урнадан бошланади. Ҳар ҳафта чет эллардан одамлар келиб туришади. Нима билан шуғулланаяпсиз — билмайман. Боя одамлар орасида бу гапларни айтгим келмади. Е энгилроқ иш топиб берайликми?

МАҲКАМОВ. Қудрат Ботирович... айб менда. Лекин... биласизми... иккита завод қўшилиб кетганига ҳеч ўрганолмаяпман.

БОТИРОВ. Икки йил бўлди-ку бирлашма ташкил топганига?

МАҲКАМОВ. Икки йил бўлса ҳам, ҳеч ўрганолмаяпман. Эски заводга боринг... э... кечирасиз... ўзимизнинг биринчи заводга боринг. Ҳамма нарса саранжом-саришта. Бу завод... Ҳайронман... бегона ҳовлига ўхшайди.

БОТИРОВ. Рост гапни айтдингиз, Маҳмуд Орипович. Заводни мана шундай бегона ҳовли қилиб қўйганингиз учун сизни жазолашга тўғри келади. Олег Петрович, ёзинг, иккинчи завод территорияси ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги учун, ўт тушиш хавфсизлиги чораларига совуққонлик билан қаралгани учун бирлашма маъмурий-хўжалик бошлиғи ўртоқ Маҳкамов бир ойлик мукофотдан маҳрум этилсин. Буйруқ бирлашманинг ҳамма бўлимлари, цехларида ўқиб эшиттирилсин.

ОЛЕГ ПЕТРОВИЧ. Хўп бўлади.

МАҲКАМОВ. Қудрат Ботирович... ахир...

БОТИРОВ. Гап тамом. Яна бир савол. Нега шу пайтгача ОТЗда, ОТК ва конструкциялик бюроларида кондиционерлар ўрнатилмади?

МАҲКАМОВ. Шаҳарда кондиционер йўқ. Савдода бор. Лекин сиз билан ҳеч қаердан топиб бўлмапти. Таъминотчиларга ҳар куни жаврайман. Йўқдан бошқа гапни эшитмайман.

БОТИРОВ (*селектор тугмасини босиб*). Таъминот бошлиғини чақиринг. **СЕКРЕТАРЬ ОВОЗИ.** Хўп бўлади.

БОТИРОВ (*Маҳкамовга*). Нега шуни илгарироқ айтмадингиз? Албатта, директорнинг ўзи сўраши керакми? Ишни то чекка-чеккадан шикоят тушгунигача олиб бориш дангаса, ландовур одамларнинг иши, ўртоқ Маҳкамов! (*Таъминот бошлиғи киради.*)

ТАЪМИНОТ БОШЛИҒИ. Чақирган экансиз, Қудрат Ботирович.

БОТИРОВ. Қосим Ҳайдарович, бирлашма кондиционерлар билан қачон бутунлай таъминланади?

ТАЪМИНОТ БОШЛИҒИ. Яқинда, Қудрат Ботирович. Ҳозирча... атиги йигирмата етмаяпти. Кеча шаҳар савдо бошқармасида бўлдим. Кейинги ойда, албатта, бўлади... дейишяпти. Заводнинг бир цехи тўхтаган экан профилактикага. Шунинг учун кам келибди. (*Ботиров селектор тугмасини босади.*)

БОТИРОВ. Мени Боку билан уланг. Кондиционер заводи билан.

СЕКРЕТАРЬ. Ҳозир.

БОТИРОВ. Маҳмуд Орипович, ҳозирча иккита кондиционер бор. Шуларни ОТКга қўйиб беринг.

МАҲКАМОВ. Қаерда бор?

БОТИРОВ. Биттаси менинг кабинетимда. (*Кабинетнинг охирига ишора қилади.*) Иккинчиси... Иккинчиси Қосим Ҳайдаровичнинг кабинетиди.

МАҲКАМОВ. Қудрат Ботирович... ахир...

БОТИРОВ. Эътироз қилманг, ОТКда асосан аёллар. Уларни хафа қилмайлик.

МАҲКАМОВ. Хўп бўлади. Кетсам майлими?

БОТИРОВ. Боринг. Аммо бари бир буйруқ чиқарилади. (*Маҳкамов кетади.*)

СЕКРЕТАРЬ ОВОЗИ. Қудрат Ботирович! Трубки олинг. Али Мамедов.

БОТИРОВ (*телефон трубкасини олиб*). Али Мамедович? Салом-алайкум. Яхшимисиз? Москвада, семинарда кўрмадим сизни? Соғ-саломатмисиз? Раҳмат. Албатта, бораман. Бокуга бир марта, йўлақай кириб ўтганман. Ўзингиз келинг, куз — яхши пайт. Албатта, келинг. Али Мамедович, катта бир илтимос. Бизга ўттизта «Боку — 2500» дан керак. Жуда зарур. Раҳмат. (*Трубкини қўяди.*) Олег Петрович, бу кишига (*таъминот бошлиғига ишора*

қилади) тезда командировка қоғозларини тайёрланг. Қосим Ҳайдарович, бугун учасиз.

ТАЪМИНОТ БОШЛИҒИ. Хўп бўлади. (Кета бошлайди.)

БОТИРОВ. Олег Петрович. Сиз ҳам бўшсиз. ОКС бошлиғи билан бош инженер хонамга киришсин. (Кетади. Ботиров телефонлардан бирини кўтариб, ўйланиб қолади, кейин номерни тера бошлайди.)

БОТИРОВ. Ирина Степановна! Салом. Яхшимсиз. У!.. Қаердан билдингиз? Раҳмат, катта раҳмат. Ешсиз? Ҳа, қариликни ҳали бўйнимга олганим йўқ. Ирина Степановна, хабарингиз борми, ўқиганмикан? Уқиди? Узидами? Биз томонга кетди? Қачон? (Соатига қарайди.) Раҳмат. (Трубкани қўйганда, эшик очилиб, бирлашма вакиллари киришади. Қўлларига гул, аллақандай совға.)

І-ВАКИЛ. Мумкинми, Қудрат Ботирович?

БОТИРОВ. Марҳамат. Келинглари! Нима гап?

ВЕТЕРАН. Ҳеч гап йўқ. Бир минут вақтингизни оламин.

БОТИРОВ (ўрнидан туриб). Хўш, қулоғим сизларда.

І-ВАКИЛ. Қудрат Ботирович. Бугун сизнинг бахтли кунингиз. Чин юракдан, бутун коллектив номидан табриклаймиз.

ВЕТЕРАН. Бошлиғимиз, директоримиз бўлганингиз сабабли юрагимиздаги баъзи бир гапларимизни айтишга уяламиз. Лаганбардорлик, таъмагирлик бўлиб туюлиши мумкин. Лекин бир гапни айтмасдан иложимиз йўқ. Бутун коллектив, ҳаммамиз сиз билан ишлаётганимиздан хурсандмиз. Раҳмат сизга. Бахтли бўлинг. Умрингиз узоқ бўлсин. (Совгани беришади, гулларни узатишади.)

БОТИРОВ. Раҳмат. Мен ҳам сизлар билан ишлаётганимдан хурсандман. (Эшик очилиб, обком секретари пайдо бўлади.)

РАҲИМОВ. Мен ҳам шу табрикларга қўшилсам бўладими? (Ҳамма билан қўл бериб кўришади.) Салом, ўртоқлар. Табриклайман, Қудрат Ботирович. Юзга кириш. Ҳаётингизга гард юқмасин. (Уни қучоқлайди.)

БОТИРОВ. Раҳмат. (Вакилларга.) Раҳмат, ўртоқлар. (Вакиллари кетишади. Раҳимов селектор тугмасини босади.)

РАҲИМОВ. Раънохон. Ун минутча ҳеч кимни директор хонасига киритманг.

СЕКРЕТАРЪ. Хўш, ўртоқ бош директор, гаплашиб оламизми? (Утиради. Ботиров ҳам рўпарасига ўтиради.) Менга ростини айт-чи, Қудрат, бу... аризани жаҳл устида ёздингми, ё мастликдами?

БОТИРОВ. Ичмаслигимни биласан. Бирлашмада жаҳл чиқарадиган жиддий бир иш йўқ.

РАҲИМОВ. Демак... Ақлинг расо пайти, юрагинг бир маромда уриб турган пайти ёзгансан. Шундайми?

БОТИРОВ. Шундай. Эскича айтганда, етти ўлчаб, кейин кесдим.

РАҲИМОВ. Мулоҳазали одамлигингни яхши биламан. Ешлигингда ҳам шундай эдинг. Фронтда ҳам хотиржам, совуққонлик билан жанг қилардинг. Аммо кеча кечқурун ўзинг кирмай, қабулхонага ташлаб кетган аризанг — ёш боланинг иши. Шунинг учун ўзим олдинга келақолдим. Бюро аъзоларидан биронтаси ўқиб қолса, уят бўлади, сени енгилтакликда айблади. Мана, аризанг. (Тўрт буклоғлик қоғозни Ботировнинг олдига ташлайди.) Сейфингнинг бир бурчагига солиб қўй. Яхшиси, йиртиб ташла. Сен ёзмадинг, мен ўқимадим.

БОТИРОВ. Йўқ, Шариф. Мен ёздим, сен ўқидинг.

РАҲИМОВ. Нима?

БОТИРОВ. Аризани... Дўппимни ёнимга қўйиб, жиддий ўйлаб ёзганман. Сен ҳам худди шундай, жиддий ўқигансан. Агар жиддий ўқимаган бўлсанг, мана, қайта ўқиб чиқ. Аммо ҳозир ўқийсан, ҳозир фикрингни айтасан. Масала сен ўйлагандек осон эмас. Енгилтаклик ҳам эмас. Уқи. (Хатни ўртоғи олдига суради.) Кеча бирдан илҳомим кўзиб қолиб ёзганим йўқ бу аризани. Узоқ ўйлаганман.

РАҲИМОВ. Яна эски гапни бошладингми?

БОТИРОВ. Ҳа. Бу гап бирон чора кўрилмагунча тугамайди.

РАҲИМОВ. Мен бу гапларга чек қўйдик, деб ўйловдим.

БОТИРОВ. Мен ҳам. Аммо ҳаёт бунинг аксини кўрсатаяпти.

РАҲИМОВ. Қўрқяпман, дегин?

БОТИРОВ. Жанг кўрган одамга бу гап оғир ботади. Олдини оляпман.

Осмонда булутлар пайдо бўлди. Аммо ҳозирча улар ўтлаб юрган пода. Хавфи йўқ. Бир кунмас, бир кун булутлар қўшилиб, чақмоқ чақиб, тепамизга келади, жала қуяди. Ушанда битта менга эмас, сенга ҳам қийин бўлади.

РАҲИМОВ. Жуда чиройли тасвирлаб бердинг бостириб келаётган хавфни. (Жилмайди.)

БОТИРОВ. Кулма. Хавф чиндан ҳам бостириб келяпти.

РАҲИМОВ. Тўхта. Аниқроқ қилиб гапир. Қандай хавф. Билиминг етишмаётганими?

БОТИРОВ. Бу ҳам хавф.

РАҲИМОВ. Хўш, яна қандай хавф бор?

БОТИРОВ. Тажрибасизлик.

РАҲИМОВ. Тажрибасизлик? Дўстим, мана бу гапингга мутлақо қўшилолмайман. Неча йилдан бери металл билан шуғулланасан! Адашмасам, ўттиз йилдан ошди. Шундайми?

БОТИРОВ. Ўттиз икки йил бўлди.

РАҲИМОВ. Ўттиз икки йилдан бери металлнинг сен билмаган ажинлари қолдимикан? Оддий металл қуювчиликдан завод раҳбарлигигача бўлган ҳамма ишларда ишлаб чиқдинг. Шу тажрибасизлик бўладими?

БОТИРОВ. Яқин-яқингача металлни яхши биламан деб келардим. Афсуски, билмас эканман. Металл ҳақидаги илм ўсиб кетибди. Мен ундан орқада қолибман. Ҳозирги ёшлар мендан кўп билади. Мен завод директорини шахматчига қиёс қиламан. Яхши шахматчи етти-саккиз йўлни олдиндан кўради. Мен, нари болам, уч йўлни кўряпман. Содда қилиб айтганда, эртадан нарини билмай қоляпман. Бу дангасалиқдан эмас, йўқ, кўролмапман. Одам сифатида, коммунист сифатида сенга очиқ гапим шу. Бизнинг даврда, айниқса эртага, индинга бундай ишлаб бўлмайди. Ўтган куни бўлса керак, кечқурун бош инженерининг, Рустамовнинг хонасига кириб қолдим. Конструкторлик бюросидаги уч-тўртта ёшлар, яна мен танимаган йигитлар, институтдан келишган экан, қизгин баҳслашиб ўтиришибди. Қизиқдим. Нима учун қурилишда металл конструкция — арматура ишлатамиз, масалан, пластмассага озгина металл қўшилса-ю, пишиқлик ва чидамлиги оширилса бўлмайдами? Ана шунинг устида баҳслашиб ўтиришган экан. Эшитяпсанми? Балки бу хомхаёлдир. Лекин шундай хаёл менинг бошимга келгани йўқ. Металлни ишлаб чиқариш кўп меҳнат ва катта харажат талаб қилади. Шунинг учун металл конструкция қимматга тушади. Улар шу ҳақда ўйлашапти. Менинг бўлса, кўз олдимда план, квартал плани, йиллик план... Ҳамма ишларим ана шу планни бажаришга қаратилган. Шу билан чарчайман, бошқа нарсаларни, айниқса, келажакни ўйлашга на вақтим бор, на қувватим!.. Ахир, бундай ишлаб бўлмайди. Тушунсанг-чи? Бир ёзувчининг фикрича, шахмат тахтасида битта дона етишмайди.

РАҲИМОВ. Қандай дона экан?

БОТИРОВ. Шер.

РАҲИМОВ. У қаерда туради?

БОТИРОВ. Тахтадан четда.

РАҲИМОВ. Нима қилади у?

БОТИРОВ. Кўп вақт кетказмаслик учун энгилаётган шоҳни таппа босади. Шу билан ўйин тамом.

РАҲИМОВ. Ўйиннинг қизиғи қолмайди унда.

БОТИРОВ. Шахмат тахтасида шундайдир. Лекин ҳаётда бекор кетган вақт — жиноят. Шер энгилаётган томонни кўрдими, ўйинни шартта тўхтатиши керак. Мен энгилаётганимни сезиб турибман. Қўлингдаги аризани шунинг учун ёздим.

РАҲИМОВ (ўйланиб). Мўлжалинг борми?

БОТИРОВ. Бор. Рустамов. Бош инженерим. Ўзига билдирмай уни узоқ тайёрладим. Яхши директор бўлади. Албатта, агар унга ёрдам бериб турилса.

РАҲИМОВ. Ўзинг нима қилмоқчисан?

БОТИРОВ. Ҳарқолда пенсия сўрамайман. Ишлайман.

РАҲИМОВ. Қаерда?

БОТИРОВ. Шу ерда, заводда. Масалан, ОТКда. Бу ҳам жиддий иш. Тажриба, билим талаб қилади. Лекин бунга эплайман.

РАҲИМОВ. Зухра биладими?

БОТИРОВ. Бугун айтаман. У мени тушунади.

РАҲИМОВ. Депутат, обком аъзоси, Иттифоққа донғи кетган бош директор ўз хоҳиши билан ишдан бўшатилади... Одамлар тушунармикан? Ўртоқлигимизни ҳамма билади. Икки ўртоқнинг орасидан ола мушук ўтибди, дейишмасмикан?

БОТИРОВ. Эси бутун, мард одам тушунади. Кейин менинг чўчийдиган жойим йўқ.

РАҲИМОВ. Покиза, соф виждонли одамлигингни билардим. Лекин

бунчаликсан деб ўйламаган эдим. Қани энди ҳамма сенга ўхшаса!.. Қамаш лозим бўлган айблари учун ишдан олганингда «дод» дейдиганлар, ёш боладек йиғлайдиганлар, ошна-оғайнини ўртага соладиганлар бор. Шикоят қилишади, тушларида ҳам амалларини кўришади. Аммо ишни ўйлашмайди. Шулар сени эшитганда эди...

БОТИРОВ. Демак... келишдик?

РАҲИМОВ. Йўқ. Келишмадик, яхши йигит. Бюродан кейин уйингда бола-чақанг олдида батафсил гаплашамиз.

Бешинчи кўриниш

Оддийгина хона.

ЗУМРАД. Галстук сизга ярашибди, муборак бўлсин! Биласизми, дадам ё акамларга бирор нарса олсам, сизга ҳам олгим келади. Нега-а?

ЭЛЕР. Чунки сиз мени... (Энди у ўрнидан туриб кетади, бориб деразага тикилади.) Зумрад... Биласизми... мен сизга бир нарсани айтмоқчи эдим...

ЗУМРАД. Нимани, Элик?

ЭЛЕР. Биз... биз... тўйни... илгарироқ қилишимиз керак эди. Ҳатто кеча бўлса ҳам бўларди...

ЗУМРАД. Тушунмадим. Нима деяпсиз, Элёр? Тўйнинг қачон бўлишининг менинг гапларимга нима алоқаси бор? Кейин... Нега энди илгарироқ қилишимиз керак экан? Бир ойдан кейин бўлса нима қилади? Нима ўзгаради?

ЭЛЕР. Ўзгаради эмас, ўзгарди. Бугун ўзгарди.

ЗУМРАД. Нима бўлди ўзи? Ҳеч нарсага тушунмаяпман.

ЭЛЕР. Бугун... Зумрад... Дадангиз ишдан олинди!

ЗУМРАД. Нима? Дадам ишдан олинди?!

ЭЛЕР. Ҳа. Ишдан олинди. Бугун область билади ҳозир буни.

ЗУМРАД. Нега ишдан олинади дадам? Нима қилибдилар улар? Ким айтди сизга?

ЭЛЕР. Дадам айтдилар. Бугун обком бюросида Қудрат акани ишдан бўшатишибди. Энди министр тасдиқлаши керак. Министр ҳеч маҳал обкомга қарши чиқмайди.

ЗУМРАД. Ишдан бўшатишди... Нега биз билмаймиз?.. Акам, ойим... Эрталаб... эрталаб дадамларнинг ўзлари билан гаплашгандим телефонда. Ҳеч нарса деганлари йўқ.

ЭЛЕР. Ўзларига айтишмаган-да. Бюрога борганларида билганлар.

ЗУМРАД. Ишдан бўшатишди... Тавба... Нега бўшатишди? Нима гуноҳ қилибдилар дадам?

ЭЛЕР. Буни ҳозирча обкомдагилардан бошқа ҳеч ким билмайди. Ўз аризаларига мувофиқ бўшатишибди.

ЗУМРАД. Ўз аризаларига мувофиқ? Нега шунга айтмайсиз?

ЭЛЕР. Бунинг нима аҳамияти бор? Йўли шунақа бўлади. Ўз аризасига мувофиқ бўшатилади, дейишади. Аслида эса...

ЗУМРАД. Аслида нима?

ЭЛЕР. Шунга ҳам билмайсизми? Аслида ўзлари бўшатишган. Юқоридагилар. Лекин ҳайронман. Дадам ҳам ҳайронлар. Қудрат ака обкомнинг биринчи секретари билан яхши эдилар. Бирга ўсишган, бирга ўқишган. Фронтда ҳам бирга бўлишган экан. Шу одам ҳам ёрдам беролмабди.

ЗУМРАД. Нима айб қўйишибди?

ЭЛЕР. Буни ҳеч ким билмайди.

ЗУМРАД. Дадангиз-чи?

ЭЛЕР. Дадам бюрода бўлмаганлар. Ўртоқлари айтибди. Гўшт комбинатининг директори. Айблари партиявий ишлари кўрилаётганда маълум бўлади.

ЗУМРАД. Партиявий ишлари? Бу нима деганингиз?

ЭЛЕР. Ишдан олинган раҳбарнинг доим партиявий иши кўрилади. Лойиқми у партия аъзолигида қолишга ё биронта жазо билан қолдирилади-ми?..

ЗУМРАД. Элёр!.. Нима деяпсиз ўзингиз? Ҳақорат қиляпсиз-ку дадамни? Дадам — ҳақиқий коммунист. Унинг сиз айтган партиявий ишини ҳеч ким кўролмайди. Биласизми, у партияга қачон кирган? Катта Фарғона канали қурилишида! Унга Йўлдош Охунбобоевнинг ўзи рекомандация берган. У — уруш қахрамони! У... у...

ЭЛЕР. Зумрад! Ўзингизни босинг. Мен Қудрат акамларни жуда ҳурмат қиламан. Дадам ҳам ҳурмат қиладилар. Бу... Бу ахир бир тахмин-да. Кейин... менинг эмас, дадамларнинг, одамларнинг тахмини.

З У М Р А Д. Тахмин? Бунақа тахминни паст одамлар қилади, айби бор, гуноҳи бор одамлар қилади.

Э Л Е Р. Ундай деманг, Зумрад...

З У М Р А Д. Мен тўғриси айтмоқчиман. Фақат айбдор одамлар бировларни ўзларига ўхшатишади.

Э Л Е Р. Зумрад, бекорга бундай деяпсиз. Кейин... менинг дадам ишдан олинганлари йўқ.

З У М Р А Д. Кечирасиз. Мен билмабман. Ишдан олинган менинг дадам.

Э Л Е Р. Зумрад...

З У М Р А Д. Хўп, майли. Бирон айблари бўлса керакки, ишдан бўшатишган. Лекин у киши менинг дадам бўладилар. Мен учун у киши пок, соф виждонли, мард, тўғрисиўз одамлар. У кишини ҳеч кимга ҳақорат қилдириб қўймайман. Сизга ҳам.

Э Л Е Р. Мен у кишини ҳақорат қилганим йўқ. Яна қайтариб айтаман, мен одамларнинг гапини айтдим холос.

З У М Р А Д (*ўзини тугиб олади, хаёлидан яна Элёр айтган гаплар ўтади*). Майли. Нима бўлганини дадамнинг ўзлари айтиб берадилар. Лекин... мен бир нарсага тушунмаяпман. Тўйимизни... Дадамларнинг ишдан бўшашларига нима алоқаси бор?

Э Л Е Р. Наҳотки тушунмасангиз, Зумрад...

З У М Р А Д. Нега энди тўй бир-икки ой олдин, жуда бўлмаганда кеча бўлгани яхши эди?

Э Л Е Р. Нега, нега?.. Бу оддий аксиома-ку! Дадангиз ишдан олиниб турса-да, биз тўй қилсак! Иккала ҳовлида карнай-сурнай чалинса!.. Бунда қандайдир мантиқ йўқ. Дадангизнинг кайфиятлари яхши бўлмаса, ўртоқларининг кайфияти паст бўлса... Одамлар нима дейди? Кимга тўй татийди?

З У М Р А Д. Сиз... сиз неча марта ишдан олингансиз?

Э Л Е Р. Менми? Нималар деяпсиз, Зумрад? Мен бир кун ҳам ишламаганман. Уқияпман-ку?! Наҳотки билмасангиз?

З У М Р А Д. Виламан. Сиз ҳозир аспирантурасиз. Икки йилдан сўнг фан кандидати бўласиз. Ушандан кейин ҳам ишлайсиз. Докторлик диссертациясини ёзасиз. Уч йилдан кейин доктор бўласиз. Бу сизнинг ва дадангизнинг беш йиллик, қаерлардадир тасдиқланган аниқ программангиз. Ундан кейин дарс берасиз бирон институтда. Шўринг қургур студентлар бир кунлик иш тажрибаси бўлмаган, ҳеч қаерда ишдан олинмаган одамдан илм ўрганеди.

Э Л Е Р. Сиз мени ҳақорат қиляпсиз. Лекция ўқиш ҳам иш.

З У М Р А Д. Албатта, иш. Оғир, машаққатли иш. Лекин ўз фанини яхши кўрган одамга иш. Сиз яхши кўрмайсиз. Ҳозир билдим бунди. Сизга илмий даража, унвон керак.

Э Л Е Р. Зумрад, ўтинаман. Ҳақорат қилманг!..

З У М Р А Д. Йўқ, мен сизни ҳақорат қилаётганим йўқ. Айтганча, докторликка қизиқаётганингиз ёлғонми? Қани, ёлғон, денг-чи? Нега индамай-сиз? Ёлғонми, ростми?

Э Л Е Р. Орзуга айб йўқ.

З У М Р А Д. Сизда орзу нима қилади? Сизда аниқ программа бор. Шу программадан сиз бир қадам ҳам четга чиқмайсиз. Танқдай бостириб борасиз. Йўлингизни кимдир мабодо тўсмоқчи бўлса, албатта мажақлаб ўтиб кетасиз!.. Йўқ, сизни мен ҳақорат қилаётганим йўқ. Сиз мени... отамни ҳақорат қиляпсиз! Биз ҳозир йўлингизда гов бўлиб қолдик. Ишдан олинган дадам ва мен. Одамлар нима дер эмиш!.. Тўй татимас эмиш?.. Ишдан бўшаш қачондан бери фожиа бўлиб қолди? Ишдан бўшаганлар, ишдан бўшатишганлар камми? Одамлар қарийди, хато қилади, ўлади. Нима бўпти? Йўқ, ишдан бўшаш фожиа эмас, фожиа, биласизми нима, Элёр? Кўнгил қолиши — фожиа. Одам деб, илонни эркалаш — фожиа. Бир лаҳзада ҳаётинг остин-устин бўлиши — фожиа! Ғўр эканман, кўр эканман. (*Иғи аралаш кулади.*) Одамлар нима дер эмиш... Тўй татимас эмиш... Йўқ, Элёр, одамларни, қаҳри қаттиқ ё аҳмоқ, деманг. Одамлар ҳаммасини тушунади. Гап сизда. Сиз қўрқиб кетдингиз. Ким билади, балки отангиз қўрқиб кетгандир? Менга бари бир. Тўйни суриб, обрўйингизни сақлаб қолмоқчисизлар. «Бу қандай гап? Отаси ишдан олиниб турса-да, бугун, эртаси куни ўғлимизни қизига уйлантирсак... Партиядан ўчириб юборилса нима бўлади?» Топдимми? Тушундимми сизни? Тушундим. Лекин сиз ўйлагандек бўлмайди! Мен сизга тегмайман!

Э Л Е Р. Зумрад!.. Ахир мен... Бундай деганим йўқ-ку?

З У М Р А Д. Дедингиз. Кўзларингиз айтиб турибди. Мен сизга тегмайман!

Э Л Е Р. Бундай деманг. Фақат бир оз сабр қилайлик дедим...

З У М Р А Д. Ҳозиргина бундай деганим йўқ, деб турувдингиз. (*Истеҳзоли кулади, кейин унинг юзига тикилиб туриб, шапалоқ туширади.*) Худбин..

Номард! (Хонадан чиқиб кетаётиб, тўхтайтиди. Каравот устида ётган галстукни олиб сумкасига солади.) Дадам билан бир хил тақишингизни истамайман. Сиз у кишининг... тукига ҳам арзимаيسىз! (Кетади.)

Олтинчи кўриниш

Учинчи кўринишдаги хона. Телефон жиринглайтиди. Қўллари унга беланган Зухра Содиқовна югуриб кириб, трубкани олади.

З У Х РА О П А. Эшитаман. Раҳима, сизмисиз? Ҳа, йўқ!.. Кечкуруннинг хозирлигини кўриб юрибман. Раҳмат. Вой, нега? Командировка? Бугун-а? Эртага қолдира қолсинлар! Узларининг қўлларида-ку? Атайлаб Наби Ҳасанович учун қовоқ сомса қилаётувдим. Иложи йўқ? Ҳа, майли. Айтиб қўяман. Ҳа, албатта, айтаман. Саломат бўлинг. (У трубкани қўяётганида, хонага бир бегона одам кириб келади. Зухра Содиқовна ҳайрон бўлиб унга тикилади, кейин шошиб ун юқи қўлларини орқасига яширади.)

Б Е Г О Н А К И Ш И. Салом. Кўча эшик очиқ экан, кириб келавердим. Ит бўлса керак, деб чўчувдим, йўқ экан.

З У Х РА О П А. Биз ит боқмаймиз. Утиринг.

Б Е Г О Н А О Д А М. Ҳожати йўқ. (У шошмасдан хонага кўз югуртириб чиқади, кейин ўртага келиб ўтиради.) Мени танимадингиз-а?

З У Х РА О П А. Кечирасиз, танимай турибман. Келинг, мен ҳозир чой дамлайман.

Б Е Г О Н А О Д А М. Раҳмат. Керакмас. Қудрат Ботирович йўқмилар?

З У Х РА О П А. У киши ишдалар. Кечкурун келадилар. Нима гапингиз бор эди?

Б Е Г О Н А О Д А М. Шундай денг?.. Мен бугун Қудрат Ботирович эрта қайтса керак, деб ўйловдим.

З У Х РА О П А. Ким билади, балки келиб қоларлар? Бугун у кишининг туғилган кунлари.

Б Е Г О Н А О Д А М. Ҳамманинг ҳам туғилгани куни бор. Уладиган куни ҳам бор. Афсуски, ҳамма туғилган кунини билади, лекин ўладиган кунини билмайди. Билса яхши бўларди. Нима дедингиз, Зухра Содиқовна?

З У Х РА О П А. (ҳамон ҳайрон). Гапингизга тушунмаяпман.

Б Е Г О Н А О Д А М. Мен ҳаёт ва ўлим ҳақида гапиряпман. Одамлар қачон ўлишини билганда, қадамини ўйлаб босарди, демоқчиман. Тўғри эмасми?

З У Х РА О П А. Тўғри, лекин...

Б Е Г О Н А О Д А М. Лекин мен сизни танимапман, нега келдингиз, демоқчисиз? Топдимми?

З У Х РА О П А. Тўғри. Мен сизни энди кўриб турибман.

Б Е Г О Н А О Д А М. Лекин мен ҳақимда эшитгансиз.

З У Х РА О П А. Эшитгансиз?

Б Е Г О Н А О Д А М. Ҳа, эшитгансиз. Эрингиз айтиб берган. Билишимча, эрингизнинг сиздан яширадиган сири йўқ.

З У Х РА О П А. Менимча ҳам шундай.

Б Е Г О Н А О Д А М. Мен Зиёхўжаевман. Эсингизга тушдими? Республикага донғи кетган таъминотчи Зиёхўжаев. Замона зайли билан эрингиз раҳбарлик қилган заводда ҳам ишладим. Шундай бўлиб қолди. Уч йил бурун ўртоқ Ботиров мени ўғирликда айблаб қаматди. Уч минг метр ноёб труба ни четга жўнатган эдим, билиб қолди. Шерикларимдан биттаси сотиб қўйди, бўлмаса билмас эди. Ҳамма-ҳамма ҳужжатларни мен доим ўрнига қўйиб юраман. Уша гал рафлатда қолдим.

З У Х РА О П А. Бу гапларни нега менга гапиряпсиз? Менга қанақа дахли бор?

Б Е Г О Н А О Д А М. Дахли шуки, Зухра Содиқовна, эрингиз мени қаматиб, ёш боланинг ишини қилди. Ошна-оғайнилар омон бўлсин, муддатидан илгари кутқариб олишди. Лекин эрингиз ўзига битта душман орттирди.

З У Х РА О П А. Душман?

Б Е Г О Н А О Д А М! Ҳа-да!

З У Х РА О П А. Душман сизми?

Б Е Г О Н А О Д А М. Ақлли одамнинг садағаси кетсанг арзийди. Мен.

З У Х РА О П А. Хўш, душман бўлиб нима қилардингиз? Дуэлга чақирардингиз?

БЕГОНА ОДАМ. Дуэль — ўтмиш сарқити, Зухра Содиқовна. Ўч олишнинг замонавий йўллари бор. Масалан, яхши бир хат. Алам билан, дард билан ёзилган хат. Телефон. Зиёли, кўнгли бўш одамга телефон кифоя қилади. Хат ортиқча. Ўртоқ Ботиров аслида кўнгли бўш одам. Салга бориб келади. Тасаввур қилинг, ҳар куни маълум бир вақтда уйингизда телефон жиринглайди. Оласиз. Босиқ, тиниқ овозда сизга ўлим тилайди. Узоқ эмас, атиги бир ой шундай қилиш кифоя. Натижада, уй бетинч, серғалва. Инфаркт муҳайё. Баъзиларга бир ой ҳам кўплик қилади, бир ҳафта етади. Лекин, Зухра Содиқовна, сиз хавотир олманг. Мен қамоқхонада, ахлоқ тузатиш дорилфунунида эрингизга душман эдим. Ажойиб режалар тузиб қўйган эдим ўчимни оладиган. Энди душман эмасман. Энди бетарафман. Эрингиз ўзига-ўзи душманлик қилиб қўйибди. Бугун ўз аризасига мувофиқ ишдан бўшабди.

ЗУҲРА ОПА. Нима?

БЕГОНА ОДАМ. Эрингиз ўзи ишдан бўшабди, дейман. Ўзи ариза бериб бўшабди. Қойилман, пухта одам экан. Мен ўйлагандан ҳам пухта экан. Бу биллур қандил, қулоғингиздаги бриллиант зирак, бу мухташам қаср ўзидан-ўзи келадими? Қайси маош етарди бунга? Лекин, Зухра Содиқовна, эрингиз бундан ҳам кўпга етиши мумкин эди, қулоқ солмади. Аксинча, арзимаган нарсага мени қаматди. Бир ҳисобда... бу ҳам пухталики... Аммо эрингиз отми вақтида қамчилаб қолибди.

ЗУҲРА ОПА. Кетинг бу ердан! Ҳозироқ кетинг!

БЕГОНА ОДАМ. Кетаман. *(Ўрнидан туради.)* Ўзи бўлса ўзини, бўлмаса сизни бир ҳаяжонга солай, кўнглимни бўшатай, дедим-да...

ЗУҲРА ОПА. Йўқол, муттаҳам!

БЕГОНА ОДАМ. Омон бўлинг, Зухра Содиқовна. Сизга сабр-тоқат тилайман. *(Кетади. Зухра Содиқовна бутун вужуди қақшаб, йўланиб қолади. Шошиб телефон қила бошлайди.)*

ЗУҲРА ОПА. Бирлашмами? Раъно? Сизмисиз? Қудрат Ботирович ўзларидамилар? Келганлари йўқ? Қаёққа кетувдилар? Обкомга? Келсалар, менга телефон қилсинлар. Уйга, ҳа кутаман. *(Трубкани қўяди, шу он телефон жиринглайди, трубкани кўтаради.)* Лаббай? Ҳа, Салима, яхшимисиз? Ҳеч нарса эшитганим йўқ. Ишдан олишибди? Бўлмаган гап. Йўқ, ишонмайман. Салима, сизга ҳам маслаҳат бераман. Ишонманг. Баъзан одамлар оёғи билан эмас, оғзи билан юради. Ўзлари бўшамоқчи эдилар? Бундан кабарим бор. Ҳа, ҳа, ўзлари. Мен ҳам шунинг тарафдори эдим. Йўқ, йўқ, бошқа ҳеч қандай сабаби йўқ. Кечқурун ўзлари айтиб берадилар. Нега келолмайсизлар? Майли, ўзларинг биласизлар. Хўп, хайр. *(Зухра Содиқовна трубкани қўйиб, диванга ўтиради. Унинг хаёли паришон. Шу пайт хонага Ботиров кириб келади.)*

БОТИРОВ В. Зухра? Сенга нима бўлди?

ЗУҲРА ОПА *(бошини кўтариб).* Ҳеч нима. Ўзим шундай. Эрта келдингиз?

БОТИРОВ *(костюмини ечар экан).* Обком бюросидан келаяпман. Зухра, биласанми, ҳамма илтимосларимни қондиришди.

ЗУҲРА ОПА. Ким директор бўлди?

БОТИРОВ В. Рустамов. Елкамдан тоғ ағдарилгандек бўлди.

ЗУҲРА ОПА. Демак, хурсандсиз?

БОТИРОВ В. Хурсанд бўлганда қандоқ?! Зухра, тўхта, хомуш кўринасан? Нима бўлди? Тинчликми?

ЗУҲРА ОПА. Тинчлик. Менга нима қиларди? Мен ҳам хурсандман.

БОТИРОВ В. Ростданми? Қани, менга қара-чи? Йўқ, хурсандга ўхшамайсан. Нима безовта қияпти?

ЗУҲРА ОПА. Ҳеч нима.

БОТИРОВ В. Чарчадингми? Чарчагансан. Шунинг учун меҳмон чақиришни хуш кўрмайман. Ҳамма ташвиш сенинг бошингга тушади.

ЗУҲРА ОПА. Йўқ. Чарчаганим йўқ. Меҳмон кутишдан ҳам чарчамайман.

БОТИРОВ В. Бари бир чарчаган кўринасан. Нимадандир хомушсан. Топдим. Менинг қилган ишимдан хафасан. Топдимми?

ЗУҲРА ОПА. Йўқ.

БОТИРОВ В. Баъзилар менинг бу ишимни қўрқоқлик, деб тушунишлари мумкин. Бундай эмас.

ЗУҲРА ОПА. Мен бундай тушунганим йўқ. Сизни биламан. Бугунги қилган ишингиз мардлик. Ҳар ким ҳам бундай қилмайди.

БОТИРОВ В. Сен шундай деб биласанми?

ЗУҲРА ОПА. Ҳа. Бу ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Ишни эпломаса ҳам, амалига тиш-тирноғи билан ёпишиб олганлар йўқ эмас.

БОТИРОВ. Гапинг рост. Билинар экан. Бюрода ҳам бюро аъзоларидан баъзилари шундай дейишди. Лекин менга зўрға-зўрға жавоб беришди.

ЗУХРА ОПА. Қудрат ака... айтинг... шошилмадингизми?

БОТИРОВ. Йўқ, жуда вақтида бўлди.

ЗУХРА ОПА. Менга ҳам кўпроқ вақтингиз қолади энди. Бир оз дам оламиз. Саёҳатга чиқамиз.

БОТИРОВ. Албатта, чиқамиз. Рустамов озгина киришиб олсин. Баъзи нарсаларни унга ўргатишим керак.

ЗУХРА ОПА. Сизга биров ўргатганмиди?

БОТИРОВ. Йўқ. Бизнинг давр бошқа эди. Биз ҳамма нарсани йўлдан бошлаганмиз. Биров қоқилмади, биров қоқилди. Ҳозир давр мутлақо бошқа. Эндигилар қоқилмасдан ишлаши керак.

ЗУХРА ОПА. Мен сизни яхши кўраман, Қудрат ака. *(Эрининг юзидан ўпади.)* Фақат кечқурун ичманг. Хўпми? Озгина ичиб олсангиз, бирам сергап бўлиб кетасиз. Ҳеч кимга оғиз очирмайсиз. Кейин, ёш эмассиз, юрагингизни ўйланг.

БОТИРОВ. Юрагим бугундан эътиборан яхши. Кейин, ҳарҳолда, ҳали ёшман. Наби Ҳасановичга ўхшаш баъзилардай ёш кўринай деб сочимни бўямайман!

ЗУХРА ОПА. Айтгандай, улар бугун келишмайди. Тўсатдан Фарғонага жўнайдиган бўлиб қолибдилар.

БОТИРОВ. Баттар бўлсин. Узимиз ўтирамыз. Бугун менинг куним, чинакам туғилган куним!.. Салимахонлар-чи?

ЗУХРА ОПА. Билмадим. Улар балки келишар.

БОТИРОВ. Келишмаса-келишмас.

ЗУХРА ОПА. Зарур ишлари чиқиб қолмаса, келишади. *(Ховлидан Зухра Содиқовнанинг укаси Обиджоннинг овози эшитилади. Обид ашула айгиб келади: «Кулбани шод этгали келдим».)*

ОБИДЖОН *(қўлида тугун)*. Ассолому алайкум. Почча, тўйингиз муборак бўлсин! *(Кўришади, кучоқлайди.)* Опа, сизни ҳам табриклайман. *(Тугунни очиб, тўн олади ва Богировнинг елкасига ташлайди.)* Кўп ўрнида кўрасиз, ишқилиб, юзга киринг.

БОТИРОВ. Овора бўлиб нима қилардинг?

ОБИДЖОН. Овораси бор эканми? Сизга ҳар қанча қилсам арзийди. Соянғизда тинч юрибмиз.

БОТИРОВ. Оббо? Шў эскича гапларингни қўй. Ешсан, сенга ярашмайди.

ОБИДЖОН. Қозонга яқин юрсанг, қораси юқади. Уртоқларим ким маҳаллада, почча! Қари-қартанглар. Тенгқурларим ҳаммаси ишда. Ун кун ишда бўлсам, ўн кун уйдаман. Кейин тенгқурларимнинг ҳаммаси ўқиб, катта бўлиб кетишган. Мен кимман? Базада битта бўрдоқибоқарман. Мен эскича гапирмай ким гапирсин?

ЗУХРА ОПА. Мунча кеч келмасанг?

ОБИДЖОН. Э, сўраманг. Бир фалокатдан ўзи асради.

БОТИРОВ. Нима бўлди?

ОБИДЖОН. Уйдан чиқсам, кўчада бир гала бола. Жиянларингиз ҳам бор. Ҳасан-Ҳусанлар. Кўчани бошларига кўтариб, бир-бири билан қувлашиб юришибди. Бекинмачоқ ўйнашаётган бўлса керак, деб аввал индамадим. Яқинроқ бориб ҳанг-манг бўлиб қолдим. Ҳаммасининг қўлида беш сўмлик, ўн сўмлик пул. Ҳасанни чақирдим. Йўқ, Ҳусани экан. Ҳусанни чақириб, «Қайси аҳмоқ шунча пулни сенларга берди?» десам, сизгаям керакми, дейди. Вой, эси паст, «ми»сини олиб ташла, дедим, керак, дедим. Югуриб кетди. Кетидан бордим. Тўппа-тўғри ўзимизнинг уйга келиб, оғилхонага кириб кетяпти! Ҳой, қаёққа, десам, пул шўтта-да, дейди. Бир пайт базага ревизорлар келганда, ҳар эҳтимолга қарши деб, беш-тўртта юзни оғилхонанинг бўғотига бекитиб қўйган эдим. Эсимдан чиқиб кетибди. Болалар шуни топиб олишган экан. Зўрға йиғиштириб олдим. Узр. Бир пасда ясаб ташлаймиз шашликни. Катта-катта бўлсинми, ё чумчуқнинг юрагидай кичкина, битта чайнаб ютадиган қилайми?

ЗУХРА ОПА. Билганингни қил.

ОБИДЖОН. Есть, опа! *(Кета бошлайди.)*

ЗУХРА ОПА. Бир кунмас-бир кун ўзингни ҳам, бизнинг ҳам бошимизни балога қўймасанг деб қўрқаман, Обид?...

ОБИДЖОН *(тўхтаб)*. Нега энди?

ЗУХРА ОПА. Пул ўлсин. Пул деб не қўйга ўзингни солмайсан?

ОБИДЖОН. Тўхтанг, тўхтанг! Топган пулларимни ҳаром, демоқчимиз-сиз? Мутлақо!

Ҳар бир тийини меҳнат билан, тер билан, қолаверса, ишбилармонлик билан келган. Э, опа... Укангиз чаласавод бўлсаям ишни кўзини билади. Аммо ҳеч кимга хиёнат қилмайди. Саволлар борми яна? (*Ботиров кулади.*) Бўлмасам ишга, Зухра Содиқовна! Гўшт қаерда?

ЗУҲРА ОПА. Юр. (*Иккови чиқиб кетади. Ҳовлиқиб Зумрад киради.*)

ЗУМРАД. Дада? Мен сизни ҳали ишдасиз, деб юрибман.

БОТИРОВ. Бугун эрта қайтдим. Узинг қаёқларда юрибсан?

ЗУМРАД. Шаҳарга бордим. Магазинларни айландим. Сизга совға олдим. (*Суммасидан галстукли қутгичани олади.*) Мана, яхшими?

БОТИРОВ. Жудаям яхши, қизим. Раҳмат.

ЗУМРАД (*уни қучоқлаб*). Дада! Мен сизни жудаям... жудаям яхши кўраман. Сизга бахт, узоқ умр тилайман!.. (*У йиғлаб юборади, буни Ботиров ўзича тушунади.*)

БОТИРОВ. Вой, вой, қизи тушмагур-э. Нега йиғлайсан? Даданг ҳали ёш. Бақувват. Ҳали сенинг тўйингни кўради. Набираларини кўтариб катта қилади. Ҳали дадангнинг ишлари кўп, қизим.

ЗУМРАД. Ниятингизга етинг, дада... Бир йиғлагим кеп кетди-да, ўзи.

БОТИРОВ. Майли, соғ бўлсанг, кулиб турсанг, менга шу етади. Қани, юзингни битта кўрсат-чи? Баракалла. Йиги Ботировлар хонадонига ярашмайди. (*Зумрад зўрға жилмаяди.*) Мана бу бошқа гап. Зухра! Бу ёққа қара, Зухра!.. (*хонага Зухра Содиқовна киради.*) Буни қара! Ярашдими?

ЗУҲРА ОПА. Ешариб кетибсиз бирдан! Қизимдан айланай! Элёрга ҳам олсанг бўларди. (*Зумрад ойисига ўқрайиб қарайди.*)

ЗУМРАД. Нима ишларингиз бор? Қарашиб юборай!

ЗУҲРА ОПА. Тоангни олдига чиқ. Пиёз тўғрайман, деб кўзлари ёшга тўлди.

(*Зухра чиқиб кетади.*)

БОТИРОВ. Зумрад кетиб қолса, нима қиламиз? Куёв бола... Элёр бизниқанда туришга кўнармикан?

ЗУҲРА ОПА. Елғиз ўғил-ку у. Қудалар рози бўлишмайди.

БОТИРОВ. Кечаси уйқум ўчиб кетди. Сени ўйладим. Еш эмассан. Уйда бир одам бўлиши керак сенга қарашадиган. Нима дейсан? Ё бир ёшроқ аёлга уйланайми? Нима десанг, шунга тайёрман.

ЗУҲРА ОПА. Унда Зумрадга қўшиб, мени ҳам тўйимни қиламиз. Бўйдоқлар йўқ эмас кетимда юрган.

БОТИРОВ. Нима?!

ЗУҲРА ОПА. Ҳазил, ҳазил. Элёр яхши йигит кўринади. Қўша қаришса бўлди бизга.

БОТИРОВ. Билмадим. Отасининг ўғли. Елғиз, эрка.

ЗУҲРА ОПА. Зумрадга нега мақтадингиз бўлмаса?

БОТИРОВ. Яхши кўрганидан кейин нима дейман! Емон дейманми? Балки хато қилаётгандирман?

РАҲИМОВ. Мумкинми? (*Хонага обком секретари хотини Улфатхон билан кириб келади.*) Эр-хотин ниманинг маслаҳатини қилаяпсизлар? Салом, Зухра Содиқовна!

ЗУҲРА ОПА. Вой, келинг! Шариф Раҳимович! Улфатхон! Салом. Яхшимисиз?

БОТИРОВ. Ниманинг маслаҳати бўларди? Болаларнинг-да... Салом.

РАҲИМОВ. Нима қилиб қўйдинг? Бюрода ўзингни тутишингни ҳозир кўз олдинга келтирасанми? Ахир, сен оддий инженер эмассан-ку. Тавба. Зухраҳон... Бу галварса аризасини қайтаргандим. Лекин бюрода ўз билганида туриб олиб, ишдан бўшатилишини талаб қилиб туриб олди. Яхши бўлмади дўст-душман ичида, Зухра Содиқовна. Бу ўжар эрингизнинг кўп ғалати одатлари бор. Шунча йил у билан дўстман, бари бир тушунолмайман. Қандай муроса қилиб келяпсиз у билан, ҳайронман.

ЗУҲРА ОПА. Ким билади дейсиз, Шариф Раҳимович. Балки мен ҳам тушунолмаганимдан муроса қилиб келяпгандирман?..

РАҲИМОВ (*кулиб*). Эйнштейн Америкага борганида Чарли Чаплинниқанда меҳмон бўлибди. Кўчага чиқишганда тумонат одаммиш. Уларни кўриб, гулдурос қарсақ бўлиб кетибди. Шунда Чаплин Эйнштейнга, мени тушунганига, сизни эса тушунмаганларига чапак чалишяпти, деган экан. Шунга ўхшаб, Зухра Содиқовна, Қудрат Ботировични сиз билан биз тушунмаганимиздан яхши кўрамыз-да. Хўп, мен бир муддатга келдим. (*Ботировга қараб.*) Узинг биласан, районда актив кетяпти.

ЗУҲРА ОПА. Йўқ, дастурхонга ўтирмасдан кетмайсиз.

РАҲИМОВ. Йўқ. Бошқа сафар. Ичадиганингиз бўлса, шу ёққа олиб келинг.

З У Х Р А О П А. Бу қанақаси бўлди? *(Шошиб чиқиб кетади. Раҳимов чўнтагидан қоғозга ўроғлиқ бир нарса олиб, очади. Ундан қадимий бир ханжар чиқади.)*

Р А Ҳ И М О В. Уйга борганинда шундан кўзингни ҳеч узмасдинг. *(Зухра Содиқовна ликопчада тўртга қадах, бир шиша коньяк кўтариб киради.)*

З У Х Р А О П А. Бу ғалати бўлди-ку, Шариф Раҳимович!

Р А Ҳ И М О В. Ҳечқиси йўқ. Бегона эмасман. Зухра Содиқовна, сиз ҳам пайқаб юрган бўлсангиз керак, эрингиз қачон бизни кига борса, шу ханжардан кўзини узмасди. Қирқ тўртинчи йили Пруссияда маршал Рокоссовский ҳада қилган эди менга. Езуви ҳам бор. *(Уқийди.)* «Боевому разведчику Рахимову Ш. Р. На долгую память. Рокоссовский».

З У Х Р А О П А. Яхши нарса. Яхши совға.

Р А Ҳ И М О В. Ана шу совгани мен бугун жанговар дўстимга, ажралмас кадрдонимга совға қилмоқчиман.

Б О Т И Р О В. Бу қандай бўлди? Ахир бу... сенга эсдалик-ку қўмондондан?..

Р А Ҳ И М О В. Қўмондон агар тирик бўлиб, сенинг кимлигингни билса, ўзи ҳада қиларди. Ол.

Б О Т И Р О В. Раҳмат, дўстим!

(Иккови бир-бирини қучоқлайди.)

Р А Ҳ И М О В *(қадахни қўлига олиб)*. Боя мен ҳазиллашдим сени тушунмайман деб, Қудрат. Сени тушунаман. Бугунги ишингни ҳам тушундим. Битта мен эмас, кўпчилик тушунди. Ҳаётимизда сенга ўхшаганлар бор, биз ҳеч кам бўлмаймиз. Омон бўл, дўстим. Сенга бахт, узоқ умр тилайман.

Б О Т И Р О В. Раҳмат. *(Ҳамма ичади.)*

Р А Ҳ И М О В. Энди менга рухсат. Районда актив. Бормасам бўлмайди.

З У Х Р А О П А. Келиб туринг. Шариф Раҳимович.

Р А Ҳ И М О В. Келмай-чи? Қудрат акангизни бир кун кўрмасам ичкики қоламан. Албатта, келаман. *(Ҳамма чиқиб кетади. Телефон жириглайди, югуриб Шухрат киради.)*

Ш У Х Р А Т. Эшитаман? Ҳа. Ботировлар уйи. Эшикдалар. Ҳозир келадилар. Кимсиз, кечирасиз? *(Трубкани қўяр экан, елкаларини қисади.)* Қизиқ. Кимлигини айтмади.

(Хонага Ботиров киради.)

Б О Т И Р О В. Меҳмонлар келмаяпти-ку? Ким экан?

Ш У Х Р А Т. Билмадим. Кимсиз, десам қўйиб қўйди. Элёрнинг овозига ўхшаб кетди.

Б О Т И Р О В. Элёр бўлса, ҳозир ўзи келиши керак дадалари билан.

Ш У Х Р А Т. Улар келишмайди.

Б О Т И Р О В. Нега? Ишлари чиқиб қолибдими уларнинг ҳам?

Ш У Х Р А Т. Дада, улар энди бутунлай келишмайди.

Б О Т И Р О В. Нега энди? Нега бундай деяпсан?

Ш У Х Р А Т. Дада!.. Нима қилиб қўйдингиз?

Б О Т И Р О В. Нима қилибман?

Ш У Х Р А Т. Ўзингизни билмаганга солманг. Ишдан бўшабсиз-ку?

Б О Т И Р О В. Ҳа. Бўшадим.

Ш У Х Р А Т. Нега?

Б О Т И Р О В. Сабаблари кўп. Бугун вақти эмас. Кейин айтиб бераман.

Ш У Х Р А Т. Айтмасангиз ҳам биламан! Сизни... ишдан олишган!

Б О Т И Р О В. Қаердан топдинг бу гапни?

Ш У Х Р А Т. Бутун шаҳар шундай деяпти. Шариф ака, обкомнинг секретари ўртоғингиз бўлгани учун аризангизга мувофиқ бўшатишган.

Б О Т И Р О В. Шундай дегин?

Ш У Х Р А Т. Ҳа. Айби бўлмаса ўз ихтиёри билан ким ишдан бўшайди? Тагин қанақа иш?! Бутун Иттифоққа донғи кетган бирлашма директорлиги! Ким ишонарди ўзингиз бўшаганингизга?

Б О Т И Р О В. Сен ҳам ишонмайсанми?

Ш У Х Р А Т. Ишонмайман. Мени кечиринг-ку, дада, лекин ишдан олинди, деган гапни эшитиш жуда оғир бўлар экан.

Б О Т И Р О В. Шундай дегин? Мен буни ўйламабман. Гапинг тўғри. Оғир. Айниқса, эртага фан кандидати бўлай деб турган одамга.

Ш У Х Р А Т. Кандидатлик ҳам барбод бўладиганга ўхшайди. Раҳбарим профессор Саидовни кечқурунга чақирган эдим, боролмайман, дадангизнинг ҳозир ташвишлари бошларидан ошиб ётибди, деди.

Б О Т И Р О В. Раҳбаринг ҳамма нарсадан хабардор экан. Бунақа одамни чиндан ҳам домла, деса бўлади.

Ш У Х Р А Т. Мазах қиляпсизми?

БОТИРОВ. Қандай тушунсанг, шундай тушунавер, ўғлим... Демак, оғир бўлар экан дегин? Синглинг Зумрад ҳам шундай деяптими?

ШУҲРАТ. Унинг нима деётганини билмайман. Лекин унга ҳам оғир — Элёрдан айниди бугун.

БОТИРОВ. Наҳотки, бунинг ҳам сабаби мен, менинг ишдан олинганим бўлса?!

ШУҲРАТ. Ҳа. Зумрад айтмадики?

БОТИРОВ. Айниган бўлса... яхши бўпти.

ШУҲРАТ. Яхши бўпти? Нима деяпсиз, дада? Энди уни ким олади? Ҳамма билади-ку юришганини!

БОТИРОВ. Ташвишланма. Битта инсофли, виждонли одам топилиб қолар. Ажрашгани яхши бўпти. Демак, Зумрадга эмас, менинг амалимга уйланаётган экан у йигит. Синглинг сендан эсли экан. Ҳа... у эсли экан. Уни кўрдим. Мени табриклади. Мана *(бўйнидаги галстукни кўрсатади.)* Совга берди. Аммо... бир оғиз ҳам ишимдан сўрагани йўқ. Ичи тўла дард, алам экан-ку, билдирмайди. Сен бўлсанг... сен бўлсанг сўроқ қилиб кетдинг! Менга қара, Шухрат! Ўғлим, мени ҳеч ким ишда бўшатгани йўқ! Ўзим, ўз хоҳишим билан бўшадим! Сабабларини сенга айтмайман. Айтмоқчи эдим, энди айтмайман. Сенга айтиш бефойда. Чунки сенга ота эмас, отанинг давлати, амали керак экан. Оддий ишчи бўлсам, нима қилардинг? Еб ташлармидинг?

ШУҲРАТ. Ахир сиз оддий ишчимассиз-ку?! Ўзингиз бўшаган бўлсангиз, маслаҳатлашиш керак эди...

БОТИРОВ. Сен биланми?

ШУҲРАТ. Мен билан ҳам маслаҳатлашсангиз зиён қилмасди. Тўй ўтсин эди. Мен ҳам кандидатскийимни ёқлаб олай эди. Кейин бўшасангиз бўшанг эди!..

БОТИРОВ. Гап бу ёқда дегин...

ШУҲРАТ. Хафа бўлманг-у, дада, бизни, фарзандларингизни ҳам ўйлашингиз керак эди-да, бўшашдан олдин. Ойим билан ўзингиз бўлганингизда бошқа гап эди. Сизлар ҳамма орзуларингизга етгансизлар. Кейин ёшларинг ҳам бир жойга бориб қолган. Бу ёғи инерция бўйича ўзи кетаверади. Биз-чи? Биз энди атак-чечак қилиб келяпмиз. Қўлтигимиздан ушлаб турган таниш-билишлар бугун бизни «тап» этиб ташлаб юборишди.

БОТИРОВ. Ҳа, сенга жуда оғир бўлибди. Қаттиқ лат едингми?

ШУҲРАТ. Мени тушунмадингиз шекилли, дада?

БОТИРОВ. Йўқ, тушундим. Тўғри тушундим. Нечага кирдинг? Адашмасам, йигирма еттидасан. Шундайми?

ШУҲРАТ. Нима эди?

БОТИРОВ. Мен йигирма беш ёшимда Берлинни олиб қайтган эдим. Менинг ҳам қўлтигимдан ушлайдиганим бор эди. Автомат!

ШУҲРАТ. У давр бошқа эди, дада. Ҳозир таниш-билишсиз, бировнинг ёрдамисиз иш қилиб бўлмайди. Институтда битта ўринга ўн киши бўлганидан хабарингиз борми? Спирантурага ҳам мен ўзимча кирганим йўқ. Сиз деб олишди. Институт директори билан гаплашиб берган эдингиз!..

БОТИРОВ. Гаплашганим рост. Лекин... таниш-билишга таяниб иш тутиш сенинг қонунингга айланиб қолади, деб ўйламаган эдим. Ўз кучингга, билимингга таянасан, деб ўйлаган эдим.

ШУҲРАТ. Э, дада!.. Ҳаётдан орқада қолиб кетибсиз! Е соддасиз, ё гўлсиз, тўғри қилишган ишдан олиб!

БОТИРОВ. Нима дединг?! *(Ботиров ўғлининг юзига тарсаки тортиб юборади.)*

ШУҲРАТ. Дада!

БОТИРОВ. Аблах! Сен бировларга таяниб яшасанг, ҳаммани ҳам ўзингга ўхшаш ношуд, пасткаш, деб ўйлайсанми? Йўқол кўзимдан. Йўқол!

ШУҲРАТ. Дада!..

(Шухрат тисарилиб чиқиб кетади. Ҳовлиқиб Зухра Содиқовна киради.)

ЗУҲРА ОПА. Нима бўлди? Тинчликми? Рангингизда ранг қолмабди!?

БОТИРОВ. Тинчлик, Зухра... Тинчлик. *(Диванга ўтиради.)* Озгина эркакча гаплашиб олдик. Ўғлингни... Ўғлингни урдим!.. *(Қўлларига қарайди.)*

ЗУҲРА ОПА. Хафа қилдимми? Нима деди?

БОТИРОВ. Менга қара, Зухра... *(Зухра Содиқовна эрининг ёнига ўтиради.)* Ишдан бўшаб тўғри қилганимга сен ишонасанми? Ростини айт.

ЗУҲРА ОПА. Албатта, ишонаман. Наҳотки сизни алдасам? Кейин Шариф Раҳимович ҳам айтдилар-ку!

БОТИРОВ. Менинг ишдан бўшашим гап-сўз бўлади, тўғри тушунишмайди, деб ўйламаган эдим. Баъзилар биздан юз ўгирибди. Ўғлинг шундай деяпти. Унинг ўзига ҳам, зарар бўлибди. Зумрадга ҳам. Элёрдан айниди у.

ЗУҲРА ОПА. Хабарим бор.

БОТИРОВ. Бунчалик бўлади, деб ўйламаган эдим. Меҳмонларинг ҳам келмади... Ўзи ишдан бўшаган одамга шундай қарашса, ишдан олинган одамнинг аҳволи вой экан-ку!..

ЗУҲРА ОПА. Нима?

БОТИРОВ. Е, тўним, дейман. Шундай латифа бор эди афанди ҳақида. Иш билан бўлиб сезмаган эканман, ҳали ҳам бор экаң у. Ўлмаган экан.

ЗУҲРА ОПА. Хафа бўлманг? Қайтанга келишмагани яхши бўлди меҳмонларингизнинг. Уларнинг кимлигини билдик, куёвни ҳам билдик. Садқаи куёв кетсин. Келинг. Шуларни бугун ўйламайлик. Бир ўтиришайлик ўзимиз. Яхши кўрган овқатларингизни қиляяпман. Шампан қўйиб қўйганман холодильникка.

БОТИРОВ. Шампандан ичамиз бугун. Анчадан бери кўнглим тусаб юрувди. Қизинг Зумрад учун ичамиз. Унинг бахти учун. Шарифжон учун ичамиз. Умуман, яхши одамлар, яхши кишилар учун ичамиз. Сен учун. Сенинг борлигинг учун, Зуҳра. Сени қандай яхши кўришимни билсанг эди!.. Сен гўё йўқсан. Гапларинг ҳам, ишларинг ҳам қилиқларинг ҳам...

ЗУҲРА ОПА. Сиз эса менсиз.

БОТИРОВ. Эндиги умрим фақат сенга. Биз ҳали кўп яшаймиз. Ишлаймиз, саёҳатга чиқамиз. Сенга бутун дунёни кўрсатаман. Оламга, одамларга сени ифтихор билан кўрсатаман. Мана, қаранглар, мана шу меҳнаткаш, қалби пок, гўзал аёл менинг умр йўлдошим, менинг дўстим, дейман!..

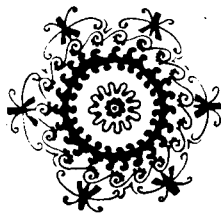
ЗУҲРА ОПА. Мен эса, сизни кўрсатаман. Менинг паҳлавоним, яккаю яғонам, ҳам отам, ҳам онам, дейман. Сиз ҳам менга ишонасизми, Қудрат ака?

БОТИРОВ. Ишонмай-чи? Ишонаман. Юрагим... Юрагим ёниб кетяпти!.. Сув... Бир қултум сув бер.

ЗУҲРА ОПА. Ҳозир. Сиз қимирламанг. (*Шошиб чиқиб кетади. Ботиров диван суянчиғига бошини қўйиб, галстугини бўшатади. Пиёлада сув кўтариб, Зуҳра Содиқовна киради.*) Мана! Сиз ҳеч ҳаяжонланмаслигингиз керак. Ўғлингиз биларди-ку шуни, эсипаст. (*Ботиров жимиб қолади.*) Қудрат ака?!.

ОВОЗ. Зуҳра, биз ҳали кўп яшаймиз. Ишлаймиз. Саёҳатларга чиқамиз. Сенга бутун дунёни кўрсатаман. Оламга, одамларга сени ифтихор билан кўрсатаман...

Шухрат Ботиров олдида аста-секин тиз чўка бошлайди. Пиёладаги сув ҳам аста тўкилади, охири тугайди.

ЖАҲОН КЛАССИК АДАБИЁТИДАН

Абдурахмон Жомий

ДОСТОН

Форсчадан
Олимжон БҮРИЕВ таржимаси

*Сершовқин шаҳарда
адашиб кетмаслик учун
оёғига қовоқ боғлаб олган
бир киши ҳақида ҳикоят*

Фалак гардишидан нолиб бир нодон,
Иўл олди саҳродан шаҳарга томон.

Кўрдикки бир шаҳар, сершовқин буткул,
Одам кўплигидан қайнар эди ул!

Ҳар бир қароргоҳда тинчимас жаҳон,
Бир-бирига хилоф, ур-сур қатагон.

Бири ташқаридан шошар ичкари,
Бири ичкаридан кўчага сари.

Ўнг томондан бири чапга интилар,
Бири чапдан ўнгга ҳаракат қилар.

Бу ишларни кўриб у мискин, ночор,
Бир четга чиқмоққа айлади қарор.

Деди: Халқ денгизи ичра қоришиб,
Иўқотиб қўюрман ўзимни шошиб,

(Кўймасам агарда бирор нишона,
Қандай тополурман ўзимни яна.

Тасодиф, бор эди қўлида қовоқ,
Оёғига боғлар белги деб шу чоқ.

Ўзини йўқотса шаҳар ё тоғда,
Топар, чунки қовоқ боғлиқ оёқда.

Бу сиридан воқиф бўлган бир доно,
Изидан эргашди уҳлагунча то.

Қовоқни бўшатиб олдию секин,
Оёғига боғлаб ухлади, лекин

У содда уйкудан уйғонгани чок,
Қараса, пойида йўқ эди қовоқ.

Фарёд солиб деди, тур эй, нотавон,
Ишимдан айириб бағрим қилдинг қон.

Бу менманми ё сен, билмам нечоғлиқ,
Мен бўлсам, пойингда бу қовоқ боғлиқ.

Агар бу сен бўлсанг, мен ким? Қайдаман?
Ҳисобга қўшилмас қайси жойдаман?

Найлайини! Пишмаган у хом давлатим,
Оёғимда эди барча савлатим.

Ўз фазлингдан равнақ бериб бу мардга,
Лутфингдан бағишлаб даво бу дардга.

Ҳар хил қоришмадан этиб мусаффо,
Дил аҳлига бўлсин шарбати даво.

Жомий каби қилиб бирма-бир шодком,
Хум-хумдан бўлмаса, етказиб жом-жом.

Шоҳга бир қисқа нома ёзиб, уни мадҳия деб даъво қилган бир шоир ҳақида ҳикоят

Номдор шоҳга деди келиб бир шоир:
«Эй, кўкка мартабанг етгудек қодир,

Васфингда бир янги шеър айтдим Суҳайл,
Еруғ гавҳар тешидим улардек бу гал.

Гарчи бир халқ сенга айтди тасанно
Ва лекин васфингга йўқдир интиҳо.»

Шоҳ қўлига шу пайт бир нома берди,
Унда бори фақат шоҳ номи эрди.

Шоҳ деди: «Эй, сенда йўқ-ку ақлу хуш,
Бундай эзмаликдан жим юрганинг хуш.

Ўзбек ва тожик адабиётининг ижодий ҳамкорлиги асрий илдиэларга эга. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий (1441—1501) ва форс-тожик адабиётининг буюк вакили Нуриддин Абдурахмон Жомий (1414—1492) ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик бунинг ёрқин тимсолидир.

Абдурахмон Жомий назмда ва насрда кўп асарлар яратган. Бу асарларнинг қўлёзмалари бизгача тўла етиб келган. Аммо Жомийнинг асарлари ўзбекчага оз таржима қилинган.

Еш шоир Олимжон Бўриев Жомийнинг «Юсуф ва Зулайҳо» достонини қисқартирилган ҳолда ўзбек тилига таржима қилди. Бу таржима

1983 йили Тошкентда нашр этилди.

Ҳозир журналимизда берилаётган «Саломон ва Абсол» достонининг таржимаси ҳам О. Бўриев қаламига мансуб.

Жомий «Саломон ва Абсол»да кишининг нафси ўтда ёқиб камолот сари интилмоғи лозимлигини уқтиради. Ушбу фикрни ажойиб бадийий образларда тасвирлайди.

«Саломон ва Абсол» таржимасининг нашр этилиши Абдурахмон Жомийнинг туғилганига 570 йил тўлишига тўғри келмоқда. Бу ҳам ўзбек-тожик адабий ҳамкорлигининг қадимий ва абадийлигиндан бир нишондир.

Азиз ҚАЮМОВ

Номимдан бошқа сўз бунда йўқ-ку, бас,
Киши номи унинг шарафи эмас.

Не мулку адолат васфин қилибсан,
Не тожу тахтимдан ёза билибсан.

Бу васфдан узоқ номим олсанг чун,
Мақтов сўзи бўлмас менга у бутун.»

Деди: «Бу фархунда номинг билан, шох,
Буюклар васфида шуҳрат топдинг, ох!

Ҳар ким номинг ўқир, эшитар ёки,
Бошқа сўзга назар солмайин токи!

Номинг бу мақтовдан бўлиб безавол,
Бир дафтар топади васфингда камол.

Бундан ортиқ сўзга ожиздир қалам,
Сенинг мадҳинг десам етади шу ҳам.»

Кексайиш ва заифлик ҳақида

Бу кўҳна дунёда бир умр бори,
Уд сўзига дайваст назмининг тори.

Ҳар замон янгидан қилурман наво,
Дам ўтган-кетгандан эски можаро.

Умрим ўтди, наво бўлмади охир,
Жондан бу можаро бўлмади охир.

Елкам чанг мисоли ҳам бўлди хануз,
Ҳар кеча тонггача уд қўлда дилсўз.

Уд носозу рўзгор шундайин ғариб,
Кекса чолғучининг қўли қабариб.

Бу уднинг нағмаси шунчалар узун,
Чолғучи оҳанги бу қандай қонун.

Вақтидир бу удни синдира қолсам,
Хушбўйлиги учун оловга солсам.

Удни ўтга ташлаш нодонлар иши,
Яхшидир хом удда олов ёниши...

Қоматим букчайиб олдинда бошим,
Ўз аслига мойил қайтмоқда ёшим.

Онам тупроғу мен ширхўр чақалоқ,
Маъсум гўдагига қарамас бу чок.

Бу изгиробдан тез оромга етсам,
Онам оғушида уйқуга кетсам...

Менинг икки кўзим ярамас ишга,
Ҳатто тўрткўз бўлиб ойнак тақинга.

Оёқ оғриғидан тиззим бир бўлиб,
Ҳолим қимирламай ўтирмақ сўлиб.

Туришга ярамас оёғим забун,
Танимга оёқ-қўл бўлолмас устун.

Кексалик нуқсонлар этар тақозо,
Воҳки охир унга бўлдим мубтало.

Кексаликда топар нуқсонлар ривож,
Ҳеч табиб қилолмас унга бир илож.

Ҳикоят

Саксон ёшга кириб кексайган бир чол,
Ожизликдан берди ҳақимга савол.

Дедики: «Емоқдан тишим бўлди суст,
Бир нарсани чайнай олмайман дуруст.

Оғзимда бўлмаса луқма мулойим,
Меъдам ҳазм этолмай кийналар доим.

Ҳазмдан тўхтаса меъда батамом,
Баданимга қандай куч берсин таом.

Миннатинг жонимда бўларди абад,
Тишимни мустаҳкам этолсанг фақат.»

У донишманд чолга ҳақим дедики:
«Эй, дили кексалик дардидан икки.

Саксонда дунёдан умид қилган чол,
Сенинг куч-қувватга тўлмоғинг маҳол.

Тишларинг тизмаси бўлар мустаҳкам,
Саксондан қирқ ёшга қайтсанг ўша дам.

Ортга қайтиб бўлмас илож йўқ, бироқ,
Сустлик чораси ҳам эмасдир узоқ.

Ажал вужудингдан айлағай жудо,
Барча дардларингдан этиб мосуво.»

Назм китобининг сабаби ва бу хитоб арзи тартибининг боиси

Кексаликдан қолмай танимда дармон,
Фикрат йўли берар қалбимга фармон.

Қалбимда сўз билиш фаҳми қолмади,
Лабимда сўз равон титроқ солмади.

Жимлик ёқасини бошга тортиб хуш,
Оёғим этакда қилсам фаромуш.

Бир нисбати бордир ҳолимга қавий,
Маснавий икки байт билан мавлавий.

Кайфаяътим назму ли вал — қофия,
Баъда мо заъфат усул-ул-офия.

(Назму қофияни не қилай бу чок,
Кексайиб аҳволим бўлганда чаток.)

Қофия хаёлда кезар дилдорим,
Дегайким унутма мани дийдорим...

Унинг даъвосидан мен ночор қолдим,
Подшоҳлар васфини қаламга олдим.

Бу кўҳна дунёда қолмади армон,
Уларнинг васфини куйладим ҳар он...

Бу назм дебочасини бошлаганда шоир кўрган туш ва унинг таъсиридан илҳомлангани

Тун чоғида шундай айладим кутку,
Хаёлим оралаб элтганда уйку.

Олис йўлда кўрдим ўзимни такрор,
Дил рози мисоли поку бегубор.

Не шамоли гардни тўзгитар бир жой,
Не тупроғи уни сувдан бўлган лой.

Алқисса, йўқ эди лою чанги ҳам,
У йўлда дил яйраб, ташлардим қадам.

Ногаҳон сипоҳлар овозин шу чок,
Ортимдан келишин эшитди кулоқ.

Сарлашкар бонгидан дил бўлиб беҳол,
Бошда ҳуш, оёқда қолмади мажол.

Бир чора изладим кўрмай деб зиён,
Келди кўз ўнгимга бир баланд айвон.

Шундай чошиб, ундан изладим паноҳ,
Зарар бермасин деб бирорта сипоҳ.

Менинг ташвишимдан бўлгандай огоҳ,
Қаршимда турарди адолатли шоҳ.

Саман тулпориди мағрур, жангари,
Юзидан нур сочиб қуёш сингари.

Шоҳона тўн кийган танига, шинам,
Бошига оқ салла ўраган ихчам.

Мен томон отини бурди, кулиб шод,
Кулгуси айлади қайғудан озод.

Етиб келиб, тушди отидан дарҳол,
Қўлларимдан ўпиб, сўради аҳвол.

Бундай ҳимматидан бўлдим мен хуррам,
У, мискинни сийлаб, шод этди илдам.

Сочди менга у кўп сўз гавҳарини,
Лекин унутибман энди барини.

Субҳидам уйқудан турганим замон,
Ақлдан тадбирин сўрадим шу он.

Деди: «Бу лутфдир ҳам ризои шох,
Назминг қабулига ишончли гувоҳ.

Бир лаҳза тинчимай сўзга бер давом,
Бошлаган ишингни битир батамом.»

Ундан таъбирини эшитганим дам,
Таърирга белини боғлади қалам.

У булоқ бўйидан кўринди бу туш,
Унга шундай таъбир тўғри келар хуш.

Бир содда одам тушини таъбирчига айтгани ва истеҳзоли ҳамда масхарали жавоб олгани ва унга сидқидилдан ишониб, охири муродига етгани

Таъбирчи олдиға борди бир одам,
Ақлу фаросати йўқ эди ҳеч ҳам.

Деди: «Тонг чоғида туш кўрдим чунон,
Бир қишлоққа бордим харобу вайрон.

Ҳар жойда узокдан кўринса хона,
Девору эшиксиз бари вайрона.

Бир вайрона сари қўйганда оёқ,
Оёғим ганж ичра кўмилди шу чоқ.»

Таъбирчи мискинга қилиб истеҳзо,
Дер: «Махфий бойликка кўмилмай асло,

Оёғингга қоқиб темирдан нағал,
Чақир тошни тешиб, тоғ қази жадал!

Бир вайронага йўл изласанг ҳар дам,
Оёғингни тираб заминга маҳкам,

Қаерда оёғинг илинса, дарҳол
Уша ерни кавлаб, тирноғингни сол.

У тупроқни шундай кавласанг агар,
Эҳтимол қўлингга тушади гавҳар.»

Сидку эътиқоддан у содда одам,
Таъбирчи айтгандек иш тутди шу дам.

Илинди, излашда чекмасидан ранж,
Биринчи қадамда оёғига ганж.

Ҳар ишга сидқ ила киришмоқ даркор,
Мақсад этагидан тутганча ҳар бор.

Сидқингда бўлса гар озгина малол,
Излаганинг билан топмоғинг маҳол.

Саломон ва Абсол ҳолидан сўз баён қилмоқ

Юнон тупроғида бор эди бир шоҳ,
Искандардек тожу тахтидан огоҳ.

Даврида бор эди бир ҳикматшунос,
Ҳикмат дунёсига солгудек асос.

Ҳикмат аҳли унга бирма-бир шогирд,
Ҳалқа боғлаб жумла атрофида гирд.

Шоҳ унинг қадрини азиз деб билди,
Хилватда ўзига ҳамсуҳбат қилди.

Тадбирдан чиқмас эди бир қадам,
Дил орзуси яшнаб таълимидан ҳам.

Жаҳонгирликда кўп тадбир айлади,
Қофдан то қоғгача тасхир айлади.

Подшоҳ ўз нафсига бўлолмас ҳаким,
Е унга бўлмаса бир ёру надим.

Қасру мулки доим бўлмас мустаҳкам,
Қонун ҳукмида ҳам бўлади бир кам.

Адлу зулм сифати унда қолмаса,
Зулму адолатни фарқлай олмаса.

Адл иш ўрнига бўлса зулмкор,
Адолатдан қилса золим каби ор...

Унинг жафосидан юрт вайрон бўлур,
Инсофсиз ҳукмдор беомон бўлур...

Яхши сўз айтгандир узоқ кўрган чин,
Адолат устувор ватанга, на дин.

Кофирдан адолат келса ҳар маҳал
Художўй золимдан юрт учун афзал.

.....

Шоҳда фарзанд орзуси туғилгани ва ҳаким ундан сўзлагани

Шундай тадбирдан ҳакими номдор,
Дунё топиб Юнон шоҳида қарор.

Дунёга у ғолиб бўлди ҳукмрон,
Сўнгги Искандар деб ном олди шоён.

Ер юзида ҳатто бир узукни ҳам
Муҳридан чиқариб, қилмас эди кам.

Бир кеча шоҳ қилиб андиша шу ҳол,
Саховат ҳақида юритди хаёл.

Иқбол либосини танига ёпди,
Давлат асбобидан борини топди.

Иzzат, эътиборли; фақат бефарзанд,
Иўқ эди тахтига лойиқ жигарбанд.

Шоҳ кўнглида шундай кечди бир хаёл,
Айтди бир донога ростини дарҳол.

Деди: «Эй, вазиру шоҳингга раҳмат,
Офарин бу қандай яхши маслаҳат.

Ҳеч неъмат мисоли фарзанд бўлмагай,
Жонга фарзанд каби пайванд бўлмагай.

Фарзанддан бўлади ҳосил мард коми,
Фарзанддан қолади тирик мард номи.

То тириксан, кўзинг у билан равшан,
Ўлсанг, ундан бўлар тупроғинг гулшан.

Оёгинг бўлар у бир жойда толсанг,
Қўлингдан олар у йиқилиб қолсанг.

Белинг ўз пуштидан олгуси мадор,
Умринг уни кўриб ёшарар такрор.

У кескир қиличдек жангда музаффар,
Душман бошига ўқ ёмгинин ёғар.

Ҳамкорлари билан эзиб душманин,
У жонин аямай, дўстлари танин.

Душманиннга завол унинг камоли,
Қаҳридан танг бўлур ғанимлар ҳоли.»

Нолойиқ фарзанд маломатида

Бу деганим яхши бир фарзанд учун,
Ўз аслига яхши бир пайванд учун.

Агарда у бўлса хунук ва баттол,
Бошида кезади минг ёмон хаёл.

Яхши бўлар ётлар сафидан олсанг,
Уни ёмон йўлдан асраб қололсанг.

Нўхнинг фарзандлари бор эди ноаҳл,
Табиати кибру ғурур ила жаҳл.

Ота қарғишидан бўлиб радди доғ,
Тўфондан юзага чиқмади мутлоқ.

Бўлмаса ҳар кимда шундай хуш фарзанд,
Тиласин ўзига яхши жигарбанд.

Фарзанд шундай бўлса, қисмати азал,
Ўлим тилаб бўлмас унга ҳеч маҳал.

Фарзанд туғилишини ҳақим хотинлардан олдин башорат қилгани ва унинг тарбияси учун энага олгани

Шоҳга эзгуликдан ҳақим валломат,
Ишратпарастликни қилди маломат.

Дониш билан тузди бир тадбир шу он,
Донолар фикридан қолишди ҳайрон...

Ҳеч қандай ишратга бўлмасдан мойил,
Ўз санъати билан айлади қойил.

Орадан тўққиз ой ўтгани замон,
Туғилди нуқсонсиз бир гўзал ўғлон.

Шоҳлик гулбунидан униб бир ғунча,
Мулкига хушбўйлик таратди шунча.

Унинг гавҳарини тож бошга олиб,
Бахтидан тахт бўлди якбора голиб.

Дунё кўзи усиз ва чашми фалак
Эди кимсасизу бегавҳар ҳалак.

Ундан бўлди сахни мардумга маъмур,
Бу гавҳардан бўлди кўзлари сернур.

Ҳар хил нуқсонлардан эди саломат,
Соғликдан ном истаб унга аломат!

Офатдан жон-тани бўлсин соғ-омон,
Осмондан ном келди унга Саломон.

Она сутидан у бўлмай бахраманд,
Бир энага бўлди тарбияга банд.

Бир гўзал севикли тўлин оймисол,
Еши йигирмадан кам, номи Абсол.

Бир нозик қоматки бошдан то оёқ,
Борлиғи кўнгилни ёритар чароқ.

Бошида фарқининг чизиғи кумуш,
Иккига бўлиниб мушк хирмани хуш.

Сочлари елкадан турар осилиб,
Ҳар торига юзта балони илиб.

Қомати бир сарви боғи эътидол,
Шоҳлар тожи бўлар йўлида поймол.

Кўзгудай манглайи эди чароғон,
Қаро қошлар унда эгилган камон.

Қора доғи қолиб кўзгуда бутун,
Мушкдан сепилгандек гўё икки кун.

Хуш тинглар қулоғи ҳар икки тараф,
Сўзлар гавҳарини биллуриин садаф.

Юзларидан нилгун чизиғи жамил,
Миср кўрки ҳусни бамисоли Нил.

Тишларин тизмаси тоза дур каби,
Садаф мунчок узра ёқутдир лаби.

Оғзи таърифидан ожиздир хаёл,
Донолар сўзи ҳам етмоғи маҳол.

Гунчадек лаблари очилса агар,
Гулдай дудоғидан тўкилар шакар.

Чоҳи занаҳдони устида шабнам,
Ундан титраб турар ажиб ҳис бирам.

Минг ҳусну латофат бўлди намоён,
Сув ўтса бўғзидан кўринар аён.

Кумуш кўғирчоқдек кумушдан тани,
Биллур шишадек тик эди гардани.

Кўксиди сийнаси соф кўпикмисол,
Сув узра мавжларин кўтармиш шамол.

Сийнадан паст қорни балқиб гўё нур,
Оқу нозикликдан мисоли самур.

Қорни лутфин кўриб машшота бу дам,
Деди: «Гул юзидан нозикроқ бу ҳам.»

Ишорат айлади шундай у томон,
Бармоғи учидан кўринди нишон.

Унинг сифатини киндик деб билар,
Дили киндигидан хушбўйлик тилар.

Ким унинг белини кўрса мисли қил,
Бағрига кирмоқни орзу этар, бил.

Эҳсон хазинаси қўлидан икки,
Енг остида кумуш билаклар билки.

Озурдалар топиб қўлидан роҳат,
Ғамда сил бўлгани қилар табобат.

Аҳли дил орзуси мушти ҳар чоғи,
Кўнгиллар қулфига калит бармоғи.

Қўлидан ошиқлар ичи тўла қон,
Хиноси уларнинг рангидан нишон.

Ҳар бош бармоғида кўринган хино,
Хўл писта қонли кўз ёшларими, ё?

Турфа тирноқлари тўлин ойсимон,
Хинодан ойларга тушириб қирон.

Машшота шаклини безаб бемисол,
Узиб ҳар бирининг учидан ҳилол.

Сўзни товонидан торгдим болдирга,
Орзу билан кетди тилим ҳам бирга.

Қўрқаман сўз етиб бир жойга охир,
Тўғри келмай ботар таъбимга оғир.

Номаҳрамдан пинҳон бир сир эҳтиёт,
Ҳеч ким билмас эди уни дув.

Балки тушган эди изидан ўғри,
Ғорат солиб ишин қилгандир тўғри.

Бағрида очилиб у кумуш садаф,
Гавҳари орзуси бўлган бартараф.

Не бўлса ҳам чўзди бошқасига қўл,
Кўзига ёқмаса бермади у йўл.

Абсол вужуди билан Саломонга энагалик қилишга киришгани ва покиза гўдакнинг тарбиясига бел боғлагани

Шоҳ энага олди шундай Абсолни,
То Саломон қутлуғ топса камолни.

Этагида унга бахш этиб эҳсон,
Устирса кўксидан бағишлаб дармон.

Саломонга кўзи тушгани замон,
Йиртилди ёқадан этакка томон.

Жондан севиб қолди лутфи гавҳарин,
Гавҳардек ётқизди, бешиги заррин...

Кеча-кундуз у деб тинчимаё елар,
Гоҳ ечиб олиб, гоҳ бешикка белар.

Мушқу гулоб билан ювиб ҳар маҳал,
Гоҳи пайкаридан оларди асал.

У ой меҳри шундай тушгач жонига,
Ўзгалардан кечиб қолди ёнида.

Шубхасиз ким бўлса унга муяссар,
Бошига кўтарар мисоли гавҳар...

...Эрта-кеч хизматда бўлди нигорон,
Ўн тўртга киргунча гўзал ёш ўғлон.

Гўзалликдан юзи ўн тўрт кунлик ой,
Еши ҳам ўн тўртда, шундай хушчирой.

Юксакдан жой олди ҳусн пояси,
Кўп дилларга тушди меҳр сояси.

Юз ҳуснидан ошди бири юз минг бор,
Ишқида юз минг дил бўлди беқарор.

Қомати найзадек эди дилписанд,
Бир қуёшдек бўлиб найзадан баланд.

Қадди бош кўтарди найза мисоли,
Ҳар дилга доғ солди унинг хаёли.

У юксакдан ҳар ён ловуллаб боқди,
Бир олам жонини қуёши ёқди.

Манглайи тўлин ой, яримни ниҳон,
Ой аро тушириб ҳилолдан қирон.

Ухшаш ҳилолларнинг остида бурни,
Ой ичра кофури алифдан ўрни.

Маст оху кўзлари мардумга шикор,
Жилвагоҳ атрофи эди лолазор.

Юзи гўзалликда мулк ичра шоҳдур,
Қадшоҳлик шавкати унга ҳамроҳдур.

Ҳолами шоҳлиги лаъли сўзлари,
Ганжу гавҳару дур узук кўзлари.

Жаннат боғидан бу энг тоза олма,
Ниҳолин эккан қўл офарин, толма!

Еноқ олмасининг эҳсон булоғи,
Ташналар лабидан жон олар чоғи.

Бўйни ой юзлардан бўлиб сарфароз,
Сочлари исёнкор, ноз устига ноз.

Зарар дафъи учун юраги доғлар,
Қўлига дуодан туморин боғлар.

Барча зўравонлар қадри ундан паст,
Қўл остида кумушбаданлар пайваст.

Қўлига ўнгу чап ҳар икки томон,
Енг учига берар жонфидолар жон.

Бармоғидан кумуш топади шикаст,
Ҳар қандай кучли қўл келар ундан паст.

Қўллари кафтида бор нақди роҳат,
Бармоғида тутар ҳусну латофат.
Жамоли васфига не десам бутун,
Бир гавҳар тешдим мен сурати учун.
Жон қулоғин бериб менга бир қарра,
Бошқа аҳволдан эшитгин зарра.

Унинг тафаккури ва назму насри гўзаллиги сифатида

Қилин ёрар сўзда табъи гўзали,
Маъносига шошар эшитмай ҳали.

Қулоғига сўзинг етмасдан аввал,
Маъносини илғаб олар мукаммал.

Ҳар назми таъбидан уни бир гавҳар,
Ҳар насри лутфининг боғидан самар.

Сурайёдек назми пояси баланд,
Юлдузлар тўпидек насри аржуманд.

Лаби латофатда хуш ҳозиржавоб,
Дақойиқда сувдек фаҳмида шитоб.

Хатти маккоралар хаттидек зебо,
Хушхатлар ошиқдек ундан бедаво.

Хома олса агар у мушкинрақам,
Офарин дер эди лавҳига қалам.

Жони ҳикматлардан бўлди баҳраманд,
Ҳикмат сўзи эди қалбига пайванд.

Юнон ҳикматларин таҳлил қилган он,
Юнонликлар дерди: «Нозик хуш баён!»

Унинг базм қуриши ва қўшиқ айтиши ҳақида

Тундаки ҳар ишга кўнгил боғладинг,
Дўстлар билан нарди ишрат чоғладинг.

Жаннатдек яшнатиб базмгоҳ солдинг,
Хурпайкар чолғучи қизлардан олдинг.

Озгина димоғинг қизитса шароб,
Ўртада ҳаёнинг пардаси хароб.

Гоҳи қўшиқчига бўлардинг дамсоз,
Муғанний куйидан гоҳ қилиб парвоз.

Титрарди торлари, лабларда шакар,
Масеҳодек танга жон солар магар.

Гоҳи найнавозга қўшилиб чалар,
Найин лабаридан қилиб найшакар.

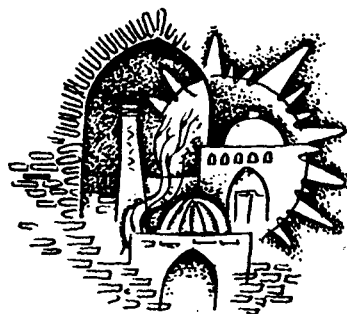
Най навоси билан шакар қоришди,
Этаклаб кулоққа тўкиб боришди.

Гоҳида чангчидан олдию чангни,
Юракни тешгудек чалди оҳангни.

Ҳўл финдуқ тўкарди қуруқ торига,
Хушқу ҳўл ўт солиб ёқди борига.

Гоҳ олиб барбатни ёш гўдаксимон,
Қулоғини бураб қиларди гирён.

Дардли ноаларнинг бағрини ёқиб,
Катталар киприги узра қон оқиб.

Гоҳи булбул каби ўқирди газал,
Гоҳ айтган сўзига қиларди амал.

Ҳар кеча иши шу эди то сахар,
Дўстлар билан шундай бахтиёр яшар.

Саҳар уйқусидан тинчланиб бир оз,
Эрталаб майдонга отланарди боз.

Унинг тенгдошлари билан чавгон ўйнагани ва улардан ғолиб келгани сифати

Тонгда зулумотда ёришиб осмон,
Қўёш уфқ сари бўлади равон.

Уйқуга тўймаган сархуш Саломон,
Отланиб жўнарди майдонга томон.

Бир гуруҳ тождорлар авлоди билан,
Бари кичик, гўзал, навқирон ва шан.

Ҳар бири гўзаллар тўпида сарвар,
Мулкларнинг офати, балойи кишвар.

Қўлида чавгони, кезади майдон,
Ўртада олтин тўп қуршаб ҳар томон.

Бирма-бир тўп сураб сўрашиб аҳвол,
Ой атрофин қуршаб юлдузлар мисол.

Гарчи ҳаммасидан озор топар тўп,
Саломон баридан ўзар эди кўп.

Ҳаммадан тўп олар қилиб юз шитоб,
Тўп гўё ой эди, Саломон офтоб.

Чавгон юлдуз билан эргашиб ойга,
Бир-биридан ўзиқларди пойга.

Тўп агар у ердан юз бор келса пас,
Жавобан қайтариб суришарди бас.

Ҳа, агар кимгаки давлат бўлса ёр,
Бахт ниҳоли унга бўлар соядор.

Кўк осмон тагида ҳеч чавгон аммо,
Майдондан тўпини ололмас асло.

Унинг камон тортиши ва ўқ отиши сифатида

Чавгон ўйинидан қайтганида шох,
Ўқ узиб турарди камонидан тоҳ.

Яхши камондорлар ўша бир замон,
Шошдан олар эди ўзига камон.

Қийналмай ипини тортганда таранг,
Қулоқларга етар «олқиш»лар жаранг.

Қўли билан эгиб ёйни устма-уст,
Аввал бурнигача тортар даб-дуруст.

Гоҳида бир қушни оларди нишон,
Сўнгра ўз йўлида бўларди равон.

Бундан кўринарди бир китоб қолиб,
Чексиз нуқталардан битиги қолиб.

Тез учар ўқини тортса беомон,
Уфқ чизигига кўнарди аён.

На уни тўсолар чеки йўқ само,
Уфқ чизигидан ошар беҳато.

Ўқининг учида кезарди хатар,
Ердан оху йиқар, кўкдан кабутар.

Мақсад сари тўғри босарди оёк,
Нишонга беҳато урарди ҳар чок.

Унинг ёшлик саховати ва инъомлари сифатида

Ёшлик саховати денгиз мисоли,
Дарёдек кафтида саховат моли.

Карам булутидан файз ёғиб чунон,
Динору дирҳамга тўлди бир жаҳон.

Нисбати дарёдан кам, лекин у каф,
Гавҳар сочар эди ташқари садаф.

Унг қўли булутдек қиларди эҳсон,
Булут қатра сочар, у бўлса маржон.

Саховат базмидан кўргузсам чирой,
Нисбати маънида эди Ҳотамтой.

Енидагиларга у сахий шу хил,
Манфаат кўролмас Ҳотамдан бахил.

Қўли очик эди, саховати мўл,
Ҳеч кимдан бармоғин тугмас эди қўл.

Муштдан бармоғини ёзмоқ бўлган дам,
Қўлига букилиб, бўлмас эдинг хам.

Қачон эшигидан ўтса бир гадо,
Ночорликдан бағри қон бўлган, адо!

Унга ҳаддан ортиқ эҳсон сочарди,
Қўплигидан чўчиб, гадо қочарди.

Бу мадҳияларни тилга олишдан мақсад шуки, подшоҳнинг мадҳи мароқлидир...

Насиҳатчи ақл — тун — ширинхитоб,
Қалбимга ўт солиб, бошлади итоб.

Жомие, беҳуда кўп сурма хаёл,
Бу янги қаламни тезроқ ишга сол.

Ким бақо мулкида бўлмаса ғолиб,
Кеча бўлса, бугун кетмиш йўқолиб.

Мақсад калавасин учин йўқотма!
Йўқ бўлган шоҳларнинг мадҳига ботма!

Айтдим донишмандлар ёрқин чароғи,
Андишадан сўзлаш тугади чоғи!

Бу мадҳим бошқа бир шоҳ талошида,
Иқбол тожи букун унинг бошида...

Шоҳлар васфи бўлмас халқдан яширин,
Соф бўлсин у ориф айтгандек ширин:

«Дилраболар васфи бўлар яхшироқ,
Бошқалар либоси ичида бироқ.»

Ҳар кимса бу сирни билолмас зинҳор,
Ҳатто яқинларга этилмас ошкор.

«Бир ошиқ бурчакда ўтириб хаста,
Ўзи билан ўзи сўзлашар аста.

Ҳар лаҳза тузарди бир янги дoston,
Эшитмай бир қисса қиларди баён.

Гоҳ сўзи ой эди, гоҳида офтоб,
Гоҳи гул баргидан сунбулга ниқоб.

Гоҳи сарв қаддидан сўзлар эди бас,
Оёғи чангидан гоҳ кўринса хас.»

Узоқдан эшитиб уни бир нодон,
Сафсатадан бўлди хотири вайрон.

Унга дедик: «Эй, ишқингда йўқ ном,
Ошиқу маъшукдан айтсанг-да, калом.

Ошиқлик — бировлар номин айтишмас,
Уларнинг васфида бўлмас гавҳар хас.»

Деди: «Ошиқликдан сенда йўқ нишон,
Уларнинг тилини билмассан, нодон.

Қуёш ҳам ёримдир менинг эҳтимол,
Доноларга бу сир равшан арзи ҳол.

Юзларин изладим, деганимда гул,
Сочларин исладим, деганда сунбул.

Сарв не? Сен раъно қоматига боқ,
Мен хас, тупроғидан унаман ҳар чок.

Сен менинг тилимни тушунсанг агар,
Доим эшитардинг севгидан асар.»

**Саломон ҳусну жамоли
ортиб камолга етгани
ва Абсол уни севиб қолиб,
хийла билан ўзига мафтун
этгани**

Саломонда шундай барқ урди жамол,
Балоғатдан етук зиёда камол.

Сарви нози нозик бўлди дафъатан,
Боғи лутфи ўзга равнақ олди шан.

Пишмаган бир мева эди азалдан,
Етилиб, меваси бўлди асалдан.

Абсолнинг хотири термоқ истарди,
Териб мевасидан емоқ истарди.

Лекин у меванинг шоҳлари баланд,
Орзу қисқа унга солмоққа каманд.

Ишвали маъшуқа эди Абсол ҳам,
Жамоли ҳар недан эмас эди кам.

Саломонга қилиб гўзаллик баён,
Ишваю ноз ила бўлди хиромон.

Гоҳи манглайида қилиб жингалак,
Ўрди мушки тардан зулфини малак.

Зулфи занжиридан у донописанд,
Қилди шаҳзода дил оёғини банд.

Гоҳ мушкин сочини ёзиб мисли гул,
Фарқ очиб ўрарди икки шўх кокул.

Ундан дил комини этолмай пайдо,
Кўпдан бери шундай юрарди шайдо.

Гоҳи кўнгил олар гўзаллар мисол,
Усмадан қошига тортарди ҳилол.

То унинг жонини зангори камон,
Ўзига сайд қилиб, бўлса комрон.

Кўзларини қилди сурмадан қаро,
Қаро ишлиғ билан айлади жафо!

Гул баргига бериб гулгунадан ранг,
Дилдан сабрин олиб, ҳолин этди танг.

Мушкин дона қўйиб юзига нигор,
Ундан дил қушини айлади шикор.

Гоҳ тўкиб лабининг сувидан шакар,
Гоҳ қути муҳридан синдирди гавҳар.

Ширинликди дилда шакари бўлди,
Лабидан тўкилган гавҳари бўлди.

Гоҳи ёқасидан кўрсатди қуёш,
Остида гавҳардан икки юмшоқ тош.

Гўзаллиги билан тортарди мудом,
Асоратдан қўйиб гарданига дом.

Гоҳ кумушбаданга қўлини урди,
Уша баҳонадан енгини турди.

Ойдек билаклари бўлганда ошкор,
Кўриб, юзинг бўлди қон ранги, нигор.

Гоҳида хизмати учун турган дам,
Ўринингдан шошилиб ташлардинг қадам.

Ногоҳ жилдираса пойнда халхол,
Бошдаги тожингни этардинг поймол.

Алқисса, қиларди юз макру ҳаял,
Кўзида жилвагар бўлиб ҳар маҳал.

Юзига қаратиб эртаю оқшом,
Бир дам уни гофил қўймади тамом.

Билар эди, агар солса бир назар,
Ишқ ошиқ қалбига қилишин асар.

Бўлмаса чиройда бекиёс азал,
Ишқи диллардан жой олмас ҳеч маҳал.

Саломонга Абсол ҳийлалари таъсир қилгани ва унга мойил бўлгани

Саломон шундай бир ҳалиму виқор,
Абсолнинг ишваси унга қилди қор.

Дилга кипригидан санчилди тикон
Ва чакди ўралган зулфлари илон.

Қошларидан унинг тоқатлари-тоқ
Ва лабидан асал талх эди ҳар чоқ.

Наргис жодулари уйқусин олди,
Сочлари ҳалқаси оловга солди.

Кўзёшлари оқди юзидан гулранг,
Айши оғзин эслаб яна бўлди танг.

Унинг рухсорида кўриб қора хол,
Дили вайрон бўлиб, унга боқди лол.

Жингалак сочлари таратар ифор,
Висол орзусидан кўнгли беқарор.

Шавқида пардадан чиқди ташқари,
Бир яхши андиша қилар ичкари.

Мабодо мен сурсам лаззати висол.
Кейин у жонимга бўлмасми увол.

Мен билан қолмаса бир умрга ул,
Яна давлатимдан айрилсам буткул.

Марднинг бахти агар бўлмаса мангу,
Оқиллар умиди қибласимас бу.

Абсол Саломон олдига келгани ва улар бир- бирининг суҳбатидан лаззатлангани

Саломон Абсолдан излади дарак,
Абсолнинг толеи бўлди муборак.

Аввалги меҳридан очиб янги банд,
Энди умидлари қаттиқроқ пайванд.

Бир фурсат топсайди оқшомлари гоҳ,
Унинг хилватига йўл оларди моҳ,

Лабидан бўлса дил орзуси ҳосил,
Ширин жони бўлса қовушиб восил.

Бир кеча хилватда унга йўл топди,
Нақди жон қўлида олдиға чопди.

Оёғи остига у соясимон,
Иккилиб пойига юз сурди шу он.

Юз иззу ноз билан ҳам шоҳ Саломон,
Марҳамат қўлини чўзди у томон.

Қабодек бағрига тортди уни хуш,
Жон орзуси қилди чашмасидан нўш.

Саломон уйқудан туриб Абсолни шодлик базмига чақиргани

Субҳидам очилиб бу қора парда,
Тоza олтин сочди уйғоқ кўзларга.

Сурмачўпин олди мовий гумбаздан,
Уйқусини олди сурмали кўздан.

Шахзода тўшакдан турди бахтиёр,
Ярим уйқу кўзлар очилиб хумор.

Тунги хуморидан орзуси гулув,
Кечаси бағрида титрарди сулув.

Хотири у гулга бўлганди хумор,
Лабидан яна бир тутсайди дилдор...

...Кун ҳафта, ҳафталар бўлди ою йил,
Улар қайғу ғамга бўлмади мойил.

Ҳиммати шу эди айшлари хуррам,
Ажралмас на кеча, на кундуз бир дам.

Лекин давр чархи дер эди пинҳон,
Мендан четда қолмас бу ишлар чунон.

Эй, кунлар, кўп суҳбат оловин ёқдим,
Тунлар риштасига мунчоғин тақдим.

Эй, унга кўп давлат бердим вақти шом,
Субҳидам навбати бўлади тамом.

Саломон ва Абсол ишидан ҳақим билан подшоҳ огоҳ бўлиб, улар бунинг учун Саломонни койиганлари

Саломону Абсол севишиб мудом,
Висолида бўлди ою йил тамом.

Шоҳу ҳақим иши бир ёнда қолди,
Фироқ икки дилга бир пичоқ солди.

Унинг аҳволдан сўрашди хабар,
Яширин сирини айтди махрамлар.

Сўроқ учун чорлаб олдиға ғоят,
У билан ҳар жойдан бошлаб ҳикоят.

Эски-яңги барин қочирмай кўздан,
Мақсад талабига ўтдилар сўздан.

Бўлди бу қиссанинг ростлиги аён,
Бошдан-оёқ эди бир тўқис достон.

Излашиб бу ишдан қайтариш йўлин,
Халос этмоқ бўлиб оёғу кўлин.

Насиҳат қилишга тушдилар аввал,
Ундан яхшироқ иш йўқдир ҳеч маҳал.

Насиҳатдан бўлар ноқаслар комил,
Ундан бахтсизларга етади омил.

Насиҳатдан тоза бўлади ҳар дил
Ва ундан ечилар ҳар қандай мушкул...

Саломонга подшоҳнинг насиҳат қилгани

Подшоҳ унга деди: «Отанинг жони,
Шамъинг билан ёруғ унинг айвони!

Иқболим кўзлари сен билан равшан,
Умидим майдони сен билан гулшан.

Йиллар ғунча каби дилим бўлди қон,
То сендек бир гулни топгунча, инон.

Гул каби қўлимдан этак урма бар,
Жафо тиконидан санчмагин ханжар.

Сенга атаганим бошимдаги тож,
Оёғим остида тахту ҳам хирож.

Нодон маъшуқалар томон юз бурма,
Давлатинг тожиги сен доғ туширма!

Гўзал хотинлардан кўнглинг бўлиб чоғ,
Тахтининг шавкатиға қўймагин оёқ.

Сенинг вазифанг не? Чавгонлар суриш,
Бедов отлар миниб майдонда юриш.

На чавгон зулфларни қўлингга олиш,
Кумушбаданларнинг ёнида қолиш.

Шикор майдонида ўқ отиб ўзсанг,
Гоҳ оху бўйинини қиличда узсанг.

Шергир охулардан яхшидир ҳамон,
Охудек бир ўққа бўлганинг нишон.

Мардлар каторида борсанг шамширзан,
Паҳлавонлар бошин ажратиб тандан.

Мардйиқар полвондан ғолиб келсанг ҳам,
Бир хотин қиличи бўйининг этмиш ҳам.

Худо ҳаққи, тарк эт, бу ишни, болам,
Йўқса оёғимдан мени йиқар ғам.

Йиллар сенинг учун юрдим оёқда,
Уятдир йиқитсанг мени бу чоқда!»

Подшоҳга Саломоннинг жавоб қайтаргани

Бундай насиҳатни тинглаб Саломон,
Таъбида гавҳардан жўшди галаён.

Деди: «Шоҳим, сенинг қулингман ҳар чоқ,
Оёгингдан тахтга тўкилган тупроқ.

Ҳар неки буюрдинг, айладим қабул,
Бунга тоқатим йўқ, жонимга малул.

Ярали кўнглимнинг қатида йўқ дод,
Буйруғингга сабрим етмагай, ҳайҳот.

Андишалар қилдим, неча бор аммо,
Яна ўз домига тортди бу бало.

Ва лекин ёдимга тушганда ул моҳ,
Жонимни ўртайдир ҳам нолаю оҳ.

Жамолига кўзим тушса ногаҳон,
Икки оламдан ҳам кечгум шу замон.

Гўзал рухсорига боқиб, бўлдим банд,
Энди ажратолмас насиҳату панд.»

Саломонга ҳақимнинг насиҳат қилгани

Подшоҳ сўзи тугаб давра бўлгач жим,
Саломон томонга юзланиб ҳақим.

Деди: «Эски боғнинг эй, янги гули,
Қаламнинг энг сўнгги гўзал маҳсули.

Еру осмон сўзлар — дафтари очун,
Саҳифанг хатларин ўқир куну тун.

Одам хазинасин ганжисан ўзинг,
Олам мажмуасин нусхаси сўзинг.

Ўз қадрингни билгин, иш тутгин ўйлаб,
Ҳар не десам, етмас васфинг таърифлаб...»

Ҳақимга Саломоннинг жавоб қайтаргани

Ҳақимдан буларни тинглаб Саломон,
Ҳикматнинг хушбўйи эсди у томон.

Деди: «Эй, Фалотун жони сендан шод,
Юз Арасту бўлсин измингда бунёд.

Бошида ақллар сони эди ўн,
Сен уни ўн битта қилдинг шундай жўн.

Иўлингда юз қўйиб турибман бу дам,
Бир камтар шогирддек даргоҳингда ҳам.

Ҳар не десанг, айни ҳикмат деб топдим,
Унинг қабулига жон билан чопдим.

Лекин бу ой каби ҳаммага аён,
Менинг измимдамас, ихтиёр-инон.

Кучи етганини қилади одам,
Ихтиёрга лойиқ билади эгам.

Аввалдан ҳар нега етса идроким,
Кучим етганича қилардим токим.

Имконимдан четда бўлса у агар,
Унга қарши қандай қилурман асар.»

Ҳаким билан шохнинг чексиз маломатларидан Саломоннинг аҳволи танг бўлиб, Абсол билан бирга қочгани

Ишқдан ҳар қаерда бир жон пораду,
Дард уза дард, ғам уза ғам ёраду.

Махсус бир севгига шунча маломат,
Насихат кўпидан бўлди бетоқат.

Маломатдан чекар севги изтироб
Муҳаббат дардлари ошар беҳисоб.

Маломатсиз севги озикдир жонга,
Маломат келдим, ботасан қонга.

— Бунча маломатни тинглаб Саломон,
Қайғудан етишди лабларига жон.

Ичидан Абсолнинг меҳрин узмади
Ва лекин аёвсиз бағрин тузлади.

Маломат ўқидан тилинди жони,
Дилида ғамларнинг кўпайди сони.

Мард жони таънадан эзилар, э вох,
Унга қандай етсин сабру чидам, ох!

Ўткир қилич бир бор этади ёра,
Паёнай бўлди қоч, йўқ ўзга чора.

Қуллари андиша қилди баҳарҳол,
Қанча ўйласа ҳам ожиздир хаёл.

Минг хил андишадан охири ночор,
Бош олиб кетмоқни қилди ихтиёр.

Ватандан кўнглини узиб батамом,
Кетиш учун тузди ўзича анжом.

Ағёрсиз, бағрингда ёр бўлса агар,
Уй қанча тор бўлса, яхши шу қадар.

Ҳар жойда маъшуқи турганда тайёр
Дилхаста бўлмагай ошиқи зинҳор.

Саломон ва Абсол денгизда сузгани ва бир хушманзара оролга етиб бориб ором олгани ва у ерда муқим бўлиб қолгани

Саломон бир ҳафта тинмай сурди от,
Насихатчилардан қутулди, хайҳот.

Панду маломатдан қутулиб кетди,
Юки билан денгиз бўйига етди.

Кўрдики бир денгиз мисоли осмон,
Мавжларида ўйнар юлдузлар хандон.

Қофдан то қофгача бесару сомон,
Балиқ узра ҳўкиз туби йўк уммон.

Тоғсимон тўлқинлар чекар изтироб,
Улардан сув узра тоғлар беҳисоб.

Ва ё нортуядек сапчир ҳар томон,
Мастликдан лабига қўл чўзгансимон.

Балиқлар кўринар унда бедариг,
Жавҳарга сайқаллаб тортган каби тиг.

Доно кўзи билан кўрар эҳтимол,
Чин ипагида нақш хитойи мисол.

Сув юзини гўё иккита қилиб,
Кумуш қайчи мовий атласни тилиб.

Агарда пастликдан отилса наҳанг,
Ярим ойнинг ҳоли бўлар эди танг.

Саломон денгизга қилди наззора,
Ўтиш учун толди ўзига чора.

Бир қайиқ ясади янги ой мисол,
Уни кўк денгизда учирди шамол.

Ҳар иккови унда тинч кетди хушхон,
Ою куёш бўлди манзилгоҳ — макон.

Равон бўлди пардан елкан чиқориб,
Сувни кўкси билан ўрдакдек ёриб.

Кўкси билан йўлни очиб беомон,
Шошилиб борарди мақсади томон.

Камонга ўхшарди, лекин ўқдан ҳам,
Тез учиб ўтарди гирдобдан шахдам.

Бир ойча қайиқни ишга солдилар,
Тўлқинли денгизда роса толдилар.

Денгиз ўртасида бир гўзал орол,
Тасаввур қилолмас уни ҳар хаёл.

Бу оламда қанча қуш бўлса, у ҳам,
Шу яшил ўрмонда бўлган эди жам.

Бир тараф жилвада баҳам чавку чавқ,
Тазарвида тожу қумрисида тавқ.

Бир тараф саф тортиб дoston ўқир шай,
Достонга жўр бўлиб, тумшуклари най.

Ниҳоллар шохига қўнишиб, яйраб,
Ажиб мағрур қушлар туришар сайраб.

Дарахтлар остига мевалар тушиб,
Хўлу қуруқ ётар бир-бир қоришиб.

Ҳар дарахт остидан булоқ қимирлаб,
Соёю офтобда оқар жимирлаб.

Шохлари шамолдан титраган замон,
Олтин тангаларин сочиб ҳар томон,

Қўлидан яхшироқ тутмасанг агар,
Бармоқ орасидан тўкилиб кетар.

Гўё боғи эрам юзин яширди,
Ғунчаси очилиб унда қулф урди.

Е жаннат боғидан адашиб ҳисоб,
У жойда юзидан кўтарди ниқоб.

Бу гўзал ўрмонни кўриб Саломон,
Сафарин тўхтатиб, айлади макон.

Кўнглидан йўқолиб ваҳима, хаёл,
Унда муқим бўлди, ёнида Абсол.

Иккови шод, баҳам бир жону бир тан,
Қўшилиб мисоли гул билан савсан.

Ағёрлар кўзидан узоқ бир суҳбат,
Қайгулардан холи абадий роҳат.

На унда маломат, на фитнаю жанг,
На макру ҳийладан бўлар ҳоли танг.

Қучоғида гул-у, йўқдир тикони,
Ёнида хазина, йўқдир илони.

Кўм-кўк майсазорда ухлаб ҳар замон,
Гоҳ булоқ сувидан ичар беармон.

Гоҳи булбул билан келиб сўзлашар,
Гоҳи тўти билан улашар шакар.

Гоҳи товус билан қилишар жавлон,
Гоҳ юрар тоғларнинг каклигисимон.

Дилда қувончи кўп — қисқадир достон —
Куну тун шод яшар эди икковлон.

Қандай яхши, сенга ҳамдам бўлса ёр,
Айбжўйлардан узоқ юрсанг бахтиёр.

Бағрингни тўлдирар истак ва мурод,
Сенга қарши бўлмас бирор мавжудот.

**Саломоннинг кетганидан
шоҳ оғоҳ бўлиб,
унинг ҳолидан хабарсиз
қолгани ва ойнаи
жаҳоннамода уни кўргани**

Неча давр ўтиб шоҳ бўлди оғоҳ,
Унинг фиरोқида жони куйиб, оҳ.

Ноласи самога етарди гирён
Ва икки кўзидан томизарди қон.

Деди: «Ҳар тарафдан яна изланглар»,
Ҳеч кимса бу сирдан топмасди хабар.

Подшоҳда бор эди кўзгуи жаҳон,
Дунё сирларини қилгувчи аён.

Доно дили каби ундан яширин
Ҳеч не қолмас, очар дунёнинг сирин.

Деди: «Ул кўзгуни тутинг юзимга,
Кўринсин мақсадим руҳи кўзимга.»

Ойнага шундай ташлабон назар,
Бедарак жонлардан у топди хабар.

Икковин ўрмонда, ишратда кўрди,
Дунё ғамидан чет маконда кўрди.

Жаҳон ташвишидан узоқда, баҳам,
Барча одамлардан нафратда, беғам.

Бири-бировининг жамолидан шод,
Бирга шоду хандон, ғамлардан озод.

Шоҳ улар ҳолини кўргани замон,
Раҳми келиб, бўлди юраги вайрон.

Бир тола сочи ҳам ундан бўлмай ҳам,
Оламда не бўлса бари унда жам.

Эй, хуш ул, равшандил покиза асил,
Мурувват шартини бажарса шу хил.

Икковини кўрса қаерда ҳамдам,
Ичди шодлигу ғам жомини бахам.

Жонлари соф эди ҳижрат зангидан,
Жомлари бут эди ҳижрат сангидан.

Унда иқболлари агар ёр бўлса
Ва унда давлати мададкор бўлса.

Йўққи бир-биридан узилса пайванд
Ва туширса жони риштасига банд.

Ҳар не зиёнкорга келса қатагон,
Уларга мукофот бари бегумон.

Яхшилик қилганга яхшиликдир ёр,
Емонлик қилса ким, бўлар хору зор.

Абсол ва Саломонни шоҳ асир олгани

Шоҳга аён бўлди: унда Саломон
Абсол висолида яшар беармон.

Умри кетиб, бўлмас бу зарар тамом,
Хорликдан бошқани кўрмади мудом.

Подшоҳлик тожидан боши айрилди,
Оқибат қаноти шундай қайрилди.

Тахтни оёғига ташлади бахти,
Товонидан уни то ўпса тахти.

Ичини оловга тўлдирди бу ғам,
Нохушлиги яна кўпайди бу дам.

Саломон изидан зўр жосус солди,
Абсолни зўргатдан у қўлга олди.

Лаҳза сайин шошар уларга томон,
Лекин ундан баҳра ололур қачон.

Жамолини қўмсаб жони ўртанар,
Афсус висолидан топмасди хабар.

Бу афсусдан мушкул йўлларда толди,
Гўё оти ўлиб, пиёда қолди.

Қамбағалга бўлмас бундан ортиқ ғам,
Хазина топганда, қолса бедирҳам.

Бундан ортиқ бўлмас ташнага зуғум,
Кўз ўнгида булок, лаб сувдан махрум.

Дўзах аҳли азоб чекади баттар
Жони куйиб, солса жаннатга назар.

Саломонни шундай беҳад ўртаб ғам,
Фароғат эшиги боғланди маҳкам...

Саломон подшоҳ олдига келгани ва шоҳ унга хурсандчилик изҳор қилгани

Отаси Саломон юзин кўрган дам,
Кетди фироқ дарди, жон азоби ҳам.

Меҳрибонлик билан ўпди манглайин,
Қучоғига босди лутф ила майин.

Вужудинг эҳсоннинг тузидир чоғи,
Жамолинг инсонлар кўзин кароғи.

Жоннинг жаннатидан унган навниҳол,
Осмоннинг ўзга бир офтоби мисол.

Саодат боғида унган гул, чирой,
Шоҳлик осмонида чарақлаган ой.

Уфқнинг майдони сенга лашкаргоҳ,
Навқиронлар юзин қаратган даргоҳ.

Бошдан-оёқ сенга лойиқ тахту тож,
Сенсиз тожу тахтга етмагай ривож.

Тожни разил бошга кўрмагин раво,
Нокаслар тахтингга пой қўймасин то.

Мулк сенинг мулкингдир сақлагин уни,
Қўлингдан чиқмасин четга тизгини.

Гўзаллар базмидан қўлингни торт, бас,
Шоҳлигу гулюзлар айши яхшимас.

Қаршингда парилар кўп қилмасин ноз,
Е шоҳ бўлиш керак, ё базмпардоз.

Салтанат шароитида тўрт хислатнинг баёни

Подшоҳлик шарти бор, тўрт нарса бу ҳам,
Ҳикмату шижоат, иффату карам.

Ҳикмат эмас нафс деб паст кетса зинҳор,
Иигит ҳар хотинга бўлса гирифтор.

Иффатдан эмас бу, ақлли инсон,
Енгилтак дилдорга бўлса гиригиттон.

Шижоатдан эмас айласа забун,
Мардни номуносиб ўзига тутқун.

Кучин кўрсатолмай қолмас бир эҳсон,
Унинг билан камол топади инсон.

Кимга бу тўрт хислат агар ёр эмас,
У мулк келинидан бахтиёр эмас.

Бу тўртдан бирига етса гар халал,
Дилингга подшоҳлик сиғмас ҳеч маҳал.

Ҳикмат сўзин қилдим шу билан тамом,
Ҳар не керак бўлса айтдим, вассалом.

Саломон отасининг маломатидан ўсал бўлиб, Абсол билан бирга саҳрога чиқиб олов ёққани ва иккови қўл ушлашиб гулханга киргани, Абсол куйиб ўлгани ва Саломон омон қолгани

Ким бор бу оламда ошиқдан хорроқ,
Йўқ унинг ишидан бир иш душворроқ.

На ёрнинг қайғуси кўнглидан кетар,
На дилнинг орзуси мурод бахш этар.

Шому саҳар қилар озорга банди
Емоннинг таънаси яхшининг панди.

Шоҳнинг насиҳатин тинглаб Саломон,
Сабр тўнин йиртди тавидан шу он.

Ҳаётидан безди, бўлди кўнгли танг,
Улимига рози бўлди у тажанг.

Тириклар ўлимга бўлса сазовор,
Улиш яшамокдан яхшидир минг бор.

Абсол билан чикди сахрога томон,
Фазога жонини этгали қурбон.

Утин кесиб, ташир орқа-орқалаб,
Ҳаммасини йиғди бир жойга қалаб.

Утинлар йиғилиб бўлганида тоғ,
Унга олов қўйиб ёндирди шу чоғ.

Иккови оловни қўриб, шод юрди,
Қўл ушлашиб гулхан ичига кирди.

Бу ҳолдан шоҳ пинҳон хабардор эди,
Абсолни ўлдириш қасди бор эди.

Ўз орзуси учун жаҳд қилди чунон,
Уни ёқди, қолди Саломон омон.

Ўт ичига тушса агар сохта зар,
Тезда парчаланиб, қадрин йўқотар.

Мардлар иши бўлар мардларга насиб,
Мард ҳиммати бўлмас бунчалар ғариб.

Олиҳимматларга бу аён бўлур,
Ҳимматсиз одамлар беомон бўлур.

Саломон Абсолдан айрилиб фироқида нола чеккани

Туну кун кучайиб борар эди, жанг,
Ошиқ бечоранинг аҳволидир танг.

Ҳар не бало ўқи унга етса шай,
Фалак камонидан етар пайдар-пай.

Томоғини қиркиб ўтмасдан ханжар,
Орқасидан яна бошқасин санчар.

Бедодликдан доим дўст тортганда даст,
Етар унга рақиб тошидан шикаст.

Бошидан кетса гар рақиб отган тош,
Бўлар маломатчи таънаси маош.

Булардан қутулиб, қонин тўкса тиг,
Ҳажрининг посбони чекар юз дариг.

Саломон тоғмисол гулхан ёқди, бас,
Унда куйиб кетди Абсол мисли хас.

Бир ўзи қолди-ю, кетди севгани,
Усиз бежон қолди гўёки тани.

Жонсўз ноласидан янгради осмон,
Киприклар учига дилдан оқди қон.

Дуди охи чодир қурди самода,
Ғамдан тонг ёқасин йиртди зиёда.

Сийнасини ғамдан тимдалаб беҳад,
Кўкси тирноқ, бўлди тирноғи калхат.

Унга тирноқ санчиб юлди устма-уст,
Тирноқ учича жой қолмади дуруст.

Дилига тош урар эдию бешак,
Вафо олтинига у эди маҳақ.

Дилига у тошдан чўкмади ғубор,
Соф олтиндек бўлди тилласи ошкор.

Ундан қўли бўшаб ўтирса агар,
Ҳасратдан қўлининг орқасин тишлар.

Бармоғингни кўрмай қўллариди ёр,
Ўз бармоғин тишлаб айлади абгор.

У гавҳардан кўргач қўлингни холи,
Ўздинг бармоқ учин тишлаб мисоли.

Жойида кўрмагач шакарлабни ул,
Найшакардек чайнар бармоғини бул.

Кеча-кундуз энди йўқ у ҳамзону,
Уриб тиззасини кўқартирди бу.

Хонаси кунжиги ҳар кун буриб рўй,
Ер хаёли билан у афсонагўй:

«Эй, ҳажридан менинг жонимни ёқиб,
Жамолидан менинг кўзимга боқиб!

Умрлар дўст эдинг жонимга аё,
Гирён кўзларимга бағишлаб зиё.

Висолинг кўйида хонам бор эди,
Кўзимга жамолинг шамъи ёр эди.

Икковимиз бирга доим эдик шод,
Ҳусну жамолимиз боғида озод.

Икковимиз бирга бўлардигу бас,
Биз на касга, бизга тегарди на кас.

Фалак зулми бизга етмаган эди,
Кўнгил истаклари битмаган эди.

Тунлар қучоқлашиб ухлардик баҳам,
Кунлар роз айтардик яйраб дам-бадам.

Орамизга биров йўл тополмай, ох,
Бир нокас бўлмасди бизлардан огоҳ.

Кошки шундай олов ёндирган чоғим,
Сен қолиб, мен ёниб кетсам чироғим.

Сен куйиб, мен қолдим бу қандай шўрлик,
Мен мискинга ўзи бу қандай кўрлик?

Сен билан бўлсам мен, кошки бу маҳал,
Мени ҳам йўқликка чорласа ажал.

Нохуш вужудимдан кетсам қутулиб,
Мангу ишратингга пайваста бўлиб!»

Подшоҳ Саломон ҳолини эшитиб, унинг тадбиридан оғиз қолгани ва ҳақим билан машварат қилгани

Саломон Абсолдан шундай айрилди,
Туну кун ғам чекиб, охир йиқилди.

Маҳрамлари деди шоҳ олдида боз,
У ғамдан жонига тушди инқироз.

У билан ўртанди, усиз яна ҳам
Қалбида заррача камаймади ғам...

Кўриб бу мотамда Саломонни шоҳ,
Юз ранжу ғам етиб, дили куйди, ох.

Бу иш чорасини тополмади ҳеч,
Жони томирига тушиб тобу печ.

У доно ҳақимга юзланди шу ҳол:
«Эй, жаҳон қибласи, умиду хаёл!

Дармондага бўлса қайда бир мушкул,
Уни еча олур фикри равшан дил.

Жаҳонда дилга нур сочгувчи ўзинг,
Ҳар мушкул қулфини очгувчи ўзинг.

Абсол куйиб, қолди Саломон ғамда,
Вақтини ўтказар фақат мотамда.

На Абсолини топиб бўлар дубора,
На Саломон учун топилар чора.

Мушкулимни айтдим олдинда, мана,
Ақлинг-ла чорасин излагин яна.

Бир раҳминг келсинки кўп дармондаман,
Юз қайғу ҳасратда қолган бандаман.»

Доно ҳақим унга айлади жавоб,
Байроғинг йиқилмас, иложи савоб!

Агарда сўзимга кирса Саломон,
Тизгинини олиб, топурман имкон.

Яна тез келтирай унга Абсолини,
Кашф қиларман унга мен бундай ҳолни.

Бир неча кун қилай чораи ҳолин,
Унга мангу пайванд айлай Абсолин.

Ҳақимдан эшитиб буни Саломон,
Унинг фармонида ором олди жон.

Эшигидан хору хасни супурди,
Не деса, жон билан измида юрди.

Эшигинг тупроғи бўлмоқ хуш комил,
Амрингга мунтазир бўлиб соҳибдил.

Эшитгин, бу сўзни айтибдир доно,
Бир гавҳарни тешиб жуда ҳам зебо:

«Доно бўл қилмагин хусумат, ғазаб,
Доно соясига ё бор бахт излаб.

Нодонликдан раҳна солганда ҳолат,
Фақат доно топар унга кафолат.»

Саломон ҳақим фармонига киргани ва ҳақим унинг орзусини рўёбга чиқаргани

Саломон ҳақимни қилди ихтиёр,
Меҳри паноҳини айлади қарор.

Итоати билан лол бўлиб ҳақим,
Сеҳргарлик билан бошлади таълим.

Давлат шаробини тўкиб жомига,
Ҳикматдан асаллар қуйди комига.

Жоми у шаробдан завқларга тўлди,
Оғзи асалидан шакаррез бўлди.

Ҳар гоҳ Абсолини қилганида ёд,
Унинг фироқида чекарди фарёд.

Ҳақим билар эди бундай ҳолини,
Суратда яратди у Абсолини.

Кўз олдига тутиб бир-икки соат,
Ва менга бахш этди таскину тоқат.

Таскин топди шундай бу ранжу алам,
Йўқлик сарҳадига енди сурат ҳам.

Ишга солса доно ҳимматин агар,
Хоҳлаган нарсасин тезда яратар.

Лекин ундан бир дам қолганда гофил,
Борлиқ сурати ҳам бўлади зойил.

Гоҳида у шундай сўзлаб қоларди,
Зухранинг васфини тилга оларди.

Зухра дерди шамлар ичида юлдуз,
Барча гўзаллардан зиёда гулюз.

Агар жамолини айласа пайдо,
Ою қуёш бўлар ҳуснига шайдо.

Ҳеч ким оҳанг топмас ундай бўлдириб,
Ишратнинг базмига шодлик тўлдириб.

Осмон қулоғида навосин чангги,
Самода юради доим оҳангги.

Бу сўзларни шундай тинглаб Саломон,
Ўзида мойиллик сезди у томон.

Бу сўзлар дафъатан бўлганда такрор,
Ичида мойиллик ортарди бисёр.

Ундан бу маънони илғади ҳаким,
Зухра қилган эди таъсири азим.

Токи жамолини қилди намоён,
Жону дилин берди унга Саломон.

Абсол нақши кетди дилидан секин,
Зухра юзи меҳри ўрнашди лекин.

Боқий ҳуснин кўриб йўқдан кечди воз,
Ўткинчидан кечди, турғун-айши соз.

Подшоҳ Саломонга ўз давлат арконини беришга аҳд қилгани ва унга тожу тахтини топширгани

Абсолнинг ғамидан тинчиб Саломон,
Гўзал маъшуқига кўнгили қўйган он.

Этагидан доғлар пок бўлди чунон,
Ҳиммати юксакда мисоли осмон,

Бошига иқболи уни қўйди тож,
Оёғи остида тахт ила хирож.

Юнон шоҳи чорлаб шаҳриёрларни,
Бошда тож, навқирон бахтиёрларни.

Шундай тўй қилдики, ҳеч бир шоҳаншоҳ,
Жаҳон тарихида қилмаган, ногоҳ!

Ҳар лашкарбошию ҳисобсиз лашкар,
Тўйига жам бўлди бир неча кишвар.

Барча лашкарбоши, лашкар-ла бу он,
Шоҳ Саломон билан тузди аҳд-паймон.

Бари якдилликдан атади сарвар,
Бош эгиб ишига тилади зафар.

Бошига қўйди шоҳ безакли тожин,
Пойига мунтазир мулжу тахт, олтин!

Етти ўлка унга бўлганди таслим,
Олди ўлкадорлик расмида таълим.

Иншо қилди бўлар чоғи ҳангома,
Унинг учун шундай васиятнома,

Жамият қошида ошқору ниҳон,
Фикр олмоси тешиб юз дурри ғалтон:

«Ўғлим жаҳон мулки абадий эмас,
Камолга етганлар умид қилмас, бас...

Ҳар амал илмга сезар эҳтиёж,
Кўпишу билимдан топади ривож.

Билганингга қилгин доимо амал,
Билмасанг донодан сўра ҳар маҳал.

Ҳар не олиб ёки берганда агар,
Қандай бўлишига ташлагин назар...

Мазлумлар чўнтагин холи айлама!
Ундан золимликни олий айлама!

Юз азоб билан у жамғарганда соф,
Зулм ишига уни қилдирма исроф.

Оқибат бу сўздан ошиб ноласи,
Икковинг бўйнингни эгиб қоласи.

Тўғри йўлда доим собит тур мангу,
Қадимги шоҳларнинг усулидир бу...

Жаҳд қилган ҳар хато била ҳар халал,
Адолатдан бўлсин ўзига бадал.

Иўкки адолатинг бўлса зулмфош,
Адолат жомига тегса зулмтош.

Одамлар қўйингдир, сен унга чўпон,
Мақр ила уларга келтирма қирон.

Инсоф билан яхши йўл тутгин мудом,
Ишнинг асли нима ўйлагин мудом?

У сурувда керак сенга мулозим,
Бир хил итоатда тутмоғинг лозим.

Сурув ити каби қўлингга зўри,
Лекин бўри эмас, қўйларнинг шўри.

Сурувга бўлади балойи офат,
Евуз ит бўрига дўст бўлса фақат.

Вазирсиз шоҳликда бўлмагай илож,
Лекин доно бўлсин, ишида ривож.

Билсин мамлакатнинг аҳволин тамом,
Ишида доимо бўлсин интизом.

Шоҳ молу мулкига айласин вафо,
Ўз ҳаққидан ортиқ олмасин асло.

Шоҳда бўлса қандай қисмату ҳашам,
Халқидан олмасин на ортиқ, на кам.

Меҳрибон бўл барча бу халқи худо,
Сендан шафқат кўрсин мискину гадо.

Ҳар кўнгли яримга бағишла эҳсон,
Ҳар золим қаҳридан асрагин омон.

Не бўлгин сурату сийратда ёмон —
Арбоблар олдида оқилми нодон.

Қушхона олдида жирканч ит мудом,
Булганиб ўзига топади ором.

Унинг оғзига то етиб боргач хун,
Истар бир сигирни айласа забун.

Хабарчинг оёқда турсин алҳазар,
Тўғри садоқатдан келтирсин хабар.

То сенга барчадан келтирсин пинҳон,
Ким зулму ким қилар саховат эҳсон.

Вазир хуш кўрмаса сўроқ қил бирга,
Уни топширмагин асло вазирга.

Баҳам тафтиш қилгин сен бундай ҳолни,
Юксакка кўтариб олий иқболни.

Сенинг учун у на кифоят қилур,
На шаҳру ўлкангга адолат қилур.

У кифоят эмас, тухматдан на кам,
Дўзах оловини ёқмоқдир баҳам.

Ундан кифоядир ҳа узоқ эмас,
Ўз ўнини қилар у икки юз бас.

Инсофдан асраса фаровон бўлар,
Нафси тугён қилса, юрт талон бўлар.

Аржуманд зийраклар наздида аён,
Кофир ҳукмига бош эгмас мусулмон.

Гап тамом, ҳар кимки зулмга ботса,
Молу дунё учун имонин сотса.

Жаҳонда йўқ ундан ортиқроқ нодон,
Бу хислатдан етмас ҳеч кимсага нон.*

**Бу қиссадан мурод унинг
суратини баён қилиш эмас,
балки мақсад бошқа
маънода ва у баён этилади,
шунга ишора**

Кўринишда бўлар шундай ҳар қисса,
Доноларга унда маънодан ҳисса.

Бу қисса сурати бўлдию тамом,
Унинг маъносидан лозим топмоқ ком.

Бунинг ваъзини бир йўл билар қилган,
У ишнинг сирини, йўлини билган.

Шу ғараздан эмас айтган сўзингиз,
Бу сирни очувчи бизнинг ўзимиз,

Подшоҳу ҳақимдан унга не мурод,
Саломон подшоҳдан бежуфт бўлган зот?

Саломондан орзу топган ким Абсол?
Недир дарё суви, оташ тоғ мисол?

Қандай мулкка етди охир Саломон,
Абсолдан этагин тортгани замон?

Ким Зухра охири кўнглини олди,
Абсол доғин ювиб бағрида қолди?

Улар шарҳин тингла мендан бирма-бир,
Бошдан-оёқ ҳушёр қулоқ тут ахир...

Тан жон билан тирик, жондан тан мудом,
Мавжудот идроки шундай олар ком.

Шунинг-чун ҳар бири ошиқдир баҳам,
Фақат ҳақ суҳбати ила мустаҳкам.

Бўдиллар аслида, недир у денгиз,
Висолдан осуда лаҳзалар тенгсиз.

Эҳтирос майидан сиқориб мудом,
Унинг лаззатидан топарди ором.

Бир олам мавжига кўмилган бироқ,
Лекин ҳақ йўлидан барчаси йирок.

Не у суҳбатдаги Абсол музтариб,
Саломон васлидан қолган бенасиб?..

Ешлик таъсиридан у кетди тубан,
Лаззат палосини ёзиб муккадан.

Севикли маъшуқин бағрига олди,
Ишратга илашиб тубанда қолди.

Недан мойил бўлди Саломон шоҳга,
Юз буриб иззату ҳам тахту жоҳга?

Лаззатларга мойил ақл қилгани,
Ақли салтанатни авло билгани.

Нимадир у олов қаттиқ машаққат,
Табиатни ёқиб, кул қилмоқ фақат.

Куйиб асар қолмай ундан хонумон,
Енгил орзулардан этак силк бу он!

Лекин бир умрга унга тортар дил,
Гоҳи дарди фироқ юзларида бил.

Зухранинг хуснини айтгач у ҳаким,
Жонини меҳрига боғлади токим.

Оҳиста Зухрадан бўлди у хушҳол,
Дилдан кетди ишқу ғам ила Абсол.

Нимадир ул Зухра?— камолот баланд,
Висолидан бўлди жони аржуманд.

Жамолидан ақли бўлиб чароғон,
Подшоҳлик мулкени қозонди инсон.

Сенга мужмал айтдим барча асрорни,
Мухтасар келтирдим шундай гуфторни.

Муфассал истаса фикр этар ҳар ким,
Шунда аён бўлур асрори қадим...

Анатолий Ершов

АСРИЙ ЖУМБОҚ

Мумиё... Уни барча дардга даво деб аташди. Мумиё ҳақида қанчадан-қанча афсонаю ривоятлар тўқилган, у тўғрисидаги баҳс неча ўн йиллардан буён тинмайди.

Йирик илмий кашфиётлар асрида мумиё нимаси билан шунчалик диққатни тортаётир?

Ҳозирги вақтда бу саволга жавоб топиш учун юзлаб олимлар изланишмоқда. Шуларнинг бири тошкентлик врач, профессор Одил Шарипович Шокировдир. Одил Шариповичнинг бу мўъжизакор моддани ўрганишга киришганига ўттиз йилдан ошди. Шу йиллар ичда у мумиёга оид тарихий маълумотларни тўплади. Форс, туркий, хинд, хитой, тибет, шунингдек, Европа манбаларидаги мумиёга доир манбалар билан танишиб чиқди. «Мумиё» юнонча атамадан келиб чиққан бўлиб, «бадани сақловчи» деган маънони билдирар экан. Араблар уни «арақул, жабал», яъни «тоғнинг тери» деб аташган. Қадимги муаллифларнинг айримлари эса мумиё иссиқда мумга ўхшаб юмшагани сабабли унга «мум-ойин» деб ном беришган. Олимлар қадимда мумиёни икки турга ажратишган: биттаси тоғдан топиб келинса, иккинчиси сунъий усулда тайёрланган. Чунончи, одам мумиёси деб аталгани кейинги турга мансуб бўлган. Бу ҳақда ўз даври учун шарқ табобатининг дори-дармон тайёрлаш бўйича муътабар қўлланмаси бўлган «Тухфатул мўмин» («Мўминларга тухфа») асарининг муаллифи Абдулмўмин Муҳаммад Ҳусайний шундай ёзади: «Қадимги даврларда чириб кетишдан сақлаш учун мурдани мумиёлаш одат эди. Бунинг учун мурдага мумиё, асал, қорамой, қатрон ва бошқа моддалар суртилган. Натижада мурда қотиб қолиб, узоқ сақланган. Мумиёланган мурда дафн қилинган қабрлар кейинчалик кучли бўронда ёки бошқа сабаб билан очилиб қолиб мурда ер бетига чиқиб қолган. Нодон кишилар бу мурдаларни мумиё деб билдишган. Аслида шу хил мумиёдан суяк синганда ёки бадан ташқарисидаги жараҳатларни даволашда фойдаланиш мумкин, холос. Уни зинҳор-базинҳор ичга ютмаслик керак, акс ҳолда киши кўр бўлиб қолади ёхуд ҳаёт учун хатарли бўлак балоларга гирифтор бўлади...»

Бу хил фикрни европалик сайёҳлар ҳам тасдиқлашган. Улардан бири, Наварра қиролининг врач Гий де ля Фонтен 1564 йили мумиё ҳақида маълумот тўплаш учун атайлаб Мисрга йўл олади. Александрияда бир савдогар унга мумиёнинг 40 хилини кўрсатади. Улар асосан қўлларнинг мурдаларидан тайёр-

ланар экан. Бунинг учун мурдаларга аввал сақич суртилиб, кейин офтобда қуритилган. Натижада мурдалар Миср мумиёсига ўхшаб қолган.

XIII асрда ўтган Ғиёсиддин ибн Шарафиддин эса мумиё тайёрлашни қуйидагича тасвирлайди: «Малла сочли ва қизил юзли бола танланиб, яхшилаб боқилади, сўнг ўлдирилади. Мурда баланд кўза ичига туширилади ҳамда асал ва хилма-хил дори-дармон билан лиммо-лим тўлдирилгач, кўзанин оғзи пухта қилиб беркитиб ташланади. 120 йилдан кейин авлодлар идишни очишади. Кўза ичда нима қолган бўлса, ана ўша мумиёдир».

Ҳаким Муҳаммад Ҳасан Паҳлавий Деҳлавий 1880 йили Деҳлида форс тилида нашр қилинган «Маҳзанул-Адвия» номли китобида бу сирли модда тўғрисида анча муфассал маълумот беради: «Мумиё тоғ муми (озокерит — А. Е.) нефть ёки мазут сингари тоғдаги горларнинг ёриқларидан олинади. У суяқ ҳам, куюқ ҳам бўлиши мумкин. У баъзан тоғлар орасида сумалак кўринишида учрайди. Эрондаги Дороб тоғларида, шунингдек, Истихноят деган жой ва унинг атрофларида, Хиндистон ва Хитойда юқори сифатли мумиё бўлади».

Ҳўш, мумиё ҳақида рус ва совет олимлари нима дейишган экан? Одил Шарипович бу ҳақда В. И. Ленин номидаги Давлат халқ кутубхонасининг библиографидан маълумот сўради. Библиограф узоқ ахтарганидан кейин Ломоносовдан буюғига мумиё тўғрисида атиги иккита мақола топилгани, лекин улар ҳам кейинги йилларда эълон қилинганини айтди.

— Уларнинг автори кимлар экан?

— Ҳар иккала мақоланинг автори бир киши — Шокиров. Буюртма берасизми?

— ...Мамлакатимизнинг бош кутубхонасидаги суҳбат шу билан туғади, ёзма манбалар оламидаги изланиш ҳам шу билан поёнига етди. Энди масаланинг амалий томонига — тажрибаларга ўтиш керак эди. Бунинг учун эса мумиёнинг ўзи зарур.

1956 йилнинг ёз кунларидан бирида мумиё излашга отланган экспедиция Тошкентдан чиқиб, Тянь-Шань тоғлари томон йўл олди. Унга Одил Шарипович Шокиров раҳбарлик қиларди.

Жануб қуёшининг иссиқ нурларида ранги унниқиб, дастлабки зангори тусини йўқотган автобус экспедиция аъзоларини Чирчиқ

Совет санъаткорлари публицистикага тез-тез муружаат этаётганликлари қувончлидир. Бу уларнинг одамларни тўлқинлантираётган жуда муҳим проблемаларга, конкрет иқтисодий ва социал-масалаларга дадиллик билан ўз вақтида қўл уришларига илжон беради. Бу шундай асарлар яратишга ёрдам берадики, бу асарлар санъат воситалари билан кўпинча баайни вақтдан ўзиб, етилган ҳаётий проблемаларни ўткир қилиб қўяди ва уларни ҳал этишнинг конкрет йўлларини таклиф этади.

К. У. Черненко

соҳилидаги Хўжакент қишлоғига етказиб борди. Дарё минглаб йиллар мобайнида ўта мустаҳкам тоғ жинсларини емириб, ўзига очиб олган ўзани — чуқур дара тубида шиддат билан оқмоқда, икки томонини баланд қоялар ўраб олган.

Экспедиция қатнашчилари асрий чинорлар соясидаги чойхонада бир зум салқинлашди. Чойхоначи чол навбатдаги чойнакни дамлаб келганида Одил Шарипович у билан сўхбатлашиб қолди. Чойхоначи кутилмаганда бу ишда уларга ёрдами тегиши мумкин бўлган бир кишининг номини айтди. «Лекин бу одам Хўжакентда эмас, — деди у қўшимча қилиб. — Чирчиқнинг юқорисида, Бурчмулла қишлоғида яшайди». Бу гаплардан Одил Шариповичнинг яраги шодон уриб кетди. Отряд манзил томон пиёда йўлга тушди. Улар соҳил бўйлаб ўтган торгина сўқмоқдан боришарди. Баъзи ерларда ҳайбатли қоялар йўлни нақ Чирчиқ лабига суриб қўяр ва тошларга бош уриб, кўпириб оқаётган сувдан кишининг ваҳми келарди. Мана, Эшаккўприкка ҳам етиб келишди, туристлар уни нима учундир «Шайтонкўприк» деб аташади.

Рўпарадаги қоядан ўтишгач, Бурчмулла қишлоғи кўринди. Одамлар уларга Олим Ҳайитовнинг уйини дарҳол кўрсатиб беришди. Тоғ йўлларини яхши билган Олим Ҳайитов олимнинг таклифига — экспедицияга йўлбошловчи бўлишга, анча йўлаб кўргач, рози бўлди.

... Сўқмоқ борган сари тораяр, нақ қўл чўзсанг етгудек масофада пахтадек оппоқ булутлар сузиб юрарди. Чор-атроф — тошлар салтанати. Ёнбағирликнинг у ер-бу еридагина арча учраб қолади. Қизил наъматак ва қора зирк бутазорлари, ёнғоқзорлар, яккам-дуккам ўсувчи, ўта нордон, лекин еса бўладиган олмалар, бу тоғларнинг ноёб бойлиги — оқ танали қайинлар — бари-бари аллақачон пастда қолиб кетган.

Олдинма-кейин бораётган одамлар ёнбағирликда судралиб юрган булутга яқинлашиб, бирин-кетин унинг ичига кириб кетишди. Улар гўё сут ичида боришаётгандек эди. Булут ичига кирмасларидан аввал Шокиров, қоронғи бўлса керак, деб ўйлаганди. Бироқ амалда аксинча бўлиб чиқди — ўткир ёруғликдан кўз қамашиб кетарди.

... Тунаш учун мўъжазгина бир ғор танланди. Водийдан олиб чиқилган қуруқ шохлардан гулхан ёқилди. Бир оздан сўнг чиққан ой ёғдулари чўққиларни бирин-кетин ёрита бошлади. Чўққилар гўё зулмат қаъридан кўтарилиб, юксалиб бораётгандек туюларди. Теварақдаги жамики нарса сирли-шаффоф тус олди. Ана шу ғайриоддий манзарага махлиё бўлиб ўтирган Одил Шарипович тоғ малҳами — мумиёни ўйлаб узоқ вақт ухлалмай ётди.

Эртаси куни, йўлбошловчи экспедицияни тубсиз жарлик ёнидаги тор сўқмоқ бўйлаб мўлжалдаги ғор томон бошлади. Ғор меҳмонларни сукунат билан қарши олди.

Олим Ҳайитов шам ёқди. Парпираган ожиз шуъла ғор деворларидаги жигарранг оқмаларни аранг ёритди. Қуюқ, мумсимон модда тўғридан-тўғри тошлар ичидан сизиб чиқиб, қотиб қолгандек туюларди гўё.

— Мумиё мана шу бўлади! — товуш берди йўлбошловчи.

Экспедиция аъзолари ғор деворидаги оқмаларни авайлаб қириб олишди. У кўп чиқмади, лекин шунинг ўзи ҳам Одил Шариповични қувонтирди — ахир энди мумиёни лабораторияда ўрганиш имконияти бор эди-да!

... Тошкентга қайтишгач, Чотқол тоғларининг ноёб топилмаси синчиклаб ўрганиб чиқилди. Мумиёни сувда эритишди, бегона тоғ жинсларидан тозалашди, эритмасини буғлантиришди — қолгани соф мумиёнинг ўзи эди.

Шокиров унинг тўқ жигарранг бўлакчасини қўлига олиб эзиб кўрди. У бир зумда юмшади, табиблар айтишича, фақат мумиёни аслгина шундай бўлади. Агар мумиё тоза бўлмаса, қўл тафтидан юмшамай, қаттиқлигича қолаверади.

Шундан кейин тажрибалар бир-бирига улашиб кетди. Тоғ малҳами сувдан икки марта оғир экан, совуқда қотади, иситилганда тез юмшади, икки юз даражага яқин иссиқда қисман эрийди. Аланга таъсирида дуд чиқармай ёниб кетади, кули қумушранг-бўз тусда. Бензол, ацетон, хлороформ, метил ва этил спиртлари таъсирида қисман, ишқор таъсирида эса худди сувдагидек яхши эрийди. Сувдаги эритмаси қуюқ пивонинг рангидек. Мумиёга кислоталар таъсир эттирилганда нефтга ўхшаш маҳсулот ҳосил бўлади...

Шокиров тоғ малҳами намунасини химикларга бериб, ҳар томонлама анализ қилишни илтимос қилди. Бу сирли моддада кремний, кальций, калий, натрий, алюминий, темир, мағний, фосфор, бор, марганец, олтингурут, ванадий, олтин, қумуш, мис, рух, кобальт, қалайи, бериллий, стронций элементлари бор экан. Кейинчалик, мумиёни мамлакатнинг етакчи лабораторияларида энг замонавий аппаратлар ёрдамида анализ қилиш унинг таркибида иридий, цирконий, индий, иттербий, европий, скандий, теллур, галий, гадолиний, индий, цезий, рубидий сингари ноёб элементлар ҳам мавжудлигини ва олтин, қумуш, сурма, қалайи элементлари мумиёда кўпроқ жамланишини кўрсатди. Қисқаси, сирли тоғ малҳамида Менделеев жадвалидаги элементларнинг қарий ярми бор экан!

Энг асосийси — тоғ малҳами микроэлементларнинг қони экан! Ваҳоланки, илм-фан айтишича, бирорта тирик организм ҳам бу элементларсиз нормал ривожлана олмайди.

Бу ўринда она сутида алюминий, литий, кремний, темир, кобальт, никель, мис, марганец, кўрғошн, молибден, барий, стронций, фтор, бром, йод — жами 20 дан зиёд микроэлемент мавжудлигини эслатишнинг шу кифоя. Зеро, мумиёда ҳам қарийб худди шу моддалар бор!

Одил Шарипович тажрибаларни бошлашдан аввал мумиё захарсизми-захарлими, деган саволга жавоб топиш учун мумиё намуналарининг бир қисмини Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ўсимлик моддалари химияси институтининг терапия фармакологияси ва химияси лабораториясига юборди. Лаборатория мудури, фармаколог Исҳоқ Комилов Комилов билан ҳамкорликда мумиёнинг таъсири оқ сичқон ва кўёнларда синаб кўрилди ва захарсизлиги аён бўлди. Кейин мумиёнинг радиактивлик ва канцерогенлик даражаси, юракка, томирга, қон ишлаб чиқариш аъзоларига таъсири аниқланди.

Мумиё радиактив эмас экан. Гейгер сўчети «фон»дан атроф-муҳит, яъни ҳаво, ер, сув, озик-овқат маҳсулотлари ва ҳоказолардан қанча импульс келса, ундан ҳам шунча импульс келишини кўрсатди.

Мумиё канцерогенлик хусусиятига эга эмас, яъни тўқималарни ўзгартириб, рак тўқимасига айлантирмайди.

Мумиёнинг наслга салбий таъсири йўқ.

Мумиё микрофлора ривожлишини рағбатлантирмайди, аксинча, унга салбий таъсир ўтказди, бактерияларни йўқотиш хусусиятига эга.

Мумиё юракка салбий таъсир кўрсатмайди, аксинча, унинг ишини яхшилади.

Мумиё қон ишлаб чиқариш жараёнини бузмайди, аксинча, оғир жароҳатланган ҳайвонларда қон кўрсаткичларини яхшилади...

Энди мумиё таъсирининг самарадорлигини одамда тегириб кўриш керак эди.

У қадимги ҳакимлар ёзганчилик шифобахшмикан? Клиник тажрибаларга тайёрлар экан, Одил Шарипович қадимги олимларнинг китобларини яна қайта-қайта ўқиб чиқди.

Ўрта асрларнинг улуғ ҳақими Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари»да бу малҳам суяк чиққанда ва синганда, умумий фалажлик ва юз нерви фалажида, бош оғриғи ва бош айланишида ёрдам бериши ҳақида ёзади, қайси касалликда мумиё ичилиши ва қандай ҳолатда жароҳатланган жойга суртилишини кўрсатади. Шунингдек, қон келишини тўхтатишда, томоқ оғриғи ва йўтални тузатишда, юрак уриши мароми бузилганда, чаён ёки бошқа жонивор чаққанда захар кучини қирқишда мумиёга нималар кўшиб ва қандай фойдаланиш тўғрисида тавсиялар беради.

«Қарободин Кабир» номли қадимий китобда қулоқ оғриган пайтда бир шаъир¹ мумиёни тоза атиргул мойи билан аралаштириб, ғўра узум сувидан кўшиб ва ҳосил қилинган воситани қулоққа томизиш тавсия қилинади. «Бу карликда, қулоқда яра бўлганида ва қулоқдан ийринг оққанида ёрдам қилади,— деб ёзилади шу китобда. — Мумиёни чўчқанинг тузланмаган ёғига аралаштириб, қулоққа томизиш ҳам карликни даволашга ёрдам беради. Бу ҳақда Аристотель муболага қилиб, бу дори ҳатто туғма карликни ҳам даволайди», деб ёзади.

Маълум бўлишича, бурундан қон оққанида

ва унинг бошқа касалликларида ҳам мумиёни камфарага аралаштириб томизиш маслаҳат берилган. Шунингдек, нафас қисими, қон тупуриш, томоқ оғриғи, овқат ҳазм қилиш йўли, буйрак ва таносил аъзоларининг айрим касалликларида мумиёдан фойдаланиш тавсия этилади.

Узоқ изланишлардан сўнг мумиёнинг шифобахшлигини исботлашда фаннинг энг янги ютуқларидан, чунончи, нишонли атомлар усулидан фойдаланилди. Масалан, итлар организмига фосфорнинг радиоактив изотопи киритилди. Маълумки, бу модда суяк тўқимаси ўсишида асосий «қурилиш материаллари»дан бири бўлиб хизмат қилади. Шу боисдан ҳам у ўзи энг зарур бўлган жойга қараб ҳаракатланади. Суяк синган жойда эса фосфорга талаб кучаяди. Бундан ташқари, яна бир нарса маълум бўлди — тажрибадаги итнинг суяги синган жойи фосфорни кузатишдан итдаги нисбатан икки-икки ярим марта кўпроқ сингирди. Шундан кейин Шокиров қуйидаги хулосага келди: «Мумиё суяк синган жойда энг зарур пайтда — бевосита жароҳатдан сўнг фосфор тўпланишига ёрдам беради».

Клиникада олиб борилган ишлар ҳам бу хулоса тўғрилигини кўрсатди. Мумиё берилган беморларда суякнинг битиш мумиё берилмаган беморлардагига нисбатан 13—18 марта тезроқ кечиши аниқланди. Тоғ малҳами туфайли беморларнинг умумий ҳолати ҳам тез яхшиланди, улар синган қўлоқларини қисқа муддат ичида бемалол ишлатадиган бўлишди. Бундай беморларнинг уйқуси ҳам, иштаҳаси ҳам яхши эди.

Мана, бир касаллик тарихи. 60 ёшли бемор Е.нинг чап елка суяги синиб, суяк парчалари жойидан кўзалган эди. Уни операция қилиб, суяк парчаларини жой-жойига қўйишди, кейин мумиё бера бошладди. Ун бешинчи кунга бориб, суяк қадоғи вужудга келганининг белгилари пайдо бўлди. Эллик кундан кейин эса синган суяк батамом битиб кетди. Бемор соғайиб, ишига қайтди. Кекса ёшдаги одам учун даволаниш ана шу тариқа нисбатан енгил ўтди! Ҳолбуки, травматология маълумотларига кўра, бундай ёшдаги беморларда шундай ҳолатда суяк битиши икки ярим, уч ойга чўзилади.

Даволаш жараёнида мумиёдан фойдаланишга бўлган талаб кун сайин ошиб борарди. Бироқ бунинг учун ҳам, илмий изланишларни кенгайтириш учун ҳам мумиё янада кўпроқ миқдорда талаб қилинарди. Хуллас, Шокиров мумиё ахтариб, яна янги экспедиция уюштирди. Бу сафар энди Жанубий Қирғизистон тоғларига йўл олишди. Экспедицияда геологлар ҳам қатнашар, уларнинг ихтиёрига вертолёт ва зарурий альпинистик анжомлар берилган эди. Мумиё излашда бўлажак врачлар, ҳозирда эса студентлар — Зухра ва Эркин Шокировлар ҳам қатнашишди. Ҳа, афсонавий тоғ малҳамини медицина амалиётига жорий қилиш Шокировларнинг оилавий ишига айлиб қолган эди.

Бу сафарги қидирув ҳам муваффақиятли ўтди. Лекин, бари бир, бу усулда етарли миқдордаги мумиё йнғиб бўлмас, бошқача йўллари излаш лозим эди. Ниҳоят, О. Ш. Шокиров Ўзбекистон ССР Геология министрининг қабулида бўлди. Тадқиқотчининг фикрлари маъқул топилди ва министрлик геология-қидирув партияларига фойдали қазилмалар излашда мумиё билан ҳам шуғулланиш тўғрисида кўрсатма берди.

1. Шаъир — 0,035 грамм.

Олимнинг олижаноб мақсади жамоатчилик томонидан ҳам кенг қўллаб-қувватланди. Шокировнинг талайгина кўнгилли ёрдамчилари пайдо бўлдики, улар орасида геолог, овчи, чўпон, туристлар бор эди. Бу ёрдамчилар топган мумиёларини тўғри тадқиқотчининг клиникасига йўллашди.

Тоғ малҳамини излаш осон бўлмай, кўпинча кўнгилли ёрдамчиларнинг ҳаёти хавф остида қоларди. Михаил Баршев ғордан арқон бўйлаб паства тушаётганида мумиё тўлдирилган рюкзакнинг бир тасмаси узилиб кетди. «Чуқурлиги 800—900 метр келадиган жарлик устида оёғим осмондан бўлиб осилиб қолдим,— деб эслайди у.— Агар юкдан халос бўлмасам, парчаланиб кетишим аён эди. Бунинг учун эса бир қўлимда кўкрак қайишини ечиб, елкамдан рюкзакнинг иккинчи тасмасини ҳам олиб ташлашим керак. Акс ҳолда чуқур чоҳ узра ўзимни ва эллик килограммли юкни тутиб туролмайман, кучим етмайди. Қандай қилиб кўкрак қайишни ечганим ва елкамдан рюкзак тасмасини олиб ташлаганимни эслай олмайман. Эрталаб рюкзакни кўрдим, у жарлик тубида тасмасидан арчага илиниб қолган экан... Вақт ўтиб, 1967 йил ёзидagina бу жойларга яна йўлим тушиб қолди. Жарлик тепасидаги арқон ҳам, арчага илиниб қолган рюкзак ҳам ҳануз турган экан».

Шокировнинг кўнгилли ёрдамчиларидан яна бири, самарқандлик собиқ электротехник Александр Дьяченконинг тақдири ҳам қизиқарли. Шаҳарлик оддий кишининг кутилмаганда тоғ малҳами изловчисига айланиб қолишига бир бахтсизлик сабаб бўлди. Унинг хотини суяк деформацияси касалига учраб тўшаққа миҳланиб қолган, ҳеч қандай даволаш ёрдам бермасди. Нима бўлди-ю, овчилардан бири мумиёни синаб кўришни маслаҳат қилди. Бунга қаранглик, мўъжиза юз берди — хотини оёққа туриб, ҳеч нима кўрмагандек бўлиб кетди. Дьяченко эса бу воқеани унутмади, хотини сингари дардманд кишилар шифо топиши учун фанга хизмат қилишга қарор қилди ва бора-бора Шокировнинг мумиё топиб келувчи асосий ёрдамчиларидан бирига айланди. Ушандан бери у қанчалаб тоғ сўқмоқларини кезиб чиқди, қанчалаб ғорларни текширди, қанчадан-қанча тошқин тоғ дарёларидан кечиб ўтди!

Ана шу хил ёдамчилари туфайли Шокировнинг тадқиқотлари юришиб кетди. 1965 йил кузида Одил Шарипович мумиёни экспериментал ўрганиш бўйича Республикалараро симпозиумда иккита доклад ўқиди. Симпозиумда сўзга чиққанлар Одил Шариповичнинг изланишларига ниҳоятда катта баҳо бердилар. Айни пайтда, мамлакатимизда мумиё ҳали жуда кам миқдорда топилгани қайд этиб ўтилди.

Одил Шарипович бунга яхши тушунарди. Шу боисдан у 1967 йили Ўзбекистон ҳукуматига тегишли тақлифлар билан муурожаат қилди. Бунинг натижасида республикада мумиё бор жойларни аниқлаш, ҳисобга олиш ва топилган мумиёни медицина муассасаларига тарқатиш бўйича махсус илмий-тематик экспедиция ташкил этилди. Бу экспедицияга ёш геолог Зайниддин Ҳақимов бошчилик қилди. Мумиёнинг прогноз картасини яратишда, унинг конларини топиш учун зарур белгиларни аниқлашда бу экспедициянинг хизмати катта бўлди.

1967 йили Шокировнинг ҳаётида яна бир қувончли воқеа рўй берди — у «Суяк

синганида суяк тўқимаси тикланиши(ўсиши)га мумиёнинг таъсири» деган темада докторлик диссертациясини ёқлади. Ҳимоя Москвада, Марказий травматология ва ортопедия институтида ўтгани учун ҳам медицина жамоатчилигида катта қизиқиш уйғотди. Шокировга йирик олимлар, хизмат кўрсатган фан арбоблари оponentлик қилишди. Хуллас, тошкентлик хирург-ортопеднинг илмий иши юксак баҳоланди.

Одил Шарипович бу муваффақияти билан хотиржам бўлиб қолмади, мумиё муаммосининг ноаниқ томонлари кўп эди ҳали. Энг биринчи навбатда, унинг келиб чиқиши қоронғи.

Мумиёнинг пайдо бўлиши ҳақида бири-биридан ғаройиброқ фаразлар ўртага ташланарди. Баъзилар: «Мўъжизавий малҳам баланд тоғлардаги арчазорлар зонасида вужудга келади. Бу зонанинг табиий омиллар ўзаро қулай жойлашган ерларида сув арчанинг меваси, ниниси ва қатронини ёриқлардан олиб ўтиб, оҳақдаги микроэлементлар билан аралаштиради. Шундан кейин шифобахш аралашма қотиб, ярим минерал моддага айланади», деса, баъзилар: «Мумиё органик модда бўлиб, ўтхўр ҳайвонлар ўсимликни қайта ишлаши маҳсулидир. Кемирувчи, ҳайвонлар тунаган ва оқаётганган жойда қолувчи масса ёзнинг иссиқ кунларида эрийди. Унинг бир қисми микроэлементлар билан бойиб, тоғ бўшлиқларига тушиб қолади ва шу жойларда қотиб, баъзан ҳақиқий сталактитлар ҳосил қилади», деб ёзишган эди.

Бошқа бир фараз муаллифи эса: «Химиявий таркибда углеводородлар кўплиги ва ҳоказолар у келиб чиқишига кўра нефть ва битумга яқинлигини кўрсатади», деган фикрни олға сурарди.

«Қайси фаразда жон борлигини аниқлаш мушкул!», — деб ўйларди Шокиров газета-журнал қийқимларини қайта-қайта ўқиб чиқар экан. Ёрдам кутилмаганда... Антарктидадан келди. Ленинграддаги Арктика ва Антарктида илмий-тадқиқот институтининг география бўлими олимига йўллаган хатида уларнинг экспедицияси олтинчи қитъада мумиё топганини хабар қилди. Унинг намунаси текшириб кўрилганда анализ натижалари Урта Осиё тоғ малҳами тўғрисида Шокиров эълон қилган маълумотларга яқин чиққан экан.

Одил Шарипович энгил тин олди: «Антарктидада на чўлсичқон ва на эчки яшайди, бизнинг арча ҳам йўқ, бинобарин, мумиё ҳайвон ва ўсимлик маҳсулоти деб даъво қилган фаразларнинг барчаси бекор бўлади». Шу орада бир журналда чиққан хабар тадқиқотчининг диққатини тортиди. Унда баён қилинишича, Урта Осиё тоғларининг денгиз сатҳидан 1800—3200 метр балангликдаги зонаси мумиёга ниҳоятда бой экан. У топиладиган жой атрофида қоялар, одатда, лишайник билан қалин қопланган бўлади. «Қизик,— деб ўйлади Шокиров,— бу фактга ҳали ҳеч қайси тадқиқотчи эътибор бермаган эди». Мақолада ёзилишича, лишайникларнинг ҳаёт фаолияти маҳсулотлари сув билан бирга тирқиш ва ёриқлар орқали ғорларга ўтиб, мумиё оқмаларини ҳосил қилади. Лишайник ўсимликлар орасида биринчи бўлиб қояларни ўзлаштириши, ҳеч қандай ўсимлик бўлмаган жойларда, масалан, Антарктидада ҳам бемаъл ол ўсавериши бежиз эмас. Маълум бўлишича, лишайник таркибда кўпбал физиологик актив моддалар, жумладан, ферментлар,

органик кислоталар мавжуд экан. Бу ўсимликдан ҳатто антибиотик олинган. Буни қарангки, мумиё ҳам бактерияларни йўқотиш ва яллиғланиш жараёнларига қаршилик кўрсатиш хоссаларига эга. Яна бир нарса — лишайник экстрактида ҳам, мумиё таркибида ҳам умумий химиявий моддалар бор — «Фараз, дарҳақиқат, қизиқарли, — деган хулосага келди Одил Шарипович. — Мақола муаллифи ким экан? Р. Юсупов. Бир гаплашиб кўриш керак».

Ана шу тариқа, бир куни Шокировнинг кабинетида ёшигина йигит, «Тошкентгеология» бирлашмасининг геохимиги, кўплаб фойдали қазилма конларини очган Рустам Юсупов кириб келди.

Меҳмон тадқиқот материаллари — спектротрограмма, жадвал ва ҳоказоларни кўрсатди. Одил Шарипович графикларни синчиклаб кўздан кечириб чиқди, саволлар берди, геохимик эса муфассал жавоб қилди, ўрни келганда улар баҳслашишди ҳам.

— Ишонтира олмадингиз, — деди Шокиров хайрлашаётди. — Мен ўз фикримда қоламан — мумиё келиб чиқишига кўра минерал модда.

— Омон бўлсак кўрармиз, — жавоб берди Юсупов. — Бу ҳақда сиз билан яна гаплашамиз, деб ўйлайман.

Одил Шариповичнинг кўп вақти мумиёнинг самардорлигига қизиқувчи ҳамкасблари билан мулоқотга, мамлакатимиз ва чет элдаги талай илмий муассасалар билан ёзишма олиб боришга кетарди. Бу ёзишмалар орасида СССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг Фармакология комитети билан хат алмашув алоҳида ўрин тутарди. Гап шундаки, бу ташкилотнинг руҳсатисиз ҳеч қандай янги дори мамлакатимиздаги бирон шифохона ёки дорихонага юборилмайди.

Дори давлат фармакопеяси — медикаментларнинг расмий рўйхатига киритилиши учун жиддий синовлардан ўтказилади. У аввал ҳайвонларда, кейин клиникаларда сынаб кўрилиши керак. Химиклар янги синтез қилган препаратга ҳам халқ табобати дорисига ҳам талаб бирдек — қатъий. Халқ дориси амалда минг йиллардан буён қўлланиб келинаётгани ҳам унинг расман тан олиншини енгиллаштирмайди, баъзан, аксинча, оғирлаштиради.

Мумиё ҳам шундай бўлди. Фан ҳали етарлича ўрганмаган бу малҳамни кишилар ўзларича хилма-хил касалликларни тузатишда фойдаландилар. Чайқовчи ва фирибгар шахслар пайтдан фойдаланиб, турли нарсаларни мумиё сифатида пуллашди: шифо талаб кишиларга оддий тоғ жинслари ва аллақандай мумсимон моддалар тутқазилди. Касалхонага «тоғ малҳамидан захарланган» деган диагноз билан беморлар келтирилди. Турган гапки, улар бошқа моддалардан захарланган, лекин айб мумиёга ортиларди.

Буёқда, мумиёнинг янги-янги хиллари топилиши масалани янада чалқаштириб юборди. У Кавказдан, Олтойдан, Забайкалье ва, ҳатто, Камчаткадан топилди.

Фармакология комитети тадқиқотчилардан мумиёнинг химиявий формуласини талаб қиларди... Бу мураккаб модда қандай пайдо бўлиши номаълум бўлиб турган пайтда формуласини топиш осонми? Ана сизга чигал вазият. Кўплаб газета-журналлар эса мумиё расман тан олиншини талаб қилиб чиқишар, устига-устак, Соғлиқни сақлаш министрлигига меҳнаткашлар ҳам бетиним хат йўллаб, мумиё тасдиқланишини талаб қилишарди.

Ниҳоят, 1981 йилга келиб, ишлар хиёл юришгандек бўлди. Фармкомитет тоғ малҳамини клиникаларда суяк синган ҳолларда сынаб кўришнинг ўзигагина руҳсат берди. Уша йил март ойида клиникаларга таблетка кўришида тайёрланган мумиё келтирилди. Тошкент Фармацевтика ва Ўлка медицина институтлари уни шундай кўришида тайёрлаб беришганди. 1982 йил охирида мумиёнинг клиник синовлари ниҳоясига етди. Аммо, бу соҳадаги изланишлар ҳали тугагани йўқ.

Ўзбекистон ССР Соғлиқни сақлаш министрлигининг Травматология ва ортопедия институтида илмий ишлар бўйича директор ўринбосари, 75 йиллик ҳаётининг ярмини медицинага, қарийб ўттиз йилни мумиёни амалий медицинага жорий қилишга бағишлаган профессор Шокиров яқинда геохимик Юсупов билан яна учрашиб қолди.

— Устоз, мумиёнинг келиб чиқиши ҳақидаги баҳсимиз ёдингиздами? Сиз ҳақ бўлиб чиқдингиз — у чиндан ҳам минерал экан, — тан олди Юсупов. — Ҳозир бу тўғрида янги мулоҳазаларим бор.

— Қани, қани, эшитайлик-чи, — кулумсиради Шокиров.

— Бу сафар мени космосдан олинган суратлар бир фаразга ундади, — тушунтира бошлади Юсупов. — Суратларда халқали структуралар аққол кўриниб турибди, уларни геологлар линиямент деб атовчи линияли структуралар кесиб ўтади. Линиаментлар ер пўстидаги чуқур узилмаларга алоқадор. Хуллас, мен космик суратлардаги бу структураларни Ўрта Осиё картасига туширдим ва мумиё конларини белгилаб чиқдим.

— Хўш-хўш?..

— Мумиё топилган жойлар линияментларга мос келди! Бу эса мумиёни ҳосил қилувчи модда ер сиртига катта чуқурликдан, аниқроғи планетамиз мантиясидан чиқиб келади, деган сўз. Агар диққат билан қаралса, мумиёнинг химиявий таркиби ҳам шундан далолат беради.

— Ахир мен ҳам доимо тоғ малҳами келиб чиқишига кўра минерал деб таъкидлаб келардим-ку! Сиз эса лишайникдан пайдо бўлади, деб бахслашардингиз!

— Бари бир, лишайникни ҳам, тоғдаги бошқа ўсимликларни ҳам буткул назардан соқит қилиб бўлмайди. Узилмалардан ер сиртига кўтарилган флюидларга биосфера ўз тузатишларини киритиши шубҳасиз. Тўғри, уларнинг химиявий таркибидаги муайян ўзгаришлар ер сиртига кўтарялиш чоғида ҳам рўй берган.

— Агар бу фаразингиз тасдиқланса, — деди Шокиров ўйланиб, — мумиёнинг табиий запаслари ҳақидаги қарашларимизни қайта кўриб чиқишимизга тўғри келади. У ҳолда малҳам ўсимлик маҳсули деган фаразга кўра ҳисоблаб чиқилган мумиё запасларининг миқдори ҳеч нима бўлмай қолади.

— Фикрингизга қўшиламан. Мен мамлакатимиз бўйича мумиё тақсимланишининг қонуниятларини ўрганиб чиқдим. Маълум бўлишича, мумиё пояси Ўрта Осиёдан тоғ системалари бўйлаб Шарққа, Камчаткага қадар давом этар экан.

— Айтмоқчи, мумиёнинг химиявий тузилиши бўйича олиб бораётган тадқиқотларингиз қандай кетаяпти? — сўради Одил Шарипович.

— Ниҳоят, унинг химиявий формуласи ҳам аниқланди. Тадқиқот натижалари СССР Фанлар академиясининг «Геохимия» журналича

эълон қилинди, бу мақолани чет эллардаги бир қатор илмий нашрлар кўчириб босгани ҳам маълум.

— Хўш, бир сўз билан айтганда, мумиё нима экан ўзи?

— Бу бирикма совунлар классига мансуб дейиш мумкин. Қисқача айтганда, у табиий совуннинг ўзгинаси!

— Демак, мумиё энди бошқа ҳар қандай минерал каби қатъий химиявий таркибга, химиявий ва физикавий хоссаларга эга.

— Албатта. Лекин шу пайтгача бу минералнинг илмий номи йўқ. Минералогияда эса ўзингизга яхши маълумки, бирон табиий

минерални ким биринчи бўлиб таърифлаб берса, номи ҳам ўша беради. Мен мана шу ҳуқуқимдан фойдаланиб, бу минерални қадимий малҳамни медицина учун янгидан кашф қилган одамнинг, яъни сизнинг номингиз билан, устоз, шокировит деб атамоқчиман.

Рустам Юсупов шундай деб Одил Шариповичнинг қўлини маҳкам сиқиб қўйди. Шокиров эса ўйга чўмди. Эҳтимол, бир вақтлари асрлар қаърида унутилиб кетган мўъжизавий шифобахш малҳамни халққа, медицинага қайтаришга аҳд қилгани ҳамда олис ва машаққатли бу йўлни қандай босиб ўтгани кўз ўнгиде гавдаланаётгандир...

Вагиз Сагадиев

ЯНГИ ҲАЁТ ЙЎЛИДА

(Эсдаликлар)

ҚУРҒОҚЧИЛИК

Татаристоннинг Кўкшил овули Волга билан Вятка дарёлари оралиғидаги кенг яйловда жойлашган. Овулдагиларнинг асосий касби деҳқончиликдан иборат. Деҳқончиликдан олинадиган ҳосил тақдири табиатга боғлиқ: қишда, баҳорда ёмғир кўп бўлса деҳқонларнинг омади келади — буғдой, арпа, картошка мўл-кўл бўлади. Ёгингарчилик бўлмаса... халқнинг шўри. Худди ана шундай ҳол 1921 йилда юз берди. Россиянинг Ўрта Волга бўйлари зонасида азал-азалдан ярим оч ва яланғоч яшаб келган Кўкшил овули меҳнаткашларига бу аянчли ҳол кўп кулфатлар келтирди.

Биз бу овулда 1919 йилда отамизни Колчак оқ гвардиячилари «большевик» деб отиб кетгандан сўнг, она қўлида уч бола қолган эдик. Бисотимизда икки эчкидан бошқа нарсамиз йўқ эди. Ёз бошида, қурғоқчилик бошланиши билан овул бойлари ўзларининг ортиқча озиқ-овқатларини яшириб қўйишди. Овул уламолари эса оч халқни ҳар ҳафта тўплаб далага олиб чиқишар, жойнамоз устида худодан ёмғир сўраш сингари бемаъни тадбирлар уюштирар, болаларни тўплаб, кўча-кўйдан ўтувчиларга қудуқдан сув олиб сепишни буюришар эдилар. Биз, болалар, одамларга сув сепсак, худо осмондан ёмғир берар экан деб, йўловчиларни пойлар эдик. Аммо ёз ўтиб, куз келса ҳам муялаларнинг бу тадбирларидан ҳеч қандай натижа чиқмади. Қурғоқчиликдан ер метиндай қотиб, баҳорда яккам-дуккам кўкарган гиёҳлар ҳам қовжираб қолди. Халқни олдин очарчилик, сўнгра юқумли тиф касаллиги қамраб олди. Шундай пайтда қиш кириб келди. Изғирин кунлар бошланди. Қишлоқларда очлик ва совуқдан ўлаётган одамлар сони кундан-кун кўпаяверди. Кўчамиздан ҳар куни уч-тўрт ўликни олиб ўтишарди.

Биз, уч ака-ука, бирин-кетин касалликка чалиндик. Сўнгра навбат онамизга келди. Касал бўлиб неча кун, неча ҳафта ётганимни эслай олмайман. Болалардан каттаси мен бўлганлигим учун (ўшанда 8 ёшда эдим) уларни ва онамни аяб, тонгда печкани ёқардим, онам қилганидек, озгина ундан атала пишириб уларнинг олдига қўярдим.

Шундай кунларнинг бирида овулимизга Қозондан давлат вакиллари келиб қолишди. Улар уйма-уй юриб, оч қолган болаларнинг аҳволини текшира бошладилар. Онам, укаларим тўшакда эди. Комиссия аъзоларига, ейиш учун ҳеч нарса йўқ, деб йиғлаб юбордим. Улар учаламизни ҳам рўйхатга олиб кетишди. Орадан бир неча кун ўтгач, онам касалдан бош кўтарди. Укаларим ҳам оёққа туришди. Овулдан етим болаларни Қозон болалар уйига жўнатиш учун тўплай бошлашди. Бизникига киришиб, фақат мени олиб кетишмоқчи

бўлишди. Эҳтимол, укаларимнинг жуда ёш эканлигини ҳисобга олиб, уларни қолдиришгандир.

Онамнинг розилиги билан мени овул Совети идорасига олиб боришди. Идорада менга ўхшаган ота-онасиз етимлар ўтиришарди. Шунда 15 болани тўплаб чаналарга солиб, овулимиздан ўн беш чақиримча наридаги Қўкмара темирйўл станциясига олиб боришди. Сўнгра поездда Қозон шаҳрига олиб кетишди.

Мен 1920—1924 йилларда Қозон, Гомель шаҳарларидаги болалар уйларида бўлдим. 1924 йилнинг бошида Қозон болалар уйидаги 50 болани Тошкентга жўнатишди.

ТОШКЕНТ ЙЎЛИДА

Поездимиз вокзалда кўп турмай, пишқирганича йўлга тушди. Биламизки, Ўрта Осиёнинг қайсидир жойида бизни навбатдаги болалар уйи қарши олади.

Биз деразалардан атрофни кузатиб кетяпмиз. Совуқ бўлганлиги учун деразалар музлаб қолган. Шундай бўлса-да, кўчалар, уйлар, икки қирғоғини дарахт қоплаган Волга дарёси кўриниб турибди. Дарёда кемалар қатнови ҳам тинган. Ҳамма ёқни оппоқ қор кўрпаси қоплаган.

Оренбургдан ўтганимиздан сўнг табиат манзараси ўзгара бошлади. Даставвал қор сийраклашиб, бора-бора ер қуп-қуруқ майдонга айланди.

...Ниҳоят, поезд Тошкент вокзалига келиб тўхтади. Бизларни кутиб олиш учун анча одам йиғилган экан. Янги мураббийларимизнинг ҳаммаси ўзбеклар. Уларнинг баъзилари чопон, баъзилари пальто кийиб олган.

Мен Тошкент сўзини овулимизда ҳам бир неча бор эшитгандим. Онамлар хотин-қизлар билан тўпланишиб суҳбат қуриб ўтирганларида «Тошкент» сўзи кўп такрорланарди Бу шаҳарнинг номи Татаристонда очарчилик бошланганида, айниқса, тез-тез тилга олинадиган бўлди. Кекса кампирлардан бири Тошкент шаҳрини таърифлаб, у шаҳарда турмуш шунчалик яхши эканки, ҳатто оддий халқи ҳам палов ер экан, бизда паловни пули кўп тўралар ейди. Ёзда узум, қовун-тарвузлар кўп бўлади. Кўча-кўйларда, йўл ёқаларида ҳам мевали дарахтлар ўсиб, истаган мевани узиб ейиш мумкин экан, деб оғизидан сув томиб мақтаган эди. Бу гапларни эшитиб, қанийди ҳозир палов бўлса, бизнинг кўчаларда ҳам мевали дарахтлар ўсиб, ҳосилини тўйгунча олиб есанг, ҳеч ким индамаса, деб хаёл сургандим.

Мана энди, биз номи кўп, халқи меҳмондўст бўлади, деб эшитганим — ўзбек элида эдик.

Саф бўлиб Тошкент кўчаларида қадам ташлаймиз. Ҳаво худди баҳордагидай илиқ, қуёшли. Кўча четларидаги янги манзаралар хаёлимизни тортади. Мутлақо кўрмаганларимизни кўриб, ҳайрон бўламиз. Икки ғилдиракли баланд аравалар, баъзиларининг усти чайла қилиб олинган. Аравада паранжи-чачвонли аёллар ўтади. Йўлда гоҳ чопонли, гоҳ чакмонли, бошларига телпак кийган ёки салла ўраган кишилар кўп учрайди. Ҳатто ўсмирлар ҳам салла ўраб олишган. Рус болаларига қараганда татар болалари учун ўзбек тилида гаплашиш осон бўлди. Ўзбек тилининг кўп сўзлари татар тилига яқин экан. Шунинг учун ҳам мен кўп ўтмай ўзбек тилини яхши ўрганиб олдим.

Шаҳар четигаги бир қаватли каттакон ҳовлига кириб келдик. Бу ер болалар уйидан кўра кўпроқ меҳмонхонага ўхшарди. Тарбиячиларнинг ҳаммаси ўзбек. Хоналарда бизлар учун аввалдан жой тайёрлаб қўйилган. Худди меҳмонга келган кишилардекмиз. Орамизда рус, чуваш болалари билан бирга татар болалари кўпчиликни ташкил этади. Бу ерда ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз болалари билан аралашиб кетдик.

Аммо бу болалар уйида бизлар кўп турмадик. Деярли ҳар куни вакиллар келиб, болаларни Ўзбекистоннинг турли шаҳар ва районларидаги болалар уйларига олиб кетишарди. Бир ҳафтача вақт ўтгандан кейин икки вакил келиб, мен билан бирга яна 13 болани Қарши шаҳрига олиб кетишди. Тошкент вокзалидан Душанбега борадиган поездда Қаршига жўнадик.

ҚАРШИ ШАҲРИДА

1924 йил февраль ойининг охирлари. Биз келганимизда Қарши шаҳри қуйидаги кўринишда эди: шаҳар Эски қалъа деворлари билан ўралган қўрғон ичида жойлашган. Қўрғоннинг тўрт жойида тўртта катта дарвоза бўлган. Қадимда кечалари бу дарвозалар ичкаридан қулфланиб, қоровуллар қўйилган. Шаҳар қўрғонларининг чор атрофи кенглиги 50—60 метрдан иборат сув тўла хандақлар билан ўраб олинган. Айтишларича бу қўрғон ва сувли хандақлар Қарши беклигини кўчманчи босқинчилар ҳужумидан сақлаш мақсадида бунёд этилган. Асосий ташқи шаҳар қўрғони ичида яна бир кичик қўрғонча ҳам бўлиб, бунда Бухоро амирлигининг Қарши беги оиласи, қавму қариндошлари билан яшаган. Инқилобдан кейин бу қўрғонга Қарши вилоятини босмачилардан сақлаб турган ҳарбий гарнизон жойлашган эди. Шаҳар аҳолисининг уйлари бир қаватли, чўп ва лойдан ёки пахса девордан иборат эди.

Ушанда шаҳар кўчалари ҳаддан ташқари тор, ёзда чанг, қишда эса лой бўларди. Шаҳарда на завод-фабрика ва на электр станцияси бор. Аҳолиси саводсиз. Фақат бой оилаларда араб ва форс тилларини билган кишилар оз-моз учраб турарди Бутун бир шаҳарда 2 та врач ишлайдиган амбулатория, уч врач ишлайдиган 30 ўринли шифохона мавжуд эди.

Шаҳар қўрғони ва биноларининг учдан бир қисми Бухоро инқилоби пайтида харобага айлантирилган. Бу вайронагарчилик қолдиқлари айни шаҳар майдонини ишғол этганди. Шаҳарда водопровод ёки бошқа сув манбаи йўқ. Бутун бир шаҳар аҳолиси Қарши бегининг қўрғони ёнидаги Сардоба, яъни усти гумбаз қилиб ёпилган қудуқдан сув ичарди. Транспорт масаласига келганда, шаҳарда фақат извош, от-арава хизмат кўрсатарди. Ҳозирги автобуслар вазифасини бир ва икки отли фойтунлар бажарарди.

Улуғ Октябрь инқилобидан сўнг, Россиядаги граждандар уруши ва 1921 йил Урта Волга бўйида юз берган очарчилик миллионлаб болаларни етим қолдирди. Очлик, яланғочлик, тиф касаллиги озмунча гўдакларни ҳаётдан маҳрум қилди. Ана шу оғир аҳволни ҳисобга олган доҳиймиз Владимир Ильич Ленин Коммунистик партия ва ёш Совет давлати олдида болаларнинг ҳаётини сақлаб қолишдек муҳим вазифани қўйди. Даставвал 1919 йилнинг 4 январида Владимир Ильичнинг Декрети билан А. В. Луначарский бошчилигида «Болалар ҳаётини сақлаш» совети ташкил этилди.

Совет давлатининг дастлабки оғир йилларида В. И. Ленин ва унинг яқин сафдошлари томонидан кўрсатилган ғамхўрликлар туфайли ўша йиллари Россия бойларининг ҳашаматли ҳовлиларида етим болалар уйлари, шифохоналар очилди. Оч-яланғоч, кўча-кўйларда юрган болалар турар-жой, кийим-кечак, иссиқ-овқат билан таъминланди. Минг-минглаб етимлар очликдан ва тиф касаллигидан қутқарилиб, болалар уйларида коммунистик тарбия олиб вояга етишди.

Биргина Қашқадарё областида ўша даврда мавжуд бўлган 15 та болалар уйида 2000 дан ортиқ бола тарбияланди. Қарши шаҳрида-

ОХУНБОБОВЕ НОМИДАГИ БОЛАЛАР УЙИДА

Болалар уйи шаҳар марказидан икки километр четроқдаги Охунолачапон деган бойнинг ҳовлисида жойлашганди. Биз келганимизда болалар уйида атиги 12 та тарбияланувчи бор эди. Ҳовли эгаси — Охунолачапон шойи, атлас тўқиладиган ибтидоий корхона эгаси бўлган экан. Бир бурда нон учун бойнинг қўлида юзлаб ҳунарманд суткасига 10—12 соатлаб меҳнат қилишган. Революциядан сўнг унинг мол-мулки мусодара қилиниб, ҳашаматли ҳовлиси боқимсиз болалар ихтиёрига бериб қўйилган. Болалар уйи бир-бирига яқин қишки ва ёзги ҳовлидан иборат эди. Қишки ҳовлининг ўзи иккига бўлинган. Бу уйлар икки қаватли — яъни болохонали эди. Бир ҳовлида бойнинг хотин, бола-чақаси, уларнинг чўрилари яшаган. Ташқари ҳовлида шойи-ипак тўқиладиган устахоналар жойлашган. Биз келганимизда устахонада синиқ дастгоҳлар, ҳар хил асбоб-ускуналар сочилиб ётарди. Бир неча кунимиз ҳовли тозалаш билан ўтди. Бойнинг ёзги ҳовлиси соя-салқин, уйлар бир қаватли, айвонлар ойнаванд, ўртада баланд супа, гиштин ҳовуз. Олма, ўрик, нок, шафтоли, беҳи дарахтлари, айвон олдига кўтарилган ток ишкомлари боққа файз бериб турарди.

Қишки ҳовлидаги хоналарни ўзимиз тозалаш билан бирга, кўчган сувоқларини кириб уйни суваш, оқлаш ишларини ҳам бажардик.

Болалар уйининг мудир Иноят Ҳидояттов, тарбиячи Акбар Одилхўжаев барча ишларда бизларга бош-қош бўлди. Одилхўжаев ҳар сафар, болалар, яхши ишлангизлар, эндиликда кўп ишлаган яхши яшайди. Мана, ҳадемай боғимиздаги узум ва мевалар пишиб қолади. Маза қилиб, ейсизлар, деб бизларни руҳлантирарди.

Қаршининг ёзи жуда иссиқ келади. Саратонда баъзан ҳарорат 45 даражадан ҳам ошиб кетади. Шунинг учун бизлар май ойининг бошларида ёзги ҳовлига — боққа кўчамиз. Кеч кузда эса яна қишки ҳовлига ўтиб оламиз. Боғимизда пишиб етилган мева-чевалар ёз бўйи бизларга етиб-ортади. 1925 йилга келиб болалар уйида таъминот анча яхшиланди. Ой сайин болалар сони ҳам кўпайиб борди. Ёзда ва қишда мавсумий кийимлар билан таъминландик. Овқатимиз яхшиланди. Масалан, эрталаб нон-чай, шакар, ёғ берилади, тушликка ва кечқурун

ги Охунбобоев номли болалар уйи, шуларнинг бири эди. Бу даргоҳда 150 га яқин бола таълим-тарбия олди.

Қарши болалар уйида тарбияланганлар орасида кейинчалик Душанбе шаҳар ўқитувчилар малакасини ошириш институтига директорлик қилган, ҳозирги пайтда Қарши районидаги «Қарши» совхозининг пропагандисти Ғайбулла Неъматуллаев, кўп йиллар «Қашқадарё ҳақиқати» область газетасига редакторлик қилган, марҳум Йўлдош Умаров, Самарқанддаги республика касалхонасининг врачси Омон Боймирзаев, давлат аппаратларида кўп йиллар хизмат қилган Парда Евқочдиев, ушбу эсдаликларнинг муаллифи Вағиз Сагадиев ва бошқалар бор эди.

Вағиз оға урушгача Фарғона шаҳар мактабларида ўқитувчилик қилди, директорлик вазифасида ишлади. Улуғ Ватан урушида Украинадан Чехословакиягача бўлган жангларда иштирок этди, урушдан кейин халқ хўжалигининг турли соҳаларида меҳнат қилди. Ҳозир Қарши шаҳрида яшайди. Бир ўғли, уч қизи, 18 невараси бор.

Вағиз оғанинг эсдаликларида очарчилик йилларидаги азоб-уқубатлар, ёш совет ҳокимиятининг болаларга кўрсатган буюқ ғамхўрликлари ҳақида ҳикоя қилинади.

мазали иссиқ овқатлар тайёрланади. Бундан ташқари, клуб ва кутубхонамиз яхши жиҳозланди. Газета ва журналлар кела бошлади. Ҳаммадан ҳам бизни қувонтирган нарса шу бўлдики, бир куни тўлиқ комплект духовой музика асбоблари келтирилиб, музика тўғараги ташкил қилинди. Клубимизга пианино олиб беришди. Ленин бурчагини чўғдай қилиб безатдик. Клуб деворларига Карл Маркс, Фридрих Энгельс ва В. И. Ленин портретлари осиб қўйилди.

Болалар уйимизга республиканинг биринчи оқсоқоли Йўлдош Охунбобоев номи берилган эди. Шунинг учун тарбиячиларимиз дарвоза пештоқига «Охунбобоев номидаги ўғил болалар уйи» деган лавҳа осиб қўйишди. Болалар уйида шароит яхшиланишида Йўлдош Охунбобоевнинг ёрдами катта бўлди.

Бу ерга келаётган болалар сони кун сайин кўпайиб, 1924 йилнинг охирида 80 нафардан ошиб кетди.

1925 йилнинг май ойида ҳаётимизда қувончли воқеа рўй берди. Болалар уйида яхши ўқиган, жамоат ишларида актив қатнашган ўқувчилардан пионерлар сафига қабул қилиш бошланди. Бу маросим катта тантана билан ўтказилди. Шу куни шаҳар пионерлар бюросининг раиси Муҳаммади Сағдиев, шаҳар комсомол комитетининг пионерлар бўлими мудирин Алексей Мироновлар келишиб, пионерликка ўтиши лозим бўлган болаларнинг рўйхатини ўқишди. Сўнгра ҳар биримизга саволлар беришди. Шундан кейин Қизил байроқ олдида улуғ Ленин васиятларига бир умр содиқ бўлишга қасамёд қилдик.

Қашқадарё областида дастлабки пионер ташкилотлари ана шундай ташкил топганди.

Даставвал пионер отрядларининг вожатийлари Холмурод Омонов билан Ғайбулла Неъматуллаев деган комсомоллар бўлди. Улар бизларни тарбиялаш соҳасида катта хизмат қилдилар. Ҳатто 1926 йилда болалар уйида тузилган комсомол ячейкасига аъзо бўлиб киришимизга ҳам улар бошчилик қилишди.

Болалар уйида пионер ташкилотининг тузилиши шаҳардаги «Нажот», «Таянч», «Намуна» каби мактабларнинг ўқувчиларига таъсир этмай қолмади. Чунки болалар уйи пионерлари шу мактабларга қатнаб ўқирди. Улар ўз навбатида мактабларда пионер ташкилотлари тузишда педагогларга яқиндан ёрдам бердилар. 1926 йилга келиб Қарши шаҳрида кўплаб намунали пионер ташкилотлари ташкил этилди.

Болалар уйидаги тарбиявий ишларда мудиримиз Иноят Ҳидояттов, тарбиячилардан Акбар Одилхўжаев, Ҳаким Рўзобоевларнинг хизмати катта эди. Акбар Одилхўжаев тошкентлик бўлиб, ўшанда 30—35 ёшлардаги хушчақчақ йигит эди. Болаларни худди ўз укаларидай кўрар, уларнинг кўнглига қараб муомала қиларди. Бунинг устига ўткир ташкилотчи ҳам эди. Акбар Одилхўжаев 1924 йилдаёқ болаларга савод ўргатиш мақсадида «нулевой» деб аталувчи синф очиб, уларни ўқита бошлаган эди.

Одилхўжаев санъат ошиғи, уста дуторчи ҳам эди. Ҳатто пианинони ҳам ҳайрон қолар даражада маҳорат билан чаларди. Тарбияланувчиларни пианино чалиб рақсга ўргатган ҳам ана шу киши бўлди.

Мураббийларимиздан яна бири Ҳаким Рўзобоев эди. Ҳаким ака болалар уйига ишга келгунча Самарқанддаги ўзбек ҳарбий дивизиясининг музикачилар группасида хизмат қилар экан. Шунинг учун у духовой музиканинг ҳамма турларини яхши билар, ноталарни ўзи ёзар, айниқса кларнетни булбулдай сайратарди. Рўзобоев қисқа вақт ичида болаларга духовой музика чалишни ўргатди. Бизлар шаҳардаги карнай садосида ўрнимиздан туриб, бадантарбия қилиш учун сафланишга кўникиб қолган эдик. Ҳаким ака Рўзобоев бадантарбия машғулотларига раҳбар эди. Барча физкультура машғулоти, футбол, баскетбол ўйинларини шу мураббийимиз уюштирарди. Қисқа қилиб айтганда, Одилхўжаев ва Рўзобоев болалар уйида дастлаб

санъат ишларини бошлаб юборган, болалар қалбида музикага ҳавас уйғотган киши эдилар.

Шу йиллари болалар уйда театр-концерт труппаси ташкил қилинди, биз атрофимиздаги Ҳарамжўй, Лағмон, Каманди каби қишлоқларда жойлашган мактабларда концерт қўйиб берардик. Шаҳардаги етим қиз болалар уйининг пионерлари билан районларга чиқиб, концертлар қўйган вақтларимиз ҳам кўп бўлган.

Духовой музикамиз ва музика жўрлигида айтган ашулаларимиз шаҳар партия, совет ташкилотлари раҳбарлари диққатини ўзига жалб қилмай қолмади. Шунинг учун ҳам шаҳарда қандай тантанали маросимлар бўлмасин, бизларни чақирарди. 1924—1926 йилларда Қашқадарё воҳасида босмачилик ҳаракати авжига чиққан эди. Босмачилар қишлоқ меҳнаткашларини талаб, уйларига ўт қўйиб кетиш билан чекланиб қолмай, партия, совет ходимларига қонли тажовузлар қилишарди. Инқилоб қурбонлари шаҳардаги ўртоқлик мазорига қўйилар эди. Уларни дафн этиш маросимида биз ўз духовой оркестримиз билан қатнашардик. Уша пайтлари Қаршига Ўзбекистон Марказий Ижроия Комитетининг раиси Йўлдош ота Охунбобоев, Халқ Комиссарлари Советининг раиси Файзулла Хўжаев тез-тез келиб туришарди. Ҳурматли меҳмонларни кутиб олиш тантаналарининг олдинги сафида бизлар бўлардик. Ўзбек халқининг севимли раҳбарларига гулдасталар тақдим этардик.

ҚАРШИДА ПИОНЕРЛИК ҲАРАКАТИНИНГ ТАРАҚҚИЙ ЭТИШИ

Бизнинг Охунбобоев номли ўғил болалар уйда пионер ташкилотининг ташкил топиши Қаршининг кўпчилик мактабларида шу ҳаракатнинг майдонга келишига сабаб бўлганини юқорида айтгандим. 1926 йилда Қаршида етим қизлар болалар уйи очилди. Бу болалар уйининг раҳбарлари Нортожи Ҳидоятова, Ҳидоятхон Ҳасанова, Сония Ҳакимовалар ана шу қиз болалар уйда «8 Март» номидаги пионер ташкилотини туздилар. Сўнгра бу ерда хотин-қизлар комсомол ячейкаси ташкил топди. Қиз болалар уйининг пионерлари «Таянч» мактабига қатнаб ўқир эдилар. Уларнинг ўғил болалар билан бир партада таълим олишлари шаҳарнинг бошқа мактабларида ҳам қиз болаларни ўқишга жалб этишга асос бўлди. Худди шу болалар уйининг қизлари мактабларга қиз болаларни жалб этишда жуда катта ишларни бажардилар. Булар орасида Ражабия Анварова деган қиз аввал пионер, сўнг комсомол сафига биринчи бўлиб кирди ва шаҳарда хотин-қизлар озодлиги соҳасида кўп ишлар қилди. Қаршидаги хотин-қизларни саводхон қилиш курсларини ана шу «8 Март» мактабининг пионер ва комсомоллари уюштирдилар.

Бундан ташқари, шаҳарда Файзулла Хўжаев номидаги рус мактаби ҳам мавжуд эди. Бунда рус, татар, арман, грузин ва бошқа миллат болалари таълим олишарди. Бизнинг пионер отрядимиздан намуна олган бу мактаб коллективи ўз мактабида пионер ташкилоти тузди. Натижада Файзулла Хўжаев номли мактаб пионерларининг иши область мактабларига ўрнатилди.

Бизлар Файзулла Хўжаев номли мактаб пионерлари билан яқин алоқада эдик. Улар бизларга рус тилида қўшиқ ўргатишарди. Баъзан шаҳар пионерлар бюроси раҳбарлигида улар билан бирга Қашқадарё бўйига саёхатга чиқардик. Бундан ташқари, Файзулла Хўжаев номли ва «8 Март» мактабларининг пионер ташкилотлари билан Қарши шаҳар ҳарбий гарнизонига бориб турардик. Гарнизон командирлари бизларга давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсати, босмачиликка қарши олиб борилаётган курашдаги қийинчиликлар ҳақида ҳикоя қилиб

беришарди. Бизлар милтиқ отиш, қўл гранаталарини ирғитиш, газга қарши кураш, яъни бошланғич ҳарбий таълимни шу гарнизонда ўргандик. Ҳар сафар гарнизонга борганимизда қизил аскарларнинг босмачиларга қарши курашда қўлга киритаётган муваффақиятлари, қаҳрамонликларидан қувониб қайтардик.

Баъзи кунлари Қарши темир йўл станциясидаги паровоз депосига ҳам экскурсияга бориб турардик. Темир йўл ишчилари бизларни худди ўзларининг фарзандларидек очиқ чехра билан қарши олишарди. Мен ўша пайтда паровоз машинисти бўлишни орузу қилардим.

ЙЎЛДОШ ОХУНБОБОВЕВ — ФАХРИЙ ПИОНЕР

Мен юқорида Йўлдош ота Охунбобоевнинг Қаршига тез-тез келиб туришини айтгандим. Йўлдош отанинг ажойиб характери шунда эдики, ота етим болаларни худди ўз ўғилларидай яхши кўрарди. Балки ўзи ҳам етимлик азобини кўргани учундир. Отанинг бизга кўрсатган катта ғамхўрликларини шу болалар уйида тарбияланиб чиққанлар ҳеч қачон эсдан чиқармайдилар.

1925 йилнинг ёз фаслида Йўлдош ота Семён Михайлович Будённый билан Қаршига келганларида бизлар отани биринчи маротаба кўрганимиз ҳолда, ҳеч тортинмай унга болалар уйидаги камчиликларни айтиб бергандик. Ота шунда биз айтган камчиликларни тугатишда ёрдам беришни ваъда қилган эди.

Юқорида айтиб ўтилган от-арава, пианино, духовой музика асбоблари болалар уйида ана шундан сўнг пайдо бўлганди. 1926 йилнинг ёзида Йўлдош ота Охунбобоев яна Қаршига келиб қолди. Бу гал ҳам биз у кишини духовой музикамиз, ашулаларимиз, гулдасталар билан қарши олдик. Ота шу куни Ленин кўчаси (ҳозирги Қарши шаҳар партия комитетининг биноси) олдидаги майдонда меҳнаткашларнинг митингини ўтказди.

Митингдан сўнг отани фахрий пионерликка қабул қилдик. Отанинг бўйнига қизил галстук тақиш вазифаси менга топширилди. Мен салют бериб, отанинг бўйнига қизил галстук боғладим. Ота кулиб, хурсанд бўлиб, пешонамдан ўпди. Шундан сўнг ҳамма пионерлар «Урра» дея ҳайқириб юбордилар («Ленин учқуни» газетасининг 1972 йил, 11 апрель сониде бу ҳақда ёзилган).

Шундай қилиб, Йўлдош ота Охунбобоев Қарши шаҳар пионер ташкилотининг фахрий аъзоси бўлиб қолди.

1926 йилнинг охирига бориб бизнинг комсомол ячейкамизда 30 нафардан ортиқ комсомол аъзоси бор эди. Ячейкамизга шаҳар яқинидаги Ҳарамжўй ва Кичикқўрғонча қишлоқларининг комсомоллари ҳам кирган эди. Улар орасида ўзининг ташкилотчилиги билан ажралиб турадиган комсомоллар кўп эди. Шулардан бири Ўрин Ериев бўлиб, у Ҳарамжўй қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилган. Болалар уйи комсомол ячейкасининг ёрдамида Ҳарамжўй қишлоғида комсомол ячейкасини тузди. У қисқа вақт ичиде ячейкадаги комсомоллар сонини 20 нафарга етказди. Бу ташкилотчи комсомол йигит қишлоқдаги «Нажот» мактаби коллективига катта ёрдам берди. Совет мактабларига болаларни юбормаслик ҳақидаги диндор руҳонийларнинг иғволарига қарши кураш очди. Шундан сўнг Ҳарамжўй қишлоғидаги «Нажот» мактабига келаётган болалар сони кўпайди. Пионер ташкилотининг иши яхшиланди. Ўрин Ериев бу билан чекланмай, қишлоқдаги бойлар, босмачилар қолдиқларига қарши курашга комсомолларни жалб этди. Қидирув (НКВД) органларга босмачи қолдиқларини тутиб беришда актив иштирок этди.

Ўрин Ериевнинг инқилобий ҳаракатлари синфий душманлар учун даҳшатли зарбага айланди. Улар қандай қилиб бўлмасин, ундан қасос

олишга интила бошладилар. Ниҳоят, душман қора мақсадига эришди: чиркин ҳаёт посбонлари 1926 йилнинг июль ойида шаҳар комсомоллари мажлисидан қайтаётган Уринни пичоқлаб ўлдиришди.

Урин Ериевнинг фожиали ҳалок бўлиши шаҳар, қишлоқ меҳнаткашларининг душманларга нисбатан қаҳр-ғазабини қўзғатди. Урин Ериевнинг қотиллари тезда қўлга олиниб, ўлим жазосига ҳукм қилинди.

Урин Ериевнинг фожиали ўлиmidан сўнг Қарши шаҳар партия комитети раҳбарлигида Қарамжўй қишлоғидаги бой-бадавлат кишиларга ва руҳонийларга қарши кураш кескин тус олди. Бу курашда бизнинг болалар уйининг пионер-комсомоллари ҳам актив қатнашдилар. Юқоридагига ўхшаш фожиали воқеа Кичикқўрғонча қишлоғида ҳам содир бўлди. Уша йили болалар уйи комсомол ташкилотида тарбия олган Хушназар Эшшаев шаҳар комсомол комитетининг топшириғи билан қишлоқда комсомол ячейкасини тузишга киришди. Хушназарнинг ана шу ҳаракатларидан даҳшатга тушган қишлоқ синфий душманлари уни шаҳар комсомол комитетининг мажлисидан қайтаётган пайтда, кеч қоронғиликда, пичоқлаб ўлдирадилар ва ариққа кўмиб, устидан сув қўйиб юбордилар. Лекин инқилобга тиш-тирноғи билан қарши бўлган ёвуз ниятли кишиларнинг бу қилмиши шундайлигича қолиб кетмади. Улар қўлга тушиб, халқ ғазабига дучор бўлишди.

Янги ҳаёт йўлида ҳалок бўлган комсомоллар ўрнига ўт юрак ёшлар комсомолга аъзо бўлишди. Улар партиямизнинг синфий душманларга қарши курашда комсомоллар зиммасига қўйган вазифаларини шараф билан бажардилар. Ленин партиясининг ишончли ёрдамчилари эканликларини амалда кўрсатдилар. Область меҳнаткашлари синфий душманлар қўлида ҳалок бўлган Урин Ериев, Хушназар Эшшаев, Қаҳҳор Қодиров, Зойир Файзиев, Анзират Жўраева, Жамила Жумаеваларнинг номларини хотираларида абадий сақлайдилар. Ҳозир ҳам улар хотирасига ўрнатилган ёдгорликлар ёнидан одамлар аримайди. Зиёратчилар улар қабрига ҳурмат билан гулдасталар қўядилар.

Орадан йиллар ўтди. 1927 йилда бизлар «Таянч» мактабининг 5-синфини тамом қилдик. Шу йили Қашқадарё областида биринчи бўлиб Қарши шаҳар педагогика билим юрти очилди. Мактабни яхши битирган 13 комсомолни техникумнинг тайёрлов бўлимига қабул қилдилар. Мен шу 13 нафар комсомолнинг бири эдим.

КУЛГИ ХОСИЯТИ

Кулгига ижтимоий мазмун сингдирилган, халқона ҳикмат яширинган бўлса, бундай кулги эл дардини олади, меҳнат аҳлининг оғирини енгил, руҳини бардам қилади. Санъатда кулгининг ўз муносиб ўрни бор. Зеро, санъат ва чинакам санъаткор хандаси, В. Белинский таъбири билан айтганда, ҳақиқатни ёлғондан ажратиб олишда кўпинча улуғ восита бўлиб хизмат қилади.

Ҳар бир халқ ҳажвиёти тарихининг ўзига хос томонлари, миллий хусусиятлари бор. Ўзбек халқининг кулги санъати ўзбек театри равнақи билан биргалликда ривож топди.

«Улуғ Октябрь революцияси» вача ўлка-мизда халқ қизиқчиларининг тўдалари маҳаллий аҳолига турли хил томошаларни намойиш этарди. Ана шунда қизиқчиларининг тўда-труппалари аксарияти Қўқонда бўлиб, XIV аср охири ва XX аср бошларида бу шаҳар Урта Осиёнинг йирик маданий марказларидан бири эди. Нормат қизиқ труппаси қизиқчилар тўдалари орасида энг машҳурларидан бўлган. «Нормат қизиқнинг 360 номери бўлиб, агар бирор шаҳарда бир йил турса, ҳар куни янги ўйин кўрсатишга қодир» («Гулистон» журнали, 1940 йил, 4-сон).

Ўзбек кулги санъатини театр сахнасиغا олиб чиққан, республикамик театр санъатининг асосчиларидан бири Миршоҳид Мироқиловнинг ёшлик йиллари, қизиқчилик борасида халқ истеъодларидан ўрганган болалик даври Қўқонда кечди. Кейинчалик забардаст комик бўлиб етишган Миршоҳид Мироқилов учун халқ қизиқчиларининг томошалари улкан мактаб вазифасини ўтади. Махсус театр мактабида таълим олмаган бўлса-да, у актёрликнинг сеҳрли томонларини ёш сеҳни билан теран уқиб олган, туғма истеъод нигоҳи воситасида сахна санъатининг қонун-қоидаларини ўрганиб, ўзлаштириб борган. Бу катта истеъод соҳибининг иқтидори эди. Шу туфайли ҳам Миршоҳид Мироқилов Москва драмстудиясида таълим олган Абдор Хидоятлов, Сора Эшонтўраева, Лутфулла Назруллаев, Саъди Табибуллаев, Замира Хидоятова билан ёнма-ён ижод қилди.

Миршоҳид Мироқилов Улуғ Октябрь социалистик революциясидан кейин Ҳамзаниннг шогирди сифатида, бошқа кўплаб театр сафдошлари қатори ўзбек совет театри яратилиш оруз қиларди. Качалов, Москвин, Комиссаржевская каби машҳур сахна усталари ўйнайдиган замонавий театр, санъат саройлари, концерт заллари ҳақида ўйлар-

ди. Бинобарин, социалистик воқеликни, халқимизнинг маданий ютуқларини намойиш этадиган ўзбек театрини қисқа муддатларда барпо этиш даврининг муҳим вазифаларидан бири эди.

Дарҳақиқат, партия ва ҳукуратимиз раҳнамолигида Тошкент, Самарқанд ва Қўқон шаҳарларида шундай театрлар барпо этилди. Мана шу улкан маданий қурилиш йилларида Миршоҳид Мироқилов ғоятда катта ташкилотчилик ва раҳбарлик истеъодини намойиш қилди.

Ҳамза «Фарғона сайёр труппаси» ни ташкил этгач, Қўқонда ҳам театр тузиш зарурлиги ҳақида махсус топшириқ олади. Бу муҳим ишда улуғ драматургга Миршоҳид Мироқилов яқиндан туриб ёрдам беради. Ҳамза асосан «Фарғона сайёр труппаси» билан шуғулланган ҳолда вақти-вақти билан Қўқонга келиб, ўзининг «Ким тўғри?», «Лошмон фожиалари» (1918 йили), «Вой ила хизматчи» (1919 йили) драмаларини кўрсатади. Бошқа пайтлари эса труппани Миршоҳид Мироқилов бошқарар эди. Бу каби далилларни мураббий санъаткор фаолиятидан кўплаб келтириш мумкин. Булардан кўриниб турибдики, Мироқилов Ҳамза билан бир сафда туриб ўзбек театр санъатининг пойдеворини қурди. Санъаткорнинг ўзи бунга қуйидагича эътироф этганди: «...Асарларни сахнага қўйишда Ҳамза Ҳақимзоданнинг ўзи бизга келиб раҳбарлик қилар эди. Уша даврда мен труппада мудир ҳам режиссёр бўлиб ишлар эдим».

Уша йиллари театр ишини юритишнинг ўзига хос қийинчиликлари бор эди. Актёр бошчилигидаги театрни Қўқон шаҳар маориф бўлими ўз қарамоғига олган бўлса-да, етишмовчиликлар жуда кўп эди. Бироқ театр коллективини, унинг тиниб-тинчимас ташкилотчи раҳбари Мироқиловни халқ бахт-саодати, янги турмуш афзалликларини тарғиб этиш совет замонасини улуғлаш, ўтмишни кескин қораловчи ташвиқот — революция ишига жўшқин иштиёқ билан хизмат қилиш ҳар донм руҳлантириб турган.

1921 йили Фарғона области ташкил бўлиб, Қўқон шаҳар театри область театрига айлантирилади. Қўқон театри Фарғона Давлат Вилоят труппаси (қисқача «Вилоят театри») деб номланади. Театрга Миршоҳид Мироқилов директор қилиб тайинланади. Бу пайтда театр фақат спектакллар намойиш қилиш билан чекланмай, халққа концертлар ҳам кўрсатарди. Бу ҳақда санъаткор ўз эсдаликларидан шундай ёзган эди: «Концерт

*Адабиётимиз, санъатимиз кишиларни коммунистик руҳда тарбиялаш-
да, чинакам совет характери шакллантиришда партиязга ёрдам бериб,
бундай характернинг табиатини очиб кўрсатиш учун, халққа, социализм-
га астойдил содиқ бўлган, янги дунё қурилиши қаҳрамонлигини гавдалан-
тирувчи кишиларнинг ҳаққоний, баркамол образларини яратиш учун кўп
иш қилди.*

К. У. Черненко

берилганда Ҳамзанинг ўзи пианино, мен мандолина чалар эдим. Концертда ижро қилинадиган куйлар ва унинг шеърларининг ҳаммасини Ҳакимзоданинг ўзи ёзар ва ўргатарди».

Миршоҳид Мироқилов илк ўзбек театрларида рус ва чет эл драматургияси асарларини кўришни истарди. Санъаткор ўша йиллари Полтарақкий номидаги Кўкон рус драма театри билан яқин ижодий ҳамкорликда иш олиб борарди. Мироқилов рус артистлари ижросидаги А. Н. Островскийнинг «Момакалдироқ», Н. В. Гоголнинг «Уйланиш», А. П. Чеховнинг «Опа-сингиллар», А. М. Горькийнинг «Тубанликда» асарларини берилиб томоша қилар, улардан битмас-туганмас завқ, илҳом оларди.

Ўша пайтлардаёқ у ўзбек театрлари сахналарида рус ва чет эл драматургияси асарларининг намойиш этилишини орзу қиларди. Бу орзу-умидларнинг қарор топишида унинг ўзи ташаббускор бўлди. Театримиз жонкуяри 1922 йили Н. В. Гоголнинг «Уйланиш» пьесасини биринчи бўлиб ўзбек сахнасига олиб чиқди. Асарни (таржимон Муҳиддин Йўлдошқориев) сахналаштирувчи ҳам, бош қаҳрамон Подколёсин ролинини ўйнаган актёр ҳам унинг ўзи эди. Ўша йиллари Н. Островский, В. Шекспир, М. Горький ва Н. Погодин асарлари ўзбек театри сахнасида муқим ўрин олган эди. Шу асарлар билан бир қаторда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Комил Яшин, Зиннат Фатхуллин, Назир Сафаров каби ўзбек драматургларининг пьесалари ҳам қўйила бошланди. Муҳиддин Қориёқубов, Тамара-хоним, Ҳалима Носирова, Мария Кузнецова, Аббор Ҳидоятлов, Шуккур Бурҳонов каби йирик сахна усталари пайдо бўлди.

«Уйланиш» спектакли театр коллективининг, Миршоҳид Мироқиловнинг ҳам ижрочилик фаолиятида, ижодий юксалишида катта бир босқич бўлди. Айниқса, режиссёр спектаклнинг бадиий яхлитлиги ва кўркем намойиши учун, ижрочиларнинг ўзларига биркитилган роллари устида кўн билан ишлашларида жонбозлик кўрсатди. Буни унинг ўзи ҳам камтарлик билан шундай эътироф қилган эди: «Спектакль яхши чиқди, чунки формалистик баъканалиқдан ҳар қалай холи эди. Бу, менимча, Гоголь комедиясининг ўзбек сахнасидаги биринчи реалистик спектаклидир. «Уйланиш» спектакли учун Самарқандда гастроль пайтида мукофот ҳам олганман».

1921—1925 йиллари область драма театрининг бошига бўлиб ишлаши билан бирга М. Мироқилов область маорифи қошидаги театр бўлимини ҳам бошқарарди. Бу масъулиятли ўрин театримиз жонкуярига рус ва ўзбек театр труппалари ўртасида чинакам ижодий ҳамкорлик ўрнатишга

баъзи бир имкониятлар ҳам берарди. 1923 йили актёр рус театр труппаси сахналаштирган М. Горькийнинг «Тубанликда» спектаклида Татарин ролда чиқди.

20-йиллари атоқли режиссёр ва машҳур актёр улкан ғайрат ва тadbиркорлик, ташкилотчилик қобилиятини намойиш этиб, ўлкада театр ишини жонлантиришда жонбозлик кўрсатди. Бу йиллари театр ишини жадал юритишга монелик қиладиган кўпгина камчиликлар мавжуд эди. Шулардан бири ва энг муҳими, бу — репертуарнинг камбағаллиги эди. Буни ҳисобга олган ҳолда ҳам ўша давр томошабинлари майлига мувофиқ Миршоҳид Мироқилов кўпроқ комедия жанрига мурожаат этарди. У раҳбарлик қилиб турган театрда озарбайжон сайъаткори У. Ҳожибековнинг «Аршин мол-олон», «Эр ва хотин», «У бўлмаса, бу бўлсин» комедияларининг қўйилиши шундан далолат беради. Шу ўринда айтиб ўтиш жоизки, юқорида номлари қайд этиб ўтилган комедиялар орасида «Аршин мол-олон» асари томошабинларнинг олқишига сазовор бўлган. Бунда спектаклни сахналаштирган М. Мироқиловнинг хизмати, ҳар бир актёрга қобилияти, таланти табиатидан келиб чиқиб рол ажратиб бериши, ижрочилар, созандалар — бутун бир ансамбли моҳирлик билан бошқара билгани унга катта шухрат келтирди. У. Ҳожибеков асаридagi завқ-шавқли юмор, хушқадагидан, енгил кулги уйғотувчи сахналар, энг муҳими, соф, покиза муҳаббатнинг улуғланиб, бунинг йўлида гов бўлиб ётган эски, қоқок урф-одатларнинг қораланиши айна давр томошабинлари учун ижтимоий-ахлоқий таъсирчан аҳамият касб этди.

Санъаткор 1929 йили Самарқандга келади ва бу ерда ўн йилча ўзбек Давлат драма труппаси номини олган театрда хизмат қилади. Бу театр ўша пайтда Москва драма студияси ва Боку санъат техникумини битириб келган, кейинчалик ўзбек сахна санъатининг намояндалари бўлиб етишган, кўплаб ёш истеъодларни ўзида жамлаган эди. У бу ерда Маннон Уйғур билан дўстлашади, Ҳожи Сиддиқ Исмолов билан яқиндан ижодий ҳамкорлик қилади, хуллас театрдаги Москва ва Бокуда таълим олиб келган малакали санъаткорлардан анча нарсани ўрганади.

М. Мироқилов бу даврда М. Уйғурнинг энг яқин сафдошларидан бири эди. У 1937 йили Москвада бўлиб ўтган ўзбек санъати декадасида ўзбек Давлат филармонияси намойиш этадиган «Сайил ва колхоз тўйи» («Ўзбек халқининг санъати») деб номланган, икки қисмдан иборат инсценировкани тайёрлаган, бу ишда катта ташкилотчилик ишларини олиб борганлардан бири эди. М. Мироқилов бу улкан, масъулиятли ишга қизиқи-

лардан Юсуфжон Шакаржонов, Комилқори Қулижонов, Усмонқори Раҳимбеков, Ака Бухор Зокиров, Пўлатжон Норматов, Карим Зокиров, Ҳожи Тамтам (Ҳожи Қурбон Ҳамидов), бахши Абдулла Нуралиев, хонандаардан Домла Ҳалим Ибодов, Беркинбой Файзиев, Шерозий (Мадраҳим Еқубов), ўйинчилардан Раҳим Оллоберганов, Ашурқори Расулов, Исмоил Пўлатов каби халқ талантларини жалб этади, улар билан ҳар бир чиқиш, ҳар бир ҳаракат ва саҳна кўринишлари устида қунт билан тер тўкиб меҳнат қилади. Унинг ўзи ҳам программанинг «Колхоз тўйи» қисмида ижрочи сифатида маҳоратини намоиш этади.

Москва сафари санъаткор учун ўзига хос бир мактаб бўлди. У Москвада В. Э. Мейерхольд театрида А. Н. Островскийнинг «Урмон» асари асосида қўйилган спектаклини кўриб ҳайратга тушди. В. Мейерхольд, И. Ильинский каби устоз санъаткорлардан ижодий сабоқлар олди. Сафарда туғилган ният — ўзбек комедия театрини ташкил этиш гояси Ўзбекистон КП Марказий Комитети ва Халқ Комиссарлар Советининг масъул ходимларига ҳам маъқул бўлади. Хуллас, 1939 йил 19 мартда «Ўзбекистон ССР санъатининг камчиликларини йўқотиш ва уни янада ривожлантириш ҳақида» қарор қабул қилиниб, унда комедия театрини яратиш ҳақида кўрсатма берилади.

ҲАЙКАЛТАРОШ АҲМАДЖОН ШОЙМУРОДОВ ИЖОДИДАН НАМУНАЛАР

Самарқанд кулолчилик
санъатининг асосчиси
Уста Жўракул Умаров

Улугбек

Ўзбек совет саҳна санъати тарихининг энг ёрқин саҳифалари ана шу йиллардаги оқилона тadbирлар, М. Мирокилов каби театр намояндаларининг фидойиликлари билан узвий боғлиқдир. Илк дафъа ўзбек комедияси театрининг ташкил этилиши ҳар қанча қувонарли воқеа бўлмасин, санъаткорлар зиммасига оғир ижодий масъулиятни юклаган эди. Театрга замон билан боғлиқ, ҳар жиҳатдан актуал ўзбек саҳна асарини топиб саҳналаштириш лозим эди. Бу ишда у ташаббус кўрсатади: у янги театр фаолиятини оташин инқилоб куйчиси Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий асари билан бошлаб беришга аҳд қилади ва шахсан ўзи улуг

драматургнинг «Майсаранинг иши» комедияси қўлёзмаси топилишида жонбозлик кўрсатади. Хуллас, кўп меҳнат сарфланиб, пухта тайёргарлик кўриш натижасида ажойиб саҳна асари — «Майсаранинг иши» сатирик-комедияси саҳна юзини кўради.

Комедия театрга ҳам, ижрочилар, санъаткорларга ҳам катта шухрат келтиради. Зотан, спектакль муваффақиятини таъминлашда беқиёс ижодий хизмат кўрсатган атоқли актёр асарнинг гоёвий йўналишини, айни даврдаги актуаллигини, ижтимоий-маънавий таъсирчанлигини қуйидаги сўзларида ниҳоятда аниқ ва тўғри ифодалаб берган эди: «Бу пьеса революциядан аввал

Уч теримчи дугона

ги тузумни, ўша тузумнинг йирик вакиллари, яъни бой ва дин аҳлини, судхўрликни, фоҳишабозликни, дин ва шариятдан фойдаланиб туриб, халқни эксплуатация этувчи синфни фош қилиб берди».

Тугма комик Миршоҳид Мироқилов фош этишда санъат ва санъаткор имкониятлари, актёрларнинг жонли, табиий хатти-ҳаракатига, муболағага, қаҳрамонлар қилиқ ва сифатларининг таъсирчан чиқишига қаттиқ эътибор билан қаради. Режиссёрнинг ўзи комедияда Мулладўст образини барча актёрлар учун ўрнатган бўларди даражада юксак маҳорат билан ижро этди.

Қирқ кун узлуксиз намоиш этилган бу чинакам ҳаётий, ҳаққоний, жозибали спектаклни ўша пайтнинг ўзидаёқ барча матбуот органлари юксак баҳолади. Мана улардан бири: «Спектакль вақтида залдагилар ичида кулмаган одам бўлмади. Томошабин чин юракдан, самимий кулди. Театрнинг асарни саҳнага қўйган бадиий раҳбари — Республика халқ артисти Миршоҳид Мироқилов ва режиссёр Бобо Хўжаевлар авторнинг берган идеяси ва образларини ҳақиқатан тубигача англаб-тушуниб, ажойиб спектакль яратганлар. Ҳар бир кўринишда, ҳар бир образда ва спектаклнинг ҳатто майда деталларида постановкачининг астойдил ишлагани кўриниб турибди».

«Майсаранинг иши» спектаклининг муваффақиятли намоиш этилгани Муқимий номидаги Ўзбек Давлат музыкали драма ва комедия театрининг бугунгача давом этиб келаётган ижодий босқичларида ҳал қилувчи аҳамият касб этгани ҳақида санъатшунос Муҳсин Қодиров шундай ёзади: «Муҳими шундаки, Миршоҳид Мироқилов томонидан «Майсаранинг иши» да белгиланган ижодий принциплар, халқ санъати анъаналарига мустаҳкам таяниб иш кўриш, комедия жанрини ривожлантиришга бўлган кучли истак Муқимий номидаги театрда изчиллик билан камол топиб келди».

Шундай қилиб, у Ҳамза ва Уйғур билан бақамти ва ёнма-ён туриб, ўзбек совет театрини барпо этиш ва ривожлантиришга катта ҳисса қўшди. Саҳнада ҳажвий йўналишининг, ҳажвий ижрочилик услубининг қарор топиши ва ривожиди, саҳна қизиқчиларини тарбиялашда санъаткорнинг хизматлари беқиёсдир.

Миршоҳид Мироқиловни «кичик роллар қироли» ҳам дейдилар. Актёр ўз ижодий фаолияти давомида жуда кўплаб «кичик рол»ларни ижро этган ва бу жиҳатдан ўзига хос «кичик роллар ансамбли»ни яратган. Ҳа, санъаткор Ҳасан эликбоши («Бой ила хизматчи»), гўрков («Гамлет»), турма назо-

ратчиси («Мангу ҳаёт»), Эшимқул («Туркистон табиби»), ишчи («Қармоқ»), Рузвон («Ким тўғри»), Акбарали («Тухматчилар жазоси»), Мулладўст («Майсаранинг иши») каби ролларни ўзига хос оригинал ижро этдики, бу роллар ўша спектаклдаги «ушоқ»дек майда бўлса-да, актёрнинг ҳажвга мойил улкан истеъдоди таъсирида томошабин қалби ва хотирида узоқ вақтгача сақланиб қоларди.

К. С. Станиславскийнинг бир машҳур фикри бор: «Актёр кичик бўлиши мумкин, — дейди у. — Бироқ ролнинг катта-кичиги бўлмайди». Миршоҳид Мироқилов, ҳатто, эпизодлик ролларни ёқтиргани, айниқса оммавий саҳналарда бесўз ролларда чиққанида ҳам ўз қаҳрамонига томошабин диққат-эътиборини тортиб тура олгани унинг катта истеъдод соҳиби эканлигидан далолат беради. «Шундай актёрлар борки, янги роль олар экан, унинг тексти озроқ бўлса ранжийди, — дер экан санъаткор. — Мен бўлсам ярим бетли рол беришларини сўрайман, сўзсиз бўлса яна яхши». «Ўзини ролда ва ролни ўзида ҳис этиш» (К. С. Станиславский) иқтидори баланд бўлган машҳур актёр санъатга ягона мезон деб, ҳаётни билар, у аввало ҳаётда, халқ турмуш тарзидан, англиклардан ўрганишни, кейин қаҳрамонларни саҳнага олиб чиқишни ёқларди. «Режиссёр, — деган эди у. — Ҳаётни қанча яхши билса, шунча соз, истеъдоди равнақ топади. Режиссёр ҳаётдаги нозик онларни, муомала ва муносабатларни кўра билиши ва уларни ўрни билан спектаклга олиб кира билиши лозим. Бу — спектаклда ҳаққонийлик ва ҳаётийлик ҳосил этиш учун жуда ҳам зарур. Нега бизнинг кекса артистларимиз олий маълумотли режиссёрлардан ҳам зўр? Чунки улар ҳаётни кўпроқ ва яхшироқ билишади».

Комик актёр ижросидаги қаҳрамонлар образлари тошқини ўзбек совет театр тарихида эришилган ёрқин намуналар бўлиб қолди. Машҳур санъаткорнинг «Тухматчилар жазоси» спектаклидаги Акбарали, «Бой ила хизматчи»даги Ҳасан эликбоши ва бошқа юксак маҳорат билан ўйнаган роллари ҳақида санъатшунос олимларимиз кўплаб илмий-оммабоп мақолалар, китоблар ёзишган.

Бутун умрини ўзбек театр санъатининг равнақига бағишлаган, ўзбек театри асосчиларидан бири, режиссёр, меҳрибон устоз, Ўзбекистон ССР халқ артисти Миршоҳид Мироқилов кулгига ижтимоий моҳият ато қилган, уни улуғлаган санъаткордир.

О. АҲМЕДОВ

ОЙБЕК ТАВАЛЛУДИНИНГ 80 ЙИЛЛИГИГА

Ўзбек совет адабиётининг камолот чўққиларига кўтарилишига ўзининг «Қутлуг қон», «Навоий» каби ўлмас романлари ва бошқа ўнлаб эпик пологнолари, ажойиб достонлари ва оташин шеърлари, жўшқин публицистик асарлари, теран адабий-танқидий мақолалари билан бебаҳо ҳисса қўшган улуг адиб Ойбек туғилган кунга 80 йил тўлди.

Атоқли санъаткорнинг юбилейи совет адабиётининг катта тўйи сифатида кенг нишонланади. Шу муносабат билан СССР Ёзувчилар Союзи Правлениесининг биринчи секретари Г. М. Марков раислигида юбилей комитети тузилди ва катта тайёргарлик ишлари олиб борилмоқда.

«Шарқ юлдузи» журнали шу сондан бошлаб Ойбек ижоди ҳақида замондошларининг қалб сўзлари битилган хотираларини, адабий мероси тадқиқ этилган турли мақолаларни ёритиб боради.

Борис Пармузин

Бу умрнинг адоғи бўлмас...

Ойбекнинг «Қуёш қораймас» романи таржимасини тугатдим. Бу китоб уруш, 1941 йилнинг оғир кунлари, Москва остонасидаги жанглар ҳақида эди.

Муаллиф таржимани ўқиб кўриш учун қўлига олди. Мен, турган гап, ҳаяжонландим. Ойбекнинг бу масалада нақадар қаттиққўл эканлигини яхши биламан. Орадан бир неча кун ўтди. Ойбек қўлёзмани яна бир оз вақт тутиб тураганини айтиб, узр сўради. Кейин яна бир ҳафта, икки ҳафта вақт ўтди. Ниҳоят ўзи гап бошлади.

— Биринчи бобни мен бирданига ёзиб тугатдим. Бу — фронт линиясига қилган сафар таассуротлари натижаси эди. Унда «дахшат», «вахм»га ўхшаш сўзлар кўпроқ... Лекин одамлар қаҳрамонлик кўрсатишган-ку. Уруш, турган гап, оғир бўлган. Шунга қарамай, совет кишилари ғалаба қозонишди. Улар қўрқиб-писиб юришмади, дах-

шатдан қўллари билан юзларини яширишмади. Жанг қилишди.

Орага сукунат чўкди. Фақат саҳифаларнинг шитирлашигина эшитилади. Ойбек баъзи сатрларга диққатимни тортди: «Железные чудовиша», «Буран разгулявшейся смерти...»

Бу сўзлардан Ойбек норози.

— Ортиқча жойлари кўп. Бу китобни анчадан бери қайта қўлга олганим йўқ эди. Баъзи нарсаларни олиб ташламоқчиман. Шундай қилиш керак.

Улкан санъаткор ўзи яратган полотнодан узоқлашади ва йиллар оша уни диққат билан синчиклаб кўздан кечиради.

Илгари ёзилган асарга йиллар оша талабчанлик билан қарай билиш — муҳим ҳислат.

«Тим қоронғи, изғиринли кеча. Емғир худди жонга игна санчигандай эзиб, муттасил саваларди. Урмон бўй-

Ойбек ижодкор дўстлари Николай Тихонов, Самад Вурғун, Ҳамид Олимжон, Гафур Ғулом ва бошқалар билан

лаб чўзилган катта йўлда жикқа ҳўл бўлган батальон лой сачратиб, мудроқ ҳолда оғир одим отарди. Олдинги қаторда Асқар полвон билан Бектемир; энг охирида, ҳамма вақтдагидек, сафдан узилмасликка тиришиб, чатаноғини кериб, Али тажанг судраларди».

Ойбек романининг биринчи саҳифасида китобхонни ўз қаҳрамонлари билан таништиради. Ҳа, Али анча вақт орқада пилдираб юради. Ҳатто иккиланган пайтлари ҳам бўлади. Она юртидан олисда Россияда жанг қилишнинг аҳамиятига дарров тушунавермайди, Али қуршовдан ёриб чиқади ва бир қишлоққа яширинади. Ниҳоят, у ўз йўлини топади, душман билан қандай курашиш кераклигини билиб олади.

Ойбек қаҳрамонлари ҳар хил одамлар. Аста-секин улар ҳақиқий жангчига айлана борадилар. Турган гапки, бу образларга хос қиёфаларни яратиш осон бўлмаган.

«Қуёш қораймас» романи «Воениздат» нашриётида чоп этилди. Москвадан тақриз ва редактор тузатишлари киритилган қўлёзма келди.

Очиғини айтсам, дастлаб мен уларни Ойбекка кўрсатишга иймандим. Тақризчи — адабиёт оламида танилмаган одам. Улкан ёзувчининг дили оғримасмикин?

— Яхши таҳлил... — деди Ойбек. — Уруш ҳақида китоб кўп. Бировни такрорлаш яхши эмас... Ортиқча жойла-

рини олиб ташлаш керак. Ҳар бир қаҳрамон — бошқа ҳеч кимга ўхшамайдиган одам. Ишлаймиз. Тузатамиз.

Унинг учун ишлаш тобора қийинлашиб борарди. Бугун анчагина иш қилинганини билдириш мақсадида, мен аста саҳифаларни тартибга сола бошлайман. Ойбек имо билан мени тўхта-тади, редактор қўйган навбатдаги белгини кўздан кечира бошлайди.

— Емон! Емон, — нотаниш редактор фикрига қўшилади, — келинг, ўйлаб кўрамиз...

Таклиф киритаман. Назаримда таклифларимнинг бири маъқул келди. Лекин у шохмасди. Бармоғи «жаҳл» сўзи устида тўхтади.

— Йўқ, бўлмайди. Одамни кўрсатиш керак. Қаҳрамоннинг ўзига хос томони бор. Унутибман. Таржимада «пишқиради» сўзи тушиб қолган.

— Бу — бошқа гап!

Ойбек мамнун. Энди ҳаммаси жойига тушгандай...

Шу пайт яна Ойбекнинг кайфияти ўзгаради.

— Нима бўлди менга ўзи! Битта сўзни унутиб қўйсам-а. Илгари «Евгений Онегин» ни ёддан билардим. Ҳаммасини! Оригиналда! Энди битта сўзни унутиб ўтирибман!

...Бир соатча ишни тўхтатдик. Сайловчилар келиб қолишди. Район меҳнаткашлари номидан илтимос қилиб келишган. Газлаштириш масаласида ёрдам бериш керак. Одамлар Ойбек-

Ойбек, Абдулла Қаххор, Адхам Раҳмат

нинг ёнига биринчи бор илтимос билан келишлари эмас.

Бу сафар ҳам ўзининг ёзувчилик, коммунистлик, қолаверса, депутатлик бурчини адо этади.

Сайловчилар қайта-қайта узр сўраб, чиқиб кетишгандан кейин Ойбек лабораторига табассум қалқиди.

Яна сукунат.

Яна саҳифалар шитири...

Тошкентнинг Ойбек билан қандай видолашганини кўрганман. Минглаб одамлар кўчаларга тўлиб кетганди ўшанда.

Бу одамларнинг деярли ҳар бири унинг китобхони эди. Китобхонлари доираси жаҳон қадар кенг, улкан ёзувчи билан видолашарди Тошкент...

Қоҳирадаги Совет маданияти марказида биз «Қутлуг қон», «Навой» асар-

ларининг араб ва инглиз тилларидаги нусхаларини варақладик... Қўлдан қўлга ўтавериб муқовалари титилиб кетган китоб нусхаларини кўриш қувонч бахш этади. Бу китоблар ўнлаб китобхонлар қалбидан жой олгани аниқ.

Маданият маркази хизматчиси бу китоблар жўнатилган қишлоқлар номлари битилган узундан-узоқ рўйхатни кўрсатди.

Ҳозирги кунда ҳам бу китоблар Ойбекнинг бошқа китоблари қатори жаҳон бўйлаб қўлдан қўлга ўтиб юрганига шубҳам йўқ.

...Ҳофиз Шерозий ғазалларини севиб қолган Иоганн Гёте: «Бу умрнинг адоғи бўлмас», деган экан. Ойбек яратган асарларнинг умри ҳам худди шундай, сира адоғи бўлмайди.

Абдулла Орипов

Анингдек инсон бўл...

Муҳтарам зотлар ҳақида гапириш ҳамма замонларда ҳам фахр ҳисобланган. Лекин бундай гапириш ҳуқуқининг баъзи муҳим жиҳатлари бор: масалан, устоз Ойбек билан турли вазиятларда учрашганлар камми? Улар жуда кўп. Самимий ва ростгўй

одамларнинг устоз ҳақидаги хотиралари ҳамиша қимматлидир.

Ойбек адиб ва олим эди. У зотнинг ҳаёт фаолиятини мана шу нуқталар белгилайди. Шунинг учун ҳам биз, адиблар, адиб ва олим ҳақида сўз юритганимизда у зотнинг иш соҳага

Юлдузларнинг бир-биридан ўзини катта тутгани беҳуда, аммо ой туққанда уни бутун олам кўради. Бу ўхшатишим унчалик ўринли бўлмаса ҳам мен Ойбекни қардош Ўзбекистон адабиёти осмонидаги ой деб ҳисоблайман. Ойбек яратган машҳур асарларнинг Ўзбекистон тупроғига алангали нур сочаётганини ким тан олмайди?

Ҳаркимнинг ўзига яраша обрўси бўлади. Ўз юртида номи чиққани билан ўлкасининг ташқарисига овозаси кетмаган ёзувчи оз эмас. Муса Ойбек бўлса фақат Ўзбекистоннигина эмас, қолаверса, бутун Совет Иттифоқининг ёзувчиси. Унинг номи бутун жаҳонга машҳур.

Мен Ойбекнинг «Навой» романини ўз она тилимга таржима қилган эдим. Бу китоб бутун туркман хонадонларида энг азиз, энг севиб ўқиладиган асар бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам туркман китобхони Ойбекни ўз ёзувчиси деб ҳисоблайди.

Берди Кербобоев

тааллуқли сифатлари ҳақида гапирмоғимиз лозим. Мен адабиётдаги ўз камтарин ўрнимга кўра ўша йилларда Ойбек билан ҳамсуҳбат бўлишга албатта ижодий жиҳатдан тайёр эмас эдим. Мени танг қолдирган бошқа бир нарса бўлди. «Навой» ва «Қутлуғ қон»дек ўлмас асарлар муаллифи, каттакон шоир Ойбек биз тенги ёш ижодкорлар билан уларнинг асарлари билан доимо қизиқар эди.

Мени ўша вақтларда иккита савол таажжубга солган: биринчиси, нега шундай улуг одам биз билан қизиқаётми? Иккинчиси, Ойбек ахир хаста-ку? Бироқ, андишаларимизга қарамасдан, устоз ёзувчи бизни ўзига тез-тез чорлар эди. Эсимда, биринчи учрашувимизда Ойбек ака шоир Ҳ. Шарипов ҳақида яхши фикрдалигини айтган эди. Устоз кейинчалик бу гапни астойдил тасдиқлагани эдимда. Бундай мисоллар кўп. Адиб ёшлар ижодини муттасил равишда кузатиб борар эди.

Таажжубланишимнинг иккинчи томони у кишининг хасталигида. Айтиш керакки, шу сабабли ёзувчи ихтиёрисиз унинг ҳузурига андишали одам бостириб киравермасди. Ойбек ака эса адабиёт борасида ўз соғлиғини ҳам аямасди. Негаки, у учун адабиётдан бошқа улуг мартабанинг ўзи йўқ эди.

Мен юбилей кунларида ўзимнинг айрим шахсий қайдларимни айтишга журъат этаман. Яъни, ёш шоир сифатида мен Абдулла Қаҳҳор, Мақсуд Шайхзода, Миртемир, Ғайратий, Мамарасул Бобоев, Қудрат Ҳикмат сингари таниқли адибларнинг дил суҳбатларида иштирок этганман. Уларнинг ҳар бири билан алоҳида суҳбат қириш бахтига ҳам муяссар бўлганман. Гап шундаки, турфа қийинчилик ва доvonлардан ошган адабиётимизнинг бу вакиллари бир овоздан шундай деганлар: «Агар орамизда энг покиза зот ким десангиз, у киши устоз Ойбекдир». Эсимда, устоз Миртемирни баъзи шеърий учрашувлардан сўнг уйига кузатишга тўғри

келарди. Йўловчи машинада кетаётиб, Миртемир ака устоз Ойбек эшиги ёнидан ўтишни ҳар гал илтимос қиларди. Ва у ердан ўтаётиб, қўллари кўксига, ҳайдовчидан худди шу жойда тезликни сусайтиришни илтимос қилар эди. Миртемир ака ҳеч қачон Ойбек номини ёлғиз талаффуз қилган эмас. Енига, албатта, «устоз» сўзини қўшарди.

Устозимизга бўлган чексиз меҳрни адабиётимизнинг ҳар бир авлодида пайқашимиз мумкин. Муҳтарама шоирамиз Зулфия Ойбекни қадрлаб, «Қуёшли қалам» деган дoston ёзди. Устознинг назари тушган Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Рамз Бобожон, Шукрулло, Туроб Тўла, Ҳусниддин Шарипов, Эркин Воҳидовлар бугунги кунда сўз санъатимизнинг етакчи вакиллари дидир. Уларнинг ҳар бирида Ойбекнинг меҳр зарралари мавжуд.

Коммунистик партиямиз биз адибларга ҳаётни партиявий, халқчиллик нуқтаи назаридан бадий акс этиришининг энг тўғри йўлларини кўрсатиб келаётми. Айниқса, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари И. Б. Усмонхўжаевнинг Ўзбекистон ССР ва Ўзбекистон Компартиясининг 60 йиллиги, шунингдек, Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг 50 йиллик шонли юбилейи муносабати билан қилган докладларида биз сўз санъаткорларига билдирган юксак ишончи бунинг ёрқин далилидир.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, улуг адиб Ойбек юбилейи ташкилий комиссияси раҳбари этиб, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг биринчи секретари Георгий Марков тайинланган. Ушбу комиссия составида Иттифоқимизнинг энг етакчи ёзувчилари ҳам бор.

Устоз Ойбекнинг 80 йиллиги нишонлаётган қутлуғ кунларда демоқчиман:

*Магар Ойбек бўлолмадинг,
Анингдек инсон бўл...*

Ойбек билан мулоқот

1945 йилнинг охирларида фронтдан қайтиб, қаерда ишлашни ҳали тасаввур қилолмасдан, партия ташкилоти сафида туриш учун Ўзбекистон Ёзувчилар союзига кирдим. Ёзувчи Ойдин партия ташкилотининг секретари бўлиб, радиокомитетда ишларди. Ёзувчилар союзида ўтган партия йиғилишларидан бирида Ойбек билан танишдим. Ана шу илк учрашув у билан кейинчалик яқиндан танишувимга имконият яратди. Партия мажислари ва ёзувчиларнинг йиғилишларида Ойбек ака билан тез-тез учрашиб турадиган бўлдим.

Кунларнинг бирида темирйўлчилар Маданият саройида Урта Осие темир йўли ўқув юрғлари ўқитувчиларининг конференцияси бўлди. Унга Ойбек билан Мақсуд Шайхзода ҳам таклиф этилгандилар. Конференция бошланишидан аввал мухташам ва кўркем саройнинг йўлакларида сон-саноксиз одамлар уймалашиб юришарди. Улар орасида Урта Осие республикаларидан келган делегатларгина эмас, балки шу ердаги драма, музика тўғарақлари, ёш рассомлар студиясининг иштирокчилари, бир гуруҳ автомобилчилар ҳам бўлиб, ҳашамдор ресторанда оркестр садолари янграр ва хонанда баланд овоз билан қўшиқ айтарди. Мен Ойбек ва Мақсуд Шайхзодани дам олиш хонасига таклиф қилдим, олдиларига чой қўйдим, ўзим эса бошқа хоналарга бетиним кириб-чиқиб турар, кинопрокат бошқармасига қўнғироқ қилар, электромонтёр, киномеханикларни жойларида ҳозир бўлишларини тайинлаб огоҳлантирар, навбатчини ҳузуримга чорлаб, саҳнада ҳамма нарса жой-жойидами, парда қандай осилган, гулдонлардаги гулларнинг ҳолати қандай — шулардан хабардор бўлиб туришини тайинлардим.

Орадан бир йилдан кўпроқ вақт ўтди,

мен Маданият саройидаги ишимни ташлагандим. Кунларнинг бирида Карл Маркс кўчасидан, универмаг ёнидан кетиб борардим, менга ёнма-ён енгил автомашина оҳиста тўхтади, ниҳоятда таниш овоз исмиمنى айтиб чақирди ва мен машина томонга қарадим. Орқа ўриндиқ эшиги қия очилиб Ойбек кўринди ва қўли билан имлаб машинага ўтиришни таклиф қилди, мен ҳам зудлик билан илтимосни бажара қолдим. Биз Ойбекнинг хонадонига кириб бордик. Зарифахоним билан танишдим, ҳовлидаги дарахтлар остида ўтириб чой ичдик. Ойбек ака оила аъзоларимиз, қандай яшаётганимиз ҳақида суриштирди. Шундан сўнг суҳбат ўз-ўзидан адабиёт мавзусига кўчди. У ўзбек ёзувчиларининг асарларини ўқишим ҳақида қизиқди. Мен ўзбек ёзувчиларининг асарларини йигирманчи йиллардан буён ўқишимни айтдим. Тўнғич авлодга мансуб шоирларнинг шеърларини ҳам кўп ўқиганман, айрим шеърларни, хусусан Элбекнинг асарларини ҳозир ҳам ёддан биламан. Совет даври шоирлари Ҳамза, Ойбек, Ғафур Ғуллом, Ҳамид Олимжон, Ғайратийнинг шеърларини кўп мутолаа қилганман. Бу шоирларнинг шеърларини енгил ўқир ва осон тушунардим. Янги алифбо такомиллаштирилмаган, шунинг учун ҳам қардош адабиётларни ўқиш бир оз қийинчилик туғдиради. Шунга қарамасдан, уларни тез-тез ўқиб тураман ва ўзбек орфографиясидаги кўпгина янгиликларни ўзлаштириб олдим. Фақат ўзбек тилидагина муомалада бўлган айрим сўзлар мазмунини билиб олишга интилоқдаман. Хонадон соҳибига қарата унинг тили тушунарли бўлгани учун ҳам менга жуда ёқади, дедим.

— Ҳурматли Ойбек ака,— дедим бу ерда анча-мунча ўтириб қолганимни

Биз Ойбек биографияси ва асарлари билан қанчалик кўп шуғуллансак, ўзбек тупроғидан аллақачаноқ чиқиб, совет ёзувчисига айланган ва халқаро миқёсда танилган бу атоқли адибнинг сиймосини шунчалик кўп инкишоф этган бўламиз. Унинг асарлари адабиётимизнинг янада ривожланишида алоҳида аҳамиятга эга, ўзгача айтганда, ёш ёзувчилар бу асарлардан кўп нарсани ўрганадилар, улар навқирон авлод учун ҳаммиша ўрناق бўлиб қолади.

Н. С. Тихонов

Академик адиблар Ойбек ва Ғафур Ғулом

ҳис этиб. — Менга катта иззат кўрсатиб хонадонингизга таклиф қилдингиз ва мени ўзингизга тенг олиб суҳбат қуриб ўтирибсиз, юмушларим билан қизиқяпсиз. Мен биламанки, сиз жуда катта одамсиз. Бу ўзаро суҳбат менга катта қувонч бағишлаётир. Суҳбатимиз ҳозиргина шеърият мавзуга кўчди, бутун ўтган тарих давомида бирорта китобда, бирорта ҳам олим томонидан қаламга олинмаган, бироқ ижоднинг ўзига хос бир хусусияти борасидаги шахсий мулоҳазаларимни сизнинг ҳузурингизда айтиб ўтсам, Ойбек ака, эътироз билдирмасангиз керак?!

— Асло, — деди ёзувчи. — Марҳамат, айтаверинг!

— Кўпгина кузатишларим натижа-сида менда шундай бир фикр шакл-ланиб қолди-ки, агар маълум бир ки-ши ҳақиқатан яхши шоир бўлса, у ҳол-да ана шу яхши шоир, истаса, яхшиги-на носир бўлиши ҳам мумкин. Лекин ёмон шоир яхши насрий асар яратиши мумкин эмас. Тарихда бундай ҳол ҳеч қачон учрамаган. Ёмон носир ҳа-қида гап юритишга ҳожат йўқ. Буюк романнавис Лев Николаевич Толстой

Тақдиримиз шундай келди. Икки ғариб маҳалладан чиққан икки ғариб йигитни улуг Ленин партияси вояга етказди. Шу миннатдорчиликни ёзар экансан, чор-ночор ўзинг ҳам қўши-лишиб кетасан киши.

Олдинма-кейин лауреат бўлдик. Аммо тан бериб айтиш керакки,

Пушкинни прозаик сифатида ўзининг устози деб билган. «Белкин қиссала-ри»ни у тўққиз марта ўқиган. Лермон-тов прозасини ўта қониқиш туйғуси билан қайта-қайта мутолаа қилган.

Ойбек эътибор билан, ҳайрат билан мени тинглади ҳамда кўзида табас-сум учқунлари кўринди.

— Ҳар тугул, фикрингизга қўшилиш мумкин, — деди у, — зеро ҳақиқий шеъ-рият қалбларни ром этади. Ана шу ниҳоятда нозик жанр сирларини асос-асоси билан эгаллаган одам, шубҳасиз, насрда ҳам ҳиссиётларга бой фикрлар-ни осонлик билан ифода эта олади. Лекин, биласизми... — деди Ойбек, — ҳаётда кўп нарсалар ўзгариб боради. Роман олдида ҳам талайгина мураккаб муаммолар бор.

Биз Навоий ҳақида ҳам суҳбатлаш-дик. Мен 1940 йили Боғчасаройдаги кутубхонада «Таржимон» газетаси бос-махонасида 1892 йилда чоп этилган ки-тобни кўрганлигимни, унда икки буюк шоир — Низомий ва Навоийнинг икки достони ўрин олганлигини ҳикоя қилиб бердим. Булар — Низомийнинг «Лайли ва Мажнун»и ҳамда Навоий-

Ойбек ғоят бардошли, қунгли, заҳ-маткаш ижодкордир.

Ойбекнинг серҳосил, ўтқир ижод-корлигини бизнинг адабиёт тарихида кимга ўхшатиш мумкин?

Ойбекни ўзига. Ойбекка ўхшатиш мумкин.

Ғафур Ғулом

нинг, агар янглишмасам, «Фарход ва Ширин» и эди. Уша пайтда Ўзбекистон ва Озарбайжонда Навоийнинг 500 йиллигини ва Низомийнинг 800 йиллигини нишонлашга қизгин тайёргарлик кўрилаётган эди. Навоий юбилейи давлат комиссиясининг илмий секретари Ҳамид Олимжон эди. Бу ноёб китобнинг бир нусхасини Ҳамид Олимжонга, бошқа бирини Мирза Иброҳимовга жўнатган эдим. 1943 йилнинг кузида фронтда оғир яраланиб, Махачқаладаги ҳарбий госпиталда даволаниб чиққанимдан сўнг, Бокуга келдим, тасодифан Низомий музейига кирдим, у ерда юбилей комиссияси номига юборган китобни кўриб қолдим.

Икки даҳо шоирнинг икки достони ўрин олган бу китобга Ойбек ниҳоятда қизиқиб қолди.

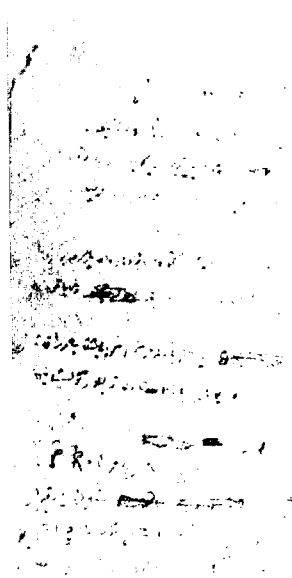
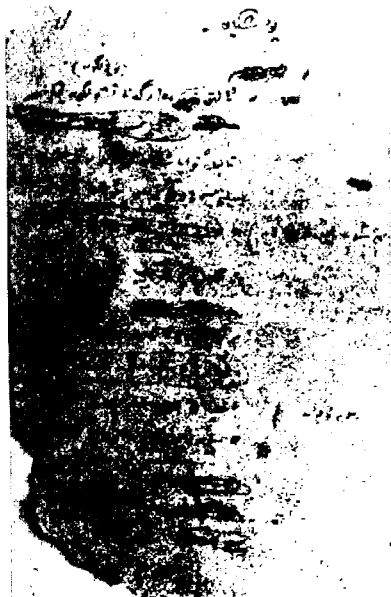
Ойбек ака урушдан кейинги дастлабки делегациялар составида Покистонга бориб келди. У ердан қайтгач, Ўзбекистон Адабиётчилар уйида ёзувчилар олдида сўзга чиқиб, ҳали ниҳоятда ёш бўлган мамлакатда кўрганлари, у ердаги сиёсий ва маданий ҳаёт ҳақида гапириб берди.

1949 йилнинг июнида Ўзбекистон Ёзувчилар союзининг масъул секретари имзоси билан қуйидаги мактубни олдим: «Ёзувчилар союзига ўртоқ Ойбек билан суҳбатга келишингизни сўрайман!» Союзга кириб келдим, Ойбек ака менга ёзувчилар ташкилотида ишлашни таклиф қилди.

Бадиий прозада классик анъаналарга қарийб эга бўлмаган ўзбек совет адабиёти илк бор «Уч», «Бахтигул ва Соғиндиқ» каби ажойиб поэмалари билан танилган, ҳозир эса академик, Ойбекдай улкан прозаикни етиштириб берди. Сўнгги йилларда иккита машҳур роман «Қутлуғ қон» ва «Навоий»нинг яратилиши ҳамда рус тилига таржима қилиниши совет наصريда чинакам катта воқеа бўлди.

Александр Фадеев

«Пушкин»
шеърининг
қораламаси

Тугалланмаган кўшиқ

Ойбек ўзбек адабиётининг энг сермаҳсул намояндаларидан бири сифатида машҳурдир. Маълум бўлишича, у ўзининг ижодий режаларидаги ўндан ортиқ роман, пьеса ва дostonларни ёзиб улгурмаган.

Устознинг тугалланмаган асарлари орасида «Студентлар» романи, «Йўлнинг бошида», «Одамхўрлар», «Қаттиқ кунлар», «Ватан қизи» каби драмалари ва бошқа ўнлаб қораламалари бор. Мазкур мақолада Ойбекнинг тугалланмай қолган икки асари хусусида фикр юритамиз.

Адиб бу асарларининг бир қисмини ёза бошлаган, бошқа бир қисмига доир эса айрим материаллар, планлар, қайдлар ва персонажлар рўйхати ҳи қолдирган, холос.

Адибнинг тугалланмаган асарларига назар ташлаш, у ёзмоқчи бўлган дoston, роман ва пьесаларни мушоҳада этиш шуни кўрсатадики, Ойбек ҳамиша ижод иқлимида, тинимсиз изланишлар билан яшаган. Уни ҳамиша халқ тақдири ҳаяжонлантирган. Бу асарлар негизида халқ ҳаётининг муҳим масалалари, даврнинг долзарб муаммолари турган. У яратмоқчи бўлган образларни халқнинг энг яхши фарзандларига хос фидойилик, меҳнатсеварлик каби эзгу хислатлар ичдан ёритиб турган. Улар қалбидаги ана шу сўнмас шуъла унинг илҳомини ўзига жалб этган.

«Ғалвирчи»

Ойбек ижодида икки тарихий сиймо тасвири кенг ўрин эгаллайди. Булардан бири, шубҳасиз, Алишер Навоий бўлса, иккинчиси Маҳмуд Торобийдир. Агар буюк ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий сиймоси Ойбекнинг нафақат адабий, балки илмий фаолиятида ҳам бениҳоя катта мавқе касб этса, XIV асрда мўғул истилочиларига қарши Бухорода бўлиб ўтган халқ кўзғолонининг саркардаси Маҳмуд Торобий образи адибнинг шу номдаги опера либреттосидагина эмас, шунингдек, икки тугалланмаган саҳна асарида ҳам ўзининг бадиий тажассумини топган. Шулардан бири Ҳамза номидаги ўзбек Давлат драма театри учун ёзила бошлаган «Ғалвирчи» номли тўрт пардали драматир. Ойбек уруш йилларида, тахминан 1942—1944 йиллар орасида «Ғалвирчи» деб номланган пьесани ёзишга киришган.

Шубҳасиз, бу ҳар иккала асрда муштарак образлар ва эпизодлар бор. Аммо шунга қарамай, «Ғалвирчи» драматик театр спецификасини тўла ҳисобга олиб ёзилган тамомила мустақил асардир.

Тарихий манбаларда айтилишича, Бухородан уч фарсах нарида жой-

Бир кун биз Ойбек билан сокин Асака майдонида борардик. Майдон манзарасига кўм-кўк зич япроқлари билан улкан тераклар гўзаллик ва мусаффолик бахш этиб турарди. Ойбек тераклар ёнида кутилмаганда шоп мўйлов чолнинг улкан гавдасини кўриб қолди ва худди болалардай шодликдан энтикиб қучоғини очиб чол томон югурди. Сўнгга улар қучоқлашиб, у ёқдан бу ёққа узоқ чайқалиб туришди. Кейинчалик, Ойбек менга бу чолни ёшлигидан буён билишини, у «Ўзбекнинг Тарас Бульбаси» эканлигини айтиб берди. Чундан ҳам бу чолнинг ташқи қиёфасида Гоголнинг запорожьелик қаҳрамонига қандайдир ўхшашлик бор эди. Иўлимизда давом этдик, аммо Ойбек анчагача ҳаяжондан ўзига келолмади. Кутилмаганда у шундай деди:

— Романимдаги кекса навкар мана шу чолга ўхшаши керак: Йўк, навкар эмас, бек ўша чолдай бўлиши даркор. Чунки, унда куч ва ўзига ишонч кўпроқ.

Ўзининг тарихий романидаги образлар билан бирга нафас олаётган Ойбек зарур белги ва характерларни бугунги Ўзбекистондан излаб топарди.

Александр Дейч

У табиатни жуда яхши кўрарди. шунинг учун ҳам асарларида табиат манзаралари ажойиб тасвирланган.

Лидия Бать

лашган Тороб қишлоғида Маҳмуд исмли ғалвирчи яшаган. Бу қишлоқда истиқомат қилган деҳқонлар ва ҳунармандлар тез-тез йиғилиб, ҳаётнинг ачкиқ-чучуклари ҳақида сўзлар, ислом ақидаларига қарши фикр ва мулоҳазалар баён этар эдилар. Ана шундай йиғинларда кўпчиликнинг эътиборини қозонган Маҳмуд тез орада Тороб аҳли ўртасидагина эмас, Бухоро ва унинг чекка қишлоқларида ҳам ўзига маслакдош кишиларни орттирди. Мўғул ҳукмдорлари Маҳмуд бошчилигидаги халқ ҳаракати оёққа турмасиданоқ унинг раҳнамосини қатл этмоқчи бўлдилар. Аммо уларнинг пинҳона режалари рўёбга чиқмади. Шундан кейин улар исёнчиларга қарши Маҳмуд Ялавочнинг сара лашкарларидан фойдаланиш йўллари изладилар. Хавф-хатарнинг яқинлашиб келаётганидан хабар топган Маҳмуд Торобий Бухорони мўғуллар ва уларнинг маҳаллий малайларидан тозалашга тайёр бўлган кишилардан иборат катта отрядни тўплади. Сўнг Бухорога кириб, ўзини халиф деб эълон қилди. Торобий Бухоронинг қонуний ҳукмдори бўлиб олгач, мўғулпараст феодал аристократиясини таъқиб ва таҳқир этди. Бухородан Карманага қочишга мажбур бўлган амир ва босқоқлар теварак-атрофдаги мўғулларни тўлаб, катта қўшин билан Бухорога — Маҳмуд Торобийга қарши юриш бошладилар. Аммо мўғул қўшинларига қарши шафқатсиз жангга обдан тайёрланган исёнчилар душманни Бухоро бўсағасида кутиб олдилар ва тор-мор келтирдилар. Бу даҳшатли жангдан омон чиққан мўғуллар ва маҳаллий бойлар яна Карманага қочдилар. Торобий қўшинига келиб қўшилган янги-янги отрядлар эса исёнчилар билан бирга душманни Карманага қадар қувиб, қўлга тушган ҳар бир мўғулнинг, маҳаллий бой ва ҳирож йиғувчининг бошини болта билан чопиб ташлади. Ана шу тарзда қарийб 10 минг киши қатл этилди.

1238 йилда рўй берган бу жангдаги ғалаба Маҳмуд Торобий раҳнамолигидаги халқ кўзғолонининг олий нуқтасидир. Кўзғолон пайтида унинг раҳбарлари — Маҳмуд Торобий ва Шамсиддин Маҳбубий ҳам ҳалок бўлдилар. Улар ўрнига кўзғолончиларга раҳбарлик қила бошлаган Маҳмуднинг укаларида саркардалик истеъдоди мутлақо йўқ эди. Натижада Илдиз Нўён ва Чекан Қурчи бошчилик қилган мўғул отрядлари кўп ўтмай, кўзғолонни шафқатсиз суратда бостиришга эришдилар.

Ойбекнинг иш столи

Гарчанд Маҳмуд Торобий қўзғолони пировардида мўғул босқинчилари томонидан бостирилган бўлса-да, у халқнинг зулмга, истилочиларга қарши ташкилий бир тарзда кураши ва ҳатто зафар қозониши мумкинлигини кўрсатди. Маҳмуд Торобий қўзғолонининг тарихий аҳамияти худди ана шунда эди.

Ойбек тарихий асарлар муаллифи сифатида «Навой» романида кўринганидек, бу пьесада ҳам тарих ҳақиқатига тўла содиқ қолди. Гарчанд уруш даври ва бу давр адабиётининг ахлоқий негизлари душманга заррача шафқат қилмайдиган қаҳрамонни талаб этса-да, у ўзининг юксак инсоний идеали ва гуманистик принципларидан келиб чиқиб, Маҳмуд Торобий бошчилигидаги халқ қўзғолонининг заиф томонларини ҳам ҳаспўшлаб ўтирмади.

Юқорида баён этилган мулоҳазаларга асосланиб, «Ғалвирчи» пьесаси 1944 йилда ёзила бошлаган, деган хулосага келиш мумкин. Агар бу хулосамиз ҳақиқатга яқин келса, бу ҳолда асарнинг тугалланмай қолганлигининг сабабларидан бири ҳам ойдин бўлади. Бизнингча, муаллиф армиямизнинг мамлакатимиз чегараларини кесиб ўтиши билан яқинлашиб қолган ғалаба шабадасини туйган ва ўз асарига ортиқча эҳтиёж сезмаган. Акс ҳолда, Ойбекнинг тугалланмаган асарлари орасида бадиий жиҳатдан энг мукаммали, аниқ-тайин ғоявий-бадиий структурасига, қаҳрамонларига, сюжет чизигига, жумладан, ниҳоясига эга бўлган бу пьеса, назаримизда, чала қолмасди.

Адиб архивида ушбу пьесанинг ғоявий мундарижасини ифодалаган бир план бор. «Жуда умумий чизиқлар» деб аталган бу планга кўра, пьесанинг ғоявий мандарижаси қуйидаги саҳналарни ўз ичига қамраб олиши лозим эди:

«I. Торобий ўз ҳунари билан машғул. Хотини. Қўни-қўшнилари. Ҳокимлардан, зўрлардан шикоят. Мўғулларнинг халққа жабри. Ерли бойлар, амалдорлар улар билан бирга. Торобийда исён фикрлари алангалана бошлайди.

II. Деҳқонлар қишлоқда катта солиқни қандай тўлашни музокара қиладилар. Ҳаммаси асабий, ҳаммаси жондан безган бир ҳолатда. Қуллар. Торобий ўзига эргашган исёнчи халқ билан келиб қўшилади.

III. Мўғул бекарларининг қароргоҳи. Ерли аслзодалар улардан ёрдам сўрайдилар. Мўғулларнинг зулми тасвирловчи характерли воқеалардан бир нечаси гавдалантирилади. Мўғул хони исёнчиларга қарши қўшин юборди.

IV. Торобий бошлиқ исёнчилар шаҳарда — Бухорода. Бойлар, мулкдорлар, амалдорларнинг моллари торож қилиниб, камбағалларга улашиш. Мўғул қўшинининг етиб келгани хабари. Қурашга ҳозирлик.

V. Исёнчилар билан мўғул қўшинининг тўқнашуви. Торобий мардлик, олижаноблик, халқ ишига чуқур садоқат ва севги кўрсатади. Жангда вафоти. Хотима».

Шубҳасиз, «жуда умумий чизиқлар»да қайд этилган воқеалар баёнига қараб, асар беш пардадан иборат бўлиши лозим экан, деб ўйлаш нотўғри бўлур эди. Зероки, юқоридаги моддалар пьесанинг композицион қурилишини эмас, балки унда тасвирланиши кўзда тутилган масалаларни, яъни мавзу қирраларини ифодалаб келади.

Ойбек асарнинг «биринчи ва хомаки вариант»ини ёзиш жараёнида бу планга, айрим истиснолардан қатъий назар, тўла амал қилган. Ўз ғоявий ниятини бадиий мужассамлаштириш мақсадида асар тўқимасига турли-туман персонажларни киритган. Шу нарса эътиборга сазоворки, «умумий чизиқлар»да зикр этилган Торобийнинг хотини образи пьесанинг хомаки вариантыда учрамайди. Учинчи парданинг иккинчи кўринишида эса, қутилмаганда Торобийнинг синглиси Зулайҳо образи пайдо бўлади. Фолбинлиги билан халқ ишончи ва эътиқодини қозонган Зулайҳо гарчанд пьесада эпизодик персонаж сифатида ҳаракат этса-да, у асарда рўй берган воқеаларнинг драматизминини оширишга хизмат қилади.

Бир пайтлар оғасига «мағизли гаплар, сўзлар, яхши кенгашлар билан» ёрдам берган Зулайҳонинг ўн минглаб кишилар эътиқодини ўзига жалб этган Торобийга қутилмаганда қарши чиққанлигининг сабаби унинг мутаассиблиги-

Талант қанчалик катта, қанчалик қудратли бўлмасин, ҳар нечук юзада бўлмайди, конга ўхшаш ернинг қаърида бўлади. Бу кон — талантни қазиб олиш учун аввало катта ақл, катта билим, матонат, куч-ғайрат, буларнинг устига дард бўлиши керак.

Катта талант эгаси Ойбекда мана шу хислатларнинг ҳаммаси мавжуд. Ойбек мана шу хислатлари билан халқимизнинг маънавий хазинасига катта бойлик қўшди.

Абдулла Қаҳҳор

Ойбек прозада шоиру, поэзияда прозаикдир. У энг майда икир-чикирларни шеърда кўйлай биладиган талантли шоирдир. У кишилар портретни кўз ва қош ҳаракатларини жуда аниқ тасвирлаб беради. Шу билан бира, унинг прозаси лирик поэзия даражасига кўтарилади. Ойбек ки-

шининг қалбига кира олади, юракнинг нозик торларини чертиб ўтади. «Уч» ҳамда «Бахтигул ва Соғиндиқ» каби ажойиб поэмаларнинг автори бўлган Ойбек прозага кўчиб «Қутлуғ қон» ва «Навоий» деган иккита дилрабо роман яратди.

Ҳамид Олимжон

да эди. «Оғам юзасидан жинларим аразлади. Кўзимдан пардани кўтармайдилар. Ҳамма ёқ қоронғи, ҳар ёқдан менга лаққа чўғ отадилар. Ҳали киссамга қўл солсам, бармоғимни олов узиб олди. Ухласам, сочим билан кўлларимни чамбарчас боғлаб кетадилар. Қулдек хизмат қиладиган жинларим энди ашадди душманга айланди» деб шикоят қилади Зулайҳо.

Ўз синглисининг бегона маслакдаги кишилар таъсирида адашаётганини кўриб, Торобий дейди: «Уни қўлга олганга ўхшайдилар... Мен синглимга халқ кўрсатган ишончдан ҳам фойдаландим. Нега душман фойдалана олмасин? У халойиққа: «Оғам аҳдини бузди, сизни жаҳаннамга сургайди. Жинларим катта фалокатдан хабар беришди. Оғамдан юз ўгириглар!» деса, бунга чиндан ишонадиган одамлар топилмайдими? Халқ хурфотга ботган».

Зулайҳо образининг асарга киритилиши воқеалар оқимидаги драматизмни кучайтирибгина қолмай, XIV асрда Бухорода ҳукм сурган тарихий шароитни барча тафсилотлари билан кўрсатиш имконини ҳам туғдирган.

Маълумки, Маҳмуд Торобий атрофига уюшган кўзғолончилар сафида зулм ва золимларга қарши астойдил курашган кишилар билан бирга бу ҳаракатга кўр-кўрона қўшилган кимсалар ҳам, халқ ҳаракатини ўз ниятларига мос йўналишга буришни хоҳлаган унсурлар ҳам ва, ниҳоят, кўзғолончиларнинг ҳар бир қадамидан огоҳ бўлиб туришга уринган айдоқчилар ҳам йўқ эмас эди. Ойбек, афтидан, ўз олдига кўзғолончиларнинг ана шу ранг-баранг қатламларини кўрсатиш ва кўзғолоннинг заиф томонларини ёритиш вазифасини қўйган. Шу мақсадда асарга Зулайҳо билан бирга Туркистон ҳукмдорларидан бирининг фарзанди — шаҳзода Хонботир образини ҳам киритган. 50 минг кишилиқ қўшини бўла туриб мўғул қиличидан енгилган ва ўн йилдан боён юртма-юрт тентираб юрган шаҳзода кўзғолончилар сафига қўшилган ҳолда душманга қарши курашмоқчи. Лекин ботирлигига, уруш санъатини пухта билишига қарамай, курашаётган халқ билан бир тан ва бир жон бўла олмайди.

«Мени бу оломонга бошлиқ қилинг, — деб мурожаат этади у Маҳмуд Торобийга, — негаким булар қора халқ, урушнинг расм-русумидан, албатта, хабарсиз. Буларни буранғор, журанғорга, чаповул-шақовулга ажратай. Босқинни, чопқинни ўргатай». Кўзғолончиларни «қора халқ» деб атаган шаҳзода, аслида, уларнинг раҳнамоларини ҳам эътироф этмайди.

Ана шу тарзда Ойбек, бир томондан, Зулайҳо, иккинчи томондан, Хонботир образлари орқали Маҳмуд Торобий қўшинлари ўртасида яқдиллик йўқлиги ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини кўрсатади. Бу образлар кўзғолоннинг мағлубиятга учраши мумкинлигига ишора ўлароқ асарда ҳаракат қиладилар.

Хўш, шундай экан, у ҳолда Маҳмуд Торобий бошчилигидаги кўзғолонни тасвирлашдан, бундан олти аср муқаддам рўй берган воқеаларни жонлантиришдан мурод нима?

Пьесада яна бир эпизодик персонаж бор. Зулмга қарши бош кўтарган халқ бир ойдан бери қамалиб ётган занжирбанд қулни топиб оладилар ва озод қиладилар. Шунда қул бундай хитоб қилади: «Бутун умр озод бўлиш! Мен бир зумгина ўзимни озод сезишни, бир зумгина ўзимни одам сезишни мумкин деб ўйлармидим! Ун беш ёшимдан бошлаб кундузим кеча бўлди, еган-ичганим заҳар бўлди... Нима қадр-қийматим бор эди? Дуруст, мени бозорга элтсалар, баҳом бир неча динорга етарди. Лекин бу менинг одамлик қадрим эмас, одамгарчиликдан чиққанимнинг баҳоси эди. Одам боласи бўла туриб, ўзини одамлар қаторида кўра олмаслик қадар зўр фалокат борми...»

Мўғуллар истилоси ва зулмга дучор бўлган халқ қаршисида икки йўл бор эди. Ё ана шу қулдек итоаткор бўлиш, ё зулмга қарши курашиш! Ҳатто шу қул ҳам курашиш йўлини танлайди.

Бодомнинг бобоси Оташ бундай дейди: «Эл ишига ёш-қари — ҳамма яктан қатнашмаса, ҳеч нима чиқмайди. Мана бу гапни уқиб ол: жамики халойиқ

пуфласа, бўрони азим кўтарилади. Агар жамики халойиқ бирдан ерни дупурлатиб тепса-чи, ер деганинг безгакдай шақ-шақ титрайди».

Ойбек ўз асари билан ёш-қари — ҳаммани Улуғ Ватан уруши йилларида душманга қарши яктан бўлиб курашишга, немис фашистлари устида бўрони азим кўтаришга чақирмоқчи, акс ҳолда совет кишиларини ана шу қулнинг аянчли тақдири кутиши мумкинлигини таъкидламоқчи эди.

Пьесада тасвирланган воқеалар гарчанд эрамининг XIV асрида бўлиб ўтган бўлса-да, улар XX асрда — фан ва маданият гуркираб ўсаётган асрда рўй берган ва рўй беражак ваҳшийликлар билан ҳамоҳангдир. Умуман, тарихий асарнинг аҳамияти шундаки, унда ҳозирги замон билан уйғун бўлган ғоялар тараннум этилади, ҳозирги даврда рўй бераётган воқеаларга тарих сабоқларидан келиб чиққан ҳолда баҳо берилади. Ушбу пьесада мўғул зулмининг беҳисоб қурбонларидан бири ўз бошидан кечирган даҳшатларни ҳикоя қилиб, дейди: «Ев шаҳарга киргандан кейинги ишларни босқинчилик, толон-торож деб бўлмайди: қиёмат қойим бўлди. Акаларимдан иккиси дарвозада ёв билан қиличлашиб ўлди, иккиси — энг моҳир тўқувчи эди — бошқа ҳунармандлар билан бирга қул қилиниб, мўғул юртига — борса-келмасга жўнатилди. Дадам, энам мўғул отларининг туёқлари остида мажақланди. Улуғ оғамнинг хотинини боласи билан бирга кесдилар. Бир ҳафтадан кейин қул бозорида юзлаб чиройли қизлар ичида ўн икки ёшли опамнинг бир мўғул томонидан сотилганини бадбахт кўзим кўрди. Мен дам ўликлар ичига, дам чуқурларга беркиниб, тирик қолдим. Бу кўзлар нималарни кўрмади? Тоғ-тоғ ўлик! Бир кечада ўттиз минг кишини сўйиш! Хонадонларнинг синиқ товоқларигача қолдирмай талаш, олтин, қимматли тошлар қидириб, ўликларнинг қоринини ёриш!.. Ҳаммасини бу бадбахт кўзларим кўрди!»

Маҳмуд Торобий қошига паноҳ излаб келган йигитнинг бу сўзларида бундан олти юз йил мукаддам содир бўлган жиноятларгина эмас, иккинчи жаҳон уруши йилларидаги немис фашистларининг кўз кўрмаган ва қулоқ эшитмаган ваҳшийликлари ҳам фош этилади. Мўғуллар билан фашистлар ўртасида ҳеч қандай тафовут йўқлиги, қонхўр босқинчилар қайси асрда яшамасинлар, уларнинг инсонлик қиёфасидан маҳрум эканликлари уқтирилади.

Ҳар бир давр ўз қаҳрамонларини яратади. Аниқроғи, тарихий давр ва шароит тақозоси билан шу даврнинг қаҳрамонлари майдонга келадилар.

XIV асрда ҳозирги Ўзбекистон территориясида яшаган ва мўғул истилочилари қаршисида таслим бўлган халқни уюшган омма деб, ўз юртини душмандан ҳимоя қилишга қодир куч, деб бўлмайди. Зеро, бу халқни идора қилган маҳаллий амалдорларнинг ўзлари ҳам золимликда мўғуллардан кам эмас эдилар. Бинобарин, Оташ мўғуллар ва маҳаллий амалдорлар тўғрисида сўз борганда, уларнинг ҳаммаси бир гўр эканлигини айтади. Торобий эса маҳаллий амалдорларнинг янада аниқ синфий характеристикасини беради: «Юрт бошлиқлари фуқаронинг, элнинг қонидан семиради, улус уйининг алангасидан исинади, — дейди у. Шунинг учун ҳам жабрдийда халқнинг мўғул босқинчиларига қарши онгли ва уюшган ҳолда курашиши учун XIV асрда зурур шароит йўқ эди.

Ана шундай тарихий шароитда Маҳмуд Торобийнинг вулқон сингари отилиб чиқиши ва халқни ўз байроғи атрофига тўплаши мислсиз ҳодиса бўлди.

Ойбек гарчанд ушбу пьесанинг барча сюжет нуқталарини аниқ тасаввур этган бўлса ҳам уни ёзиб тугатмади. Учинчи парданинг иккинчи кўриниши

Чехословакияда ҳозирги замон чет эл романлари ичида уч марта таржима этилиб, уч марта нашр қилинган ва қисқа фурсатда тарқалиб кетган асарлар жуда кам учрайди. Машҳур ўзбек ёзувчиси Ойбекнинг «Навоий» романи эса, ана шундай бахтга муяссар бўлди. Роман икки марта чех тилида, бир марта словак тилида нашр этилди. Яна шуниси диққатга сазоворки, роман ҳар сафар нашр этилганда бошқа-бошқа ном билан аталган. Романинг чех тилидаги нашрлари «Қуръон ва қилич», «Қилич ва қўшиқ» деган сарлавҳалар билан босилиб чиққан бўлса, словак тилидагиси «Шоир ва султон» деб аталган. Шундай қилиб, ўзбек халқининг гениал фарзанди Алишер Навоий Ойбек романи орқали чех ва словак халқи орасида янада кенгроқ шўҳрат топди, деб бемалол айтиш мумкин. Ундан ташқари, «Навоий» романи ўзбек совет насрига Чехословакия халқининг ихлосини оширди.

Иржи Бечка

Совет ҳоқимияти йилларида Ўзбекистонда бир қанча ёзувчилар егишиб чиқди; проза, драматургия жанрлари тараққий этди, поэзия янги мазмун билан бойиди.

Энг яхши ўзбек ёзувчиларининг ижоди, булар орасида ҳурматга са-

зовор бўлган Ойбек ижоди умумхалқ аҳамиятига молик бўлди, фақат совет китобхонлари орасидагина эмас, балки хорижий мамлакатлардаги китобхонлар орасида ҳам шухрат қозонди.

Комил Яшин

чала ҳолда қолди, тўртинчи пардага эса умуман қалам урмади. Уйлаймизки, муаллиф сўнгги парданинг икки кўринишида қўзғолончиларнинг мўғул қўшинларига қарши кураши сахналарини гавдалантириш ва Маҳмуд Торобийнинг тарихий ғалабасини катта пафос билан тасвирлаш ниятида бўлган.

Маълумки, Ойбек, давр талабига кўра, опера либреттосини қўзғолончиларнинг ғалабага эришувлари билан тугатган эди. Эҳтимол, ана шундай бахтли хотима «Галвирчи» пьесасида ҳам ўз кучини сақлаб қолган бўларди. Лекин бу асар қаҳрамоннинг ўлими ёхуд қўзғолончиларнинг тантанаси билан тугаш-туғамаслигидан қатъи назар унда Маҳмуд Торобий қўзғолони ҳақидаги ҳақиқат, бу қўзғолоннинг ибратли ва заиф жиҳатлари операдагига нисбатан, сўзсиз, ўзининг кенг ва ҳаққоний тажассумини топар эди.

Пьесанинг мавжуд чала варианты, юқорида қайд этилганидек, хомаки ҳолда. Муаллиф асарни тугатгач, унга айқал бериш, айрим эпизодларни, қаҳрамонлар характеристикасини бойитиш ниятида бўлган. Буни пьесадаги муаллиф эскартмалари ҳам кўрсатиб туради.

Ушбу тугалланмаган асар билан дастлабки танишув шундан далолат берадики, Ойбек бу пьеса ёзила бошлаган даврда драматургия жанрининг специфик хусусиятларини тўла эгаллаган эди. Борди-ю, бу тарихий драма устидаги иш ўз даврида ниҳояланганда, ўзбек театри ва драматургияси Ойбекнинг катта истеъдодидан, сўзсиз, баҳра олган, ўзида бу истеъдод нурларини ял-ял акс эттирган ажойиб сахна асари билан бойиган бўларди. Эҳтимол, бу асарнинг бахтли тақдири адибни янги-янги ижодий ниятларга илҳомлантирар ва шу тарзда Ойбек ижодида янги жанр — драматургия ҳам ўз меваларини етиштиради.

Ойбек, 1965 йилда, ўз таваллудининг 60 йиллиги баҳонаси билан ўтган ижодий умрини назардан ўтказиб, келгуси ниятларини аниқлар экан, шоир ва давлат арбоби Бобур тўғрисида дoston ёзишга аҳд қилди. Унинг режасига кўра, бу дoston Навоий мавзуига бағишланган асарлар туркумига кириши ҳамда темурийлар даври маданиятини Шарқ Уйғониш даврининг муҳим бир халқаси сифатида кўрсатишга ёрдам бериши керак эди. Дарвоқе, Навоий сиймоси Ойбек ижодида ўзбек халқи тарихидаги Уйғониш даврининг ёрқин бир белгиси сифатида қад кўтаради. Ойбек Навоий даҳосини юзага келтирган тарихий-маданий манбаларни кўрсатибгина қолмай, уни жаҳон халқлари ҳаётидаги Уйғониш даври контекстида талқин этади. Шу маънода Бобур сиймоси Ойбек концепциясининг янада ёрқинроқ ифодаланиши учун хизмат қилиши мумкин эди.

Ўзбек классик адабиётининг нозик ва нодир билимдонларидан бири бўлган Ойбек «Гули ва Навоий» дostonида «Асрларнинг сўкиб чокини, кўзларимга суриб хокини, тарихларни бир-бир титурмен, афсоналар топиб битурмен», деб ёзганидек, 1965 йилда яна тарих сўқмоқларида кезинди. «Бобурнома»ни ҳижжалаб ўқиди, Бобур замондошларининг тарихий рисолаларини мутулаа қилди. Ойбекнинг Бобур ҳақидаги дostonга катта тараддуд билан киришгани адиб архивида сақланаётган турли кўчирмалар, чизмалар ва эскартмалардан аёндыр. Мазкур архивдаги жигаранг муқовали дафтарда Ойбек илтимоси билан ёзилган турли-туман қайдлар билан танишар эканмиз, Бобурнинг Самарқанд, Шаҳрисабз, Андижон, Аҳси, Марғилон ва Исфара каби шаҳарларда бўлишига оид факт ва маълумотларни учратамиз. Чунончи, бу қайдларда қуйидагидек ёзувлар бор:

«Андижон ноки яхшидур. Семиз қирғовулни тўрт киши тамом қилолмади. Ушнинг ҳавоси тоза. Борақуҳ тоғида Бобур 902 йилда ҳужра (айвонли) қурдирган. Боғ кўп гунафшали, гўзал.

Марғилонда энг яхши анор; донаи калон.

Субҳоний — туршак; мағизли.

Исфарада бодом кўп.

Исфара тўрт бўлакдан иборат: Исфара, Воруҳ, Сўх, Ҳушёр.

Шайбоний Султон Маҳмудхон ва Олачакхонни енгиб, Тошкент ва

Ойбек юргимизнинг оташин шоири, улкан адиби, шунинг билан бирга у каттакон публицист, олим ва таниғлик жамоат арбоби ҳам. Улуғ Ватан уруши йилларида у фронтга борди, жанг бўлиб ўтган ерларни ўз кўзи билан кўрди, жангчилар билан ергўлаларда ётди, узоқ қуҳбатларда бўлди, озод этилган қишлоқларда кезиб, аҳоли билан учрашди — сўзлашди, жангчиларга янги шеърлар, қўшиқлар ёзиб, ўқиб берди. Қалам ғалаба учун самарали ишлай олди, қалам ғалаба учун сафарбар бўлди. Ойбек муқаддас Ватан уруши йилларида қатор бадиий очерклар, публицистик мақолалар ҳам ёздиким, булар фронт орқасида астойдил меҳнатга ундовчи даъватлар бўлиб жаранглаб турди.

Миртемир

Шоҳруҳияни олганда, Бобур Сўх ва Ҳушёрда бир йил қийин ҳаёт кечириб, Қобулга жўнайди, Хўжанд тоғи Мутигилада феруза кўп, маъданлар кўп ва илон кўп...¹

XV асрдаги Бобур бўлган шаҳарларга ёхуд Бобур шахси ва характериға оид бундай қайдлар тарихий давр руҳини ҳаққоний ифодалаш мақсадида истифода этилиши мумкин эди (ва қисман истифода этилди ҳам). Дарвоқе, Ойбек тарихий мавзуга мурожаат этар экан, реал факт ва ҳодисаларга таянган ҳолда қаҳрамон образини ва умуман асар сюжетини қуришга интилади. Адиб «Навоий» романига тараддуд йилларини эслаб, бундай ёзади: «Кўп тарихий фактлар, материалларни йиғдим, уларни таҳлил этиб, мағзини чақиш учун чуқур ҳис этишга, ўйлашга бошладим. Бу ишга шу қадар ғарқ бўлган эдимки, романнинг иш плани қоғозда йўқ эди. У менинг кўнглимда, ёдимда эди, бутун борлиғимни банд этган эди»²

«Бобур» достонини ёзишга киришган чоғда ҳам Ойбек шундай ҳолатда эди. Тарихий давр ва реал шахс ҳақида йиққан маълумотлари оша достоннинг аниқ қирралари зуқур бера бошлаган эди, У Бобур сиймосини шу йилларда ёзган «Гули ва Навоий» достони услубида, маснавийда, лирик бўёқлар силсиласи оша гавдалантириш ниятида эди. Шунинг учун ҳам у асарда мураккаб сюжет конструкцияларини қуриш, уни турли-туман қаҳрамонлар образи билан тўлдириб юбориш истагида эмас эди. У ўз хаёлида туғилган асарнинг ғоявий бадиий қурилмасидан келиб чиқиб, ён дафтар саҳифаларига турли байтларни ёза бошлади. Жами юз байтдан ортиқ достоннинг мавжуд парчаларида Бобурнинг шеъриятга, ижодга ва ўз юртига беадад меҳр-муҳаббати кўпроқ тасвирланди. Адиб достонда ана шу муҳаббат ришталари оша Бобурнинг руҳий оламини очишга, шоҳ ва шоир қалбидаги руҳий драмалар, зиддиятларни кўрсатишга аҳамият берди.

Бобур достон саҳифаларида нозиктаъб инсон, кўркем ва ўктам фазилатлар соҳиби сифатида гавдаланади. Ойбек талқинига кўра, худди шу фазилатлар унинг ижодкор сифатидаги қиёфасини белгилайди ва маълум маънода подшо сифатида олиб борган фаолиятига таъсир ўтказидади. Шунинг учун ҳам Ойбек Бобурнинг шоир сифатидаги сиймосини, унинг шукӯҳли ички оламини чизишга катта эътибор беради:

*Бобур ўлтурур, қўлда зар қалам,
Қоғозга тўккан шеърида кўп ғам.*

*Шоир қалбидан тошади тўлқун,
Қадаҳда гулоб, жилваси учқун.*

*Кўркемдир калта, қоп-қора соқол,
Дилида ғамга кўмилган иқбол.*

*Кўзда жўш урар ақлдан денгиз,
Равшан фикрига ҳис ҳоким дейсиз.*

*Фикри тошларни ёралар чуқур,
Пешона очиқ, нақ қуёшдан нур.*

*Ҳисларда тўлқун, қалбида камон,
Бошда-мамлакат, аҳволи замон...*

¹ Ойбек. Мукамал асарлар тўплами, XIII том. Тошкент, 1979, 376-бет.

² Уша асар, 291-бет.

Бу кўркем байтларда фикри равшан, ақли денгиз инсоннинг шоир ва ҳукмдор сифатидаги қирралари нурланибгина қолмай, балки машаққатли тақдири ва армон-изтироблари ҳам ловуллаб туради. Ойбек машҳур салафининг рубоий ва газалларидаги аламли нидолар шоир қалбининг теран қатламларидан, ҳаётнинг фоже ҳолатларидан юзиб чиққанини кўрсатади. «Дилида ғамга кўмилган иқбол» каби сатрлар ўзида катта маънони элтади. Бобурнинг шеъри ва иқболи ғам денгизига кўмилишининг боиси, аёнки, она Ватан тупроғи билан боғлиқ. У гарчанд шоҳона ҳашамат оғушида бўлса-да, ватандан олис ерларда яшар экан, Самарқанднинг қизил олмаси-ю, Аҳсининг тамурат қовунини, Андижоннинг нашватиси-ю, Ушнинг ҳарир ҳавосини кўмсайди:

*Шоир севади туркий шевани,
Ватанидаги гулни, мевани.*

*Самарқанднинг, эҳ, қизил олмаси
Кўзга суртурди бўлса донаси.*

*Марғилондаги анори калон...
Лаззати, тоғи... Суқланур жаҳон.*

*У латоғатни нечук унутай?!
Умри узилур — ҳасрат билмағай!*

Бу байтлардаги қизил олмаю анори калонлар ҳар қандай шоҳона ҳашам ҳам ўрнини боса олмайдиган она юртнинг тимсоли ўлароқ кўринади, она юрт шабадалари ўлароқ унинг ҳаёлида эсиб туради.

Достонда тарихий фактлар асосида тасвирланишича, Бобур Исмоил шайхи қовунининг уруғини Андижондан олдириб эккан. Лекин бу ҳол ҳам унинг она юрт ишқи билан ўртанган қалбига малҳам бўлмаган. Европада нима учундир «Буюк мўғуллар империяси» номи билан машҳур бўлган салтанат асосчиси ўз юртидан олисда, она заминни кўмсаб яшаган.

Ойбек Бобур ҳаётидаги ана шу ибратомуз ҳолатни теран бадиий таҳлил этар экан, унинг тили билан бундай ёзади:

*«...Тақдир — тош, олмос; чеким — Ҳиндистон.
Ҳаёлим сени излар Андижон.*

*Ет юртнинг шоҳи бўлгунча, Бобур,
Ватанигда бўл қаландар шоир!..» —*

*Сўзлайди Бобур такрор ва такрор,
Жўш урар армон, битмас оҳу зор:*

*«Ватанга элтинг, дўстлар, жасадим,
Афсус, етмайди энди қадамим...»*

Достон ана шу байтлардан сўнг узилиб қолган. Шоирнинг бундан кейинги парчаларда нима ҳақда қалам тебратмоқчи бўлгани, умуман, достоннинг узил-кесил сюжет чизиқлари, унда тасвирланиши мўлжалланган воқеалар силсиласи номаълум қолган. Лекин шунга қарамай, асарда шахс билан замон ўртасидаги муносабат, инсон ва ватан мавзулари тасвири етакчи ўрин эгаллаши лозимлиги шубҳасиздир. Умуман, Ойбек Бобур сиймосини XV—XVI асрларнинг порлоқ воқеаларидан бири сифатида тасвирлаш билан бирга ҳар қандай инсоннинг она заминдагина бахтли бўлиши мумкинлиги, ҳар қандай инсоннинг (айниқса, шоирнинг) шу заминнинг об-ҳавоси билан яшаши лозимлигини, шу заминга минглаб қалб ришталари билан боғланганини қайд этишни, кўрсатишни ўз олдига вазифа қилиб қўяди. Бу вазифанинг бадиий ҳал этилиши Шарқ Уйғониш даврининг энг муҳим самараларидан бири — инсоннинг руҳий ва ижодий имкониятларини тўла юзага чиқариш билан боғлиқ масалани тадқиқ этиш имконини берар эди.

Ойбек ўз гоъвий ниятини рўёбга чиқариш истагида тарихий рисоалар, жумладан «Бобурнома»дан олинган реал факт ва воқеаларни достон тўқимасига олиб киришга уринди. Чунончи, юқорида келтирилган ва адибнинг ён дафтърларидан олинган қайдлар достоннинг бадиий тўқимасига қуйидаги тарзда сингдириб юборилди:

*Сайхун бўйининг қамишзорлари...
Ҳаргиз бир тўда дўст-ёрлари...*

*Кўп эҳтиросли овдан бари маст,
Кабобни ясаб, сурурдилар гашт.*

*Тўрт кишига мўл семиз қирғовул.
Хотиралардан кўнгилда довул.*

Ана шу тарзда Ойбек Бобурнинг Кобул яқинидаги тоғлар бағрида «Боғи вафо»ни, Ҳиндистонда эса гўзал хиёбонларни бунёд этгани, Самарқандни ташлаб, Андижонни қайта эгаллай олмаганидан қаттиқ изтироб чеккани, бир қирғовулни тўрт азамат тановул қила олмагани каби реал фактлардан самарали фойдаланганки, бу ҳол унинг тарих ҳақиқатига катта ҳурмат билан муносабатда бўлганидан яна бир бор далолат беради.

Шеърятни гоёат севган, Бобур баҳона яна буюк Навоий асрига — Шарқ Уйғониш даврининг ажойиб бир даврига мурожаат этган Ойбекнинг бу чала қолган, аммо шоир илҳомининг дилбар мавжлари янграб турган асари унинг сўнги, тугалланмаган, аммо гўзал қўшиғи ўлароқ жаранглайди.

Святослав Панченко

Унутилмас учрашувлар

Ойбек билан илк бор эллигинчи йилларнинг охирларида учрашганим. «Ўзбек совет адабиётида Алишер Навоий образи» деган темадаги кандидатлик ишим бу учрашувга сабаб бўлган эди. Уша йилларда адибнинг «Навоий» романи хусусида танқидчи ва адабиётшунослар ўртасида қизгин мунозаралар кетмоқда эди. Илмга эндигина қадам қўяётган мендек «қаваскор» учун таниқли олимлар билан баҳса киришишнинг ўзи бўлмасди. Айниқса, романининг жанр хусусиятлари, ёзувчи маҳорати масаласидаги қарама-қарши фикрлар тадқиқот ишларини бирмунча мураккаблаштирар эди. Бу ҳақда Ойбекнинг ўзи матбуотда бирор сатр ёзмагани («Мен «Навоий» романини қандай ёздим» мақоласи анча кейин эълон қилинган). Мен эса кандидатлик ишим юзасидан йўл-йўриқ кўрсатадиган кишига эҳтиёж сезардим.

1959 йилнинг кеч кузи. Ойбекнинг Ишчилар шаҳарчасидаги уйига яқинлашганда қандай ҳаяжонга тушганимни ҳеч қачон унутмайман. Қўнғироқ тугмачасини босдим, ёзувчининг ўғли Омон эшикни очди. Мен унга Бухородан келганимни ва Ойбек билан учрашишим жуда зарурлигини айтдим. У, отасининг вақти ҳаддан ташқари зиклиги туфайли, бугун қабул қилмаслиги ҳам мумкин, дея мени огоҳлантириб, ичкарига таклиф этди. Ойбек кенг ва шинам айвонда мени очиқ чехра билан қаршилаб: «Хуш келибсиз, хуш келибсиз, марҳамат, ўтиринг», дея қўли билан ишора қилиб жой кўрсатди. Устида каттакон мис самовар биқирлаб қайнаб турган думалоқ стол ёнига ўтирдим. Унинг овози, мулоим нигоҳи мендаги ўнғайсизликни бир зумда тарқатиб юборди. Суҳбатимиз бу ерга келишим сабабларидан бошланди. Бор гапни қисқача сўзлаб бердим. У гапимни бўлмайдик ҳақ билан эшитди. Суҳбат давомида унинг содда, самимий муносабати, юракдан сўзлаши кишини мафтун этарди.

Ойбек сиймосидаги бир жиҳат — инсон ақл-заковатига бўлган ишонч мени ҳайратга соларди. У секингина: ўзбекча текстларни асл нусхада ўқишдан қийналмайсизми, деб сўради. Шунда И. В. Гётенинг ёзувчини кўрмай, унинг она тилисини билмай туриб, унинг ижодини ҳаққоний баҳолаш қийин, деган сўзларини айтганим ҳамон ёдимда. Мен адиб билан ўзбек тилида деярли тутилмасдан сўзлашардим. Суҳбат чоғида у бухоролик эмаслигимни нутқимдан пайқайди. Чунки мен ўзбек тилини тошкент шевасида гапирар эдим.

— Кўриб турибман, сиз жуда ёшсиз, — деди у ногаҳон жиддий оҳангда. Ҳамиша мунтазам ишлашга ўрганинг; чуқурроқ олинг, илдизига етмагунча қўйманг, шунда яхши бўлади. Илм билан шуғулланишга аҳд қилган киши тадқиқ этиётган объектини аниқ тасаввур қилиши керак. Шуни унутманг... Мен мавзун аста-секин «Навоий» романига кўчира бошладим. Асарнинг гоёси, жанри хусусида гап очдим. Тўғриси айтганда, у ўзининг ижоди ҳақида гапиришни мутлақо истамасди. Лекин айти пайтда, менинг ахволимни ҳам

тушунарни. Шундай бўлса-да, мавзуга дарҳол ўтмади. Озроқ фурсат қочирим билан сўзлади. Англашимча, у жиддий масалалар хусусида хотиржам фикрлай олмасди. Тарихий ҳақиқатни тушунмайдиган кишилар ҳақида осойишта мулоҳаза юрита олмасди.

— Танқид,— деди у куйинганнамо,— бизда асарни фақат юзаки баҳолайди. Ҳақиқий танқиднинг вазифаси асардан таралаётган зиёни топиш ва уни китобхонларга кўрсатишдир. Ҳақиқий китобхон асардан аввало нур, маънавий моҳият қидиради. Айниқса, гап бутун бир давр устида кетганда бу муҳим жиҳат. Тарихий роман жанрида ҳам асосийси Инсон. Тарихнинг ҳақиқий яратувчиси — халқ, одамлар. Бошқа нима ҳам дердим. Романи мен ёздим, у ҳақида ҳукм чиқариш вазифам эмас. Бу асарим хусусида танқидчилар нима демасин, хафа бўлмайман.

— Тажриба шуни кўрсатмоқдаки,— дедим мен бир оз дадилланиб,— бош қахрамони йирик сиёсий арбоб ёхуд буюк аллома бўлган бадиий асар асло биографик жанрдаги эмас, балки тарихий жанрдаги асар бўлмоғи лозим. «Буюк Пётр», «Дмитрий Донской», «Абай йўли» ва «Навоий» сингари асарларда аввало ўша давр маданияти ва халқ ҳаёти кенг эпик планда тасвир этилгани бунинг гувоҳи.

Мен ўша куни Ойбек ҳузуридан бир олам қувонч билан Бухорога йўл олдим.

Ойбек билан иккинчи учрашувим ҳам хотирамда. 1961 йилнинг айна жазирама кунлари. У мени ўзининг Луначарскийдаги боғида кутиб олди. Ёнида қизи ҳам бор эди. Табиийки, бу гал ҳам ижод билан банд эди. Сал кейинроқ билсам, «Болалик» повести устида ишлаётган экан. Уша кунлари унинг қаңчалар бардам ва ҳаракатчанлигини кўрсангиз эди! У суҳбатимиз давомида хандон отиб кулар ва мен билан самимий ҳазиллашар эди.

Бир оз гурунглашиб ҳордиқ чиқаргач, у сўради:

— Сўнгги йилларда қандай асарларни ўқидингиз?

— Кўп китоб ўқидим,— дедим мен қизариб.— Адабиётшуносларнинг Навоий ҳақидаги тадқиқотларини синчиклаб ўргандим. Хондамир, Бобур, Восифийларнинг Навоий ҳақидаги хотираларини ва алоҳида асарларини ўқиб чиқдим. Уйғун ва Иззат Султоннинг «Алишер Навоий» драмасини такрор ўқидим. Айниқса, сизнинг «Навоий» романингизни ҳам асл нусхада, ҳам рус тилида (М. Салье таржимаси) атрофлича ўргандим. Натижада, буюк шоир образи фикру зикримни бутунлай банд этди, ҳатто у бир куни тушимга кирибди...

— Навоий ғазаллариниям ўқидингизми?— сўради у дафъатан гапни бўлиб.

— Ўқидим.

— Горький, Толстой, Қодирий ва Авезов асарлариничи?

— Уларниям ўқидим.

— Жуда яхши,— деди у мамнун қиёфада.— Сиз қисқа вақт ичида анча тер тўкиб меҳнат қилибсиз. Вақти-вақти билан уларни такрор ўқишдан қочманг. Бу сизга энг яхши маҳорат мактаби бўлади.

— Ишингиз ҳақида матбуотда ҳам чиқяпсизми?— деб сўради у бир оз сукут сақлаб.

— Ҳа,— дедим мен жонланиб,— диссертациямнинг айрим боблари «Бухоро давлат пединституту илмий тўплами»да босилди. Шунингдек, «Совет Бухороси» область газетасида мақолаларим эълон қилинати.

— Мунтазам ёзиб туриш керак, бу ўз услубингизни шакллантиришда қўл келади,— деди у.— Биз барчамиз шундай тажрибадан ўтганмиз. Адабиёт илмида энг муҳими — аниқ фикрлаш, ортиқча ҳеч нима демаслик.

Шу таразда узоқ суҳбатлашдик. Суҳбатимиз давомида у сўзларимни диққат билан тинглаётгандек туюлди менга. Бундан бир оз ноқулай аҳволга тушдим.

Мен Ойбекда унинг ижодиёти билан атрофдаги борлиқ чамбарчас боғлиқлигини, бу борлиқ образларга, мисраларга, роман саҳифаларига жуда тез айланиши хусусиятини кўп марта кузатганман. Ойбекда мўйян образ, воқеа ҳамда мавзуну қандай гавдалантириш устида ўйлашга ҳожат қолмас, кўзи билан кўрдими, бас,

уларни осонгина бадиий ҳис қилар, улар Ойбекнинг онгига мағлум бадиий шаклга айланган ҳолда сингар, унга эса, буларни фақат ўзининг бой, содда ифодали тили билан тезроқ қозоғга тушириш, улар фаромуш бўлиб кетмасларидан олдин ёзиб олишга улгуришига қолар эди.

Сергей Бородин

Устоз адибдан мураккаб, жавоб беришим мушкул бўлган саволлар кутардим. Лекин у кутилмаганда бошқа нарсани сўраб қолди:

— Илмий ишингизни қачон тугатасиз? — деб сўради. — Қанча тез бўлса, шунча яхши, — қўшиб қўйди у. — Албатта бунақа ишларга бир-икки одамнинг умри камлик қилади. Шунинг учун тадқиқот аспекти маълум бир доирада олиб бориш зарур. Ахир, бошқаларгаям иш қолсин-да, — беозор ҳазилга ўтди устоз. — Иззат Султон ва Ҳомил Ёқубовга сиз ҳақингизда гапириб бераман.

Шу тариқа суҳбатимиз тобора жонли мулоқотга айланмоқда эди. Менинг бу ердан кетгим келмасди. Бироқ уни кундалик адабий машғулотида чалғитиш ҳам мумкин эмас эди.

... 1964 йилнинг эрта баҳори. У билан учинчи марта, бу гал шаҳардаги уйда учрашиш бахтига муяссар бўлгандим. Ёзиб тугатган илмий ишим ва диссертациямнинг авторефератини олиб келгандим. У диққат билан узоқ ўқиб чиқди.

Албатта, адибнинг ўзим ҳақимда нима деганини айтиш ноқулай. Муҳими, мен бахтиёр эдим. Унинг дил сўзлари менинг камтарин меҳнатимга берилган муносиб баҳо эди.

Ойбек билан хайрлашарканман, унга мустаҳкам соғлиқ, бахт, ижодига янги парвоз тилаганим кечагидек ёдимда.

— Келинг, албатта келинг! — деди у кўзлари порлаб.

Бу — бизнинг сўнгги учрашувимиз эди.

МАФКУРАВИЙ КУРАШ

Воҳид Абдуллаев

ҲАҚИҚАТГА БОҚИНГ, ЖАНОБЛАР!

Адабиёт — ҳаётни бадий ифодалашда ҳамма вақт синфий кураш қуроли вазифасини бажаргани маълум. Эксплуататор синфлар адабиётдан халқни бидъатларга судраш, фикрий мулоҳазалардан ожизлатиб қўйиш учун фойдаланган. Маҳқум синфлар, хусусан эксплуатацияга қарши қаламкашлар эса ҳаёт ҳақиқатини ёритишда фаровон ҳаёт учун кураш истаги билан ижод қилганлар. Халқ оғзаки ижодиётида ҳам, ёзма адабиётда ҳам бу қарама-қарши икки мафкуравий қутб, Ватанимизда Улуғ Октябрь революциясигача ҳар хил кўри-нишларда давом этди. Шунинг учун ҳам, умуман, ўзбек тилида яратилган асарларни ғоявий йўналишига эътибор бермай, бир қолипга солиб, «ягона оқим» усулида ўрганиш ғоятда зарарли, ғоятда ғайри илмий усул ҳисобланади. Ана шу жиҳатдан қараганда, Урта Осиё ва Қозоғистон адабиёти, тили, маданияти, тарихи билан шуғулланаётган бизнинг хорижий рақибларимиз — Ҳалоши Кунтибур, Ричард Пайпс, Эдвард Оллуорт, Ж. Кричлоу, Александр Беннингсон, Даниэл Матусевский ва улар изидан бораётган Роберт Баррет, Дэвид Монтгомери, Джефферий, Уйлэр Э. Сеймур Беккер, Ян М. Мэтли, Э. Нэби, Бэрри Роусен, М. Мобин Шорим, Анна Просен, Герольд Бетерсби кабиларнинг бизга ақл ўргатишга интилишлари, ғоятда беҳуда уриниш бўлиб, кони зарардан иборатдир.

СССР Ёзувчилар союзининг юбилей пленумида ўртоқ К. У. Черненко буржуа советшуносларининг зарарли кирдикорлари ҳақида гапириб, шундай деди: «Ғоявий муҳолифларимизни қайта ишонтириб ўтириш беҳуда ишдир, албатта. Аммо қарашларимизни қаттиқ туриб ҳимоя қилиш ва тушунтириш, янги тузумнинг нопок «мунаққидлари»ни фош қилиш, социализм тўғрисидаги ҳақиқатни одамлар онига чуқур етказиш, совет кишиларини, айниқса ёшларни синфий ҳушёрлик, улуғ Ватанимизни ҳимоя қилишга тайёр бўлиб туриш руҳида тарбиялаш ишларини тинимсиз олиб бориш лозим».

Совет тузумига қарши тошаётган ана шу «нопок мунаққидлар»нинг баъзи ишларига назар ташлайлик.

Эдвард Оллуортнинг «Ўзбек адабий сиёсати» китоби, Даниэль Матусевскийнинг «Турк ўтмиши ва совет келажаги» мақоласи совет адабиётшунослиги, жумладан, ўзбек адабиётшунослиги ва адабиёти тарихига тўхматдан иборатдир. Оллуорт бизнинг ўтмиш классик шеърятимиздаги ижтимоий, фалсафий фикрларни четлаштириб қўйиб, уни фақат гул, булбул, гўзаллар мадҳидангина иборат бўлган адабиёт деб таъриф битади. «Араблар, турклар, форслар, ўрта осиеликлар шеърятини бир хил», «улардан миллий белгиларни қидириш бефойда», деб ёзади.

Ж. Кричлоу эса, ўрта осиеликлар маданияти «араб ва форс маданияти таъсирида» туғилган деб уқтиради. Бу ердаги халқлар ўз бадий тафаккури ва мустақил адабиётларига эга бўлмаган деган тўхматларгача боради у. Унинг фикрича, Алишер Навоий ҳам, Бобур ҳам, XVII—XIX аср қаламкашлари — Машраб, Турди, Ҳувайдо, Равнақ, Нишотий, Мунис, Оғаҳий, Мужрим Обид, Гулҳаний, Махмур, Маъдан, Ғозий, Андалиб, Умар Боқий, Нодири, Увайсийларнинг ҳаммаси тақлидчилар бўлиб чиқади. Ваҳоланки, XV асрдаёқ Мавлоно Жомий Алишер Навоий «Ҳамса»сини кўздан кечириб, унинг ўз мустақил ва бақувват овози ҳақида мана бундай деб ёзган эди:

**Осмондан мақтов ёғсин у қаламга,
У қаламдан келди гўзал сўз оламга.
Кечирсинлар форсий тилда дур терганлар,
Дарий тилда назм инжусин келтирганлар.
Сўз юзининг порлоқлиги ўчган эди,**

Хазина ҳам юкин боғлаб кўчган эди.
Сўзамоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдан сўзнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Эй, Навоий, лутфинг билан наво топди.

Бунда Навоийнинг ўз «ақлу фикри», ўз «лутфи» ҳақида, ўз малоҳати ва ўз мустақиллиги тўғрисида гап кетаётир. Мавлоно Камолиддин Биноий Жомий мулоҳазаларини тасдиқлаб:

Мири донишвари хирадпеша,
Домаш дар авоқиб андеша.
Шоире дар ниҳояти таҳқиқ
Мўшикофе бағоятӣ тадқиқ.
Дар бару баҳр номи ў машҳур
Ҳам чу номаш каломи ў машҳур,—

деб ёзади. У Навоийдаги «хирадпеша»лик (донишмандлик), «таҳқиқ-тадқиқ»да «мўшикоф» (қилни қирқ ёрадиган) фазилатларни уқтириб, муборак номи сингари «каломи» ҳам шуҳрат топганини уқтиради.

XVI—XIX асрларда яшаб, ижод этган барча шоирларни ҳам асло тақлидчи деб бўлмади. Улар устодлардан ўрганганлар, албатта. Шу билан бирга, мустақил қаламқашлар сифатида ҳаётга нисбатан ўз позициясига, бадий оламига эга бўлганлар. Бу ҳолни идрок этиш учун хоразмлик XVII аср шоири Вафойнинг:

Бўлма вафоя толиб, дунёи бевафода
Вафойи сазъ қилким одаме ҳар ишда қобилдир;

бухоролик XVII аср шоири Турди Фароғийнинг:

Фуқаро бошига етди бу ақлсиз шумлар,
Қани оғзига буларни тикаберсанг қумлар;

наманганлик XVII аср шоири Машрабнинг:

Дили тифи ситамдим пора бўлган халқни кўрдим,
Тани дарду аламдин ёра бўлган халқни кўрдим;

Жаҳонотин Увайсийнинг:

Замона кулфатидин бу кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди,
Бу чархи бемурувватдин кўнгул доғ ўлди, доғ ўлди;

XIX аср Хоразм шоири, таржимон ва тарихнавис Огаҳийнинг:

Агар урьён эса шоҳу гадо жисми баробардур,
Тафовут бу икковга айлаган изҳор хильбатдур,—

каби оригинал байтларини эслаш кифоя.

Эдвард Оллуорт ўша китобида «Чиғатой гурунги»ни таърифлаб: «Ҳозирги туркий оламнинг зиёлиларини бирлаштириш»ни мақсад қилиб қўйган эди ва уларнинг «умумий иши учун хизмат қилишни кўзда тутган эди»,— деб лоф уради.

Александр Беннингсон Эдвард Оллуорт фикрларини тасдиқлаб, революциядан илгариги Урта Осиё халқлари адабиётида: «туркман, ўзбек, қозоқ ёки қорақалпоқ каби бирор миллатга мансублик туйғуси мутлақо йўқ эди»,— дейди. Алишер Навоийнинг:

Шоҳу тожу хильатеким, мен тамошо қилғали
Ўзбеким бошида қалпоқ, эғнида ширдоғи бас,—

деб ёзиши, унинг ўз ўзбекига эҳтироми эмасми?!

XVIII аср туркман классиги Махтумқулининг Навоий ва Бобурларни тилга олиб «...қошларина бориб мен Мажнун бўлсам»,— байти ўзбекларнинг устод шоирлари бошқа халқларнинг ҳам диққат эътиборида бўлганлиги ҳақида эътироф эмасми?! Бундай мисолларни туркманларнинг Давлатмамед Озодий, Маъруфий, Шобанда, Залилий, Саидий каби қаламқашларидан ҳам келтириш мумкин.

Қорақалпоқ классиги Бердақнинг:

Навоийдин савод очдим,
Фузулийдin дурлар сочдим,—

дегани халқлар дўстлиги, қардошлигининг чинакам эътирофи эмасми?!

Утмишдаги забардаст қаламқашлар ўз халқи билан бирга, қардош халқларни ҳам ҳурмат этганлар. Уларнинг ижодида байналминал туйғулар ифодаси ҳам балқиб туради. Мана шу олижаноб ғоявий ҳамжиҳатлик, бир-бирига яқинлик эса

хорижий мухалифларимизни қизиқтирмайди. Ҳамма ўринда бу олижаноб ҳолатни улар четлаб ўтадилар. Ҳолбуки, Навоий, севиш-севилишни, дўстликни мана бундай тасвирлайди:

**Кўнгулни олса малоҳат бирла тафовут йўқ —
Хитойи ўлсуну ё армани ва ё ҳинду.**

**Санамлар ҳуснидин мақсуди ёр ўлмиш Навоийга —
Агар Барлос, агар Тархон, агар Арлот, агар Сулдуз.
Агар ишқ ўлса қотил — зор не дарвиш, не султон
Ва гар ишқ ўлса комил, ёр не ҳинду не ўзбек.**

XVII аср ўзбек шоири Турди Фароғий ҳам миллий низолар ва уруғ-аймоқчилик, тарафкашликларга зид бўлиб, ҳамжиҳат иш кўриш тарафдори эди:

**Бирни қипчоқу хитою, бирни Юз, Найман деманг,
Қирқу юз минг сон бўлиб, бир жон оинлик қилинг!**

Бобораҳим Машраб ўзбек тили ва адабиётини қанчалик севса, Форс-тожик, араб, озарбайжон ва бошқа тиллардаги адабиётларга ҳам шунчалик муҳаббат билан қарайди:

**Икки юзининг қизили чун себи Самарқанд,
Гуфто бидиҳам сўрса агар Машраби дилбанд,—**

ширу шакари;

**Мандан саломе ба сўи жонон
Эй бод, еткур арзи ғарибон.**

**Ҳам дардмандам, бехону монам,
Жоно ту буди — дардимга дармон.
Бечора Машраб, куйди ғамингдин —
Монанди зулфат — ҳолим паришон,—**

каби юзлаб оташин мисралари бунинг ёрқин далили бўла олади.

XVIII аср хоразмлик шоир Паҳлавонқули Равнақ Махтумқулининг отаси Давлатмамед Озодий (1700—1760) билан Шерғозийхон мадрасасида таҳсил кўрди. Озодий:

**Ғам тумони босди кўнглимни, очилмас, дод, ҳей!
Барқ уриб, борони раҳматлар сочилмас, дод, ҳей!**

деб ёзган эди, Равнақнинг унга жавобан:

**Бемурувват чарх ҳар соат алинингдин дод, ҳей!
Жабру зулмунгдин ишимдур нолайу фарёд, ҳей!
Ҳар неча минг қон тўқарсан тиғи бедодинг била,
Эй ажал, йўқ сен киби бир қотили жаллод, ҳей!—**

деб ёзиши фақат назирагўйлик эмас, балки мустақил ижод намунаси эмасми!
Машҳур шоир Шермуҳаммад Мунис мустақил қалам тебратиш учун Низомий, Жомий, Хисрав Деҳлавий, Ансорий, Ҳофиз, Аттор, Фирдавсий, Хоқоний, Анварий, Ироқий, Бедил, Навоий, Киромий каби форс-тожик, араб, озарбайжон, афғон, ўзбек классикларидан ўрганганини мамнуният билан изҳор этади. Андалиб, Ҳозиқ, Хиромий, Огаҳийларнинг улкан таржимонлик фаолиятлари байналминалий ҳис-туйғу, ўзаро ҳурмат, адабиётлар дўстлиги — халқлар дўстлиги анъаналарининг балқиб кўринишидир.

Муҳаммадшариф Шавқий Каттақўрғоний (1785—1871) эса ўзбекча, тожикча, озарбайжонча, ҳатто арабчада ҳам маҳорат билан қалам сурган. Унинг:

**Бурноғи расолари замона
Гўстардилар эл аро нишона.
Бир неча китоб дебон Навоий
Етказди ҳазиллара дабое.
Андин сўнг ўтуб расо Фузулий
Ашъори расоларин қабулий.
Форсий эл аро расоси чўхтур
Бедил киби бир расоси йўхтур.—**

каби мисраларида Алишер Навоий билан бирга Фузулий, Мирзо Абдулқодир Бедил каби улкан шоирларга ҳам ҳурмати яққол кўриниб турибди. Мунис ва Огаҳийлар форс-тожик тилида ҳам кўпгина шеърлар ёздилар, Мирхонд, Ҳусайн Воиз, Шайх Саъдий каби тарихчи ва шоирларнинг асарларини ўзбекчага ўгириб, ўзбек китобхонларини баҳраманд этдилар. Ҳозиқ ва Хиромийларнинг ҳам таржимонликдаги маслағи шу эди.

Совет тузуми ва совет адабиётшунослигига тиш-тирноғи билан қарши ёпишиб олган Даниэл Матузевский, бир томондан, бизнинг араб ёзуви ўрнига янги шрифт — янги алифбога кўчганимизни мисол қилиб, Урта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ана шу сабабдан «кутилмаганда ўзларининг ўтмишдаги адабиёти ва маданиятидан узилиб қолган» деб уйдирма тўқиса; иккинчи томондан, бизнинг тарихий мавзуларда ёзаётганимизни мисол келтириб, «... СССРдаги туркий халқлар ўз-ўзини танитишга кўпроқ мойиллик кўрсатмоқдалар. Совет Иттифоқидаги энди энг янги туркий адабиётнинг кўпчилик қисмининг ҳаракати... мағрур ва ютуқларга тўлиб-тошган... ўтмишни қайта тиклашга интилишдан бошқа нарса эмас,» — деб хулоса чиқаради. Ҳар икки ҳолатда ҳам Матузевский бизнинг ривожу равнақимизга нисбатан олчоқ — душман! Ахир, янги алифбо тилимиздаги ҳар бир товушга бир шакл, бир ҳарф келтириб, тез саводхон бўлишимизга ва араб шрифтидаги асарларни ҳам энгил ўзлаштириб олишимизга қулайлик туғдиради-ку!

«Навой» романи, «Улуғбек хазинаси», «Меъмор», «Юлдузли тунлар» каби романлар, «Алишер Навоий», «Муқанна», «Мирзо Улуғбек», «Забуннисо» каби саҳна асарлари эса, ўтмишдаги эксплуататорлик тузумини фош қилади, халқнинг азоб-уқубатлари, истеъдод эгаларининг исканжадаги ҳолатларини тасвирлаб, замонамизга меҳр-муҳаббатни зўрайтиради.

Бизнинг адабиёт дарслиklarимиз ҳам, масалан, XVII ва XIX асрнинг биринчи ярми адабиётдан баҳс этувчи китобимиз ҳам ўтмишдаги истеъдодлар ўз замонларини «... мағрур, ютуқларга тўлиб-тошган» замон деб мадҳ этмаганларини, балки азоб-уқубатларда умр кечирганларини тасдиқлайди. Турли даврда яшаган шоирларнинг ўз сўзлари, ўз иқдорномалари бунинг яққол исботидир.

Масалан:

**Барчаси, пораву ришватда ўлуб бадомуз
Сўзламас эл ғамидин юзи қаролар бир сўз.**

(Турди)

**Не ғурбатларни чектим чархи бебунёд дастингдин,
Давом мотамда ўтдим, бўлмадим, дилшод дастингдин.**

**Ошноларни менга ноошно қилди фалак,
Кавкаби бахтимни мундоғ зим-зиё қилди фалак.**

(Машраб)

**Не манго маъвою не манзил аён,
Ваҳ на дедим турғали қайда макон!
Қай бир алам васфини таҳрир этай!
Ёки қаю дардни тақрир этай!**

(Муҳаммаднийёз Нишотий)

**Кечалар ётгани на кўшим бор,
Кундузи ичгани на нўшим бор.
Бошима гар десамки саллам йўқ,
Салла десам, уйимда, ғаллам йўқ.**

(Махмур)

«Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси «Замон ва мафкуравий кураш» рубрикаси остида, профессор Салоҳиддин Мамажоновнинг «Ўзбек адабиёти ривожини ва «советшунослар» хуружини», Асқад Мухторнинг «Антикоммунизм тўлкинида», Мирмуҳсиннинг «Меъморга қора кўзойнақдан боқибди» мақолаларини жуда ўринли ёритган. Бу мақолалар хорижий рақибларимизнинг ниқобларини йиртиб ташлаб, ҳақиқатни ойнадай намоён этади.

Худди ана шундай ҳақиқат ва ҳаққоният сўзларини мен бундан 24 йил илгари (1961) Иттифоқимиздаги олти нафар профессор составида Американинг Нью-Йорк, Вашингтон, Бостон, Сан-Франсиско, Чикаго, Блумингтон шаҳарларида, Колумбия, Гарвард, Станфорд, Беркли, Индиана каби университетларида бўлганимда кўпдан-кўп жанобларга, жумладан, турколог — Ҳалоши Кунтибур, антисовет муаррих — Ричард Пайпс, филолог — Хоусхолдерларга ҳам уқтириб қайтган эдим.

Қаранг-а, орадан шунча йиллар ўтиб, қанча сувлар оқиб кетибди-ю, ғоявий душманларимиз ҳамон аввалги қиёфаларида қолиб кетаверибдилар. Бунинг устига уларнинг янги-янги маслақдошлари, издошлари етишиб чиқибди. Биз уларга қараб, жаноблар, алахсираманг, ҳар хил сохта уйдирмалар тўқиб юргунча, ҳақиқатга боқинг, ҳақиқатни ёзинг, тарихимиз ва адабиётимизга тўхмат қилманг, деймиз.

ОЛТОЙ БАХШИСИ

А. М. Горький: «Сўз санъатининг бошланиши фольклордир. Халқ оғзаки ижодини билмай туриб, меҳнаткаш халқнинг ҳақиқий тарихини билиш мумкин эмас», — деган эди.

Дарҳақиқат, халқ яратган асарлар чуқур халқчиллиги, тил бойлиги ва бадийий пишқилиги билан ажралиб туради. Фольклор дурдоналарининг оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келишида халқ шоирларининг ҳиссаси бебаҳо. Олтойлик машҳур бахши Николай Улагашевич Улагашев ҳам ана шундай улуг сиймолардан биридир. Унинг номи Ирина Федосова, Сулаймон Стальский, Жамбул Жабаев каби улкан ижодкорлар билан ёнма-ён туради.

Унча катта бўлмаган вақт ичида (1939—1946 йил) Н. Улагашевдан ўнлаб дostonлар, эртақлар ва қўшиқлар эъиб олинди. Булар орасида «Олтой ботир», «Олтин куй», «Айтюнюке», «Мерган бола» каби ўқувчилар қалбидан чуқур жой олган асарлар бор. Н. Улагашев халқ эртақлари ва афсоналарини куйлаш билан чегараланиб қолган эмас. У совет ҳокимиятининг ташкил топиши ҳақида, совет кишиларининг мамлакат экономикасини юксалтириш учун олиб борган кураши ва дохиймиз В. И. Лениннинг буюк даҳоси ҳақида («Октябрь қўшиғи», «Икки коида») кўпгина қўшиқ ва шеърлар яратди. 1939 йилда СССР Езувчилар союзи аъзолигига қабул қилинган халқнинг суюкли бахшиси Н. У. Улагашев «Хурмат белгиси» ордени билан мукофотланган эди.

Н. У. Улагашев 1861 йил 17 март куни Сарик-Кўкча дарёси бўйидаги Кам-Тит қишлоғида дунёга келди. Унинг отаси Улагаш бобо кўпгина олтойликлар каби овчилик ва ўрмон ёнроғи йиғиш билан бир амаллаб кун ўтказувчи камбағал киши эди. Улагашевлар ёғочдан қурилган чайлада яшар эдилар. Чайла қишда совуқ, ёзда эса дим бўларди. Октябрь инқилобига қадар олтойлик овчиларнинг ҳаммаси худди шундай чайлаларда ҳаёт кечираар эдилар. Улагаш бобо ҳам 85 йиллик умрининг 75 йилини совуқ ва дим чайлада ўтказди. Улагашевнинг Николайдан бошқа фарзандлари ҳам бор эди. Лекин улар оғир шароитга бардош беролмай бевақт вафот этган эдилар. Ҳаётнинг ўзи, менимча, бўлғуси бахшига афсонавий куч-қудрат ва тетиклик бахш этди. У жуда ёшлигидан меҳнатга ўрганди: саккиз ёшида отасига уй ишларида ёрдам берди, тўққизга тўлганида отаси билан ёнма-ён чангида овга жўнади. Овчилар кўпинча гулхан атрофида ўтириб, узун рутубатли тунларни эртақ айтиш билан ўтказар эдилар. Николай отасидан, бошқа

кекса овчилардан халқ қаҳрамонлари ҳақида жуда кўп дostonлар ва эртақлар эшитди. Бу эртақлар ёш Николайни шу қадар ҳаяжонга солар эдики, ҳатто тушига ҳам эртақ қаҳрамонлари кириб чиқарди. Тайгада тингланган сеҳрли эртақлар бўлғуси бахшининг қалбиде Олтой халқлари эпосларига нисбатан битмас-туганмас муҳаббат уйғотди.

Николай Улагашев ўн беш ёшида қаҳрамонлик эпосларини куйловчи бахши сифатида элга танилди. Навқирон бахши ижодининг шаклланиши ва камолотида ўша даврнинг таниқли бахшилари бўлган Кабак Тадижеков, Қодир Отлиқов, Собоҳа Бегеноваларнинг таъсири катта бўлди. Николай улардан дoston айтиш йўлларини, сўзлардан тўғри фойдаланишни, халқ бахшиларининг анъаналарини ўрганди. Бахшилардан Кабак Тадижековни Николай, айниқса, ҳурмат қилар эди. Тадижеков куйлаганда Николай худди сеҳрлангандек унга маҳлиё бўлиб қолар, бахшининг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб ўтирар эди. Бир воқеа ўсмир Николайнинг хотирасида абадий муҳрланиб қолди. Кунларнинг бирида Кабак Тадижеков овчилар ҳузурига меҳмон бўлиб келди. У гулхан ёнида ўтириб элини, дўсту биродарларини сотган, хоин бир кимса фожеаси ҳақида ёниб куйлади. Куйлаб бўлгач, куйлагини ечиб, ўтирганларга орқасини кўрсатди: бахшининг баданида игна билан ўйиб ёзилган сўзлар бор эди. Атрофдагилар қотиб қолишди.

— Эркин ҳаётни улугловчи қўшиқларим учун менга берилган мукофот бу, — изоҳ берди кекса шоир. — Улар шу жазо билан иродамини бумқоқчи бўлдилар. Мен жисман ўлишим мумкин. Аммо қўшиқни ўлдириб оўлмайди. Мен ўламан. Қўшиқларим бўлса абадий яшайди.

Бу мўъжизакор сўзлар Николайнинг қалбиде қасамёддай акс-садо берди, уни ҳақиқий халқ ижодкори бўлишга даъват этди. У қаҳрамонлик эртақларини, халқнинг тарихи ва кўп асрлик маданиятини севиб ўрганди. «Бир куни уйимизда меҳмонлар бор эди, — дея эслайди кейинчалик халқ оқини. — Уйда дадам йўқ эди. Суҳбат мавзуи қаҳрамонлик эпосларига бориб тақалди. Меҳмонлардан бири афсус билан бахши йўқлигидан нолиди. Шунда мен дoston айтишга ижозат сўрадим. Ҳамма ҳайрон, менинг вужудимни эса ҳаяжон қоплади. Беш-олти йилдан буён ўрмонда болаларга афсонавий қаҳрамонлар ҳақида куйлаб юрар эдим. Лекин бу ерда, катталарнинг олдиде куйлаш осон эмасди. Ҳая-

жонимни босиб, машхур Олтой ботир ҳақидаги дostonни айта бошладим. Теман ботир ўғлининг танаси бўлак-бўлак қилиб олиб келинган жойига келганимда ўтирган аёлларнинг кўзига ёш кўрдим. Мен узок куйладим. Дoston тугамагунча бирор кишидан садо чиқмади».

Бу Н. Улагашев учун биринчи имтиҳон бўлди. Синовдан муваффақиятли ўтган оқин ҳаётида ҳақиқий ижодий изланиш даври бошланди. У дастлаб ўзигача бўлган халқ оқинларининг ижод йўллари билан танишиб чиқди. Оқинларнинг жанговар руҳдаги кўшиқлари, халқнинг оғир ҳаёти Н. Улагашев ижодининг шаклланишида катта рол ўйнади. У ўзининг дастлабки кўшиқларида-ёқ адолатсиз тузумга қарши чиқди. Шоирнинг ҳаёти ҳақида кўплаб очерклар яратган П. В. Кучияк шундай ёзади: «Улагашевни бойлар, эшонлар ёмон кўришар эди, чунки у ўзининг кўшиқ ва дostonларида қаҳрамонларни халқ тилидан гапиртирар, боёнларни уялтириб эзар эди. Бахши куйлаган қаҳрамонлик дostonлари меҳнаткаш халқ ҳаётига жуда яқин эди».

Дарҳақиқат, Н. Улагашев айтган дostonларнинг асосий қаҳрамонлари халқ вакиллари — овчилар, меҳнаткаш кишилардир. Халқ вакиллари бой ва хонларга қарши олиб борилган курашда ҳамisha галаба қозонадилар.

Мана, мисол учун Олтой ботирнинг жасоратини олиб кўрайлик Ботир қонли жангларда ёвуз кучларни мағлубиятга учратгач, ўз халқига қарата шундай дейди: «Мен хонлар зулмидан қутулишингизда ёрдам бердим. Энди озодсизлар. Учкур тулпорингизни эгарланг, абадий гуллар очилиб турадиган, қуёш ҳамisha саҳийлик билан нур сочиб турадиган ўлка-сизиники».

Бахши репертуаридаги бошқа дostonларда ҳам халқ қаҳрамонлари улуғланади. Бойлар ва эшонлар шунинг учун ҳам Николай Улагашевни ёмон кўрар эдилар. Н. Улагашевнинг ҳаёти Октябр инқилобига қадар жуда оғир кечди. У ҳамisha зулмкорлар таъқиби остида яшаса-да, халқ орзу истакларини куйлашдан воз кечмади.

1877 йили Улагашевнинг бошига яна бир мушкул савдо тушиди, 16 ёшида кўзи хиралашиб қолди. Шунга қарамай, у тайгага боришга, ўтин териш, ов қилиш, кун ўтказишга мажбур эди. Уша уқубатлар ҳақида шоир шундай эслайди: «Эрталаб зўрға кўзимни очар эдим. Худди бир ов игна санчаётгандек кўзим каттик оғир, тоғлар, ўрмонлар ҳаммиси музлаган туман каби хира кўринар эди. Менга кўз ўзи табибига боришни маслаҳат беришди. Мен кўзим бутунай тазалиб кетгунча ётиб даволашни истаги билан табибнинг олдига бордим. Аммо, у ерда бир кеча ётдим, холос. Энгашиб, кўзимни юваётган пайгимда рўпарамда улкан қурбақа турганга ўхшаб туюлди. «Бу қанақа қурбақа», — сўрадим табибдан. Табибнинг жаҳли чиқди: «Кўзингга қурбақа кўридингми, демак муқаддас сув сенга ёрдам беролмайди. Ҳозироқ йўқол!» Бахшини бу муқаддас ердан ҳайдаб юборишгач, унга Улалга — рус авлиёси хузурига боришни маслаҳат беришди. «Авлиё Пантелеймон мачитига яшар экан, — дея эслайди, шоир. — Авлиё ғоз патини ёниб турган шамга ботириб, кўзимга суртди. Уйга

келиб сира ухлай олмадим. Эрталабга бориб, кўзим мутлақо кўрмай қолди».

Н. Улагашевни ожизлик ҳам, очорлик ҳам, бойлар зулми ҳам енголмади. Она халқига бўлган буюк муҳаббат туйғуси битмас-туганмас куч-қудрат бағишлади сўқир бахшига.

...Кунларнинг бирида Н. Улагашев яшаётган қишлоққа бир тўда бойваччалар келишди. Уларнинг ҳаммаси маст эди. Бойваччалар сардори Сапроқ бой Улагашевни топиб келишни буюради. — Ҳей, кўр бахши, тайганинг энг зўр кўшиқларидан айт, манавилар қойил қолишсин, — дейди у бахшига.

— Менинг кўшигим жуда аччиқ, — жавоб беради Улагашев.

— Унақасиним айтавер, кўрамиз, қанчалик заҳарли эканини. Аммо, агар куйламансанг, йўл бошловчи қилиб оламиз, йўл кўрсатишга мажбур қиламиз.

Бойваччанинг ҳақоратли сўзлари бахшининг иззат-нафисига тегди. У отига минди-да, бойваччаларга қараб ҳайқирди:

— Кўрлар йўл бошловчисиз юра олмайдилар. Кўрни йўл бошловчи қилиш зарур бўлса, демак, сўқирдан ҳам баттар одамлар бор экан-да!..

Н. Улагашев Октябр инқилобига қадар жуда кўп машаққатларни бошидан кечирди. Инқилоб нурлари олтойликлар хонадонини ҳам қарогон элди. Бу галабани кекса бахши шод-журрамлик билан кутиб олди. Бахшининг қалбида янги туйғулар уйғонди. У янги ҳаёт ҳақида жўшиб-ёниб куйлади. Кечкурнлари бахшининг кулбасига одам сиғмай кетар, Н. Улагашев не паллагача жўшиб куйлар эди. Н. Улагашев сўқирман деб қараб ўтирмади. У биринчилар қаторида колхозга аъзо бўлди. Устахона очиб, колхозчиларнинг отини тақалади, от қилидан арқон тайёрлаб берди.

«1937 йили тоғли Олтой бўйлаб саёҳатга чиқдик. Биз қутилмаганда, тоғ орасидаги кичик бир қишлоқда, халқ бахшиси Н. Улагашевни учратиш қолдик. Саводсиз ва сўқир чолнинг қобилияти ҳамроҳларимни — ёзувчи Павел Кучияк ва москвалик фольклоршунос Анна Гарфни ҳайрон қолдирди, — деб ёзади Улагашев ҳақидаги очеркида А. Коптелов. — Бахшининг репертуари ниҳоятда бой ва ранг-баранг эди. У жасурлик ва ботирлик ҳақидаги дostonлари бир неча кун давомида куйлади.

— Қанча дoston биласиз? — ҳаяжонланиб сўрадик биз.

— Жуда кўп, — деди чол хиёл ўйланиб, — йигирмадан кўпроқ дoston, юзга яқин эртақ».

Ҳақиқатан ҳам Н. Улагашев репертуарида йигирма олтига қаҳрамонлик дostonи, юзга яқин эртақ ва кўплаб кўшиқлар, латифалар, халқ мақоллари ҳамда, ҳикматлари бор эди.

Совет ҳукумати таниқли бахшига оталарча ғамхўрлик қилди. Н. Улагашев област марказига олиб келинди ва ижод қилиши учун ҳамма шароит яратилди. Олтойлик энг билимдон кишилар унинг секретари қилиб тайинланди. Шулардан бири машхур фольклоршунос-олим С. С. Суразаков эди. Н. Г. Куронаков, А. В. Роголева, А. Ф. Сурева, П. В. Кучияк кабилар ҳам бахшининг эртақларини ёзиб олиш, нашрга тайёрлаш ва рус тилига таржима қилиш борасида

самарали меҳнат қилдилар. Натижада, бир нечта қаҳрамонлик эпослари ва эртаклари нашр қилинди. 1939—1940 йилларда «Алп-Манаш», «Бакол Балезич», «Олтой эртаклари» китоблари; 1941 йилда эса Новосибирск шаҳрида «Олтой ботир» қаҳрамонлик эпоси рус тилида босмадан чиқди. 1946—1947 йилларда «Молчи-Мерган» қаҳрамонлик эпоси икки тилда нашр этилди. Шoirнинг сўнги тўплами «Шиме судурчи» вафотидан кейин — 1950 йилда нашрдан чиқди. Н. У. Улагашевнинг асосий дoston ва эртаклари «Олтой ботирлари» номли кўп томли китобдан жой олди.

Николай Улагашевнинг совет даври ижоди тематик хилма-хиллиги, ғоявий юксаклиги, бадий пишиқлиги, жанговарлиги ва хозиржавоблиги билан Олтой халқлари

оғзаки ижодиётида муҳим ўрин тутди. У «Октябрь қўшиғи», «Ленин ҳақида қўшиқ», «Қўли калта», «Конституция ҳақида», «Икки қонун», «Москва» каби шеърлари билан замонавий халқ қўшиқларига асос солди. Шунинг учун ҳам кўпгина қўшиқ ва термалари кенг оммалашди, бошқа бахшилар репертуаридан ҳам жой олди.

Николай Улагашевич Улагашев куйлаган анънавий дostonлар ғоявий ва бадий юксаклиги билан дилларни ром этади, у яратган қўшиқлар, дostonлар ва термалар эса совет даври Олтой халқлари фольклорларининг гўзал намуналари сифатида кимматли ва ардоқлидир.

Сергей КАТАШ
Тоғли-Олтой.

БАДИЙ

ТИЛ МУАММОЛАРИ

Заргарликми ёки косиблик?

Ўтган йили журналимиз саҳифаларида ҳозирги адабий жараёндаги муҳим масалаларни ёритишга бағишланган бир неча давра суҳбатлари ўтказилди. Редакция бу йил ҳам мазкур анъанани давом эттириб, таниқли адиблар, танқидчилар, адабиётшунос олимлар, журналхонлар иштирокида турли мунозаралар ва давра суҳбатлари уюштиришни мўлжалламоқда.

Биринчи давра суҳбатимиз адабиётнинг муҳим таркибий қисми — бадий тил муаммоларига бағишланади.

Бу муаммо — ёзувчининг ўз иш қуроли — тилга санъаткорона муносабатда бўлиши долзарб масалалардан бирига айланиб бормоқда. СССР Ёзувчилар союзининг юбилей пленумида КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари, СССР Олий Совети Президиумининг Раиси ўртоқ К. У. Черненко таъкидлаб ўтганидек: «Бизнинг улуғ ишимиз, инсонпарварлик мақсадларимиз эҳтироссиз қофиябозлик ва прозада жонсиз сўз ўйинига муҳтож эмас. Шchedрин заҳархандалик билан айтганидек, оригинал, янги фикр «оддий ҳақиқатни ёқимсиз чайнайвериш» билан алмаштирилган асарларни мазах қилиш учунгина бадий асар деб аташ мумкин. Саёз асарлар ва опералар, жўн усулда суратга олинган телефильм ва кинофильмлар, беўхшов ишланган ҳайкалтарошлик асарлари ва картиналар миллионлаб кишиларнинг дидини шунчаки бузибгина қолмай, улар ана шу асарларнинг ижодкорлари қўл ураётган мавзу ва ғояни обрўсизлантиради. Шу боисдан санъатдаги саёзлик ва мужмалликка қарши қатъият ва принципааллик билан курашиш керак». Мазкур кўрсатма бугунги куннинг, даврнинг талабларидир. Адабиёт ва санъат арбоблари ана шу улкан, масъулиятли вазифаларни ҳаётга, амалиётга тадбиқ этиши, замон руҳи билан суғорилган, ҳар жиҳатдан юксак, бадий бақувват асарлар яратишлари зарур. Бу эса, биринчи навбатда ўз ишига катта талабчанлик ва масъулият ҳисси билан муносабатда бўлишни, бутун кучи ва истеъдодини халқ манфаатлари учун хизмат қилишдек эзгу, олижаноб ишга бутунлай бағишлашни тақозо этади. Ана шу талаблар асосида ёзувчининг она тилимиз бойликлари битмас-туганмас хазинасидан қандай фойдаланаётгани хусусида сўзлашиш, кўнгилда йиғилиб қолган айрим фикрлар, мулоҳазалар билан ўртоқлашиш муҳим аҳамият касб этади.

Давр кўзгуси

Инсон, халқ маънавий камолоти, маданиятининг равнақи билан барооар миллий тил, адабий тил ҳам ўзгариб, ўсиб, бойио боради.

Алишер Навоий тили билан Ойбекнинг «Навоий» романидаги адиб тилини, яъни XV аср адабий тили билан XX аср ўрталаридаги адабий тилни, бутун луғати, тасвирий воситалари ва бошқа кўп жиҳатларини қиёсан таҳлил этилса, икки даврнинг икки хил манзараси намоён бўлади. Бобур тили, ўтмишда турли даврларда ёзилган тазкиралар тили, Машраб, Фурқат, Муқимий тили — бу хазиналарнинг ҳар бирида ўз давригача ва ўз даврида яратилган сўз дурдоналари тартиб билан терилган.

Сўз диёрида халқ — кончи, тоштарош, шоир ва адиб эса қимматбахо тошлардан сеҳрли қирралар топиб, жавоҳирлар яратувчи заргардир.

Ўтмишда бу дурдоналар кичик дўконларда, қоронғи ҳужраларда йўниб, сайқал берилиб, ишқибозлар тор доираси томонидан харид этиларди. Марксизм-ленинизм жаҳондаги ҳамма бойликлар: ер, сув, моддий ва маънавий хазиналарнинг ҳаммасини халқ мулки деб эълон қилди. Улуғ Октябрь социалистик революцияси бундан 67 йил муқаддам ер куррасининг олтидан бир қисмида зулм ва эксплуатацияни таг-томири билан битирди.

Янги даврнинг янги тили, сермаъно, серқирра ажойиб инқилобий сўзлар, халқ тилини йилма-йил бойитиб борган янги адабий луғат пайдо бўла бошлади. Инқилобий даврнинг бу янги тилини яратишда ва бу тилда ижод қилишда Ҳамза Ҳакимзода Ниязий байроқдор бўлди. У замон талабларига зийраклик билан кулоқ солиб, яловбардорлик — марш шеъриятини, инқилобий шарқияларни, биринчи ўзбек театри учун драматик репертуар яратди. Бу мураккаб ва масъулятли ишда у илғор рус, татар, озарбайжон, қозоқ ёзувчилари ва санъаткорларининг тажрибаларидан самарали фойдаланди, улар ҳам Ҳамзанинг ижодий тажрибасига бевосита мурожаат қилдилар.

Инқилоб йилларидаги, йигирманчи йилларнинг бошларидаги, Ҳамзанинг янги адабий тил яратиш йўлидаги қайноқ ижоди билан ўнг жаҳидизм ботқоғига, майда буржуа ислоҳи ботқоғига ботган тескаричи унсурулар ижодини бир-бирига таққослаб кўрилса, мафкура соҳасидаги зиддиятдан ташқари янги давр тилини яратиш соҳасида ҳам бир-бирига қарши икки йўлдан борганликларини яққол кўрамиз.

Ҳамза йўлини назмда Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Ойбек, драматургияда Комил Яшин, Уйғун ва тенгдошлари давом эттирдилар. Насрда Ҳамзага елкадош, улкан заҳматкаш Абдулла Қодирий (Жулқунбой) майдонга чиқди.

Янги адабиёт, янги адабий тил яратишда Ҳамза билан Қодирий машаққатли ижодининг маштақлиги мени мафтун этади. Ҳамза ўз шеър, музыка, пьесаларини маҳалла гузарларида, шаҳар боғларида,

янги тузум мактаб дарсхоналарида назм ва санъат шайдоларига ўргатиб, тайёрлаб, халқ гурунглирида ижро этгани каби, Қодирий ҳам, чунончи, «Ўтган кунлар»ни ёзаётганида ҳар бир янги бобини маҳалласидаги гап-гаштақларда ўки ўз боғининг ўртасидаги шийпонидеда ўқиб бериб, синовдан ўтказган: хўш, менинг янги адабий тилда ёзган асарим ўқувчиларга маъқул бўлармикан? Шеърим ўки романининг тили ишчи, деҳқон ўки зиёлига тушунарлимикан?

Ўзбек совет адабиётининг бу икки қалдирғочи, янги адабиёт тамал тошини метиндай мустақкам қўйиб берган бу икки моҳир меъмор ўзларининг илк ижодларини, яъни биринчи тажрибаларимизни ана шундай синовдан ўтказдилар.

Бу фикрни яна бир қарра қайд этишимиз керакки, 19-аср шеъриятини 18-аср адабий тилида яратио бўлмаганидек, 20-асрда достон, роман ўки драмани 19-аср тилида ёзиш ҳам наинки мумкин эмас, аксинча, шундай қилингудай бўлса, кўпгина кулгили ҳолатлар ҳам содир бўлиши турган гап. Чунончи, Пушкин «Евгений Онегин»ни Державин тилида, ўки Ҳамид Олимжон «Зайнаб ва Омон»ни Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо»си тилида ёзди деб фараз қилиб кўринг-чи!

Шу сабабдан ҳам биз «адабий тил — ўз даврининг маҳсули» деган қондага қаттиқ риоя қилишимиз керак.

Ўзбек совет адабиётининг йигирманчи йиллари, ўттизинчи йиллари, қирқинчи (айниқса, Улуғ Ватан уруши) йиллари, эллитинчи, олтмишинчи ва ҳоказо... Адабий тилимиз тўлиб, бойиб, қирралари кўпайиб, тасвирий воситалари ортиб борди. Адабиётимизнинг ҳар бир ижодкори бу ғоятда заҳматли, беҳисоб изланишларни талаб этадиган, ҳар бир топилмас чексиз шодлик келтирадиган жараёнга ўз ҳиссасини қўшди.

Ўзбек адабий тили — бу, аввало ҳозирги замон ўзбек совет адабиётининг тилидир. Биз бу улуг хазина билан ҳарқанча фахрлансак арзийди.

Тил устидаги иш ёзувчи ижодининг туб асосидир. Мавзу танлангач, мақсад аниқлангач, қахрамонлар, уларнинг портретлари ва характерлари лўнда тасаввур этилгач, адиб қўлига қалам олиб, асарини бошлар экан, сўз устидаги давомли, машаққатли, бениҳоя иш бошланади. Бу ишда ёзувчининг бисоти — узоқ йиллар давомида йиғиб тўплаган сўз хазинасидан у қунт билан жумла шодалари теради. Уй-фикрдаги бойлик ҳам, ёзув столларидаги яширин ён дафтарлар ҳам ишга тушади. Гоҳо, булар ҳам озлик қилиб, ёзувчи тез-тез сафарларга чиқади, бўлгуси қахрамонлари даврасига қиради, суҳбатдош излайди... Сўз керак! Янги, оқори тўқилмаган, воқеага, қахрамон ички дунесига, унинг нозик феъл-атворини очишга хизмат қиладиган, ўқувчини дафъатан ҳайратга солиб қўйишга қодир сўз керак!..

Ўз асарига тилининг калитини топа билган ёзувчи ўз услубида равон ижод қила билади.

Дунёда тил яратишдай мураккаб санъат йўқ. Бу йўлда хато қилиш — ижодни барбод этиш билан баробар. Адабий тилимининг асоси — халқ тили. Китобийлик — адабий тилимининг кушандаси.

Пушкин — рус адабий тилининг асосчиси. Бу ибора Пушкинча рус адабий тили бўлмаган, деган маънони англатмайди. Пушкин рус адабий тилини шу даражага кўтардики, бу тил ҳам халққа яқин бўлди, ҳам юксак шеърий тароват касб этди. Пушкинни ўқисангиз, сиз дўстингиз билан сўхбатлашаётгандай сезасиз ўзингизни!

Ўзбек наърида Қодирий ёки Қаҳҳорни, назмда Ғафур Ғулум ёки Ҳамид Олимжонни, драматургияда Яшин ёки Уйғунни ўқиганда ҳам китобхон роҳат қилади, ўзини кушдай енгил сезади.

Лекин шундай ёзувчилар ва шундай асарлар борки, ўқий бошлайсиз-у, то ниҳоясига етгунча жонингиз қийналиб кетади. Бунга сабаб шуки, ёзувчи, айниқса шоир халқ тилини унутиб, «китобий» деб аталган ва бизнинг давримизда мутлақо архаик бўлиб қолган, демак, одам қалбига, давр

инсони ҳис-туйғуларига таъсир кучини буткул йўқотган тилда ёзади.

Мен бунга фақат биргина мисол келтирмаман. Бу йил Барот Войкобиловнинг «Юлдузли осмон» номли шеърий романи босилди. Мен асарнинг фазилатлари ҳақида сўзлаб ўтирмай, ягона нуқсони — тилининг китобийлигини ниҳоятда афсусланган ҳолда кўрсатиб ўтмоқчиман: XX аср шоири дostonни бошдан-оёқ XV аср адабий тилида баён қилган. Агар у тарихий қаҳрамонларни ўша давр сарой тили билан гапиртириб, ўзи воқеаларни давримиз шеърий тили билан тасвир этса, одам гулистон эди.

Сўзни ишлатишда ниҳоятда эҳтиёткор бўлиш керак. Журналимиз адабий тил соҳасида бошлаган баҳс ҳам ижтимоий, ҳам адабий жиҳатдан жуда муҳимдир.

Мен ҳар бир ёзувчи чинакам сўз зарғари бўлиши керак деб ҳисоблайман. Бу ўринда зарғарликни фақат гўзаллик яратувчи санъат маъносига эмас, балки ижтимоий ҳақиқатни санъаткорона ифодалаб бераоладиган жасоратли ижодий маҳорат маъносига ташунмоқ керак, деган фикрни илгари сураман.

Мирмуҳсин

Тил - жавоҳир

Дилдан тўғилган
Сўзларнинг
Замани!

Яқинда матбуот ходимлари билан бўлган йнгида республикамиз раҳбарларидан бири газета-журналлар саҳифаларида эълон қилинаётган кўпгина мақолаларнинг бадий жиҳатдан бўш, таъсирсиз, образлардан жудо, кишини ўзига жалб этмаслигини адолатли танқид қилди. Дарҳақиқат, бундай совуқ нарсалар кимга керак! Бу фикр бевосита бадий адабиётга ҳам алоқадордир. Мисоллар ғоятда кўп... Уқиса ҳам, ўқимаса ҳам бўладиган бу ашборлар ва мақолалар селитрага семиртирилган қовунтарвуздан ҳам зарарли ва расво!

Мана бундай қилсанг адабий тилинг яхши бўлади, деб маслаҳат беришнинг ўзи ҳам Мюнхаузеннинг ишларига ўхшаш гап. Талант ноёб ва тўғма экан, адабий тил устаси бўлиш ҳам шундай ноёблиқдирки, бу она сути билан бирга киради. Қарқуноқдан булбул чиқариш жуда қийин. Ўзида бўлма-

гандан кейин лугатларни титкилашдан не фойда, бошига шприц билан сўз бойлиги киритиб бўлмайди. Тил — бу адабиёт деган гап, тили нўноқ кимса ҳар қандай нарса ёзмоғи мумкин, аммо чинакам адиб бўлмайди. Лаёқати бўлиб, чинакам меҳнат қилган кимса муродига етади, деган гапни ҳам устозлар бекорга айтмаган

Ҳа, дарҳақиқат, тил бойлигимизни яхши билмайдиган, халқ ҳаётидан узоқ, ўқиб китоб ёзадиганларни Австралия қитъасида машҳур бўлишининг мутлақо аҳамияти йўқ! Биз биринчи галда халқимизга хизмат қиламиз, агар менинг асарим муаззам Ватанимиз халқлари корига ярамаса, ибрат бўлолмаса, коммунистик ғоямизга хизмат қилмаса, бундай асарнинг нима кераги бор!

Тил масаласи — дил масаласи, бу ғоятда муҳим ижодий баҳсни бошлаш пайти етганга ўхшайди.

Ўзини билмаётган тўғриланиб олган
Дилнинг халқ!

Саид Аҳмад

«Боқимонда» жумлалар

Кўпдан бери адабиётимизда тилининг аҳамияти тўғрисида бир-икки оғиз гап айтсам деб ўйлардим. Уйлаганим билан бу соҳанинг жуда билимдон ўз кишилари бор-ку, аралашиб нима қиламан, деб журъат қилолмай юрардим.

«Билимдон» дўстларимизнинг бу масалага мутлақо аралашгиси келмаяпти. Икки орада адабий тилимиз йилдан-йилга рангини, жилвасини, майинлигини йўқотиб борапти.

Ҳозирги ўрта ва ёш авлод ёзувчилар она тилимининг Навоий бобо куйлаган ва таъкидлаган, «Муҳокаматул лугатайн» да шарҳлаган ва қайд қилган рангларини,

оҳанглари тополмаяптилар. Фақат бир хил рангда сурат чизадиган рассомлардек санокли сўзлардан фойдаланмоқдалар.

Мен бутун умрим давомида бирон ўзбек олимнинг адабий тил ёки бирон асарнинг тили тўғрисида ёзган мақола ёхуд бирон кичкинагина китобчасига кўзим тушмади. Аксинча, уларнинг ўзлари ёзган, адабиётнинг бошқа масалаларига бағишланган мақолалари тилининг ғариблиги билан, оддий жумлаларни келиштириб ёзолмаганликлари билан ажралиб туришлари мени ажаблантиради.

Радио ва телевидение, газета ва журналларимизнинг тиллари ҳам жуда ғариблашиб қолди. Эътибор бериб ўқисанг, кулоқ солсанг, шундай сўзларга, жумлаларга дуч келасанки, ё тавба, тилимиз шу аҳволга тушдимиз, деб ёқангни ушлайсан. Ёшларимизнинг гап-сўзларига кулоқ солсанг, хафа бўлиб кетасан. «Менга нон сўйиб бер», «Бу билан фойдаландингми?», «Йўталдан доринг борми?» «Ишлашга берасанми, йўқми!»

Радиодан жуда кўтаринки руҳ билан айтилган мана бу гапларга кулоқ солинг: «Азамат комсомоллар ўз оталиқларида бўлган уч юз гектар ердаги дала маликасини икки соат давомида янчиб ташладилар».

Бригада бошлигининг сўзи: «Ўткан йили уч юз етмиш гектар ерга барака уруғи эккан эдим. Бу йил худди шу барака уруғидан тўрт юз гектар экаман, деб ният қилдим».

Бу нима ўзи? Барака уруғи янги нав чигитми, нима?

Газетанинг очеркнамо хабаридан:

«Тонг ёришмоқда. Қуёш зар кокиллари билан силкиб кўтарилиб келмоқда. Майин шамол эсиб турибди. Дала шийони тўғрисидаги чаманзорда гуллар муаттар ҳидларини таратмоқдалар. Одинахон булбуллар наъмасидан маст бир ҳолатда ҳозиргина жўякларга оқизган шарбатларга меҳр билан боқаркан, кўз олдида...»

Тонг палласи бўлса, булбул сайраб турган бўлса, ариқда оқаётган шарбат... (одам боласи меҳр билан боқадиган нарсамми у?)

«Мен ёшлигимдан сигир соғувчи бўлишни орзу қилардим. Ҳар гал молхона олтидан ўтарканман, мен учун қадрдон бўлган тароватли молхона ҳиди димоқларимни қитиқларди...»

(Димоқни қитиқлайдиган ҳидми у?)

Матбуотда «Мўл-кўл пойфақал чиқарайлик!», «Мўл-кўл ғалла ҳосили олайлик» деган сарлавҳалар тез-тез пайдо бўлиб қолади.

Халқ хўжалигининг биргина тармоғига бу иборани ишлатиб бўлмайди. «Мўл-кўлчилик» деб умуман юрт маъмурчилигига айтилади. Бунга етиштирилган, яратилган ҳулу қуруқ маҳсулотнинг ҳаммаси киради. Эълон қилинган баъзи очерк, репортажлардан мисол келтирдим.

Ахир халқнинг тили қанчалик синонимларга бой бўлса, у тил шунча бой тил ҳисобланади. Ўзбек тили ана шундоқ синонимларга бой ажойиб тил.

Ҳар бир сўзнинг ўйлаб синонимлари бор. Ўзбекистоннинг «Муҳокаматул луғатайн» асарида бу тўғрида фахр-ғурур билан қўшиқдек куйлаб, ўртаниб, яйраб, маза қилиб ёзган.

Тил сўзлашиш қуроли бўлишдан ташқари инсон руҳиятини ифода қилувчи восита. Талантли ёзувчи бу ҳолатларни дафтарга ёзиб юрмайди. У ўз қаҳрамонининг образини аниқ тасаввур қилганда, унинг ички руҳиятига кира олганда бу сўзлар ўз ўзидан келади ва қоғозга тушганини ўзи ҳам билмай қолади.

Ахир одам боласи маълум қонун қоидаларга қараб йиғлаши, кулиши мумкин эмас. Кулги ҳам, йиғи ҳам унинг ичидан вулқондек отилиб чиқади. Адабий асар тили ҳам ёзувчи қалбидан гоҳ қуйилиб, гоҳ портлаб чиқиши керак. Бунинг учун ёзувчи ўз она тилини бутун ранглари билан, оҳанглари билан, нозу назокатлари билан билиши керак. Биргина «товуш» сўзнининг неча хили (синонимми) бор.

Товуш. Овоз. Ун. Садо. Сас. Нидо. Товуш нотинчликдан, овоз хотиржамликдан, ун ғамгинликдан, садо баланд кайфиятдан, сас пинҳонийликдан дарак беради.

Кўп ижодкорларимиз асар қаҳрамони қандай кайфиятда бўлишидан қатъий назар мана шу сўзларнинг дуч келганини ишлатаверишади. Натижада қаҳрамоннинг кайфияти ўқувчи қалбига сингмай ташқарида қолиб кетади.

Тилни билиш фақат қайси сўзнинг неча хил маъноси борлигини билиш билангина ўлчанмайди. Шу сўзлардан қаҳрамон кайфиятига мос жумла тузиш, аввалги жумлага уни ҳамоҳанг қилиш, қаҳрамон портретини ўқувчи кўз олдида келтира олиш, унинг қайси касб эгаси эканлигини аниқлаш, атрофида қандай манзара борлиги ва бошқа жуда кўп шартларни бажариши керак. Шуларнинг ҳаммасини биттагина жумла устига юклай олиши керак.

Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор каби ажойиб ёзувчиларимиз ана шундай беқиёс санъаткор эдилар. Тилга эътиборсизлик шу даражага етдики, фақат муҳаббатимизни, эзгу ниятларимизни, ширин онларимизни ифода қилиш учунгина ишлатадиган ноёб сўзларимизни тўпорилаштириш, қадрини тушириш ҳоллари юз бера бошлади.

Эъозлаш. Биз бу чиройли сўзни алоҳида бир кайфиятда тилимиздан чиқарамиз. Бу сўзнинг бўйнига қандоқ вазифалар юкланаётганига бир эътибор қилинг.

«Қиши билан бир жойга уйган гўнглариимизни эъозлайлик».

Шунақа жумлаларни ўқиганда, дод деб юборинг келади.

Минг афеуски, шу каби ҳоллар ёзувчиларимизнинг китобларига ҳам ёпирилиб кириб келяпти.

Бир китобда «Ўрик дарахти гуллади» дейилган.

Дарахт нима? У мевасиз кўчат. Ҳеч қачон мевали дарахтни ўрик дарахти, олма дарахти демайди. Бир туп ўрик ёки бир туп олма дейди. Дарахтзор бошқа, олмазор, ўрикзор, олчазор бошқа. Шу оддий нарсани билмаслик ёзувчи учун, албатта, уят.

«Тўрт бурчакли хонада бир ўзи ўтирарди...»

Э, бу қандай гап. Хона тўрт бурчакли бўлмай, олти, етти бурчакли бўладими?

Бу тўрт оёкли стол дегандек хашаки гап-ку!

Бир очерк қахрамони «устимдан кулма» дейди.

Бу қанақа кулиш? Устидан, ёнбошидан кулиш ҳам бўладими?

Мени масхара қилма, майна қилма, эрмак қилма, калака қилма, кулги қилма деган аниқ ва тўғри ифодалар бор-ку. Агар очерк муаллифи ўз она тилини яхши билганда, қахрамонининг оғзига таржима қилинган сўзни солиб қўймасди.

Нурали Қобул киссасининг номини «Тубсиз осмон» деб қўйибди. Туб дегани таги, пасти дегани эмасми? Осмон пастда эмас, баландда. Агар ёзувчимиз чексиз, сўнгсиз, ҳадсиз, ҳудудсиз, бепоён, адоғи йўқ каби синонимлардан асар мазмунини очадиган биронтасини танлаганда, маъқул иш бўларди.

«Уйимда еттига боқиманда ейман-ичаман, деб турипти».

Юқоридаги жумлада боқиманда сўзи қай маънода ишлатилганини сезиб турибсиз. Лекин боқиманда ёзувчи ўйлаган маънони англамайди. Боқимидаги, қарамоғидаги маънони эмас, мутлақо бошқа маънони англайди.

Боқиманда вақтида тўланмаган солиқнинг процентли жаримаси (пениеси). Сўзларнинг маъносини билмай ишлатиш ёзувчини ўз китобхонлари олдида бебурд қилиб қўяди.

«— Мен,— деди у қўлини белига тираб, чексиз уфқларга тикиларкан, ўз ҳаётидан мамнун эканлигини англаувчи ажиб бир табассум ила.— Бу йил ҳар гектар оқ олтин даласидан қирқ икки центнердан пахта кўтараман».

Ёзувчи таъкидлаётган пахтакорнинг мен, деган сўзи ўн етти сўзнинг орқасида қолиб кетди-ку! Пахтакор айтаётган гапларнинг олдига ўша «мен»ни қўшиб, кейин унинг қўлини белига тирагани борми, чексиз уфқларга тикилгани борми, ўз ҳаётидан мамнун экани борми, айтақолса, асакаси кетармиди. Ахир, бу сўзларни маънисига қараб, оҳангига қараб жумла тузиш — гишт териш эмас-ку!

«Гўзал Фарғонанинг жаннатмакон боғлари...»

«Жаннатмакон» дегани нима дегани? «Жойи жаннатда», «макони жаннатда» дегани эмасми? Бу гап ахир ўлганларга айтилади-ку!

Ёзувчи «жаннатмонанд» деганда тўғри айтган бўларди. Шунда «жаннатга ўхшаган жой» деган маъно чиқарди.

«На ундоқ қилолмайман, на бундоқ қилолмайман».

«На ундоқ қилоламан, на бундоқ қилоламан» дейиш керак.

Яна қайтариб айтаман, тилшунос, адабиётшунос олимларимиз адабий асарлари-мизнинг тилига эътибор берганларида, бу иш билан махсус шуғуланганларида, бу кичкинагина нуқсон аллақачонлар тузатилган бўларди.

Юқорида келтирилган мисолларни турли даврларда босилган адабий асарлардан, газета-журналлардан, радио-телевидение эшитириларидан олдим.

Бунақа мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Айтган билан адо бўлмайди.

Ҳатто устозларимиз ҳам қанчалик билимдон бўлишларига қарамай, бепарволик қилиб қўйган пайтлари бўлган. Уша бепарволиклари ҳалигача яшаб келаётганига сабаб адабий танқиднинг сустлиги, ўз вақтида муаллифга ҳақиқатни айтмагани.

Бўлмаса, «Меҳробдан чаён», «Меҳробдан чиққан чаён» ёки «Меҳроб чаёни» бўлиб тузатилган бўларди. «Олтин водийдан шабадалар» «Олтин водийдан эсган шабадалар» ёки «Олтин водий шабадалари» деб босилган бўларди. «Тобутдан товуш», «Тобутдан чиққан товуш» деб тузатиларди.

«Театр ва рассомлик институти»ни бирон китоб ёки газетада тўғри ёзилганини кўрмадим. «Рассомчилик» деб ёзилади. Ахир бу нонвойчи, ошпазчи, заргарчи, шоирчи дегандек маъносиз бир гапку.

«Кулларин кўкларга қилайин соврун» деганда нимани тушуниш мумкин. Соврин мусобақа ёхуд конкурс ғолибига бериладиган мукофот. Совуриш — тўзитиб юбориш. Юқорида келтирилган сатр «Кулларин кўкларга совурай» дейилганда тўғри бўларди.

Романда ҳам, ҳикоя-ю, очеркда ҳам тез-тез учраб турадиган мана бу гапга эътибор беринг. «Қадам ранжийда қилиб келдик», «Қадам ранжийда қилиб онагинамни кўриб келай». Бу қандоқ бедодлик, ахир! Ҳеч қачон ҳеч ким ўзи ҳақида бунақа демайди. Бу гап бошқа одамга нисбатан айтилади. Унинг маъноси шу: «Оёғимизни оғритиб келдик», «оёғимни оғритиб онагинамни кўргани келдим». Бу келганини писанда қилиш маъносини билдиради.

«Эй юзлари байтул хазондек сарғайган онагинам».

Шу сатрларни ёзган шоир аввало байтул хазон эмас, байтул хазан эканин ва байтул хазан дегани ғам уйи, ғамхона деганини тушунганида бундай демади.

Яна мисол:

Бир қиё айлаб келинг.

Қиё боқиш бор. Яъни кимдир кимга кўз қири билан қаради. Қиё айлаб келиш — қийшайиб келиш деган гап.

Шеърлар уёқда турсин ҳатто оддий таклифномалар ҳам ғирт саводсизликка айланиб кетяпти.

«Сизни лутфан таклиф қиламиз...»

Лутфан таклиф қилиш — таклиф қилувчи киши марҳамат қилаётганидан дарак беради.

Аксинча бўлиши керак. «Лутфан ташриф буюришингизни сўраймиз». Бу бошқа гап. Марҳамат қилиб келишингизни сўраймиз дегани бу.

Энди тарихий мавзудаги асарларнинг тилига бир назар ташлайлик.

Биз Навойни, Бобуру Машрабларни ўқиганмиз. Уларнинг дoston ва ғазалларидаги

услуга махлиё бўлиб, уларнинг ўзлари ҳам худди шу услуга гапирганлар деган хулосага келишимиз мутлақо хатодир.

Ахир биз аруз усталари Ҳабибий, Чархий, Собир Абдулла ва ёнимизда туриб ижод қилаётган Эркин Воҳидовларнинг ижодхоналарига кирганмиз. Улар бола-чақаларига, ёр-биродарларига шеърларидагидек муомала қилмайдилар. Худди ўзимизга ўхшаб гаплашадилар. Ҳеч қачон: чойни нўш айладим, хуршиди тобон чиқдим, қамар шом еди, дандоним хастадир, демайди.

Хотинига: ол ёногингни реза тер босмиш, ёрим, демайди. Юзингиз терлаб кетиб-ку, хотин деб қўяқолади.

Навоийлар замонида ёзиш услуби шундай бўлган. Аммо Навоийнинг ўзи шунақа гапирганига сира ишонгинг келмайди.

Тарихий романларимизда, қиссаю пьесаларимизда шахсларнинг шунақа гаплашишлари ўқувчининг гашига тегади, ишонтирмайди ҳам.

Адабий танқид тил ҳақида жиддий баҳс бошлаши жуда-жуда зарур бўлиб қолди. Шундай дейману редакцияларда оддий журналист укаларимиз илмий унвонлар эгаси бўлган адабиётшунос олимларимизнинг мақолаларини қайта ишлаб, жумлаларини текислаб «лаб-лунжини» тўғрилаб ўтирганларини кўрганимда ич-ичимдан эзилиб кетаман.

Мен бу ерда ҳеч қандай даъвои ўртага ташлаётганим йўқ. Азбаройи куйганимдан ёзпман. Ёзувчи ва танқидчи дўстларимни бу тўғрида бош қотиришлари кераклигини эслатапман, холос.

Адабий ижодимизнинг энг зарур омили бўлган она тилимизни яхши билмасак, унинг ранг-баранг жилваларини сезмасак, «сўз санъаткори» деган унвонимиз қаёқда қолади!

Озод Шарафиддинов

Сўз мўъжизаси

Яқинда истеъдодли мунаққид Нуъмон Раҳимжоновнинг «Шоир ва давр» деб аталган янги китобини ўқидим. Китоб шундай жумла билан бошланади: «Бугдойзорнинг масрур шовуллаши турли фаслларда турлича акс-садо уйғотиши мумкин». Биринчи қарашда чиройли, жарангдор жумла. Лекин ўйлаб кўрилса-чи? Биринчидан, бугдойзор масрур шовулламайди. «Масрур» — хурсанд, шод дегани, бу ҳолат эса бугдойзорга хос эмас. Иккинчидан, бугдойзор шовуллашининг акс-садо бериши ҳам зўрма-зўраки. Ниҳоят, бугдойзорнинг шовуллаши қандай қилиб турли фаслларда содир бўлиши мумкин? Масалан, қишда бугдойзор шовулламайди-ку! Назаримда, Н. Раҳимжонов фикрини образли ифодалашга интилган, эмоционал услуга ёзмоқчи бўлган-у, ибораларнинг ички мазмунига етарли эътибор бермаган кўринади. Афсуски, бундай ҳол, яъни жумлаларнинг дабдабадорлигига, жанрагига, ялтироқлигига махлиё бўлиб кетиб, унинг ички мазмунига, мантигига эътибор бермаслик фақат битта ё иккита асарда учрамайди. Мазмун ҳисобига чиройли гапиришга интилиш ҳатто тажрибали ёзувчиларда ҳам тез-тез учраб туради. Бир вақтлар Ҳамид Ғуломнинг Октябрь революциясига бағишланган бир мақоласида «Онани қақоратлаган замоннинг жувонмарг бўлиши муқаррар эди ва шундай бўлди ҳам» деган жумласини ўқиб, хайрон бўлган эдим. Негаки, «замон» ҳеч кимни қақорат қилиши ҳам, жувонмарг бўлиши ҳам мумкин эмас. Бу ўринда Ҳамид Ғулом тузумни кўзда тутипти, лекин текстда ишлатилган «замон» сўзи «тузум» маъносини англатолмайди. Натижада, жумла чиройли чиқади-ю, лекин мазмун хиралашади.

Бугунги адабий тилимизда сўзларни маъносига қараб ишлатмаслик, ихчамликка интилмаслик, услуга пала-партишликка йўл қўйиш анча кенг тарқалган нуқсондир. Кўп ҳолларда газета ва журналларда, ҳатто бадиий асарларда ҳам жой «одам билан гавжум» деб ёзилади. Қолбуки, бундай деб бўлмайди, жой «гавжум эди» дейиш керак, чунки «гавжум» тушунчаси фақат одамга нисбатан ишлатилади. Бундан бир неча йил илгари Ангрен шаҳрида бир вивеска ўқигандим: «Ангрен шаҳар 2-хотинлар туғруқхонаси». Бундай вивескадаги саводсизлик шундаки, унда «хотинлар» сўзи ортиқча — ахир, эркаклар туғруқхонаси бўлмайди-ку! «Совет Ўзбекистони» газетасидан олинган мисолга эътибор қилинг: «Ўлжасидан маҳрум бўлишдан жаҳли чиққан оч бўри бирданга ўз рақиби — отбоқарга ташланди», деб ёзади очерк муаллифи ва унинг бу ибораси тахирисиз газета саҳифаларида босилиб кетади. Бўрига нисбатан «ўлжасидан маҳрум бўлишдан жаҳли чиққан» деган ибора қўлланса, жуда ғализ ва сунъий чиқади. Иккинчидан эса, отбоқар бўрининг «рақиби» бўлиш учун у билан рақобатлашмоғи, ўлжа учун талашмоғи керак. Отбоқар бўрининг кушандаси бўлиши мумкин, душмани бўлиши мумкин, лекин сира ҳам рақиби бўлолмайди.

Мен келтирган мисоллар анча майда, аҳамиятсиз кўриниши мумкин. Бирок тилнинг бойлиги, рангдорлиги, услубнинг тиниклиги учун курашда майда нарса бўлмайди. Катта нуқсонлар майдаларидан бошланади. Майда нуқсонга эътибор берилмаса, тил бобида масъулиятсизлик бошланади, фақат журналистлар эмас, ёзувчилар ҳам хаёлларига келган нарсани қайтармай ёза

берадилар. Яна мисолларга мурожаат қилайлик. Бундан бир неча йил аввал «Ўзбекистон маданияти» газетасида С. Маъмудованинг «Қордаги излар» деган ҳикояси босилган эди. Унда шундай «ажойиб» жумла бор эди: «Мана бугун ҳам у дарсларни тайёрлаб бўлгач, ўрнига кираркан, ўнг ёнбоши билан ёстиққа бош қўйди».

Уктам Ҳақималиевнинг «Тонг» китобидаги «Ғалати одам» ҳикоясида шундай жумла бор: «Шу кез унинг кўзлари олдидан бир пайтлар Навойнинг «Лайли ва Мажнун» достонида кўрган оқ халатли, йўгон сочларини кўксига ташлаб олган қиз ўтар...» эди. Уйлайманки, бу мисолларни изоҳлаб ўтириш шарт эмас. Тил соҳасидаги жиддий нуқсонлар бадий таржима соҳасида ҳам бор. Кейинги пайтларда бақувват таржималар билан бирга талабга жавоб бермайдиган заиф таржималар ҳам кўпаймоқда. Кўпинча на рус тилини, на ўзбек тилини дурустроқ билмайдиган, масъулиятсиз одамлар бадий таржима билан шуғулланмоқда. Бунинг оқибатида «таржима тили» деб аталган бир тил пайдо бўлмоқдаки, у ясамалиги, мазмунининг хиралиги, конструкцияларининг сунъийлиги, услубининг ўта ғалзилиги билан ажралиб туради. Бу ўринда ҳам мулоҳазаларга берилиб кетмай, фикримизни исботлайдиган баъзи мисоллар келтирамиз. «Семен тоғаси Коляга ўзлари ҳам революциянинг дастлабки йилларида ўлган мушукларни топиб, уларни чол ва кампирлар шакко фарзандларимиз — қизилларга зафар берсин деб ўз худоларидан илтижо қилиб ўтирган муздек черков деразасидан улоқтириганини айтиб берганди. Ўлган мушук бориб текканида қарамоғида тўртта — ёш гўдаги бор бир кампирнинг ўтакаси ёрилай дебди».

«Медовий Пришлицада Коляни ғижим-ғижим ҳарбий кийимли кекса немис сўроқ қилди. У Коляни тўрт соатча айлантирди. Кейин ўз тарихининг тўла тафсилотини ёзиб беришга мажбур этди. Унинг ҳужжатларини тортиб олиб, ойнасиз кичкина хонага қамаб қўйди. Эшикни фаранг қизча қулф билан беклаб, чироқни ҳам ўчирди».

«Тузунтириб айтай: мен махсус топшириқни бажариш учун ташланганман. Назаримда Бош штаб разведкачилари агар топшириқ стратегик характерга эга бўлса, орқанларга одатда битта-биттадан ташлашни сизларга маълум бўлса керак».

«Бир деҳқон оиласида учинчи фарзандга хомиладор деҳқон аёлга уйда поляк қизидан ташқари ёрдан берадиган одам йўқ».

Бу мисолларнинг ҳаммаси «Майор Вихрь»

романининг таржимасидан олинган. Уларнинг сонини ҳеҳисоб кўпайтириш мумкин. Изоҳларсиз ҳам аниқ кўришиб турибдики, юқоридаги ибораларнинг ўзбек тилига мутлақо алоқаси йўқ.

Энди бадий адабиёт тили масалаларига ўтайлик. Маълумки, бадий тил ўзининг вазифасига кўра адабий тилдан анча фарқ қилади. Агар адабий тил биринчи навбатда алоқа туроли сифатида кўринса, муайян ҳақиқатлар ҳақида китобхонага информация берса, бадий тил бу вазифалардан ташқари ўқувчига эмоционал-эстетик таъсир кўрсатиш вазифасини ҳам ўтайди. Бадий асарнинг тили образли. Шу бирикма иборада унинг спецификаси яхши ифодаланган. Тилнинг образлилиги эса унинг таъсирчанлигида, рангдорлигида, жилоларида кўринади. Ўзбек ёзувчилари неча марта лаб ўзларини тил ботида етук санъаткор сифатида намоён этганлар.

Бу ўринда Ҳамза, Абдулла Қодирий, Ойбек, Ғафур Ғулум, Абдулла Қаҳҳор, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Миртемир каби устозларнинг номини алоҳида таъкидлаш керак. Уларнинг халқ тили бойликларидан унумли ва самарали фойдаланиш соҳасида тўплаган тажрибалари кўп йиллар мобайнида ёш ижодкорлар учун қимматли мактаб бўлади. Шуниси қувонарлики, бугунги кунда уларнинг анъаналарини бошқа санъаткорлар муваффақиятли давом эттирмоқдалар. Адабиётга энди кириб келаётган ёшлар ичида ҳам тилдан маҳорат билан фойдаланадиганлари оз эмас. Масалан, проза соҳасида Тоғай Мурод, Эркин Аъзамов, Хайриддин Султонов кабиларни кўрсатиш мумкин. Лекин шу билан бирга, асар тили устида кунт билан ишламайдиган, халқ тили бойликларини чуқур ўрганмайдиган, сўзнинг фарқига бормай, маъносининг нозик товланишларини пайқамай ёзаверадиган, ихчамлик ўрнига эзмалик билан иш юритадиган ижодкорлар ҳам кўп. Бунинг оқибатида асарларнинг бадийлигига ҳам жиддий путур етмоқда. Ачинарлиси шундаки, сўзнинг ўн беш-йигирма йил давомида на бирон мунаққид, на бирон тилшунос олим бадий адабиёт тилига бағишланган биронта жиддий, салмоқли мақола эълон қилгани йўқ. Тил муаммолари бирон жиддий мунозаранинг объекти ҳам бўлгани йўқ. Шунинг учун ҳам «Шарқ юлдузи» журнали ўтказаетган давра столини ҳар томонлама маъқуллаш керак. Умид қиламизки, бу давра столи бадий адабиётимиз тилини мукаммаллаштиришда, ундаги нуқсонларни тугатишда қилинадиган кўпгина ишларнинг биринчиси бўлади.

Умарали Норматов

Камалакнинг яна бир жилоси

Авалло шунинг айтиш керакки, «адабиёт — сўз санъати» деган қоида кейинги йилларда бир оз этибордан четда қола бошлади. Бадий асарга баҳо беришда мавзунинг актуаллиги, унда қаламга олинган ҳаётини ҳақиқат ва кўтарилган муаммонинг салмоғи, муҳимлиги етакчи мезон бўлиб қолмоқда. Бундай мезоннинг ролини асло камситмаган ҳолда актуал мавзу, ҳаёт ҳақиқати ва муҳим муаммонинг бадий ифодаси, ижодкорнинг

санъаткорлиги оқибат натижада ҳал қилувчи аҳамиятга молик эканлигини истар-истамас унутиб қўяётирмиз. Биз баъзан асар мавзуи, проблематикаси, автор позицияси билан боғлиқ камчиликлар ҳақида анча қаттиқ гаплар айтаемиз. Лекин негадир, ўша асар тилининг, ундаги бадиий ифоданинг ночорлигига тоқат қилиб келамиз. Ҳолбуки жаҳон адабиёти дурдоналари орасида ҳаётий ҳақиқат ва муаммолар талқини жиҳатидан муайян кам-кўстларга йўл қўйилган асарлар бор-у, аммо тил, ифода жиҳатидан бирорта ҳам ночори йўқ: аслида тил, ифода жиҳатидан ночор ғариб асар санъат, бадиият намунаси дейишга нолайиқ. Утган аср рус танқидчилигида «танқиддан тубан» деган тушунча бор эди, аynи ўша тил-таъсир томондан ночор, ғариб асарлар танқиддан тубан саналар, улар тўғрисида сўз юритиш, баҳслашиш беҳуда деб қаралар эди. Мен ҳам шу анъанага амал қилиб бу ерда ночор асарлар эмас, баҳс учун арзийдиган айрим романлар ва қиссалар тили, ифодалар палитрасига оид бир характерли тенденция, бу тенденциянинг илдиэлари, истиқболи, имкониятлари, айрим ҳолларда эса бу имкониятларнинг тўла рўёбга чиқмай қолаётгани ҳақида тўхталмоқчиман. Гап ҳозирги роман ва қиссаларимиздаги комик ифода устида кетаётир...

Роман — синтетик жанр. Роман — тил имкониятларини, жамики ифода бойликларини камалак аяғлиғ ранг жилоларини, хилма-хил оҳанглариини ўзида мужассам этишга қодир. Роман, умуман наср тилининг даражаси, кўлами худди ўша бойлик, имкониятлар, ранг ва оҳанглар гаммасига қараб белгиланади. Мана шу ранг, оҳанглар орасида кулгининг ғоят ранг-баранг хил-кўринишларини ўз ичига олувчи комик ифода алоҳида ўрин тутлади.

Кейинги йилларда прозадаги шаклий-услубий изланишлар устида кўп баҳс-мунозаралар бўлди. Қаранг, биз лирик, публицистик, романтик тасвир, психологик таҳлил, драматик ва фожеий ифода, реализм ва шартлилик, факт ва фантазия, реалик билан миф муносабати ва ҳоказолар борасида роса талашиб-тортишибмиз-у, бугунги реалистик роман, наср ривожини, истиқболи учун аҳамият жиҳатидан ўша муаммолардан асло кам бўлмаган адабий-назарий жумбоқ, қудратли гоёвий эмоционал таъсир кучига молик тенденция — комик тасвир масаласини бир қадар унутиб қўйибмиз.

Реалистик проза ривожига комик ифоданинг алоҳида мавқеи ҳақида тасавур ҳосил қилиш учун озгина тарихга мурожаат этайлик. Жаҳон адабиётидаги тўнғич реалистик роман саналмиш «Дон Кихот» бошдан-оёқ пародия, киноя-кесатик, ҳажвий-юмористик оҳанг билан йўғрилган. Рус прозасида танқидий реализмга асос солган асар-сатирик роман «Улик жонлар» бўлган. Ўзбек реалистик прозасининг асосчиси Абдулла Қодирий ўзининг реалистик маҳоратини, имкониятларини дастлаб ҳажвийётда, Калвак маҳзум, Тошпўлат тажанг сингари ҳажвий характерлар яратиш орқали намоён этган... Кейинчалик реалистик прозанинг тасвир палитраси ранг-баранг тус олди, изчил реалистик ифода, психологик таҳлил етакчи ўринга ўтди, лирик, публицистик, романтик жилолар билан бойиди; сатирик ва юмористик роман, қисса ва ҳикоялар эса реалистик прозанинг бир тури бўлиб қолди. Айни пайтда жиддий планда битилган талай йирик полотноларда комик жило тасвир бўёқларининг ёрқин бир бўлагига айланди. Жиддий реалистик услубда ёзилган романда турли-туман бўёқлар қатори комик тасвирнинг ажойиб намунасини «Очилган кўрик»да кўриш мумкин. Енгил киноя-кесатик, юмористик бўёқлар билан жилоланган Ўзбекиюм «Утган кунлар» романидаги энг ёрқин образлардан; Солих маҳдум образи билан боғлиқ гоҳ қувноқ кулги, гоҳ киноя-кесатик, гоҳ истеҳзо, захарханда қаҳқаҳа билан зеб берилган тасвирлар «Меҳробдан чаён» романининг жозибадор саҳифаларини ташкил этади. «Сароб», «Синчалак», «Уфқ» сингари етук роман ҳамда қиссаларимизда ҳам бундай мафтункор образларга дуч келамиз...

Мана шу анъана бугунги ўзбек насрида, романида қай даражада давом этапти? Шуниси муҳимки, кейинги йилларда пайдо бўлган диққатга сазовор деярли барча йирик прозаик асарларимизда, улар қайси услубий йўналишга мансуб бўлишидан қатъий назар, қандайдир даражада комик тасвир мавжуд; Худойберди Тўхтабоев, Ўткир Ҳошимов сингари аввалдан юморга мойил ёзувчиларимизнику қўя қолайлик, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиоровдек жиддий услубга мансуб адибларнинг сўнги романлари, чунончи «Кўҳна дунё» билан «Олмос камар» тасвир палитрасидан комик жилоларнинг кенг ўрин олиши характерли ҳол.

«Кўҳна дунё» романидаги аёвсиз ҳажв остига олинган, гротеск бўёқларда чизилган Ибн Шаҳновий образи адабиётимизда муҳим аяғилик бўлди. Ёзувчи бу ўзига хос фирибгар, олғир, устомон кимсани кўҳна дунёнинг ажиб бир жумбоғи, ижтимоий маданий тараққиёт йўлидаги хатарли социал ғов, маънавий оғу, қабоҳатлар тимсоли даражасига кўтара олди.

«Олмос камар»даги ҳажвий образ Алибек ёзувчининг жиддий ютуғи, очиги асардаги энг жонли, эса қоладиган, кишини ўйлатадиган персонажлардан бири ҳам шу. Ўша бирёқлама, бемаслак, оила, ота-она, қариндош-уруғ, эл-юрт олдидаги масъулиятни унутган, жамики эзгу удуларни рад этиб бетаийин тушунчалар гирдобига тушиб қолган бетаъсир бу йигит қиёфасини, хатти-ҳаракатлари моҳиятини очишда ҳажвий услуб авторга ниҳоятда қўл келган.

Худойберди Тўхтабоевнинг «Қасоскорнинг олтин боши» романи қахрамонона романтик услубда битилган, у тарихий саргузашт турга мансуб; шунга кўра унда шиддатли, кўтаринки лиро-романтик оҳанг устун; аммо асарда бошдан-оёқ етакчи оҳангга ҳажвий-юмористик садолар жўр бўлиб боради, худди ўша енгил табассум, пичинг, киноя-кесатик, қочириқлар уч берган захарханда қаҳқаҳалар янграган ўринлар асарга алоҳида жозоба бахш этади.

«Дунёнинг ишлари» асарида Зеби хола деган аёл бор. Ўткир Ҳошимов уни шундай таништиради:

«Зеби холадан ҳайқмайдиган бола йўқ эди. Эраклардек барваста гавдали, қоп-қора бу хотиннинг йўғон овози ҳам, узун қирра бурни, кетмонни елкасига ташлаганча этик кийиб ғоз юриши ҳам бошқа аёлларга ўхшамас, ҳатто қорамтир сийрак мўйловига-ча бор эди. У қачон қараса қулоғига райҳон тақиб юрар, Дархон ариғи бўйидаги ҳовлисида ёз бўйи райҳонлар барқ уриб ётарди. Уни биринчи марта кўрганимдаёқ кўрқиб қолганман. Ушанда жуда кичкина бўлсам керак. Ойимга эргашиб Зеби холаникига бордим. Нималиги эсимда йўғ-у, хархаша қилавердим. Ойим у деб кўрди, бўлмади, бу деб кўрди, бўлмади. Шунда Зеби холанинг жаҳли чиқиб кетди.

— Жим бўласми ё ҳозир иштонимга қамаб қўйми! — деди дўриллаб. Унинг важоҳати шу қадар кўрқулик эдики, овозим ўчди-қолди».

Холанинг шу хилдаги юмористик таъриф-тавсифи давом этади. Гап кампирнинг сап-сарик жингалак сочли, кўк кўз «ўрис бола»си Вали билан муносабатларига кўчганида кулгили бўёқ янада қуюқлашади. Мана бу лавҳага дуч келганда персонажларга кўшилиб сиз ҳам кулгидан ўзингизни тия олмай қоласиз:

«Бир куни мактабга комиссия келиб қолди. Бир эмас, тўрт киши орқа партага бориб ўтиришди. Уқитувчи опамиз дарс ўтяти-ю, ҳаяжондан овози титрайди. Синф жимжит. Шу пайт дераза шарақлаб очилди-да, Зеби холанинг йўғон овози этитилди.

— Вали, ма, нон!

Ҳаммамиз ўша томонга қарадик. Валининг сариқ юзи оловдек ёниб кетди. Нима дейишини билмай, нуқул «кетинг», деб имлайди. Зеби хола бўлса деразадан иккита арпа нон узатиб турибди.

— Олсанг-чи, қўлим куйиб кетди! — деди у зарда билан. Синфхонани бирпасда янги ёпилган нон ҳиди тутиб кетди.

Рисолат опамиз бир зум эсанкириб турди-да, ташқарига югурди.

— Нима қиласиз, хола! — деди йиғлагудек бўлиб. — Мактаб-ку бу!

— Мактаблигини ўзим ҳам биламан. Маҳитга келганим йўқ! — Зеби хола овозини баралла қўйиб дўрилади. — Болам эрталаб чой ичмасдан чиқиб кетувди. Оч ўтирсинми энди?

Рисолат опамиз ялинишга тушди:

— Жон хола, комиссия бор.

— Нима, комиссиянг нон емайди! Болам бир кун кеч олим бўлса бўлар. «Комиссия келди», деб тишини кирини сўриб ўтирсинми?

Боядан бери сув қуйгандек жимжит бўлиб турган синфхонада тўсатдан қаҳқаҳа портлади.

— Ана, комиссиянгни ўзиям куляпти-ку! — Зеби хола деразадан бошини суқди. — Ма, болам, еб ол, уялма».

Бу шунчаки эрмак, қизиқчилик учун келтирилган оддий хангома эмас, кампирнинг бу хилдаги кулгили хатти-ҳаракатлари, «ўрис бола»га телбаларча меҳри замирида муҳим маъно бор. Аслида бу қўпол, дағал, довдир, шаддод аёлнинг кўнгли алам-изтиробларга тўла. У уруш туфайли бир ойнинг ичида ҳам эридан, ҳам яккаю яғона жигарбандидан жудо бўлган. Эндликда у асранди «ўрис бола»га таяниб қолган. Унинг болага телбаларча меҳри шундан. Узининг гаройиб хатти-ҳаракатлари билан ҳаммани кулдириб юрган бу хотин қўлга дутор олиб кўнгли дардларини тўққанида одамларни йиғлатади. Шу тариқа Зеби хола образида юмор трагик коллизия билан туташиб кетади.

«Гирдоб» романидаги Маҳаммад чатоқ образида Уктам Усмонов истеъдодининг янги қирраси кўринди, ёзувчи кескин драматик, чуқур психологик таҳлилни қувноқ юмористик ифода билан кўшиб олиб бориш маҳоратини намойиш этди. Маҳаммад чатоқ билан боғлиқ ифодалар гўё ҳаммомдан димиқиб чиққан киши кўксига теккан тоза ҳаводек дилларни яйратади. Ёзувчи бир оз терс, дағал аммо адолатпарвар курашчи одам характери ни кулги воситасида таъсирчан ифода этади.

Лекин биз ибрат қилиб кўрсатаётган бу асарлардаги комик талқинлардан кўнглимиз тўлмаб қолган ўринлар ҳам йўқ эмас. «Кўҳна дунё»даги Ибн Шаҳвоний образи адабиётимиздаги муҳим янгилик эканини айтдик. Асарда яна бошқа комик йўналишдаги эпизод ва персонажлар бор. Афсуски, меҳнаткаш халқ кайфияти, руҳиятини, ирода кучини очиш учун ниҳоятда қўл келадиган бу жозибадор бўёқ хола тортиб кетади...

«Олмос камар»даги Алибек образида ҳам комик, ҳам кескин драматик хусусиятлар етарли, ҳатто уни трагикомик тип даражасига кўтариш мумкин эди. Негадир ёзувчи мавжуд комик ва драматик коллизияни тезроқ бартираф этишга шошилади, моҳарони осонгина маъмурий йўл билан ҳал этиб қўя қолади — итоатсиз Алибек ҳарбий хизматга жўнатилади-ю мушкул жумбоққа нуқта қўйилади. Бунинг устига ёзувчининг етакчи услубига хос оқилона мулоҳазакорлик Алибек образи талқинида гоҳо ҳажвий оҳанг шаштини сусайтириб қўяди... «Гирдоб»даги Маҳаммад чатоқ образи талқинида гоҳо нозик қочирқиқлар етишмай қолади... «Қасоскорнинг олтин боши» романидаги кулги, киноя-кесатик, қаҳқаҳаларга мўл персонажлар тўлақонли социал тилга айланганида, «Дунёнинг ишлари»даги Зеби хола характеридаги мураккаблик янада чуқурроқ очилганда нур устига аъло нур бўларди.

Прозамизга кейинги йилларда кириб келган ёшлар ижодиди, хусусан Мурод Муҳаммад Дўст билан Тоғай Мурод киссаларида комик ифоданинг янги-янги қирраларини кидириб топишга интилиш сезилапти.

Мурод Муҳаммад Дўстнинг «Истеъфо» киссаси аслида жиддий психологик планда битилган. Ёзувчи қандайдир йўллар билан эътиборли мансабга чиқиб қолган ўта гўл, лақма, ношуд-нотавон одамнинг маънавий дунёси, инқирозини яхши таҳлил этиб берган. Асарда психологик таҳлил қандайдир осойишта, сезилар-сезилмас киноя-кесатик ним табассум, истеъзо билан йўғрилган. Бу ҳол лақма шахс Эломонов характеридаги зиддиятларни бетакрор тарзда қутилмаган томонлардан очиш, уни тирик одам сифатида

гавдалантиришда авторга иш берган. Қани энди ўша нимтабассум, киноя асарнинг пафосини оелгилайдиган оҳанг даражасига бориб етса!

Умуман, мен насримизда мавжуд комик ифода, камалакнинг шу шаффоф жилоси, бу борадаги муайян тажрибалар илдиз отиб қудратли йўналиш олишини жуда-жуда истар эдим. Зотан ҳаётнинг ўзида, халқимизнинг ҳазил-мутуйобага мойил қўвноқ табиатида, қочриқ-учирмаларга ниҳоятда бой она тилимизда бу йўналиш парвози учун барча асос-имкониятлар муҳай!

Тоҳир Малик

Ўрганиш ва изланиш

Бадий асарнинг тили ҳақидаги мулоҳазани, назаримда, сўз масъулиятдан бошлаш керак. Алишер Навоий тилни ханжарга, сўзни унга қадалган инжуларга қиёс қилганлар. Яна бир жойда тилни очилган лолага, сўз дурларини эса унга қўнган шабнамга ўхшатганлар. Қадим адабиётимизда «нуктадон» деган тушунча бўлган. Сўз нозиклигини фаҳм эта олувчи одамни шундай унвон билан эъозлашган. Сўзга хасислик улуг фазилат ҳисобланган. Шунданми, классик шеърятимиздаги ҳар бир сўзга «қуйма» деб нисбат берамиз. Сўзга «жон киргазиб», «ўйнатиб юборадиган» маҳорат эгалари Совет даври адабиётида ҳам кўп. Биз Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор, Рафур Ғуломнинг насрий асарларини бу борада мактаб деб тан оламиз. Шу кунларда ижод этаётган устозлар орасида ҳам нуктадонликда сабоқ бўладиганлари бор.

Бироқ, нашриётда, журнал редакциясидаги хизматим даврида, қўлёмалар билан ишлашим жараёнида кузатишларимга асосланиб, нуктадонликдан узоқлашмаяпмизмикин, деган мулоҳазага бордим. Бу даъво кўпроқ тенгдошларим, ҳозирда «адабиётнинг кенжа бўғини», деб аталаётган авлод ижодига тааллуқли. Назаримда бизнинг асосий вақтимизни йирикроқ муаммони баён қилиш масаласи эгаллапти. Баён тарзи, ифодаси билан эса ишимиз бўлмапти. Ҳатто йирик асарларини ҳам қайта-қайта ёзиб чиққан буюк адибларга ҳайрон қоламан. Бизда роман, қиссани қўя берайлик, «ҳикоямни ўн қайта ёзиб чиқдим» дегувчи мард топилмаса керак. Тўғри, асар қимматини бу белгиламайди. Бир зарб билан ёзилган классик асарлар ҳам мавжуд. Гап маромини бу томонга буришимдан мақсад яна сўз масъулиятига ургу бериш. Биз кўпинча асаримизга муҳаррирларнинг қалам уришидан норози бўлиб юрамиз. Назаримизда, бир сўзни ўзгартриш билан асарни — «маймоқ» қилиб қўйишгандай бўлади. Шундай ҳоллар юз бериб туришини эътироф этган ҳолда, баъзан тўғри таҳрирни ҳам ўйламай-нетмай рад этишимизни тан олиш керак. Ҳар бир ёзувчи унвоню даражасидан қатъи назар, сўзни нотўғри, ноўрин ёки ортиқча ишлатиб қўйиши мумкин. Бундай камчиликни муҳаррир ё билмай, ё бепарволиги оқибатида ёки ёзувчи салобатидан ҳайиқиб ўтказиб юбориши мумкин. Бу хатоларни аксарият ҳолларда ёзувчиларнинг ўзлари китоб босилиб чиққач пайқайдилар ва кейинги нашрларда нуктадонлик билан бартараф этадилар.

Бунга классиклардан ҳам, замондош устозлардан ҳам намуналар келтиришимиз мумкин. Сўз масъулияти ҳақида фикр юритиш баҳонасида айрим мисолларни эсламоқчиман.

Лев Толстой буюклигига ҳеч ким шак келтирмаган. Устоз Абдулла Қаҳҳор айтганидай, унинг асарлари бамисоли қази, чайнаган саринг мазаси чиқаверади. Асарларининг бу қадар мукамалликка эришувига, албатта, адибнинг тинимсиз меҳнати сабаб бўлган. «Уруш ва тинчлик»нинг қайта-қайта ёзилгани бизга маълум. Аммо қайси саҳифаларига нима сабабдан қалам урилганини ҳаммамиз ҳам билавермай-миз.

Мен мақола ёзиш учун эмас, балки устозлар маҳоратини ўрганиш мақсадида академик нашрларда берилган вариантлар билан қизиққан эдим. «Ҳожимурод»нинг ёзилиш тарихи мени лол қолдирди. Буюк ёзувчининг адабий котиби бўлган А. П. Сергеевнинг далолат беришича, қисса эълон қилиш учун ёзилмаган. Ҳар ҳолда Л. Толстой бу асарни тирикликда нашр этмасликини маъқул кўрган. Адиб «Ҳожимурод»ни «шунчаки иш орасида», «эрмакка», «фақат ўзи учун» ёзган экан. Балки шундайдир. Аммо бизни бошқа далиллар қизиқтиради. «Эрмак» асарнинг бош қисми 23 марта қайта ёзилган. Қисса 10 қайта таҳрир қилинган. Николай I бобининг эса 25 варианты бор. Жуллас, 250 саҳифалик қиссанинг 2152 бет қораламаси мавжуд. Дастлаб эълон қилишга мўлжалланмаган асар устида бу қадар ишлашнинг ўзиёқ буюк адибнинг ўз ишига қай даражада масъулият билан ёндошганидан далолат беради. Бу меҳнатни ёш адиб эмас, буюклик унвонига сазовор бўлишга улгурган 74 ёшли Лев Толстой бўйнига олганини алоҳида таъкидлагим келади. Чунки биз дастлабки асарларимиз яхшироқ баҳо олиши билан «энди нима ёссам чиқаверади», деб масъулият ҳиссини унута бошлаймиз.

Сўзимнинг исботи учун «Ҳожимурод»дан мисол келтирмоқчиман:
Хаджи — Мурат приложил свою жилистую небольшую руку к середине груди.

Бу жумла таҳрирдан сўнг:

Хаджи — Мурат приложил свою небольшую энергичную загорелую руку.

Қайта таҳрирдан кейин:

Хаджи — Мурат приложил свои небольшие загорелые руки.

Кўриниб турибдики, Лев Толстой асосан қўлга берилган нисбатни ўзгартирган. Дастлаб у қўлнинг чандирлигига ургу бермоқчи бўлган. Сўнг серҳаракатлигига. Аммо ҳар икки тасвир қаҳрамон ҳолатини белгилашда ўринсиз бўлгани учун воз кечиб қўя қолган. Қаҳрамоннинг ташқи кўринишидаги бирон бир белгини, айтايлик, козадаги кулгич, ҳол, буруннинг бежиримлигини (ёки аксинча) қайта-қайта таъкидлаш Лев Толстой услубига хос. Узининг ана шу услубига содиқ қолган ҳолда Ҳожимуроднинг қўллари серпай, ҳаракатчан эканини яна такрорлаши мумкин эди. Аммо буларнинг қаҳрамон ички ҳолатини очишда ҳеч бир хизмати йўқлиги билиниб, баҳрида ўтган. Бошқа жойда эса жумлани тўлдириб, қаҳрамон ҳолатига ишора қилган.

Шамиль ехал на арабском белом коне.

Таҳрирдан сўнг:

Шамиль ехал на арабском белом коне, весело попрашивавшем повода.

Лев Толстой жумлани бойитиб, гўё отнинг гижинглашига ишора қилади. Ҳолбуки, бу билан от эгасининг кайфиятини беради. Агар Шомилнинг кайфияти бузуқ, кўнгли қоронғи бўлса, от ўйқоқламас эди. Яна бир мисолга диққат қилайлик:

Лошади, тяжело дыша, увязали все больше и больше.

Лошади с трудом, с звуком хлопания вытаскивали ноги из вязкой грязи.

Лошади с звуком хлопания пробки вытаскивали утопающие выше бабки ноги из вязкой грязи.

Лошади с звуком хлопания пробки вытаскивали утопающие ноги в вязкой грязи.

Жумланинг бу даражада сайқал топиши жараёни изоҳ талаб қилмас керак.

Максим Горький асарларини ўрганишда сўз қудратини яна бир бор ҳис этдим. «Макар Чудра»да шундай сатрларни ўқиш мумкин: «Ведома ему воля? Ширь степная понятна? Говор морской (степной) волны веселит ему сердце?» Езувчи фақат бир сўзни — «степной»ни «морской» деб ўзгартирган. Бу ерда гап озодлик ҳақида кетяпти. «Чўл кенгликларини бағрига сиздира оладими?» деган гапдан кейин «Чўл тўлқинларининг говури кўнглини чоғ қила оладими?» дейиш оҳангни тушириб юборган бўларди. Чўл кенгликларидан сўнг денгиз мавжларининг келиши эса озодлик тушунчасига бутунлай янги ранг беради. Биринчи жумла ўқувчи кўз ўнгига чўл кенглиги, шамоллари бевошлигини келтирса, кейингиси денгизнинг мағрурлиги, салобатини билдирувчи тўлқинларнинг кучини кўрсатади.

Ойбекнинг «Навой» романини вариантларга солиштириб ўқиганда устознинг сўзга талабчан бўлганини билдим.

«Ниҳоят пойтахтдан шоҳларни ҳайдаб хон бўлиш, ўзи тож кийиш...»

Таҳрирда «хон бўлиш» ўчириб ташланган ва жумла силлиқланиб ўзгача чирой очган.

Еки:

Унинг телба боши билан биргаликда бу умидларни кесмоққа кўтарилган қиличдан зўр-базўр ўзини қутқариб...

Таҳрирдан сўнг:

Унинг боши билан бирликда бу телба умидларни кесмоққа кўтарилган қиличдан ўзини зўр-базўр қутқариб...

Шу жумладан икки сўзнинг («телба» ва «ўзини») ўрни алмашган. Биринчи вариантда унинг бошига телба деб нисбат берилган. Ҳолбуки унинг боши эмас, умидлари телба эди. Жумладаги «ўзини» деган сўз ўрни алмаштирилиб ургу ўз жойини топган.

Бундай мисолларни сўнгсиз келтириш мумкин. Аслида булар машқ учун қилинган қайдлар эди, асосий масалага ўтишдан олдин эслашни лозим топдим.

Ўтган йили ёш езувчи Олим Отахоновнинг «Алам» («Ғурур») деган ҳикояси бир оз тушунмовчиликларга сабаб бўлди. Ҳикоя аввал «Ешлик» журналида, сўнг «Шарқ қуёши» тўпламида чиқди. «Ешлик» журналида ҳатто Иброҳим Ғафуров ва Шукур Холмирзаевларнинг шарҳлари ҳам босилди. Езувчи журнал ходимларининг таҳрирдан норози бўлди. Ҳикоянинг ёзилиш ва эълон қилиниш тарихидан хабардор бўлганим учун тўпламдаги «Алам» ва журналдаги «Ғурур»ни бир-бирига солиштириб кўрдим. Чиндан ҳам журнал ходимлари ҳикоя тилини эпикага келтирамиз деб анча меҳнат қилишган. Нашриётда ҳам, албатта, таҳрирсиз қолмаган. Шундай бўлса-да, китобдаги ҳикоя аслига яқин, дейишимга асосим бор.

Олим Отахонов қаҳрамонларининг ички дунёсига киришга ҳаракат қилади. Тасвирлардан эринмайди. Уқувчини арзон-гаров олди-қочди воқеалар билан алдашдан ўзини тияди. Тош кўтарадиган фалсафий фикрларни сингдирмоқчи бўлади. Езувчининг бу уринишлари яхши. Аммо асар тилига бўлган муносабатини олқишлаш мушкул. О. Отахонов «адабиётда эксперимент» (яъни тажриба — Т. М.) тарафдори. Бу ҳақда кўп гапиради, фикрини исбот этишга уринади. «Эксперимент»ни рад этмаймиз. Езувчининг ҳар бир янги асари «эксперимент» маҳсули бўлиши керак. Қолаверса, асар шакли, услубда тажрибалар қилиш мумкин. Лекин тилни «эксперимент» қилиб ўзгартиришга ҳожат бормикин? Айниқса халқ дostonлари, устоз адиблар орқали бизга етиб келган тилнинг ширасини чиқариб ташлаб, қоқисини тавсия этувчи «эксперимент»нинг кераги йўқ!

Ўрни келганда О. Отахоновнинг ҳикоясидаги айрим жумлаларни таҳлил қилиб кўрмоқчиман.

«Нозим муштлашишга рози бўлиб қўйди-ю, кетидан ўйланиб қолди: афсус, ўкинчга ўхшаш ёки шунга яқин безовта туйғу юрагини чангаллади. Ҳар доимгидек ўзидан норози бўла бошлади. Бу норозилик унинг асабини бузди, хуноби ошди».

Бу сатрлар тўпландан, яъни қарийиб асл нусхадан олинди. Шу жумлалар «Ешлик»да тахрирдан сўнг қуйидаги шаклда берилди:

«Нозим муштлашишга рози бўлиб қўйди-ю, кейин ҳаёли қочди: афсусми, ўкинчми — аллақандай безовта бир туйғу юрагини чангаллади, ҳар доимгидек ўзидан ўзи норози бўла бошлади».

Журнал вариантда жумла пишиқлангани кўриниб турибди. Шунга қарамай, эътирозга ўрин бор. Аввало «афсус» ва «ўкинч» бир нарса. Яъни тузатиб бўлмас иш юз берганда уйғонадиган туйғу. Бундан ташқари «афсус, ўкинчга ўхшаш ёки шунга яқин(?) бир туйғу» деб мавҳумлаштиришга асос борми? Езувчи қаҳрамоннинг ҳолатини англамаётган бўлса китобхонга қандай тушунтиради? Баъзан одамнинг юраги сиқилаверади. Сабабини ўзи ҳам билмайди. Баъзан эса ўзи билмаган ҳолда асабийлашаверади. Шунда «нимагадир юраги сиқилади» ёки «нимагадир асабийлашади» деб мавҳумлаштириш балки мумкиндир. «Балки мумкиндир» — дейишнинг боиси — инсон руҳини тадқиқ этаётган ёзувчи ўша «нимагадир»ни ҳам билса чакки бўлмас эди. Мавҳумлик кўпроқ қарама-қарши туйғулар учрашганда (масалан: «қувончми, ўкинчми эгаллаб олди») ўзини оқлаши мумкин.

Умуман, О. Отахоновда мавҳумликка ҳаддан ташқари кўп ўрин берилади. «Негадир Иброҳимни кўз олдига келтириб», «деди Қоқош кўнгли ўксигандек», «сўнг тип-тиниқ кўзларини алланимага тўлдириб», «Унинг кўзидаги алланима», «илтимос остида оғир бир нима ётгандек», «ўзини негадир кичкина ва ожиз сезди», «қандайдир ўкинч билан пинҳона қасам ичарди», «негадир бирдан кўзлари пирпираб...», «сўнг негадир дарҳол яна унга тикилди». Бундай мисолларни кўп келтириш мумкин. Буларнинг барчасига масъулиятсизлик, ҳатто, юзакилик сабабчи эмасмикин?

Езувчи ҳикоя ёзиш жараёнида «эксперимент»га шундай берилиб кетадики, оқибатда тасвирда чалкашиб, баъзан ўзини ўзи рад эта бошлайди. «Унинг қорайган лўппи юзи» (журнал вариантда «ғўштдор юзи») дам ўтмай «кичкина силлиқ юзи»га айланади. Ёки «чўмилаётган болаларнинг қий-чуви баралла» эшитилиб турган чокда «иссиқ(?) жимлик унинг юрагидега таассурот» туғдирмайди. Езувчи «қоғоз шапка» деб ёзганда «шапка» рус тилида «телпак» маъносини билдиришини унутади, оёқ остидан «оппоқ» эмас «оқиш чанг» кўтарилишини, «оппоқ» билан «оқиш» орасида анча фарқ борлигини фаҳмламайди. «Бўйни, қулоғи орқасига кетма-кет мушт тушди», — дейди-ю, «бўйни, қулоғи орқаси» бир сўз билан «энса» дейилишини эсламайди, «сувсиз водопровод» деганда водопровод сув қувури экани, бу қувур ер остида кўринмаслигини, «сувсиз кран» шаклида ёзилса тўғрироқ бўлиши хаёлидан кўтарилади, одам муштлашгани чоғланганда кўлларини эмас, муштларини иягига қадар кўтариб олишини унутади.

Чиройли жумла тузамадан деб соддаликдан қочади. Бўлмаса «учиб кетаётган қушларга хаёлчан қўл силкигандек, кафтини ўйнатади» демая журналдагидек «кўлини кўтариб нимагадир ишора қилди» деб ёзарди. Ёки «Товонига майда, қайноқ тошлар ботади, оёқ териси куйгандек ачишади» деган сатрларни қоғозга туширмай озгина фикрларди. Аввало, нима учун қайноқ тошлар фақат товонга ботяпти. Балки қизиган тупроқ оёқ кафтларини куйдиргани учун болалар товонда юраётгандирлар? У ҳолда товон унча-бунчага куймайди. Кафтнинг териси билан товон териси бир хил эмас. Бундан ташқари «оёқ териси куйгандек ачишади» деганда нима назарда тутиляпти. Бу тасвирда куйгани учун ачишса керак. Оёқ деганда одамнинг товонидан белгача бўлган аъзоси тушунилади. Яъни оёкда — бармоқ, кафт, панжа, товон, тўпик, болдир, тизза, тизза кўзи, сон... бор. Езувчи тасвирда буларни ҳисобга олганмикин?

Адабиётда муаллиф тили, қаҳрамон тили деган тушунчалар бор. О. Отахонов ҳикоясида буни фарқлаш қийин. Усмирлар худди ёзувчининг ўзидек фикрлайдилар, гапирадилар. Езувчи бирон бир сўзни нотўғри ишлатиб қўйса муҳаррир тузатиб юбориши мумкин, аммо қаҳрамон тилида фарқ сезилмаса, аглаши қийин. Буни ёзувчи асарнинг биринчи жумласидан сўнгги нуқтасигача унутмаслиги керак.

Асар тили баҳонасида яна бир масалага қайтмоқчиман. Узун жумла ҳақида илгари ҳам матбуотда фикр билдирган эдим. Л. Толстой тилини рўқач қилувчи узун жумла тарафдорларига «аввал Толстойни ўрганиш керак» қабилида сўз айтган эдим. Олим Отахонов ҳам узун жумла тузишга интилади. Мана унинг жумлаларидан бири:

«У ҳансирар, кўзларига қўйилган тердан ҳеч нимани кўрмас, тиззалари орасида тўлғанаётган Аъзамнинг ғўштдор баданини жуда аниқ ҳис қилар, борган сари қизиб бораётган вужудида қасоскор бир туйғу — шафқатсизлик ортаётганига ҳайрон бўлар эди». Бир сўзнинг кетма-кет такрорланганига эътибор бермай, қаҳрамон ҳолатига разм солайлик: Нозим Аъзамни тағига босиб олиб уряпти. Бунга қадар ўзи ҳам яхшигина калтак еган. Шундай ҳолда «шафқатсизлик ортаётганига ҳайрон бўлишга» қандай улгурди экан. Унда қасоскор туйғу уйғонишига ёзувчи ажабланганда бошқа гап эди.

Ҳикоя тилини бу тарзда узоқ таҳлил этиш мумкин. Назаримда бундай таҳлил ҳикоя чиқмай туриб, редакцияларда бўлгани маъқул.

Тилга, ифода воситаларига эътиборсиз бўлиб бораётганимизнинг бир неча сабаблари бор. Шулардан бири — на тақрирларда, на муҳокамаларда асар тили муҳокама этилади. Кейинги пайтда бу масала ё унутилди ёки «асарларимиз тили жуда яхши» деб ўзимизни ишонтириб қўйдик. Адабиётшунос олимларимиз ёзувчининг сўз ишлатиш санъати билан қизиқмайдилар.

Еш ёзувчиларнинг семинарларида ҳам тил масаласи четда қолади. Ешларнинг машгулотларига нашриётларнинг тажрибали муҳаррирлари, редакция ходимлари қўлёзмаларни олиб келишса, асар аслида қандай эди-ю, қандай тахрирлар киритилгани

ҳақида гапириб беришса, ёки устоз ёзувчилар шогирдларининг қўлэмаларини сўзма-сўз таҳлил этиб беришса нур устига аъло нур бўлмасмикин? Юқорида айтганимдек, биз кўп сўзларни идрок этмаймиз. Узоққа бормай, ўзимдан мисол келтирай: Мен ҳам чиройли жумла тузаман, деб «Улар ҳордиққа берилдилар» деб ёзган эканман. Ҳордиқ — чарчоқ эканини фаҳм этмаганман. Агар Ваҳоф Рўзиматов атайин чақириб, айтмаганларида, ҳозиргача шундай ёзаверишим тайин эди. Еки бир ерда «Шамсиянинг ўтли нурлари» деб ишлатган эканман. Шамс — қуёш эканини билардим. Чиройлироқ ифода этаман деб «шамсия» шаклида ёзибман. Мирзакалон Исмоилий шамсия — соябон, демаганларида шамс билан шамсияни фарқламай юришим тайин эди.

Аммо фақат устозлардан ўғит кутиш ҳам тўғри эмас. Сўз ўрганиш учун кунда машқ қилиш, изланиш керак.

Фазлиддин Муҳаммадиев

МУНАВВАРНИНГ СОЗИ

Ҳикоя

Саид Омон буғдойзор четига бир шолчани ташлаб, унинг устида, сояда — кекса тут дарахтига суяниб ўтирарди.

Қуёш ботган, аммо шафақ ёғдулари дара ғарбидаги баланд тоғнинг қорли чўққиларида ҳамон қизариб, шуъланиб турарди.

Қайси бир ҳовлидан куй овози эшитилади. Пастдан, катта йўл тарафдан подадан қайтаётган молларнинг ҳовлиларда тоқатсизланиб нолиётган бузоқларга жавобан маъраб келаётган овозлари қулоққа чалинади.

Бугун иши барор олганидан Саид Омоннинг кайфи чоғ. Унинг касби фольклоршунос, бу узоқ ўлкага, Бадахшонга унинг тарихи ва одамлари билан танишгани келган. У бугунги файзли оқшомдан, кичкинаю озода қишлоқчанинг ранг-баранг товланишидан, дилни қитиқловчи ёқимли овозлардан, борингки, ҳамма нарасадан кўнгли тўлган ва хурсанд эди.

У ҳозир буғдойзорнинг ҳар жой-ҳар жойидаги харсангларга, экинзорнинг нариги томонидаги тошлоқларга тикилиб, суқланиб томоша қиларди. Булар бир неча дақиқа олдин хира гунафшарангда товланиб турарди. Қоронғи тушиши билан улар Саид Омоннинг назарига ер остидан чиққан сеҳрли махлуқларга ўхшаб кўринди. Гўё бир вақтлар, эҳтимол, бундан минг йиллар ё ўн минг йил олдин кунчковлик билан «Қани, ер юзида нима гап экан?» деб зулматхоналаридан беллари ва тиззаларигача юқорига чиққан-у, кундузи ер ҳусини, кечаси эса осмоннинг гўзаллигини кўриб, ҳайратдан ёқа ушлаб, шу ҳолатда қотиб қолишган.

Саид Омоннинг назарида бутун қишлоққа жимлик чўкканга ўхшарди. Куй овози ҳам тинди. Сахардан буён дарё соҳилида бетон қуювчиларга шарақлатиб тош майдалаётган дастгоҳнинг овози ҳам тинди. Қишлоқнинг кўчаю жинкўчаларида болалар у ёқдан-бу ёққа чопишиб, шовқин-сурон кўтаришарди. Кимдир пўписа қилиб, уларни тарқатиб юборди. Фақат пастликда тоғу тошга урилиб, пишқириб оқаётган Панж дарёсининг шовиллаши қулоққа чалинарди. Бу товуш дара осмонига, экинзорларга, майсазору тошлоқларга тарқаларди.

Кутилмаган жимжитлик одамнинг кўнглида ташвиш ва хавотирлик туғдираркан. Саид Омоннинг дили хира тортиб, ўрнидан турдида, уй эгаси дам олиш ва ётиш учун тайёрлаб қўйган жойга қараб юрди.

— Ке, меҳмон, — деди уй эгаси, ўрта ёшлардаги баланд бўйли, юзлари оппоқ, бошидаги зардўзи дўпписини пешонасига тушириб кийиб олган хотин. — Ке, — такрорлади у. Айвон пештоқига осиклик электр чироғини ёндириб, бир кишилик сим кароватга ташлаб

қўйилган чиройли гиламча устига дастурхон ёзди. Дастурхонга икки-учта нон, бир коса қатик, ликобчада туз қўйиб, ошхона томонга қайтиб кетди.

«Ажойиб, бирдан ҳамма жим-жит бўлди-қолди. Наҳотки, қишлоқ аҳли ҳозирдан уйқуга кетган бўлса!» Саид Омоннинг кўнглидан ана шу фикр ўтар-ўтмас, қаердандир тор садоси эшитилди. Бу танбур овозига ўхшарди. Меҳмон бор вужудини қулоқ қилиб тинглади. Овоз баланддан, нарвон зиналарига ўхшаб юқорилашиб кетган уйларнинг энг тепадагисидан, тоғ тизмаларига туташган баландликдаги уйдан келарди.

Уй эгаси қўлида коса ушлаган ҳолда айвонда пайдо бўлди ва имо-ишора қилиб, меҳмонни пастга чорлади. Очиқ ҳавода торнинг овози биноларнинг девору томлари ортидан баралла эшитилиб турарди. Машшоқ қандайдир тоғликлар куйининг муқаддимасини танбурда ҳавас билан чаларди.

Аёл қўлидаги косани дастурхон четига қўйиб, Саид Омондан уч-тўрт қадам наридаги суви қуриб қолган ариқча лабига ўтирди ва тор садосига қулоқ солди.

Нотаниш созанда чолғу торларини созлаб олиб, бир дам тўхтади-ю, яна чала бошлади.

— Бу ким? Қим чалапти? — сўради Саид Омон уй эгасидан.

Аёл синчалоғини лабига қўйиб, жим, кейин айтаман, деган ишорани қилди. Созанда Саид Омон турган жойдан тахминан икки юз қадамча нарида, анча баландликда бўлса ҳам, торнинг жаранглаган овози бор жозибаси билан эшитиларди.

Меҳмон эшитаётган оҳанг тоғ куйларига ўхшаб кетарди, аммо қайси бири эканини билмасди. Куйнинг нафис оҳанглари беғубор фазо бўйлаб тарқалиб, гўё юқорида чарақлаб ёнаётган чироқлар шуъласида рақсга тушаётгандай эди.

Ҳар йили мезон ойида, кечаю кундуз, иссиғу совуқ баробарлашган кузнинг мусаффо осмонида ажойиб манзара кузатилади: қаердандир ипакка ўхшаган майин толарга пайдо бўлиб, дарахтларнинг қирмизиранг баргларида, йиллик ҳосили териб олинган экинзорлар устида учиб юради. Сокин ҳаволарда ҳам баъзан номаълум эсадиган шабада уларни учириб бориб, дарахтларнинг учига илиб кетади. Улар дастлабки қору ёмғиргача қуёш нурида ярақлаб, товланиб турардилар. Бирон жойга илиниб ололмаган мезон бўлаклари эса ернинг нафаси билан осмонга кўтарилиб, бургутлар парвоз қилиб юрадиган баландликда ўйинга тушадилар. Уларнинг қуёш нурида товланиб туриши болалар диққатини ўзига тортади...

Куй тугади.

Уйнинг эгаси бир оҳ тортиб, ариқча лабидан турди-ю, битта-битта қадам ташлаб айвонга чиқди. Дастурхон устидаги косани олиб, меҳмонга:

— Шўрва совуб қопти, иситиб келаман, — деди.

— Ҳожати йўқ, — деди Саид Омон, — нону қатик кифоя, қорним оч эмас.

— Ихтиёрингиз.

Хотин ошхонага кетди. Бир оз фурсатдан кейин яна қайтиб келиб:

— Сиз у кишининг исмини сўраган эдингиз. Оти Мунавваршоҳ.

— Нима иш қилади?

— Кема ҳайдайди... Ниҳол ўтқазади... Танбур чалади, — уй эгаси нотаниш чолғувчининг ҳамма ҳунарларини бир-бир айтди. Ва: — Хайр, яхши ухланг, — деб уйига кетди.

* * *

Эртаси кuni даранинг паст, тиниқ осмонида дастлабки юлдузлар пайдо бўлиши биланоқ атроф тинчиди. Радионинг ҳам овози ўчди. Хонадонларида бақириб-чақириб юрган хотинларнинг ҳам жағи тинди. Агар ота-оналари пўписа қилишмаса, сахаргача кўчада

кичқиришиб ўйнаб юрадиган болалар ҳам, умумий одат бўйичами ё хавотирданми, бирдан жимиб қолишди.

Саид Омон созанда тўғрисида баъзи гап-сўзни эшитган эди. Созанда бугун ҳам, эртага ҳам «маҳалланинг томи»да ўтириб, ўзининг сезхри чолғусини чалишини энди у яхши биларди.

Меҳмон у одам билан яқинроқ танишишни, унинг санъатидан огоҳ бўлишни истарди. У ҳовлилар девори ёнидан тепаликка чиқадиган ёлғизоёқ йўлдан юқорига қараб юрди. Тор овози баландлашди. Созанда кечагидай машқнинг муқаддимасини чалиб, яна бошқатдан чолғуни созлади. Торларни битта-биттадан чертиб, синаб кўрди, баробар чертиб, уларнинг чангос овозига қулоқ солди.

Саид Омон тушган йўл тиканакли говга бориб туташди. Қош қорайиб қолганди. Еш олим қўлларини ханжар қилиб сакраб, говдан ўтди, сўнг нотекас, тор кўчага чиқди.

Созанда ҳамон торини созларди. Тор овози кеча сукунатида тиниқ, ёқимли эшитиларди. Табиат тоғ этакларини яримта тандир шаклида, худди қадимги Юноннинг амфитеатрлари тархида яратган эдики, одамнинг ёки бошқа бир нарсанинг товуши ҳеч бир тўсиқсиз бутун қишлоқ бўйлаб тарқаларди. Айна пайтда тор оҳангига ажойиб аксадолар қўшилиб, янада салобатли жарангламоқда эди.

Тор товуши келаётган чароғон айвонга чиқишга тахминан ўттиз-ўттиз беш қадамча қолганида Саид Омон орқасидан келаётган қандайдир шарпани сезди. Бир киши помирча лаҳжада нимадир деди, меҳмон унинг гапига тушунмади. Кимсанинг мақсадини билмай, юрайми-юрмайми деб ҳайрон бўлиб турган эди, гапирган киши унинг олдига етиб келди.

— Ҳа, оғайни, бу сенмисан?— деди у Саид Омоннинг юзига яқиндан тикилиб. Соқол-мўйлаби ўсган, девқомат бу йигитни у бугун мактаб ёнида учратган эди. Сочи малла, осмонранг кўзи ва рангрўйидан узоқ шимол кишиларига ўхшаб кетадиган бу кишини кўриб, уни европалик қандайдир мутахассис бўлса керак, деб ўйлаганди. Шунинг учун мактабда бошқалар билан гаплашди-ю, фольклоршуносликка ҳеч бир алоқаси йўқ деб, унга мурожаат қилмади. Бу малласоч одам ҳам бир чеккада мийиғида кулиб ўтираверди.

— Бу ёққа ке,— деди у буйруқ оҳангидан ва меҳмоннинг қўлидан ушлаб, пастликка, ўзининг ҳовлисига бошлади. Пастак эшикчадан бошларини эгиб ўтишди. Мезбон Саид Омонни ҳовлисининг бир бурчагига бошлаб бориб, пастга имо қилди. Уларнинг оёқлари остида бошқа бир ҳовли — қўшнининг уйи бўлиб, улар ана шу уйнинг устида турардилар.

Хонадон аъзолари ҳовлидаги ёғоч кароватда давра қуриб, суҳбатлашиб ўтиришарди.

— Қара, ҳамма Мунавваршоҳни кутиб ўтирибди, — деди малласоч киши.

Саид Омон ҳамма унга мунтазир эканини шусиз ҳам билишини айтмоқчи бўлди. Бу тўғрида баъзи одамлар гапириб берган эди. Аммо уй эгаси яна тушунтирмоқчидай.

— У бегона одамнинг олдида куйламайди,— деди.— Бошқа ҳовлилар бу жойдан кўзга ташланмайди, лекин ҳамма уйдаги одамлар унга интизор. Хафа бўлма, меҳмон иним.

У чироқни ёқиб, Саид Омонни супага, кўрпачага ўтиргизди. Ўзи тунука чойнакка сув тўлғиздириб, керосинка устига қўйди.

Мунавваршоҳ соз черта бошлади. Тордан хазин бир куй таралди. Унинг овозидан жудолик қайғуси, куйган ошиқ ноласи ошкора сезилиб турарди.

Саид Омон хушовоз хонандаю созандаларнинг кўпини кўрган. Радио, телевидение шарофати билан санъаткорларнинг, ҳатто ҳаваскорларнинг ҳам тез орада халққа танилиши ҳаммага маълум. Еш олим бирор созанданинг оддий бир оҳангни бу даражада дил изтиробини ва ҳарорати билан, илиқ ва ёқимли ижро этганини билмайди. Куйнинг

таъсирида Саид Омоннинг калласида шундай хулосалар пайдо бўлди: гўё Мунавваршоҳ ҳаётда қаергадир шошиляётгандай, дарёдай тўлқинланиб турган қалб туғёнларини тезроқ тор тили орқали тингловчиларга етказишга ошиқаётгандай, шу билан ўзининг қандайдир қарзини узишга аҳд қилгандай...

Кўнгилни элитувчи куй жозибаси Саид Омоннинг бутун вужудини қамраб олди. У ўзини жуда енгил ҳис қилди. Руҳи тетиклашиб, гўё тонги бегубор шабададай парвоз қилди...

Агар бу одам дилни сеҳрловчи дунё ҳақида сўзсиз, сим торлари тили билан шу қадар эҳтиросли куйлай олса, демак, у, шубҳасиз, ижодкордир. Ахир ким кўриб, ким эшитибди: қайси ерда бирор одам қишлоқ кишиларининг фикру ёдини, интилишларини ўз тори орқали тасвирлай олган?! Бу ҳодиса бир марта эмас, одамларнинг айтишича, бир неча йилдан буён, нозик тоғ иқлимининг очиқ ҳаволи кунларида қайта-қайта такрорланади.

— Ма, меҳмон, чой ич.

— Илтимос қиламан, оғайни, айтингчи, нега у ҳар куни куйлайди? Кечирасиз... Мен айтмоқчиманки, унинг бу ишида қандай сир бор?

— Сир? Ҳеч қандай сир йўқ. У — ошиқ йигит, бошқа ҳеч гап йўқ.

— Кимга ошиқ? Уни эллик икки ёшга кирган дейдилар-ку? Ҳалиям хотини йўқми?

— Йўқ.

— Бўлмаса кимга ошиқ.

— Хотинига.

Мезбон меҳмоннинг таажжубланганини кўриб, кулиб гапирди:

— Э, иним, бунинг тарихи узоқ. Яхшиси сен Мунавварнинг ўзидан сўра. У кема ҳайдайди.

— Бу ерда, икки чегаранинг орасида кема қатнайдами?

— Икки чегаранинг орасида эмас. Ўз еримизда. Сен Хоругга борганмисан?

— Ҳа.

— У йўл биланми?

— Йўқ, самолёт билан.

— Бўлмаса кўрмагансан. Сен машина йўли билан юқорига чиқ. Бир оз юргач, кўрасан. Дарёча дарадан чиқиб, Панжга қуйилади. Мунавваршоҳнинг кемаси одаму машиналарни ана шу дарёдан ўтказиб қўяди.

Малласоч киши юқорига, чироқ равшан ёритиб турган айвонга қараб, тикилиб ўтирди.

— Бошқа ҳеч нарса айтмайсизми?

— Сен, меҳмон-иним, олиммисан? Ўзинг топ. Жаҳлинг чиқмасин, сен тайёргина зарбулмасалу мақолларни тўплаб юриб, осон ишга ўрганиб қолибсан. Тўғри-да, жаҳлинг чиқмасин.

— Тўғри,— деди Саид Омон ихтиёрсиз кулиб.

— Қулоқ сол, меҳмон, Ҳилолий нима депти:

Ҳар ки маи ишқро бажомаш карданд,
Аз дурии дард талхжомаш карданд.
Гўя ҳамаи дарди жаҳон дар як жо
Жамъ омада буд, ишқ номаш карданд!

Меҳмон бир оз тўхтаб, рубойининг иккинчи байтини қайта такрорлади-ю, деди:

— Мунавваршоҳ билан учрашган вақтингда ана шу шеър эсингдан чиқмасин. Яхши, энди ётамиз. Хоҳласанг, шу ерда, менинг уйимда қол.

Меҳмон хайрлашиб, ўзи тунайдиган жойга қайтди.

Саид Омон Панж дарёсининг қирғоғи бўйлаб оқимга қарши, юқорига қараб юрди. Ҳар ер-ҳар ерда давлат чегарасининг оқу қора чизиклар чизилган устунчалари кўзга ташланарди.

Еш олим умрида биринчи марта чегарага яқин келган эди. Ватанининг тупроғи, жонажон ер шу жойга келиб тугаб, нариги томондан қўшни давлатнинг мулки бошланишига ҳали ҳам ишонгиси келмасди.

Саид Омон Мунавваршоҳнинг олдига кетаётганини унутмаётгани. У тўхтаб, тоғнинг қоқ ўртасидан дарёга тушиб борадиган хавфли, ёлғизоёқ йўлда атрофни қизиқиб томоша қилди. Қалдирғочлар оғзида бир заррадан лой ташиб, тўғри деворларга ёпиштириб уй қурганларидай, бу ернинг ишбилармон, уста кишилари қоятошлар устига ёғочдан мўъжизакорона миҳ қоқиб, хас-хашак босиб, шундай йўлак қурганларки, бунинг олдида афсонавий қилкўприк икки пул. Агар одам эҳтиёт бўлиб, тоғ деворларига тегмасдан қадам ташласа, ўтиб кетади. Аммо қийинчиликларга ўрганиб қолган тоғ кишилари билан ўтиб кетаверадилар.

... Йўлнинг пастроғида кема кўринди. Дарёнинг икки томонига қаторасига ёнғок, олма ва серсоя дарахтлар экилган эди. Одамларнинг гапи Саид Омоннинг эсига келди: «эҳтимол, булар ҳам Мунавваршоҳ эккан дарахтлар бўлса керак, деб кўнглидан ўтказди. Чунки бу яқин ўртада одамлар яшайдиган бирон манзил кўринмасди.

Кема қарши соҳилга ёпишиб тўхтади. У каттагина эди. Агар яхшилаб жойлаштирилса, иккита катта юк машинаси ёки бир пода қўй бемалол сиғиши мумкин. Дарға битта харракка ўтириб олиб боши ҳам ҳолда, ниманидир тарошларди.

Саид Омон узоқдан унга тикилиб турар ва у билан қандай танишиш, нимадан гап бошлашни ва мақсадга қандай кўчиш режасини тузарди. Кутилмаганда кеманинг занжирлари шарақлади. Мунавваршоҳ кемани бу соҳилга ҳайдади. Кема дарёнинг кўкимтир мавжлари устида сузиб, тахминан икки дақиқада бу соҳилга етиб келди. Кеманинг соҳилга оҳиста келиб тегиши учун четига эски автопокришқалар боғланган жойи қирғоққа жипслашди.

Мунавваршоҳ Саид Омонга «марҳамат» дегандай ишора қилди. Еш олим яқинроқ бориб саломлашди. У бир оз таъзим қилиб алик олди-ю, қирғоқдаги симга боғланган занжирни ечиб, кеманинг рули томон юрди.

Кема сув тўлқинида силкиниб-силкиниб, нариги соҳилга қараб йўл олди.

Мунавваршоҳ ўрта бўйли, елкалари кенг, оқ юзли киши эди. Соқолини тоза қириб, бурни остига тўртбурчак мўйловча қўйган. Унинг бир оз хаёлчанлиги, мулойим боқувчи қўйкўзлари, иш кийимида туриши — ҳаммаси оддийгина эди. Еш олим уни мутлақо бошқача тасаввур қилган эди. Мунавваршоҳнинг сиймосида қандайдир ёқимтойлик бор эди. Кўрган кишида унга нисбатан илтифот, меҳр уйғонарди. Ҳа, у ўзининг ҳар кунлик иши билан овора эди. Кемани бошқараркан, боқишларидан, ўзини тутишидан, оқсоч бошларини қимирлатиб туришларидан ўйлаётган фикру хаёллари бошқаларникига асло ўхшамаслиги аён эди. У соҳилга, мусофир Саид Омонга, дарёнинг мавжланиб оқишига, кемага, еру осмонга бир зайлда тикилиб, бир оз ғамгин, ярим табассум қилиб турарди.

Ўзининг вазифасию касбига мувофиқ тил топишиб, одамлар билан тезда танишиб олишга ўрганган Саид Омон унга тўрт-беш қадам яқин борди-ю, гаплашолмади. Унинг хаёлига таниш ўқитувчининг Ҳилолийдан ўқиган рубойиси, у тайинлаб айтган сўзи келди-ю, гаплашишга журъат этолмади.

Кема нариги соҳилга етиб бориб, қирғоққа жипслашди. Еш олим Мунавваршоҳга миннатдорчилик билдириб, пиёда йўлга тушди.

Кема назаридан узоқлашгач, у йўл четига чиқиб, йўловчи машинани кутди. У томондан юк машинасига, йўл тузатувчи ишчилар орасига ўтириб, қишлоққа қайтиб келди. Қайтаётганида кемада Мунавваршоҳни кўрмади. Кемани ундан ёшроқ, бир қўли йўқ киши бошқарарди.

* * *

— Ҳа, меҳмон-иним, ке. Марҳамат, ўтир. Мунавваршоҳни кўрдингми? Ҳеч нарса сўрамадингми? Э, қандингни ур! Одамларни гапга сололмайсану яна қандай қилиб афсонаю матал йиғасан? Майли, унинг қиссасини сенга ўзим ҳикоя қилиб бераман,— деди малласоч киши эртасига Саид Омонни меҳмондўстлик билан кутиб олиб.— Кеча нега айтмадим, биласанми? Бир оз азоб тортгин, дедим. Биламан, бугун иккита мўйсафиддан сўрадинг, биронтасиям айтмади. Ўзининг олдига бординг, натижа чиқмади. Ана энди менинг ҳикоямни қадрига етасан. Йўқ, меҳмон-иним, буям бир ҳазил, шунчаки шўхлик қиляпман. Маслаҳатлашиш лозим эди. Мунавваршоҳ бизга раис ҳам эмас, бошлиқ ҳам эмас, лекин уни ҳурмат қиламан. У тўғрида бирор кимса бирон нарса сўраса, ўзаро маслаҳатлашамиз, лозим топсак, жавоб берамиз, лозим топмасак, билмаймиз, деймиз. Вассалом. Қоидамиз шу. Маслаҳатни Давронбек билан қиламиз. У қўшиқчимизнинг хотинига мисоли бир ини, ҳа, иниси десак арзийди, чунки меҳр-муҳаббати юзта ининикидан зиёд. Ана, икковимизнинг бахтимизга бугун янганг ҳам уйда. Хўш десак, бугун Панжнинг нариги томонини кўрдингми? Чегарани ҳам кўрдинг-а? Баракалла, бундан йигирма олти йил олдин нечанчи йили эди? Балки қирқинчи йилдир. Одамлар бир-бирларининг қишлоқларига келин бериб, келин олардилар. Кейинроқ бора-бора чегарани беркитиш лозим бўлди. Чунки биз турмушнинг янги йўлидан олга борар эдик, улар эса эски йўлдан кетавердилар. Лекин, бу ўзимизнинг гап-ку, чегарачилар назорат қилганлари билан қариндош-уруғчилик алоқалари бирдан узилмади.

Ҳа, гапимиз Мунавваршоҳ ҳақида бораётганди. Қирқинчи йил у уйланди. Ажойиб қизга уйланди. Унинг номи Мунавварбегим эди. Иккови бир-бирига кўнгил қўйиб, аҳду паймон қилиб, ўз розиликлари билан оила қуришди. Лекин тўй олдидан ҳар хил миш-миш тарқалди. Гўё Мунавварбегим дарёнинг нариги томонидаги Манзарбек деган йигит билан бешиккетди экан. Бу миш-миш узоққа бормади, чунки у йигит, яъни Манзарбек, бундан уч йил олдин уйланган экан. Шундай бўлса ҳам баъзилар: Манзарбек «агар Мунавварбегимга бошқа киши уйланса, мен ҳамманинг равшан кунини қоронғу қиламан» деб қасам ичганмиш, дейишарди. Бу гапга ҳам ҳеч ким эътибор бермади, чунки Манзарбек эски қонун-қоидалар бўйича ҳукм чиқарарди. Унинг дўку пўписаси бизнинг одамлар учун кулгили эди.

Тўй кечаси, меҳмон-иним, бир кўнгилсиз воқеа рўй берди. Куёв жўралари билан ҳув анови тор йўлдан ўтаётганларида бошларига қирра тош тушди. Ёшларимиздан биттаси елкасидан қаттиқ лат еб, майиб бўлди, бир неча ой касалхонада ётиб чиқди. Бошқалар соғ-саломат келиннинг уйига етиб олди. Чангу тупроққа беланган куёвни қайта ювинтириб, унга бошқа кийим-бош кийдиришга тўғри келди. Рўзғор ташвишсиз бўлмайти, шундай эмасми. Бизнинг Қўҳистонда кўчки ва тош тушиш ҳодисаси янгилик эмас, азалдан бор. Бу гаплар тезда эскирди, эсдан кўтарилди.

Муҳими шуки, икки ёш ўз бахтини топди. Мунавваршоҳнинг ота-онасига келин ҳақида гап очсангиз, уларнинг оғзидан бол томарди. Жуда хурсанд ва миннатдор эдилар. Келин жуда чиройли эди. Хайр, ташқи ҳусн аёлларнинг насибаси бўлади. Аммо Мунавварбегимнинг инсоний фазилатлари беҳад эди. Шунинг учун унинг эридай бахтли йигит бутун бир мамлакатда танҳо эди десак, хато қилмасдик.

Ҳа, меҳмон-иним, юз афсуски, шундай эди. Орадан бир йил ўтди.

Эрталаб уйқудан чап ёнбошим билан турдим, афтидан бирон шум хабар бўлса керак, деб ўйладим. Мунавваршоҳ бир куни олдин овга кетган экан. Кечаси уйига номаълум одам бостириб кириб, келиннинг эмизикли боласини кўрпачага ўраб, уйнинг бурчагига улоқтирибди, ўзини эса маҳкам боғлаб, олиб қочибди.

Биз, қишлоқ аҳли, эрта саҳар туриб, бошига мусибат тушган хонадонга тўпландик. Нима қилишни билмасдик. Болалар чопиб-чопқиллаб уни излаб кетдилар, бир оз вақт ўтганидан кейин қайтишиб, Мунавварбегимнинг дарёнинг нариги томонига олиб кетилганини айтишди.

Мунавваршоҳ чошгоҳда қайтиб келди. Доимо қип-қизариб юрадиган юзида қон қолмаган, ранги кўкариб кетган эди. Ҳамма уни ҳозир кимсасиз уйдан чиқиб, доду фарёд кўтаришини кутган эди. Аммо у болани қўлига олиб, бир оз кўкрагига босиб турди-да, кейин уни онасининг қўлига топширди.

— Ака,— деди у, менинг олдимга келиб,— икки-уч кунга менинг отимни олиб турсангу ўз отингни менга берсанг.

Унинг ияги учар, аъзойи баданида титроқ, азоб ҳукмрон эди. У нима сабабандир кўзларини юмиб, узоқ шу ҳолатда турди, ҳатто юриб кетаётиб ҳам кўзларини очмади.

Мунавваршоҳ шундан сўнг кўздан ғойиб бўлди. Одамлар шу куни уни чегарачиларнинг идораси ёнида кўришган экан. Сўнг бирор киши уни ҳеч қаерда учратмаган.

Шундан кейинги куни одамлар Мунавварбегимнинг жасадини Барушондан пастроқдан, Панж бир оз нафасини ростлаб, шаштидан қайтиб, пишқириғу мавжлари тиниб, тинч оқадиган жойда ушлаб олишган. Муродига етмаган бахтсиз, гўзал келинни қишлоққа олиб келиб, тупроққа топширдик. Ўша куни кечқурун келиннинг иниси — ўн беш ёшли Давронбек қишлоқдан ғойиб бўлди. Ҳа, меҳмон иним, бошимизга уст-устига сирли, бахтсиз ҳодисалар тушди. Биз бу икки мусибатли ҳолат орасида қандай муносабатлар борлигини билмасдик, шу боисми саросималаниб, лол қолган эдик.

Яна бир кундан кейин қишлоғимизга чегаранинг нарига томонидан бир нечта отлиқ келди. Заставамиз бошлиғи, икки-уч командир, бир нечта аскару районимизнинг катталари улар билан бирга эди. Отлиқларнинг бошлиғи катта салласини елкасида ўйнатиб, қишлоқ совети идораси олдида у ёқдан-бу ёққа асабийланиб юриб, баланд овоз билан даъво қиларди. Биз, қишлоқ кишилари, ўз катталаримиз ва командирлар билан гаплашиб, бу ҳангомани узоқдан томоша қилиб турдик. Одамларимиз асабийланган меҳмон билан мулойим гаплашишарди, аммо у борган сари ўзидан кетарди. Қамчисини гоҳ белига тираб, гоҳ бошининг остига кўтариб дод соларди. Унинг чап қўлида Мунавваршоҳнинг ғилофдаги пичоғи бор эди. Мен пичоқни қизил сопи ва қинининг нақшидан яхши танидим.

Бу тортишувдан маълум бўлдики, ўтган оқшом Мунавваршоҳ нариги соҳилга ўтиб, Манзарбекни ўлдирипти.

Орадан яна бир ҳафта ўтгач, Давронбек менинг отимни олиб келди. Қишлоқ кишилари, катталар ундан турли йўллар билан Мунавваршоҳ қаерга кетди, ўзинг қаерга борган эдинг, деб кўп суриштиришди. Бола фақатгина, тўй оқшомида йўлда қулаган харсанг тошни Манзарбек кўйган экан, деди холос. Синглисини Манзарбек ўғирлаб, меш билан нариги қирғоққа олиб кетибди. Мунавварбегим эса ўзини Роткамар жарлигидан Панжнинг комига ташлапти. Ун беш ёшли боладан нима гап оласиз, меҳмон-иним. Бир ой уёқ-буёққа судрашди. Аммо поччаси кетган жойини ҳеч кимга айтмади.

Кейин уруш бошланди. Ҳамма йигитлар кетди. Мен ҳам урушга жўнадим. Урушга борганларнинг ярмидан кўпи қайтишади. Урушнинг учинчи йили Давронбек ҳам кетиб, бир қўлини йўқотиб қайтди. У урушдан келганидан кейин ўша қонли қасос қиссасини батафсил гапириб берди. Мунавваршоҳ аввал кўпгина идораларга бориб,

Манзарбекни қонунга мувофиқ жазолашни сўрабди. Лекин бу иш мушкул ва мураккаб эканини, мумкин эмаслигини тушунибди. Кейин чидай олмай кечаси дарёдан ўтибди. Манзарбекни уйдан топиб, оғзини, қўл-оёғини боғлаб, судраб, Панж қирғоғига олиб келибди. Шу ерда, ҳавоси очиқ жойда унинг қўл-оёғини ечиб, қўлига қурол-яроғ бериб, у билан олишибди ва ҳалол олишувда уни қатл қилибди.

Бу қиссани эшитиб, одамлар Мунавваршоҳнинг гуноҳидан ўтдилар. Бизнинг диёримизда, меҳмон иним, одам ўлдириш расм эмасда. Ана, бор, юз яшар чолдан бирор бадахшонлик йигит мол-мулк ёки бошқа бирон нарса учун одамни ҳаётдан маҳрум қилганми, деб сўра, йўқ, дейди. Билмадим, меҳмон иним, мен олим эмасман, яхши тушунтира олмайман. Помир — дунё томи. Дунё томи дунёдан фарқ қилиши керак. Шундай эмасми?

Мунавваршоҳ қирқ олтинчи йили қишлоққа келди. Халқ уни хурсандчилик билан, гўё ҳеч нарса бўлмагандай кутиб олди. Мунавваршоҳнинг биринчи қилган иши — юқорига, ҳозирги яшаётган жойига уй қурди. Кекса ота-онасини ўғилчаси билан бирга кўчириб келди. Олдинги ҳовлисига бошқа бормади.

Бу вақтга келиб, афтидан, фожиа катталарнинг эсидан чиқиб кетганди. Ахир, меҳмон иним, фараз қилайлик, эсларидан чиқмаганида ҳам, нима қила олишарди? Мунавваршоҳнинг гуноҳи нима? Билмадим, бу масалада қонун қандай ҳукм чиқаради. Лекин халқнинг ҳукми шуки, унда ҳеч қандай гуноҳ йўқ. «Манзарбек бадавлат одам экан, зўр даъвогарлари бор экан» деган овозалар тарқади.

Бир куни қишлоғимиздан чиққан милиционер Муннавваршоҳнинг пичоғини олиб келиб берибди. У қасос олган кечаси, билиб-билмай пичоғини ўша соҳилда қолдирган экан. Кейин биз уни ўша асабий чавандоз қўлида кўрган эдик. Милиционер гўё унга яхшилик қилиш учун пичоқни қайтарибди. Ҳозир у жанжаллар тинчиб кетган. Бу пичоқ бўлса ўша воқеанинг ягона шохиди эди. Энди унинг кераги йўқ. Олгину хотиржам бўл.

Мунавваршоҳ бир неча кун уйдан чиқмади. Давронбекдан сўрасак, тоби йўқ, деди. Даволанганидан кейин аввал колхозда, кейинроқ Хорог йўлида ишлади. Машиналарнинг борди-келдиси кўпайганидан сўнг Тангобда катта кема ясашди. Давронбек иккови кемачи бўлиб олишди.

Қишлоқнинг тўю маъракаларида Мунавваршоҳ илгаригидай камарбаста. Аммо у мутлақо ўзгарган. Камгап. Гўё овозини йўқотган, иложини топса, мақсадини сизга имо-ишора қилиб тушунтиради. Агар ниҳоятда зарур бўлиб қолса, уятчанг қизлардай паст овоз билан бир-икки калима гапирди холос.

Биз Мунавваршоҳнинг аҳволини кўпроқ Давронбекдан сўраб билардик. Уруш йиллари қаерларга борганини, урушда қандай иштирок қилганини, яна бир йилдан кўпроқ ўз ихтиёри билан армия сафида қолганини, хуллас, унинг ҳамма саргузаштларини Давронбекдан эшитардик.

Биринчи йили Мунавваршоҳ най чаларди. Ё юқоридаги дарага чиқарди, ё бирор хилват соҳилга бориб, соатлаб най чалиб, дардли дилини бўшатиб қайтарди. Кейин рубобга ўтди. Охирги йиллар сетор чалди. У ҳозир чалаётган чолғунинг номи сетор бўлса ҳам, аммо унинг беш-олтита тори бор. Мен бундай сознинг номи қандай аталишини билмайман. Одамлар уни Мунавварнинг сози ёки иккала Мунавварнинг сози дейдилар. Чунки чолғусоз уста бу торни унинг махсус буюртмаси билан тайёрлаган. Тор неча йиллардан буён икки Мунаввар қиссасини ҳикоя қилади.

Яна сенга нима дейин, меҳмон иним? Ниҳол ўтқазини қаердан бошлаганини айтайми? Даставвал хотинининг қабри ёнига икки туп чинор ўтқазди, кейин қабристон атрофини кўм-кўк дарахтлар билан ўради. Афтидан, бориб-бориб, шунга одатланиб кетди. Кема ҳайдашдан қайтиб келиб овқатини ейди-ю, белкуракни елкасига қўйиб, ни-

қолларни парваришлагга боради. Мактаб саҳнидаги дарахтзор, канал лабидаги арчалар, Тангоб маҳалласининг атрофидаги кўкаламзор — буларнинг ҳаммаси Мунавваршоҳнинг меҳнати билан пайдо бўлди.

Ҳа, айтгандай, қариганда уйланганини унутибман. Бундан саккиз йил олдин қишлоқ аҳлининг гўё Мунавваршоҳни иккинчи марта уйлантиришдан бошқа фикру хаёллари бўлмай қолди. «Охир, бўлар иш бўлди, ғам-алам чекавериб, жигар бағрини қон қилишининг нима фойдаси бор? Моҳбегим Мунавваршоҳга жуда муносиб. Энди йигирма бешга кирган жувон. Хушфеъл, яхшигина. Мунавваршоҳ ҳам қирқ тўртга бориб қолди. Ғам еявериб, бошидаги сочлари оқариб кетди. Бундай мажнун бўлиб, дод-вой қилиб юргани билан на худога ёқади, на бандасига...» — қишлоқнинг оқил кишилари шундай дейишарди. Лекин оғзига кучи етмаган баъзи кишилар Мунавваршоҳ тўғрисида бемаъни гапларни гапирарди. «У касал бўлган, хотин жинсига эҳтиёжи қолмаган», дейишарди.

Мунавваршоҳ анча вақтгача кўнмай юрди. Кейин одамларнинг насиҳату ташвиқотларидан безор бўлиб, розилик берди. Қишлоқ кишиларини ўзинг биласан-ку, меҳмон иним, бир ишга бел боғласалар, икки юз фоиз бажармагунча тинчимайдилар. Бундан ташқари, баъзиларнинг тухматомуз миш-мишлари, эҳтимол, қулогига етган бўлса керак. Унинг фикри ўзгарди. Кичкина тўйча қилдик. Давронбек тўйга ўзи бош бўлди.

Тўйдан бир кун кейин торнинг овози чиқмади. Биз созандамизнинг дил жароҳати шифо топди, деб ўйладик. Бу дунёда нималар унутилмайди? Инсоннинг дарду ғамига ҳам даво бор экан, дедик.

Лекин биз хато қилган эканмиз. Орадан бир ҳафта ўтмай яна тор овози баландлашди. Аввалги кеча Мунавваршоҳнинг сози аста, гўё кимдандир истиҳола қилиб куйлаётгандай эшитилди. Аммо кейинги куни соз торлари олдингидай бор овози билан янгради, гўё қанот чиқариб, дара осмонида парвоз этди, қишлоқчамиз кишиларини янгидан мафтун қилди. Ана шунда, меҳмон иним, таажжубдан оғзимиз очилиб қолди» бу ҳодисадан хурсанд бўлишимизни ҳам, хафа бўлишимизни ҳам билмасдик.

Бир куни ярим кечада қандайдир иш билан ҳовлига чиқдим. Хотину болаларим ухларди. Бутун қишлоқ аҳли маст уйқуда. Лекин юқоридан Моҳбегимнинг овози келяпти. Қулоқ солдим. «Эсингдан чиқармайсанми? Қўлингдан келмайдими? Нега?» деб дағдага қиларди. Мунавваршоҳнинг овози эшитилмасди. Кейин икки табақали ойналик эшикни шарақлаб бир-бирига урилиши эшитилди. Яна бир лаҳзадан кейин ғалати бир овоз атрофни ларзага келтирди: гўё катта аррани кимдир бор кучи билан тошгами, дарахт танасигами уриб синдиргандай бўлди.

Эрталаб эшитишимизча, Моҳбегим Мунавваршоҳнинг атрофи садаф билан ўймакорона ишланган торини айвоннинг харисига уриб, майда-майда қилиб ташлабди. Торни синдирипти-да, Мунавваршоҳнинг уйидан чиқиб кетибди.

Шу воқеадан сўнг Мунавваршоҳ кўринмай қолди. Давронбекнинг ўзи эрта саҳардан ярим кечагача икки кишининг ўрнига кема ҳайдарди. Кейин кимдир Хоругдан хабар олиб келди. Мунавваршоҳни область театри биносининг олдида чолғусоз уста билан турганини кўришибди.

Шу гап тўғри чиқди. Мунавваршоҳ янги тор олиб келди. Тор олдингисидан ҳам чиройлироқ, овози ҳам тоза ва нафис эди.

Моҳбегим бошқа кишига турмушга чиқди. Эри билан ўғилчасини ўзинг биласан. Қандай билмайсан? Э, қандингни ур. Сен Моҳбегимнинг уйида яшайсан-ку! Ҳа, айтгандай, сени ўша одам, мактаб ўқитувчиси уйига таклиф қилган-да. Хуллас, меҳмон иним, Мунавваршоҳ қиссаси ана шунақа. Қишлоқ кишиларининг унинг хотини бору йўқлиги билан бошқа иши бўлмади.

Сенга нима десам, меҳмон иним, одам онадан туғилиб, кўзини

очади-ю, ёруғ дунёни кўради. Кейин тирикчилик давомида атрофидагилар унинг кўзини яна бир неча марта очади. Одамни ҳар бир кўзи очилганида яна янгидан туғилгандай бўлади. Мунавваршоҳни иззат-ҳурмат қилишимизнинг сабаби шуки, у бизнинг кўзимизни она ер, одамийлик хусни билан очди. Сенга яна нима дейин, меҳмон иним...

* * *

Саид Омон район марказига бориб қайтиши тўғрисида гаплашди-ю, сал-пал таниш шофёр билан Моҳбегимнинг уйига қайтди. Нарсаларини йиғиштириб, жомадончасига солди. Қўлда кўтариб юрадиган магнитофонини елкасига осиб олди. Аммо кўнгли кетишга мойил эмасди. Мунавварнинг созини яна бир марта эшитсам эди, дерди кўнгли.

Чиқиб, чойхонада ўтирган одамлар орасидан таниш шофёрни ахтараётган эди, унинг ўзи орқадан келиб, елкасига аста қўлини қўйди.

— Муаллим, — деди у. — Кечирасиз, сизга ёлғончи бўлдим. Йўлга кечаси чиқсак қандай бўлади? Машинамнинг чироқлари яхши. Бу ерда бир дўстим бор. Бир-икки соатга қолишим керак.

Саид Омон жон дили билан рози бўлди.

Қоронғилик тушиши билан нарсаларини чойхонада қолдирди-ю, боғу экинзорлар оралаб, тошу лой деворли ҳовлилардан ўтиб, Мунавваршоҳнинг уйига яқин борди. Шохлари даранинг ярми манзарасини беркитиб турган катта ёнғоқ тагига кўздан яшириниб ўтирди.

Мунавваршоҳ куйлай бошлади. Яна тор садоси инсон ҳиссиётини, қалб ғалаёнини тараннум эта бошлади. Сеҳргар куй фаввораси самога сочилиб, гўё осмондан қайта тўкиларди. Энди меҳмон созанданинг ғамгин қиссасидан, унинг бахтсиз, аммо ўлмас муҳаббатидан хабардор эди. Бир лаҳза, назарида, гўё унинг маъшуқаси — Мунавварбегимни яхши танийдигандай туюлди. У, ҳақиқатан ҳам, бундай кучли муҳаббатга, самимий, соф севгига муносиб. У Лайлию Ширин, Комде ва Жульеттага ўхшаб кетарди. Унинг қисқа умрини тақдир Мунавваршоҳдай йигитга қўшиб, яхши қилган экан. Бу ажойиб кизнинг хотираси шу йигит туфайли ҳамон тирик.

Мунавварнинг сози бир дамгина тинди. Саид Омон хаёлидан «қани энди, созанда дастлабки кундаги куйни чалса» деган фикрни ўтказди. Саид Омон ҳеч қаерда, ҳеч қачон, бундай куйни эшитмаганига шубҳа қилмасди. Чунки бу куйни Мунавваршоҳнинг ўзи яратиб, танҳо ўзи чаларди.

Шу куни ҳам, афтидан, ёш олимнинг омади келган экан. Мунавваршоҳ ўша куйни чалди.

Ҳа, малласоч ўқитувчи тўғри айтади. Мунавваршоҳ тингловчилари учун ҳар сафар янги бир сирни ҳадя қиларди. Қани, айтингчи, бирон киши одамларга бирон сирни айтмоқчи бўлса, қайси бир одам унинг олдига югурмайди? Албатта-да, ҳар сафар янгиликни эшитганингизда, ўзингизни бир олам нарсани, янгиликни билиб олгандай ҳис қиласиз. Сизга ана шу янгиликни айтган одам яна бир олам, минг олам оҳори тўкилмаган гапларни айта олади.

Куй охирига етди. Саид Омон боши енгил айланаётганини ҳис қилди. Одам уйдан ташқарига, қуёшли мусаффо ҳавога чиқса, одатан, дастлабки дақиқада шундай бўлади.

Ундан бир неча қадам нарида оёқ остидаги хашак шитирлади. У ерда кимдир турган жойида орқа-олдини чўпу хасдан тозалади ва хаёлчан қадам ташлаб, пастрга тушиб кетди. Орадан фурсат ўтмасдан Саид Омон унинг орқасидан эргашиб, одимини тезлатди.

Кўчада, чироқ ёруғи тушиб турган жойда уни таниди, ҳалиги шофёр экан.

Йўлда иккови тахминан ярим соатча жим кетишди. Машина хатарли тор йўлда силкиниб-қалқиб олға борарди. Унг томонда Панж

дарёси наъра тортади. Чап томонда харсангтошлар, азим дарахтлар қад кўтарган. Бу дарахтлар гўё дарё мавжларининг қўшигини яқинроқдан эшитиш учун шохларини анча пастга ташлаб тургандай.

— Муаллим, бу ерда неча кун бўлдингиз?— ниҳоят орадаги жимликни бузмоқчи бўлди шофёр.

— Уч кун. Нима эди?

— Шундай, ўзим. Мунавваршоҳнинг куйларини, албатта, магнитофонга ёзиб олган бўлсангиз керак-а?

— Йўқ. Бу магнитофон фақат гапни ёзиб олиш учун. Кую қўшиқни яхши ёзмайди.

— Афсус, уларни ҳали ҳеч ким ёзиб олгани йўқ. Айтишларича, бундан етти-саккиз йил олдин Мунавваршоҳнинг олдига Ғуломали ака келган экан.

— Сиз Марҳум Ғуломалиевни¹ — айтаяпсизми?

— Ҳа, ўшани. Мунавваршоҳ битта семиз эчкини сўйиб, Ғуломали ака ва унинг шерикларини зиёфат қилипти. Ғуломали мезбоннинг меҳмондўстлигидан, иззат-икром қилишларидан таклифимга рози бўлади, ансамблимга қўшилиб кетади, деб ўйлапти. Пастда зиёфат энди қизиб турганида, Муннавваршоҳ унга қараб: «Мен сени, иним, устозим сифатида ҳурмат қиламан. Сен кичкина ўлкамизнинг санъатини улуғ Ватанимиз халқига етказдинг. Минг раҳмат. Аммо мендан хафа бўлма, мен ҳеч жойга бормайман, кета олмайман...» депти.

Яна анчагина йўлгача гаплашмай боришди. Кейин шофёр тилга кирди:

— Муаллим, мен Мунавваршоҳ қиссасини бошқа маҳалланинг одамларига бир неча марта ҳикоя қилдим, баъзилар ишонмайди. Нима қилиш керак?

— Ҳеч нарса. Бу қиссани шундай одамларга айтингки, уларда эътиқод деган нарса бўлсин.

— Эътиқод, нимага?

— Ишққа. Аввали бору, охири бўлмаган ишққа.

— Ҳамсуҳбат бўлмасдан туриб шундай одамларни қандай танийсиз?

— Бунисини мен ҳам билмайман.

Шу билан район марказига етгунча икковлари ҳам жим кетишди. Саид Омоннинг қулоғи остида ҳамон Мунавваршоҳ торининг куйлари жаранглаб эшитиларди. Дам-бадам Мунавваршоҳнинг сиймоси унинг кўз олдига келарди: у кеманинг устидаги харракка ўтириб, боши ҳам ҳолда, чўпни тарашлаб, ниманидир ясарди ёки белкуракни елкасига қўйиб олиб, қишлоғининг нотекис, тор кўчаларидан қадам ташлаб, ўтказган ниҳолларини парваришлагга борар эди...

Тожикчадан Зайниддин ДУСТМАТОВ таржимаси

¹Ғуломҳайдар Ғуломалиев — СССР халқ артисти, Совет Тоғли Бадахшони ашула ва рақс ансамблининг ташкилотчиси ва бошлиғи.

Мулоҳаза, муҳокама, мунозара

МУЪЖИЗА КАЛИТИ ҚАЕРДА?

Бугунги кунда асрлар давомида буюк ақл соҳиблари томонидан яратилган маънавий бойлик — жаҳон бадиий адабиётининг дурдона асарлари улуг рус тили воситасида халқимиз мулкига айланмоқда. Бевосита асл нусха тилидан қилинган оз сонли таржималар ҳисобга олинмаса, Ғарбий Европа адибларининг энг сара асарлари асосан русча таржималар кўприги орқали ўзбек адабиётига кириб келмоқда.

Немис, инглиз, француз ёзувчиларининг рус тили орқали ўзбек тилига ўгирилган асарларини қиёсий ўрганган тадқиқотчилар, аксари ҳолларда, асл нусха тилини билиш зарурлигини, таржимадан таржима қилиш эса қутилган натижа бермаганлигидан қусурлар сони ошиб кетаётганини қайд этиб, бевосита роман—герман тилларидан таржима қилишга тўла ўтиш зарур, деган фикрни олдинга сурмоқдалар. Масалан, С. Саидов немис адбаси Анна Зегерснинг «Барҳаёт ўликлар» романининг рус тилидан А. Абдуллаев ва Ҳ. Рўзиматовлар томонидан ўгирилган таржимасини асл нусха билан чоғиштириб, 308 та хато мавжудлигини аниқлади. Бу хатоларнинг 109 таси ёки учдан бир қисми рус таржимони йўл қўйган нуқсон, буларни ўзбек таржимонлари механик тарзда айнан такрорлаш билан бирга, ўзлари ҳам 199 та хатога йўл қўйишган. С. Саидов билвосита эмас, балки бевосита оригинал тили — немис тилидан таржима қилиш лозим, бу — давр тақозасидир, деган қатъий хулосага келади. («Таржима санъати», 3-китоб, Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1976, 205-бет.)

«Таржимон оригинал тилини билиши лозимлигини инкор қилишга бўлган ҳар қандай уриниш таржима устидаги чинакам ижодий ишдан манфаатдор бўлган кишиларнинг ҳаммасида норозилик туғдиради», — деб ёзади Н. Владимирова. («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 12 октябрь, 1960 йил.)

Жуда ҳақ гаплар.

Бироқ масалага объектив ёндашмоқ керак. Республикамызда «асар бевосита оригинал тилидан таржима қилинсин» деган ҳақли талаб қўйилганига ҳам бир неча ўн йиллар бўлди.

Бу масалани ижобий ҳал этиш учун жиддий ишлар амалга оширилмоқда. Аммо бу муаммо яқин кунларда тўла ижобий ҳал этилади, хорижий адабиёт ҳам фақат асл нусха тилидан таржима қилинади дейишга ҳали вақт эрта. Бунинг объектив сабаблари бор, албатта.

Биринчидан, агар дунёда икки мингдан зиёд тил мавжуд бўлса, улардан тилги ўнтаси — инглиз, рус, хитой, ҳинд, испан, немис, япон, араб, француз, италия тиллари кенг тарқалган, чунки жаҳон аҳолисининг асосий қисми ана шу тилларда сўзлашади. Зотан, еримизда шунча кўп тил бўлган бир вақтда, бунинг устига халқлар ва элатларнинг бир-бирини янада яқшироқ билиб олишга интилишлари мислсиз даражада кучайган, улар ўртасида иқтисодий ва маданий алоқалар ҳаётини эҳтиёжга айланган бир шароитда бевосита оригинал тилидангина таржима қилиш амалда мумкин эмас. Бинобарин, жаҳондаги катта кичик халқлар ўртасидаги адабий алоқалар ҳам асосан юқоридаги буюк тиллар кўприги орқали амалга ошадими, бу объектив қонуниятдир. Шу боисдан ҳам таржима ишида қадим-қадимдан «бошқа тил орқали ўгириш» воситасидан фойдаланиб келинган ва яна узок вақт шундай бўлиб қолади. Бугунги кунда хорижий адибларнинг асарлари рус тили орқали ўзбек адабиётига кириб келаётган экан, бу табиий ҳолдир.

Иккинчидан, таржимон оригинал тилидангина таржима қилсин, деган талабга қатъий риоя қилиш учун республикамызда бундай таржимонларнинг жуда катта армиясига эга бўлиш тақозо этилади. Тўғри, бизда хорижий тилларни биладиган мутахассислар кенг кўламда тайёрланмоқда (бу соҳада ҳам ҳали барча ишлар кўнгилдагидек эмас), аммо тилни билган ҳар қандай киши таржимон бўла олмайди, зеро бадиий таржима санъат дейилишининг боиси ҳам шунда.

Учинчидан, тадқиқотчилар таъкидлаётганидек, хорижий адибларнинг рус тили орқали ўзбек тилига ўгирилаётган асарлари таржималарида қатор қусурларга йўл қўйилаётган бўлса-да (идеал таржима ҳам қусурдан ҳоли бўлмайди), жаҳон классик адабиётининг дурдона асарлари — Шекспир трагедиялари, Гётенинг «Фауст»и, Дантенинг «Илоҳий комедия»си, ҳинд эпоси «Рамаяна», Жованни Бокаччонинг «Декамерон»и ўзбек халқи орасида кенг шухрат қозонгани ва сеvimли китобларга айланганидан кўз юмиб бўлмайди, зеро, бу таржималарда асл нуханинг ғойивий камолоти, бадиий нафосати мукаммал сақланган. Агар фақат оригинал тилидан ўгириш вожиб дейилганда эди, биз, шубҳасиз, жаҳон адабиётига вужудга келаётган бебаҳо асарлар билан она тилимызда жуда-жуда кечикиб танишган бўлардик.

Тўртинчидан, рус адабиёти таржимачилик борасида ҳам жаҳонда энг юқори поғонада турувчи адабиётлардан биридир. Рус таржимачилиги жуда кўп халқлар учун мактаб бўла оладиган тарихга эга. Чет эл ёзувчи ва шоирларнинг асарлари рус тили орқали ўзбек тилига таржима қилинаётган экан, бунинг биринчи боиси рус таржимонларининг юксак маҳорати бўлса, иккинчи сабаби, республикаимизда рус тилидан ўгирувчи таржимонлар сон ва сифат жиҳатидан талаб даражасига кўтарилиб қолганлигидир.

Биз бу муҳозазалар орқали оригинал тилини билиш шарт эмас, воситаги тил орқали таржима қилиш ҳам талабга тўла жавоб бераверади, деган фикрни олға сураётганимиз йўқ. Аксинча, хорижий адибларнинг асарларини бевосита оригинал тилидан ағдаришга тўла ўтиш масаласини тезроқ ижобий ҳал этиш учун жиддий курашиш билан бир қаторда, рус тили орқали таржима қилиш ишини янада яхшилаш, ўзбекча таржималарни асл нусхага тенглаштиришнинг самарали йўлларини ҳам қидириб топиш, Ғафур Ғулом, Мақсуд Шайхзода, Мирзақалон Исмоилий, Асқад Мухтор, Абдулла Орипов, Эркин Воҳидов, Қодир Мирмуҳамедов каби моҳир ўзбек таржимонлари ижоди мисолида билвосита таржиманинг назарий ва амалий масалаларини тадқиқ этиш лозимлигини алоҳида таъкидламоқчимиз. Бу эзгу ишга хизмат қилувчи бир қатор тadbирларни, жумладан, ўзбек таржимонларнинг асл нусха тилини биладиган мутахассислар билан ижодий ҳамкорлигини уюштириш, таржима асарларини нашр этишда чет тилини биладиган кадрларни муҳаррирликка (ҳаммуҳаррирликка) жалб этиш зарур. Шунингдек, хорижий адиблар асарлари таржималарини олий ўқув юртларидаги чет тили ва адабиёти кафедраларида муҳоамадан ўтказиш, бундай таржималарга кўпроқ мутахассислардан тақрирлар олиш, таржима қилиш мўлжалланаётган асарнинг бевосита асл нусхасидан ўзбекча тағламаларини яратишни ташкил этиш ҳам яхши самаралар беради. Айни замонда мазкур асарнинг яқин тилларга — озарбайжон, қирғиз, қozoқ, туркман тилларига қилинган таржималарини қисий ўрганиш, таржима танқидчилигини кучайтириш каби масалаларни ҳам ижобий ҳал этиш керак. Энди немис драматурги Фридрих Шиллер ижоди мисолида ҳорижий классик адиблар асарларини рус тили орқали ўзбек тилига таржима қилишда оригинал матн танлаш масаласига тўхталиб ўтайлик. Чунки республикаимизда кейинги йилларда жаҳон классик адабиётидаги энг сара асарларни таржима қилиш иши кенг тўс олмақда.

Фридрих Шиллер (1759—1805) асарлари ўзбек адабиётига 20-йилларда кириб келди. Унинг «Қароқчилар», «Макр ва муҳаббат» трагедиялари Хуришд (Шамсиддин Шарофиддинов) таржимасида «Тилак» ва «Намуна» труппаси томонидан сахналаштирилди. Кейинчалик халқимиз адибнинг «Макр ва муҳаббат» фожиаси билан Аъзам Аюб (1936), Комил Яшин ва Маъруф Ҳақим (1939), «Қароқчилар» трагедияси билан Асқад Мухтор (1955), «Мария Стюарт» тарихий фожиаси билан Туроб Тўла (1970) таржималарида танишиш имкониятига эга бўлди. Шиллернинг шoҳ асари бўлган «Вильгельм Гелль» драмаси 1936 йили Наби Вазихонов томонидан ўзбек тилига «эркин» ўгирилган бўлса, 1955 йили Ғафур Ғулом бу драмадан парча таржима қилган.

Шиллер асарлари таржималарини ўрганиш уларнинг ҳаммаси ҳам талаб даражасида эмаслигини кўрсатади. Ўзбек таржимонлари асл нусхани қисқартириб ўнгирган, асардаги тарихий ва миллий руҳни, муаллифлар услубини таржимада беришда ҳамда оригиналдаги образларни қайта яратишда бир қатор нуқсонларга йўл қўйганлар. Гарчи бу камчиликларнинг бир қисмига рус таржимонларининг айби билан йўл қўйилган бўлса-да, бари бир таржимадаги асосий нуқсонлар ўзбек таржимонларига тегишлидир.

Профессор Лазиз Қаюмов ҳақли равишда таъкидлаганидек, «таржимачилик ишида энг муҳими таржимоннинг бадийи талантидир. Чунки талант бўлмаса, бадийи асар даққилиқдан иборат бўлиб қолади». (Л. Қаюмов. Бадийи ижода ленинча таълимот. Тошкент. «Еш гвардия» нашриёти, 1971, 79-бет.) Бироқ таржима ишига қўл ураётган барча кишилар ҳам В. А. Жуковский, Ғафур Ғулом, ёхуд Абдулла Қаҳҳор даражасидаги санъаткор бўлавермайди.

Маълумки, Шекспир, Гёте, Гейне каби улкан адибларнинг асарлари узоқ йиллар давомида рус тилига қайта-қайта таржима этилган. Бу таржималар мисолида бутун рус таржимачилиги эволюциясини кўриш мумкин. Шекспирнинг биргина «Ҳамлет» трагедияси рус тилига йигирма мартадан ортиқ ўгирилган бўлса, Шиллер асарлари ҳам камида ўн-ўн беш марта таржима қилинган. Шиллер ижодининг чўққиси ҳисобланган «Вильгельм Телль» драмаси ҳам худди шундай бўлган. Машҳур «Қароқчилар» драмасининг рус тилида Н. Сандунов, Ф. Иванов, Н. Кетчер, М. Достоевский, В. Алексеев, Н. Голованов, С. Порьцкий, Е. Ратькова, Н. Славятинский, Н. Ман таржималари, «Макр ва муҳаббат»нинг С. Смирнов, М. Михайлов, Н. Эфрос, Г. Гомберг, А. Тихомирова, Н. Славятинский, Н. Любимовлар таржима қилган нусхалари бор. «Мария Стюарт» трагедиясининг рус таржимонлари рўйхатида эса Н. Павлов, А. Шишков, А. Элькан, П. Вейнберг, К. Греков, Н. Петров, П. Яковлев, Н. Голованов, В. Лихачев, В. Зоргенфрей, Н. Вильмонт, Б. Пастернак номларини ўқиш мумкин.

Шиллер асарларининг рус тилидаги барча таржималари ҳам бугунги кун талабларига жавоб бера олмайди, албатта. Зеро, ҳар бир таржима давр маҳсулидир.

Шиллер асарларидаги инқилобий оҳанг эркин замон учун курашга бел боғлаган илғор рус зиёлилари қалбда акс-садо берган бўлса, тенгсизлик ва эксплуатацияга асосланган жамият тарафдорларини эса даҳшатга солган эди. Унинг асарлари рус тилига ҳам назмда, ҳам насрда тўла ёки қисқартилган ҳолда, баъзан «эркин» тарзда, баъзан «қайта ҳикоя» ёки «тузатилган» шаклда таржима қилинган. Шиллер асарлари бевосита немис тилидан ҳам, французча ва италянча таржималаридан ҳам, асл нусханинг тўла тексидан ҳам, театр учун «қайта ишланган» матнидан ҳам ўгирилган.

Рус таржимачилигидаги бундай ҳол классик асарни русчадан ўзбекчаштирувчи

таржимон олдига шундай масалани кўндаланг қилиб қўяди: хўш, ўзбек таржимони бир асарнинг рус тилидаги бунчалик кўп ва хилма-хил таржималари орасидан қайси бирини оригинал сифатида танлаб олиши даркор? Таржимон бир йўла бир неча таржима вариантларидан фойдаланиб, омухта бир асар ярата олмайди-ку! Демак, у ягона бир матнга суянмоғи керак.

Бу масалани ижобий ҳал этиш учун ўзбек таржимони асар яратилган даврдаги адабий ҳаёт, халқ тарихи ва маданияти, турмуш тарзи, адиб шахсияти ва ижоди, такрорланмас услуби каби таржима учун зарур масалаларни ўрганиш билангина чекланиб қолмаслиги керак. У ўзбекчалаштирилайётган асарнинг рус тилига таржима қилиниш тарихи, улардаги таржимавий анъаналар, рус таржимонларининг методлари, мазкур таржималарнинг мутахассислар ва адабий жамоатчилик томонидан қандай баҳолангани, асарнинг қайси тилдан ҳамда оригиналнинг қандай матнидан рус тилига ағдарилгани каби бир қатор нуқталарни ҳам чуқур ўрганиб чиқишига тўғри келади.

Бу ўринда яна бир нарсани эслатиб ўтиш жоиз. Ғарбий Европа классиклари асарларининг русча таржималари орасида узоқ йиллар давомида қайта-қайта нашр этилганлари кўплаб топилади. Улар таржимон ҳаётлик даврида ҳам, кейинчалик ҳам, эски алфавитда ҳам, янгисида ҳам, турли ноширлар томонидан турлича қарашдаги муҳаррирлар таҳрири остида чоп этилган. Булар, албатта, таржима матнига таъсир этмай қолмаган.

Ўзбек ўқувчилари Фридрих Шиллернинг шоҳ асари — «Вильгельм Телль» билан илк бор 1939 йилда Наби Вазихонов таржимаси орқали танишдилар. Мазкур таржима реалистик таржима принципларидан жуда йироқ эди. Зеро, Н. Вазихонов оригинал сифатида фойдаланган «Вильгельм Телль — Швейцария халоскори» номи остида чоп этилган матни ҳам, асарнинг А. Н. Энгельгардт, В. П. Андреевская таржималари ҳам мазкур драманинг насрдаги «қайта ҳикоялари» эди.

Рус таржимачилигидаги бу ҳол ўзбек таржимонига ҳам ўз таъсирини кўрсатган. Жумладан, Н. Вазихонов таржимасидаги халқ эртаклари услубини эслатувчи қуйидаги сўзлар «Вильгельм Телль» драмасининг асл нусхасида мутлақо йўқ:

«Вильгельм Телльдан сўрасангиз, у ўз ишлари ва қозонган муваффақиятлари орқасида кўп буюк мартабалар кўрди, кўп курашди. Аммо бу муваффақиятлардан мағрурланмади. Унга тақлиф этилган мансаб, нишон, мавқеларни, ҳатто саройларни олмай рад этди ва бир чеккага чиқиб, умрининг охиригача қўл кучи билан яшади». (Шиллер Ф. Вильгельм Телль. Русчадан Н. Вазихонов таржимаси. «Еш куч» журнали, 1939, 2-сон, 18-бет.)

Шиллер драмасининг бош қаҳрамони адибнинг бошқа образларидан фарқли ўлароқ, зулм устидан ҳам руҳан, ҳам жисмонан ғалаба қозонади.

Драманинг Н. Вазихонов таржимаси эса баъзи русча таржималардаги каби, Вильгельм Теллнинг тошқинда қолган болани қутқаришда ҳалок бўлиши воқеаси билан якунланади. Шу тариқа Шиллер асари янги мазмун билан «бойитилган», оқибатда «Вильгельм Телль» драмасининг ғоявий ва бадиий камолотига жиддий пугур етказилган.

Ўзбек таржимони классик асарнинг русча таржималари орасидан энг янгисини эмас, балки энг мукаммалини оригинал сифатида танлаб ола билгандагина ўзбекча таржима сифати кескин яхшиланиши мумкин.

«Вильгельм Телль» драмаси таржималарини оригинал билан муқоёса этилганда драманинг Н. Славятинский томонидан қилинган таржимаси анча мукамал экани аниқланди. Таржимон асар ғоясини чуқур англаб ета олган ва рус тили имкониятларидан моҳирона фойдаланиб, драманинг муқобил таржимасини яратишга эришган. Асарнинг бадиий нафосатини сақлаган бу таржима бугунга қадар қайта-қайта нашр қилинмоқда. Ғарчи Н. Славятинский таржимасида жузъий камчиликлар учраса-да, у асарнинг бош ғоясини — озодлик ва мўстақиллик учун кураш ғоясини тўла акс эттира олган. Драмадаги бош қаҳрамон Вильгельм Телль образи ўқувчини ўзига мафтун этади. Унинг сўзларидаги самимият, қулликка, тенгсизликка, жабр-зулмга нисбатан кучли нафрат таржимада ҳам мукамал ифодасини топган.

Хассос шоир ва таржимон, Ленин мукофоти лауреати Ғафур Ғулом Фридрих Шиллер юбилейи муносабати билан «Вильгельм Телль» асаридан парча таржима қилар экан, худди шу Н. Славятинский таржимасидан фойдаланиб, жуда оқилона йўл тутган. (Ғафур Ғулом таржимаси илк бор 1955 йили «Шарқ юлдузи» журналининг 5-сонида эълон қилинган.) Натижада, таржима жуда аниқ ва нафис чиққан. Ғафур Ғулом асарнинг фақат кульминациясини таржима қилган бўлса-да, Шиллер оламига жуда чуқур кириб бора олганлиги, автор услубини жуда яхши ҳис этганлиги таржимада яққол сезилиб туради. Айниқса, Вильгельм Телль монологи санъаткорона ўгирилган.

Маълумки, бадиий асар асосида инсон қалби, унинг руҳий олами туради. Вильгельм Теллнинг ўз камони ўқиға қараб сўзлаган қуйидаги гаплари асосида ҳам унинг руҳияти, золим фохт (ҳоким)га бўлган нафрати, ички ҳислари сезилиб турадики, бу ўзбекча таржимада ҳам моҳирона сақланган:

Лети же, смертоносная стрела,
Бесценное сокровище мое!
Вот цель тебе, что к просьбам и молениям
Была всегда глуха и недоступна...
Но пред тобой не устоит она...
Ты ж, крепкая тугая тетива,

Так часто мне служившая на играх,
Не выдавай меня и в грозный час!¹

Қани, энди ажал бўлиб учиб бор.
Ўқим — тенгсиз ва бебаҳо хазинам!
Мана сенга таппа-тайёр нишона,
Ханузгача илтимосу илтижо —
Барчасига қулоқлари кар эди,

Аmmo сенга туриш беролмас энди...
Эй, сен, менинг маҳкам, тарағ камоним,
Машқ чоғлари яхши хизмат қилгансан,
Шиддатли дам шармисор қилиб қўйма!²

Таржимада қаҳрамоннинг руҳий ҳолати, унинг нутқий характеристикаси, беғубор қалби ниҳоятда нафис, шоирона теран акс эттирилган. Сабр косаси тўлган Телль, ниҳоят, золим фохт Геслерни ўлдиришга қарор қиларкан, сўзлари қатъият билан жаранглайди, дилининг тубидан отилиб чиққан ҳайқирик ўзбекча таржимада ҳам садо беради:

Кончай скорей расчёты с небом, фохт!
Ты должен умереть, твой час уже настал.

Тангри ҳақ-ҳисобин тахт қилгил, фохт;
Сен ўласан, етди сенинг ажалинг!

«Вильгельм Телль» драмаси бадий баркамоллиги билангина эмас, балки фалсафий маънодорлиги, мушоҳаданинг чуқурлиги, инсон руҳиятининг моҳирона тасвири билан ҳам Шиллер ижодида алоҳида ўрин тутади. Адибнинг «Вильгельм Телль» драмасида пурмаъно жумлалар, қанотли сўз ва иборалар кўплаб топилади. Теллнинг сўзлари Ғафур Ғулом таржимасида оригиналдаги каби кучли жаранглайди:

Бадқавоқ меҳмон учун
Тўю ҳашам бўлган ерда ўрин йўқ.
Ожизга ҳам тиг бергандир табиат.
Евуз кўшни ёқтирмаган ҳар киши
Тинч яшолмас, қанча ёввош бўлса ҳам.

Ғафур Ғулом «Вильгельм Телль» драмаси таржимасида эскирган, бироқ замондош ўқувчи учун тушунарли бўлган «мутавалли», «валиаҳд», «даста» каби сўзларни ўрнини топиб қўллай билганки, улар асардаги тарихий колоритни таржимада акс эттиришда жуда ўрнига тушган.

Мазкур таржимани таҳлил этиш шуни кўрсатадики, ҳорижий классик адибларнинг асарларини воситачи тил — рус тили орқали таржима қилинганда, оригинал сифатида энг яхши, энг мукамал русча текстни танлай билиш ўзбекча таржима сифатини яхшилашнинг муҳим омилларидан биридир.

Шиллер драмаларининг русча таржималарини қиёсий ўрганиш шуни кўрсатадики, «Макр ва муҳаббат» трагедиясининг М. Михайлов, Н. Славятинский, Н. Любимов, «Қароқчилар»нинг Н. Ман, «Дон Карлос»нинг В. Левик, «Орлеан қизи» романтик трагедиясининг В. А. Жуковский, «Мария Стюарт»нинг Б. Пастернак, «Валленштейн» трилогияси ҳамда «Вильгельм Телль» драмасининг Н. Славятинский таржималари нисбатан мукамалдир. Агар ўзбек таржимонлари улардан оригинал сифатида фойдалансалар, асл нусханинг ғоявий камолоти ва бадий нафосати ҳақида тўлароқ тасаввурга эга бўлишлари мумкин.

Шиллер асарларининг ўзбекча таржималари орасида «Қароқчилар»нинг Асқад Мухтор, «Макр ва муҳаббат»нинг Комил Яшин, «Вильгельм Телль»нинг (парча) Ғафур Ғулом томонидан қилинган таржималари нисбатан мукамал чиққан. Ўзбек таржимонлари Шиллер асарларининг ўнлаб русча таржималари орасидан энг мукамаллини оригинал сифатида танлаб олганларки, бу — ўзбекча таржима сифатига катта таъсир кўроатган.

Хулоса қилиб айтганда, Ғарбий Европа адиблари асарларини рус тили орқали таржима қилишни давом эттириш лозим. Мукамал русча таржима матнининг оригинал сифатида танлай билиш бу ишни яхшилаш йўлидаги муҳим омиллардан бири бўлиб қолади.

Уктам НУРМАТОВ

¹Ф. Шиллер. Вильгельм Телль. Пер. Н. Славятинского. М.—Л. гос. изд. Детской Литературы Наркомпроса РСФСР, 1946, стр. 150.

²Ғафур Ғулом, Асарлар. 10 томлик, 9 том. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент, 1977. 224-бет.

Толиб Йўлдош

— Таомларнинг энг ширини нима? — дея
Сўраб қолди бобосидан бир кун Зия.
Бобо деди: — Ҳаммаси ҳам ширин, болам,
Ширинлиги сириин билгин сен аввалам.
Тузу пиёз, мою гўштда эмасдир гап.
Йўқса неда? — дейди Зия сабри тугаб.
— Бу, — деб бобо гапни мақсад томон бур-
миш, —
Ҳар таомга лаззат берар ширин турмуш.

Болалиқдан тўғри бўлинг,
Адашманг.
Елғон сўзлаб бир-бирингиз
Алдашманг.
Тўғри ўсган ниҳол унар,
Кам бўлмас.
Эгри ёғоч танасида
Нам бўлмас.

Тирик одам қимирлайди,
«Қимирлаган қир ошар».
Меҳнат қилиб, билим олар,
Яшаш учун курашар.
Тирикликнинг маъноси шу,
Қайнаб турган тирикдир.
Майли, оддий ишчи бўлсин
Е заводда директор.
Бизга бунинг фарқи йўқ ҳеч,
Одам бўлса бўлгани.
Ким меҳнатдан узоқ экан,
Тирик эмас, ўлгани.

Чорлов

Уйинда ўйинг ўсар,
Ар-ардек бўйинг ўсар.
Дўст-ўргоқлар ичида
Чарх уриб, кўнглинг ўсар.
Кел-ҳо! Кел-ҳо!

Озодмисан бешикдан,
Югуриб чиқ эшикдан!
Азамат десин сени
Қўрган ёки эшитган.
Кел-ҳо! Кел-ҳо!

1. Беркинмачоқ

— Ана, ана, анжир,
Боғ эшигин очинглар,
Очақолинг, лочинлар!
Анжирдан еб қолинглар,
Мени тутиб олинглар...
— Яширинма, қоч,
Кўзингни оч,
Кўрдим — чопдим.
Тўхта, топдим.
Хайй!

2. Ҳалала-Ҳашту-ту

Осмонларга учирдик
Ўзимизча «Ту» қилиб.
Модель яшаш ҳунарин
Бизлар ичдик сув қилиб.
Ана, ана, учди «Ту!»
Ҳалала-ҳашту-ту.

Булуғларнинг тоғидан
Ошиб ўтар моделим.
«Бўласанми учувчи?» —
Деб сўрашди, «Ҳа» дедим.
Ана, ана, учди «Ту!»
Ҳалала-ҳашту-ту.

3. Чори-чамбар

Чори-чамбар,
Чалинг, Қамбар,
Нор. Музаффар,
Сафар куйин,
Зафар куйин!
Миниб нур тойга,
Учамиз ойга!
Рағно қайда,
Барно қайда,
Қайда Яйра,

Гул, Убайда?
— Бизлар шунда!
Қизлар шунда!
— Учамиз галма-гал,
Бағзилар кутар сал.
Еш врач Тўти қиз,
Ғайратли, ўтли қиз,
Нор билан тенг чиқ,
Сен тур, сен чиқ!

4. Шафтоли-шакар

Шафтоли-шакар
Пишибди боғда,
Ранги қизариб,
Бизни кутмоқда,
Фурсат ғанимат,
Лаззатли неъмат
Бўлмасдан тамом,
Шафтоли томон —
Фалончининг боғига
Гирррр!

5. Саловат

Мен минаман,	Кел, тулпорим.
Кўтарасан,	Хоназот,
Е бирдан жуфт	Астак, пастак;
Иўталасан.	Саловат!

6. Оғиз бойлаш

Гап-сўзни сол тўрвага,
Меҳмон келди ўрдага,
Меҳмон — уйқу, ўрда — кўз,
Сичқон тушди ўрага.
Гулдур-гуп!

Уйқу келар югуриб,
Тугиб олинг улгуриб.
Қўлга тушманг сўз айгиб,
Кулиб ёки кулдириб,
Гулдур-гуп!

Дим! Дим!
Ура кўмдим.
Ура ичра
Қўра кўмдим.
Қўра ичра
Ғўра кўмдим.
Ғўра ғўрамас,
Уни билганлар
Не деб сўрамас!
Гулдур-гуп!

Андижон.

Эзгуликка интилган юраклар

АЛИШЕР ИБОДИНОВ
ҚУЁШ ҲАМ ОЛОВ

Алишер Ибодинов. «Қуёш ҳам олов». Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1984.

Алишер Ибодиновнинг «Бир томчи ёш» ҳикоясида қишлоқ келинчагининг ҳаёт тарзи, ички кечинмалари, эри ва қайнонасининг унга бўлган муносабати тасвирланади. Маъълумки одамнинг кўп вақти, энг бахтиёр дақиқалари оила даврасида кечади. Баъзи оилаларда ўзаро муносабатлар уй-рўзгор ташвишлари, кундалик икир-чикир юмушлар асосига қурилган бўлади. Эр-хотин бир-бирининг маънавий олами ва ички кечинмалари билан ҳисоблашмайди. Содда қилиб айтганда, бир-бирини «тушунмайдилар». Бир қарашда, булар барчаси аҳамиятсиздек туюлади. Аслида эса бу муносабатлар оқибатида кимдир доим изтироб чекиб, қалбан ёлғиз ашайди. Ҳикоя қаҳрамони — колхозчи ёш келин Маъсума худди шундай аҳволга тушган. У табиатан ҳиссиётли аёл; бадийий китобни севади, ўзича шеърлар машқ қилади. Буни на эри, на қайнонаси тушунади. Маъсуманинг ҳолати, ҳатти-ҳаракатлари уларга ғайритабиийдек туюлади. Хуллас, ҳикояда инсон маънавий оламининг иккита қарама-қарши қутби тўқнашади. Худди шундай тўқнашув тўпламдаги «Онанинг самантойи» ҳикояси қаҳрамонлари Нёмат ва Маъмуржон ўртасида ҳам содир бўлади.

«Бир томчи ёш» ҳикоясида шундай жумла бор: «Дафтар қаноти ёзилган каптардек «шиғъ» этиб учиб, ариққа қулади.»

Шу биргина жумлага катта бадийий маъно юклатилган. Дафтар эмас, Маъсуманинг юраги, қалби тўла орзулари, умидлари, армонлари, туйғулари каптарга қиёслангандек. Дафтар ариққа учиб тушганда Маъсуманинг, қолаверса, китобхоннинг юраги «шиғъ» этади.

«Кўл бўйида» ҳикоясида: «Ҳаво шундай салқин, тоза эдики, Гулнора ўзини «учиб бораётган шардек енгил ҳис қилди». Гулнора нега айнан шарга ўхшатиляпти, қушга қиёсланса ҳам бўлар эди-ку деган савол туғилади. Бу ўринда автор китобхонларга Гулноранинг енгил табиатли, эрка «қиз эканлигини яна бир қарра эслатади. Еки «Қуёш ҳам олов» ҳикоясининг бошланишида шундай тасвир бор: «Теварак-атроф гўё қон сачрагандек олачалпоқ-жигарранг тусда». Автор куз фаслида япроқларнинг қизил жигарранг тусини қон сачрашига қиёс этиш орқали бошланажак фожиали кунларга, қон тўкишларга ишора қилади.

«Онанинг самантойи» ҳикоясида Совет Армияси сафида хизмат қилаётган икки нафар йигитнинг характери, маънавий қиёфаси очиб берилган. Бироқ ҳикоядаги воқеалар талқини ўқувчини ишонтирмайди. Нёмат қўлидаги граната шпилкасини ўзидан ўзи суғуриб ташлайди. Наҳотки, Нёматнинг шу оддий нарсага, граната портлаб кетиши ва оқибатда ўзи ҳам ҳалок бўлиши мумкинлигига ақли етмайди? Бу эпизод Маъмуржонни қаҳрамон қилиб кўрсатиш учун атайлаб келтирилган. Демак, бу қаҳрамонлик ўқувчини ишонтирмаслиги аён.

Езувчининг «Урдак ҳақида эртак» ҳикояси ҳақида ҳам шундай дейиш мумкин. Унда анча ёшга бориб қолган бўйдоқ йигитнинг ички кечинмалари тасвирланади. Лекин ҳикояда баён кучли. Ҳатто баъзи ўринлари очеркка ўхшаб кетади: «Йигит Фарғонанинг узоқ қишлоғидан. Еши ҳам ўттизларга бориб қолган, уйланмаган». Юқоридаги сатрлар қаҳрамон ҳақида муаллиф томонидан берилган шунчаки хабар, холос. Бундан ташқари йигитнинг характери М. Лермонтов яратган машҳур Печорин образини эслатади. Ҳатто, «Замонамиз қаҳрамони» дағига айнан ўхшаш эпизодлар келтирилади. Масалан: «Қизларнинг бошини айлангиршидан у лаззатланарди. Наманганлик чиройли қиз бор эди курсларида. Май байрамида шу қизни — Муаттарни Адҳам исмли курсдоши билан комсомол қўлида кўриб қолди.

«О, ўшанда қандай ўртаниб кетди қалбим рашқдан. Ваҳоланки, мен ўша қизни қилча, мисқолча ҳам севмасдим ахир! Қизик, нима учун мен шундай қилдим?» Юқоридаги парча Печориннинг княжна Мери билан Грушницкийни боғда учратиб қолиш сўҳбасини айнан эслатади. Бу ўхшашликни тасодиф деб қабул қилиб бўлмайди. Адабиётда моҳият жиҳатидан бир-бирига ўхшаш

қахрамонлар кўп, лекин кўчирма, тақлидий образлар ҳеч қачон оқланмаган. Автор ўз хатосини англаган шекилли, «Байрон, Лермонтов қахрамонлари унинг идеали эди», деган изоҳ ҳам келтиради.

А. Ибодинов ҳикояларидаги умумий бир камчилик, кўпсузлик. Бу қусур асарда кераксиз, олиб ташланса ҳам ҳеч нарса ўзгармайдиган сўз ва жумлаларни ишлатиш оқибатида пайдо бўлади. Масалан, авторнинг «Бир томчи ёш» ҳикоясидаги қахрамон руҳий ҳолати тасвир этилган бир эпизодга диққат қилайлик.

«Маъсума уйга бурилаётди, Маърифатхон билан хайрлашмоққа қаради-ю, машинадан «тап-тап» иргитилаётган ўт боғламларини кўриб, бирдан бўшади: бугун ҳам ўт юлмади! Тушликдан сўнг дам олишаётганда Маърифатхон кетувди-я, ўтга, у китобга қизиқиб унутибди. Ана энди жазосига эшитади қайноасининг сайрашини! Нон туғунидаги китоб биқинига ботгандек бўлди».

Бундан ташқари Маъсуманинг бадий китоб ўқишни севиши ҳикоя бошидаёқ таъкидланган, Бадий асарда ҳар доим сўзни исроф қилмай, ўз ўрнида ишлатиш муҳим аҳамият касб этади.

А. Ибодинов шунга интилаётган, адабиётда ўз овози, услубини кидираётган ёш иждокор.

Мақсуда АБДУВАҲОВА.

«Товушлар, ранглар бирлашиб...»

Темур Пўлатов. Жизнеописание строитивого бухарца. «Художественная литература» нашриёти. Москва — 1983.

Таниқли ёзувчи Темур Пўлатовнинг янги китобига «Душан қайсарнинг кўрган-кечирганлари» романи, «Ғойибнинг иккинчи

сафари», «Мулк» ва «Шинаванда» қиссалари киритилган.

Ёзувчининг айрим асарларидаги ривоятга мойиллик, бугунги турмушнинг бош вазифаларини, бу вазифаларнинг инсоният олдида турган азалий муаммолар билан боғлиқ жиҳатларини англаб етиш йўлидаги излашлар билан изоҳланади. Адиб асарларидаги шартли-рамзий хусусиятларнинг илди-зи ҳам мана шунда.

«Ғойибнинг иккинчи сафари» қиссаси фалсафий ривоят. Асарда Ғойиб бир бутун дунёнинг таркибий қисми, табиатга жисман пайванд, унинг узвий бўлаги сифатида кўзга ташланади. Асарда аксар биз тушунадиган маънодаги сюжет йўқ. Унинг воқеасини икки оғиз сўз билан айтиб бериш мумкин: чол, денгиз, қахрамоннинг хотиралар олами ҳамда ўлим олдида ўзи қачонлардир «гуноҳларини азоб ва ёлғизлик билан ювсин учун» севгилиси Ойшани қолдириб келган Яшил оролни бир кўриш истаги. Ғойибнинг табиат олами билан муштараклиги ҳатто унинг фикрлаш тарзида ҳам сезилади: Ғойиб ибтидо ва интиҳо ўртасидаги боғла-нишни қандайдир ич-ичдан, интуитив тарзда ҳис қилади, ўзини авлодларнинг ўрин алмашинишидек бу битмас-туганмас зан-жирнинг бир ҳалқаси сифатида англайди.

«У (отам) мени дунёга келтирди, ёруғ оламини кўрсатди ва энди бўлди, етар, қайт», деди. Мен ҳам ўғлимни бир кун мана шундай чорлайман. Ҳа, барчамиз азалдан бир-биримизсиз яшай олмаймиз, балиқлардай саф тортиб сузамиз. «У бошқа нарсани ҳам эслайди, қачонлардир отаси «табиат уни олдига чорлаганида» табиат олдидаги ўз гуноҳларини қандай қилиб бўлса ҳам ювишни хоҳлаб қолди: қопқонга тушган куённи қўйиб юборди. Отасини хотирлар экан, Ғойиб ўз ҳаётига ҳам бирров назар солди». Ва у ҳам ўз гуноҳларидан, табиат эмас, одамлар олдидаги гуноҳларидан фориғ бўлиш йўлларини қидириб қолади. Шу мақсадда у Яшил оролга, ўз ватанига йўл олади. (Бу ерда соф фольклор мотиви — кетиш ва қайтиш амал қилади). Ғойибнинг қадрдон оролга саёҳати кўп жиҳатдан афсонавий саёҳатларни — мақсад йўлидаги кўплаб машақатлар ва тўсиқларни енгиб ўтишларни — ёдимизга туширади. Унинг сафари бой берилган вақтни қайтаришга, қайтмас нарсани бир қадар яқинлашти-ришга уринишдир. Бу йўлда Ғойиб адабий сайёҳ бўлиб қолади. Аммо одамлар назари-да у ўз орзулари, ўтган кунларни қайтариш истаги билан афсонага айланади.

Фольклорга хос фантастика, афсонавий мажоз билан қондошлик адибнинг «Мулк» қиссасида ҳам кўзга ташланади.

Асар қахрамони жонли ва жонсиз хилқат-лардан иборат ёрқин ҳамда тиниқ бўёқларда чизилган сахро; калхат, юмронқозик, шамол, сароб, кўршапалак... Қиссанинг сюжети калхатнинг тўлин ой оқшомида ўз мулки узра учиш тасвири асосига қурилган. Ҳа-ётнинг мунтазам оқими сифатидаги ҳаракат ва танҳолик маълум даражада Темур Пўлатов асарларининг фалсафий ўзагини ташкил этади. Одатда тириклик, вақтнинг чегараланганлигини ҳис қилишдан танҳолик туй-гуси уйғонади: юмронқозик тугиб еяётган ҳашаротми, «фақат учиш пайтида яшайдиган бокира ва мўъжаз» қушларми, тулкимми, кўршапалакми ва ҳатто калхатнинг ўзи-

ми — барча-барчаси туғилади ва ўлади.

Ҳаёт каби сахро оламининг ҳам ўз қонунлари мавжудки, уларга риоя қилмаслик жазога маҳкум этади. Қалхат бир лаҳзалик нафс дардида учир кунини қон тўкмасликни тақозо этувчи софлик ақидасини бузади ва бунинг учун жазоланади. Яраланган қалхат уясига қайтар экан, йўлдан адашади. У тун қўйнида, қадрдон қоядан узокда сахронинг қоқ ўртасида ўзини танҳо ҳамда нотавон ҳис қилади. Унинг олдида бенажот қариликнинг даҳшатли шарпаси намоен бўлади. Фақат юмронқозикқина унга ўз уясига қайтиш йўлини кўрсатади.

Сахро ҳаёти асарда бой ранг ва товуш товланишлари билан тасвирланган. Бу ўз навбатида Темур Пўлатов эстетик гидрокиннинг нозиклигини намойиш қилган. Сахро ҳаётидаги хилма-жил товушлар тасвирига қалхат сезгилари орқали берилувчи мураккаб руҳий таҳлил йўғрилиб кетади. Натижада асар чуқур фалсафий моҳият касб этади: «сахронинг хушрӯз хонандалари — чирилдоқларнинг «диплоб» хонишларини тинглар экан, қалхат ўзининг соғаяётганини, узун ва зимистон тун қаршисидаги таҳлика ҳамда безовталик вужудини тарқ этаётганини ҳис қилади... Бу хонандалар унга осойишталик бағишлайди, ёшлик ва кучни қарилик билан бирлаштиради, улар хонишидаги сўнгги, энг ҳазин ва улғувор аккорд эса ҳаётни ўлим билан қовуштиради».

Ёзувчининг «шаҳар» мавзуда яратилган асарларидан бири — «Шинаванда» қиссасининг бош қаҳрамони — балет артисти Охун. У ўттиз беш ёшида пенсияга чиққан ва тайинли иши йўқ. Бекорчиликдан бозорда қандайдир ғаройиб товланмачиликлар билан машғул бўлади, аммо уни, қаҳрамоннинг ўз тили билан айтганда, «ҳар хил даромадлар эмас», «ички эҳтиёж» бу ерга етаклайди.

Қисса сўнггида Охуннинг йўқолиб қолиши қаҳрамоннинг ғаройиб табиатини инкор эмайдигина эмас, балки уни янада бўрттириб кўрсатади. Охунни ғайриқонуний ишларга тортишга уринган бозор олибсотарлари эрмак қилишларича, «у» касбига ҳиёнат қилгани учун ўтда ёндирилган, аммо текширишлар шунини кўрсатадики, гулдан қолган кул таркибиде инсон хоки йўқ экан...»

Бу ҳар ерда ҳозир нозир шинавандалар ҳаётда ҳеч бир из қолдирмайди, деган рамзий маъноми? Ехуд адиб бундай шинавандалар бугун ҳам қаерлардадир дайдиб юрибди, демоқчими? Катъий бир ҳукм чиқариш жоиз эмас. Афтидан, бу ерда иккала маъно ҳам бор. Аммо асардаги фожиа — одамнинг ўзи ва ўзгалар олдидаги, ҳаёт олдидаги масъулиятсизлигида. Ахир қаҳрамон «ҳеч бир хайрли нуқта, ҳеч бир из қолдирмай» ҳаётдан кўз юмадида. Фожианинг юқори нуқтаси ҳам (қисса — маъносиз кечган умр фожиасидир) куйидаги риторик саволда ифодаланган: «Бу ҳамма ерда ҳозир нозир шинаванда орамизда ростдан ҳам бормиди ўзи?»

Одамнинг ҳаёт олдидаги масъулияти масаласига кўра «Шинаванда» қиссаси билан «Душан қайсарнинг кўрган-кечирганлари» романи орасида муштараклик мавжуд. Роман «Болалар хори», «Кунлар ва босқич-

лар» номли икки мустақил қиссадан таркиб топган. Ёзувчи ушбу романида болакай ҳаётининг туғилишидан бошлаб то ўсмирликка қадар бўлган даврини бадиий тадқиқ қилади. У шунчаки болалик ҳақидаги роман эмас («Кўрган-кечирганлари» номининг ўзиданоқ биз бунга амин бўламиз). У инсон шахсининг қарор топиши, болакай шахсида инсон — «мен»нинг шаклланиши ҳақидаги асар. Халқ орасидаги ривоят, эртақ ва афсоналар олами — боланинг нодир бисоти. У ўзини қуршаб турган дунёни жонлантириб идрок этади, шунингдек, бувиси бевосита ва иштиёқ билан таништиратган муружаатномалар, маросимлар, урф-одатларнинг мураккаб силсиласига асосланган ҳолда ғайриихтиёрий тарзда шундай қилади. Бувиси Душанга шарқона донишмандлик, халқ мақоллари орқали ҳаётнинг маъносини, унинг абадийлигини аниқлашга интилади. «Бувиси айтган еттида инсоний қисмат: туғилиш, жасорат, ҳунар, уйланиш, оталик, уруш, касаллик. Инсон ҳаёти буларнинг биридан иккинчисига бетиним ўтиб туради ва одам улардан қанчалик муносиб равишда ўта олса, унинг ҳаёти шунчалик тақдорланмас бўлади...»

Романининг иккинчи қисмида балоғат бўсағасига қадам қўяётган қаҳрамонни учратамиз. Энди у ташқи олам билан бевосита мулоқотга киришишга ўтади. Бу шундай сюжет бурилишидан бошланади: болакай ўзи туғилиб ўсган қадрдон уйдан интернатга — нотаниш ҳаётга ўтиб қолади. Тез улғая бошлади. Муаллиф асарнинг сюжет чизиқларини янада теранлаштира бориб, ҳали кичкинтой қаҳрамоннинг ўтинчилар олдига қочиб кетишини тасвирлар экан, гўё болалик билан ўсмирликни ўзаро боғлайди. Бир қарашда ушбу сюжет чизиғи ортиқчага ўхшайди. Аслида эса у қаҳрамоннинг орқага — ҳали унчалик узоклашиб улгурмаган болалигига қайтишга интилишини ифодалайди. Қаҳрамон образидаги муайян ноҳиёсизлик ва ёшлар нисбатидеги айрим ноаниқликлар сабабли роман тугалланмай қолгандай туюлади. Сирасини айтганда, асар ниҳоясига етмаган.

Темур Пўлатов асарларининг ғоявий-тематикаси ҳақида гап кетар экан, уларнинг услубий хусусиятлари тўғрисида ҳам тўхталиш лозим.

Вақт оқими, ҳаётнинг абадий янгилиниб туриши ёзувчи асарларининг услубида ҳам ўзига хос тарзда кўзга ташланади. Мунтазам ҳаракатда, оқимда, ўзгаришда ёритилаётган таассуротларнинг жонлилигини таъмин этувчи батафсил, майда деталларгача қамраб олинган тасвирнинг шартлилиги ана шунда бўлса керак. Қаҳрамоннинг характерими, манзарамми — ниманинг тасвири бўлмасин, ёзувчи ҳодисаларни имкони борича предметлаштириш ва «моддийлаштиришга» интилади. Муаллиф руҳнинг сезимларини конкрет, реал хатти-ҳаракатлари билан узвий боғлай олади. Натижада, бир қарашда ўзаро узок туюлувчи кутблар беихтиёр уйғунлашиб кетади. Товушлар, ранглар бўлақларга бўлиб тасвирлангандай туюлсада, улар манзарани ахлит, мунтазам ҳаракатда, ўзгаришларда тасаввур қилишга имкон беради.

Камилла ШУКУРОВА

Михаил Димов

ҲАМҚОРЛИК

Ҳажвия

Учинчи синф раҳбари Галина Михайловна журнални очиб, ўқувчиларни диққат билан кўздан кечиргач, жилмайиб сўради:

— Қани, доскага ким чиқади? Талабгорлар борми?

Ҳеч кимдан садо чиқмади.

— Унда... унда... — деди Галина Михайловна, кўрсаткич бармоғини журнал устида юрғазиб, — доскага Парнюшкин чиқади!

Парнюшкин дик этиб ўрнидан турди. Папкасидан кундалик дафтарини олди-да, уни муаллима столи устига қўйиб, қўлига бўр олди ва доскага уй вазифасини ёза бошлади.

Галина Михайловна кундаликни варақлаб, керакли саҳифани топди ва унга ҳайратланганича тикилиб қолди. Не ажабки, ўқитувчи ўз мулоҳазаларини ёзадиган жойга: «Ҳурматли синф раҳбари, кейинги пайтларда ўқувчингизнинг хулқи кескин ёмонлашиб бормоқда. Керакли чораларни кўришингизни сўрайман!» деб ёзилган эди.

— Буни ким ёзди?! — муаллима кутилмаганда баланд овозда сўради.

Парнюшкин ёзишдан тўхтади, боши эгилди.

— Ким ёзди деяпман?!

— Отам... — минғиллади бола.

— Лекин бу!.. Ахир... — Галина Михайловна, азбаройи жаҳли чиққанидан, ўрнидан туриб кетди. — Кундаликка фақат ўқитувчи ёзиши мумкин! Уқитувчи! Тушундингми? Парнюшкин «тушундим» дегандай бош силкиди.

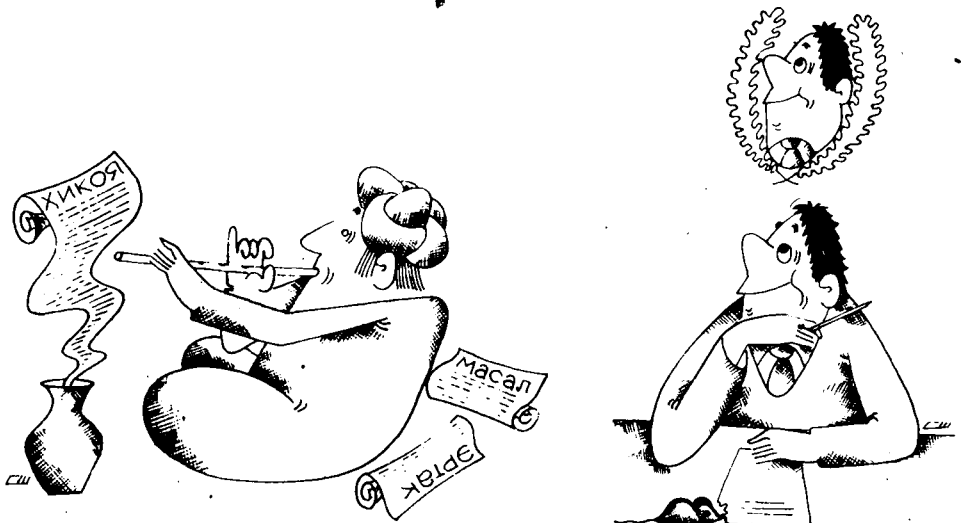
— Уйда нима гуноҳ иш қилгандинг? — эҳтиёткорлик билан сўради ўзини анча босиб олган Галина Михайловна.

Жавоб, табиий, одатдагидай бўлди:

— Ҳеч нима...

— Қанақасига ҳеч нима?! Унда отанг кундаликка бу гапларни бекорга ёзадими?

Рассом хандаси ●

Парнюшкин «билмасам» дегандай елкасин қисди ва қўшиб қўйди:

— У менга ўчакишиб қолган.

— Биринчидан, «у» эмас, «отам!» — қовоғини уюб деди муаллима. — Иккинчидан, отангни сенга бекордан-бекорга ўчакишишига ишонмайман!

— Кўчада копток тепаётгандим... У...

— «У» эмас, «отам»!

— Отам яна чақирибди, яна эштмабман. У бўлса...

— «Отам»!

— Отам тўрт марта чақирибди. Шу... нега энди бошқа болаларга копток тепиш мумкину, менга мумкин эмас...

Алик Парнюшкин жим бўлиб қолди. Дарҳақиқат, нега мумкин эмас?! Галина Михайловна босиқлик билан деди:

— Бошқа ундай қилма. Ота-онанг сен учун ҳамма нарсани муҳайё қилса-ю... Яхши эмас. Хўп, жойингга ўтир!

— Қўл қўйиб беринг, — деди Алик мингғиллаб.

— Нима? — Тушунмай сўради муаллима.

— Кундалик дафтарим билан танишганингиз ҳақида қўл қўйиб беринг.

Галина Михайловна кундаликдаги ёзувга яна бир бор кўз югуртириб деди:

— Шу гапларни ёзиш шарт эканми?

— Мен ҳам шундай дегандим! — Алик жонланди. — У бўлса...

— «Отам»!

— Отам шовкин кўтариб: «Биз онанг билан куни бўйи ишдамиз, сени назорат қилишга вақтимиз йўқ. Ҳар ким ўз вазифасини бажарсин! Бунинг учун маош ола...»

— Вас, тушунарли! — деди Галина Михайловна, кундаликка шоша-пиша имзо чекар экан.

Уч кундан сўнг Парнюшкин муаллима қўлига яна ўша дафтарни тутқазди-ю, бошини эгганича чурқ этмай тураверди. Галина Михайловна саросимага тушиб, кундаликни варақлади. Унда шундай сўзлар ёзилганди: «Ҳурматли ўртоқ синф раҳбари! Ўқувчингиз, кундалигим мактабда қолган, деб талаб қилинганда бермаётир. Ғирт ёлғончилик бу! Яна катталарга сўз қайтарадиган, танбеҳларга эътибор бермайдиган бўлиб қолди. Сиздан қатъий илтимос, унга чора кўрсангиз! Парнюшкин И. В.»

— Бу яна нимаси? Яна ёзув!..

— Ота...

— Нима ота?

— «У» эмас, «ота» дейиш керак! — тушунтирди Алик.

— Ҳа-ҳа... Лекин, нега ҳадеб ёзаверади отанг? — Жаҳл билан сўради муаллима. — Сен-чи? Сен нимага ундай қиласан?! Бу билан мени шарманда қилаяпсан-ку!.. Уйингдагиларинг мактаб ҳақида нима деб ўйлашади?! Мен ҳақимда-чи?! Ахир, ўн йил ишлаб қўйганман, тажрибали педагог бўлсам... Ҳамма мени ҳурмат қилади, қадрлайди. Иккита ўқувчим фан кандидати. Сен-чи?!

— Қўл қўйиб беринг.

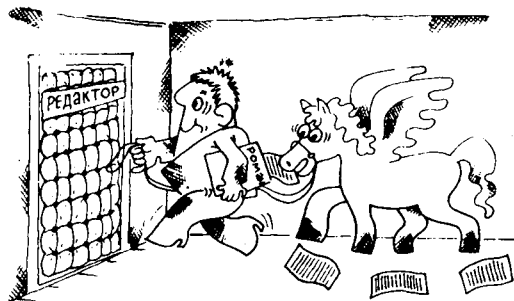
— Қўл қўймайман! — чўрт кесди муаллима.

— Унда мени уйга киритишмайди, — деди Алик кўзига ёш олиб.

Галина Михайловна жаҳл билан кундаликка имзо чекиб, Аликка узатди. Боши қотган, нима қилишни билмасди. Эртаси куни мактабга келиши биланоқ ўз-ўзидан Парнюшкинни ахтариб топди ва хавотирланиб сўради:

● Рассом хандаси

Шухрат СУБХОНОВ
расмлари

— Уйда аҳвол қалай? Кундаликни кўрсат-чи?!
— Ҳаммаси жойида! — деди Алик илжайганича кундаликни муаллиманинг қўлига тутқазар экан. «Ҳурматли Галина Михайловна! — ёзарди Парнюшкин И. В. — Алигингиз квартирани тозалаб, ўз вақтида уйкуга ётди. Сизга раҳмат!» Муаллима қувониб кетди.
— Яша! Ана кўрдингми, истасанг қўлингдан келар экан-ку!..
Бир кун ўтди. Энди Аликнинг ўзи муаллимани ахтариб топди ва кундаликни берар экан, деди:
— Буни ўқинг!
«Ҳурматли Галина Михайловна! Алигингиз троллейбусда қари аёлга жой бўшатиб берди. Боламизни интизомли қилиб тарбиялаганингиз учун чуқур миннатдорчилигимизни қабул этгайсиз! Парнюшкинлар оиласи».
— Менинг ақллигинам. — Муаллима хурсанд бўлиб кетди. Чўнтагидан эллик тийин чиқариб Аликка узатди. — Мана бу — мороженнийга!

Русчадан Меҳмонқул ИСЛОМҚУЛОВ таржимаси

Рассом хандаси

Анатолий МАГАЙ
расми.

МУКОФОТЛАР МУБОРАК!

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи йиллик адабий мукофотларининг 1984 йилги лауреатлари эълон қилинди.

Ойбек номидаги мукофотга ёзувчи Асқад Мухтор «Илдизлар» қиссалар ва ҳикоялар китоби учун;

Ҳамид Олимжон номидаги мукофотга шоир Омон Матжон «Сени яхши кўраман», «Дарахтлар ва гиёҳлар китоби» шеърий тўпламлари учун;

Ғафур Ғулом номидаги мукофотга ёзувчи Латиф Маҳмудов «Детская литература» нашриётида чоп этилган «Холм с тюльпанами» («Қирдаги лолалар») китоби учун;

Сергей Бородин номидаги мукофотга таниқли шоир Сергей Северцев кейинги йилларда ўзбек шеъриятдан рус тилига қилган таржималари учун сазовор бўлдилар.

Биз кўп мингсонли журналхонлар номидан лауреатларни мукофот билан самимий табриклаймиз ва ижодий муваффақиятлар тилаймиз.

На узбекском языке
«Шарқ юлдузи»

(Звезда Востока)
№ 1

Орган Союза писателей
Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного
Знамени типографии издательства
ЦК КП Узбекистана.
Ташкент — 1985.

Редакцияга келган бир босма
табоқча бўлган материаллар
авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга
«Шарқ юлдузи»дан олинди»,
деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 6.11.84 й.
Босишга ружсат этилди 29.12.84 й.
Қоғоз формати 70×108¹/₁₆ .
Фотонабор. Офсет босма усули.
Физ. листи 13.
Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2.
Тиражи 156126.
Заказ 4825.
P-09665.

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ орденли босмаҳонаси.
Тошкент — 700029,
«Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

Рассом Х. Лутфуллаев
Техник редактор М. Аҳмедов
Корректор А. Билолов

© «Шарқ юлдузи», 1985